

MAHAMMADOV I.M. ZEYNALOV T.S.,
QULIYEV E.M.

IQTISADI TƏHLİL

DƏRSLİK

MAHMUDOV İ.M., ZEYNALOV T.Ş., QULİYEV F.M.

**İQTİSADİ TƏHLİL
(DƏRSLİK)**

DOS. T.Ş.ZEYNALOVUN ELMİ REDAKTƏSİ İLƏ

-8348-

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi Metodik Şurası «İqtisadiyyat» bölməsinin
20.06.2003-cü il tarixli 20 nömrəli əmrinə əsasən
çapa tövsiyyə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
662 sayılı əmrinə əsasən təsdiq edilir.

BAKİ-2003

Müəlliflər: *Dos. Mahmudov İmaməddin Molla oğlu*
Dos. Zeynalov Teymur Şamil oğlu
Prof. Quliyev Firəddin Murtuza oğlu

Rəyçilər: 1. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti «Mühasibat
uçotu və audit» kafedrası;
2. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti «İqtisadi təhlil»
və «Mühasibat uçotu və audit» kafedraları.

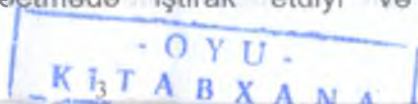
Fəsil I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, X, XI, XII, XIII dos. Mahmudov
İ.M. və dos.Zeynalov T.Ş., fəsil IX Mahmudov R.İ. və fəsil XIV
prof.Quliyev F.M. tərəfindən yazılmışdır.

Dərslik ali iqtisad məktəbləri, iqtisad
təmayüllü kollec və texnikum tələbələri və
mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ÖN SÖZ

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı mövcud əmək, material və maliyyə resurslarından, yeni texnika və müərəqqi texnologiyalardan, təsərrüfatçılığın və idarəetmənin müərəqqi formalarından effektiv istifadə etməklə rəqabət qabiliyyətli məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və onların reallaşdırılmasında müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşan istehsal, kommersiya, satış və təsərrüfat fəaliyyətinin digər növlərinin mənfəətliyinin təmin edilməsində müəssisələrin müstəqilliyini və məsuliyyətini xeyli artırdı. Bu mürəkkəb və təsərrüfat subyektı üçün əhəmiyyət kəsb edən vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində, idarəetmə elmləri içərisində xüsusi yeri olan iqtisadi təhlil mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı inkişafının müasir tələblərinə cavab verən kompleks iqtisadi təhlilin nəticələrinə istinad etməklə idarəetmə qərarlarının hazırlanması, təsərrüfat subyektlərində idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsi savadlı idarəetmə üçün zəruri şərtlərdən biridir. İqtisadi təhlilin köməyi ilə müəssisənin inkişaf strategiyası və taktikası təyin edilir, cari və perspektiv planlar, proqnozlar əsaslandırılır və bunların yerinə yetirilməsinə nəzarət yetirilir, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri qiymətləndirilir və effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar aşkara çıxarılır və yaxın gələcəkdə onlardan effektiv istifadəni təmin edən, hesablamalarla əsaslandırılmış idarəetmə qərarları hazırlanır.

Müəssisənin idarə edilməsində təsərrüfat subyektlərinin maddi marağı və məsuliyyəti artırılmış olan indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərində idarəetmə funksiyalarını icra edən ixtisaslı maliyyəçi, iqtisadçı, mühasib, auditor, mühəndis-texniki işçilər, texnoloqlar, normalaşdırıcılar və i.ə. iqtisadi proses və hadisələri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın inkişafının ümumi qanunauyğunluqları və tendensiyalarını bilməklə yanaşı, idarəetmədə iştirak etdiyi və iqtisadi

inkişafında maraqları olan konkret müəssisənin effektiv idarə olunmasını təmin edən incəlikləri bilməlidirlər. İşlədiyi müəssisədə məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışının effektivliyinin yüksəldilməsi meylləri və imkanlarını vaxtında görmək, az miqdarda əmək, material və maliyyə resurslarından, lazım gələn hallarda cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə etməklə yaxın gələcəkdə bu ehtiyatların səfərbər edilməsini təmin edən effektiv idarəetmə qərarlarını hazırlamaq üçün onlar iqtisadi təhlil elminin nəzəri və praktik məsələlərinə dərindən yiyələnməlidir.

Dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində idarəetmə funksiyalarını icra edən, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində marağı olan hər bir mütəxəssis iqtisadi təhlilin müasir metodlarını, operativ, sistemli, müasir və kompleks təhlilin metodiki və metodoloji məsələlərini hərtərəfli bilməli, habelə onun nəticələrini qiymətləndirmək bacarığına malik olmalıdır.

İqtisadi təhlil kursunun proqramına uyğun olaraq dərsləyin birinci hissəsində iqtisadi təhlilin elmi əsasları, onun məzmunu, vəzifələri, predmeti və metodu, təşkili və aparılması ardıcılığı şərh olunur; onun digər elmlərlə (planlaşdırma, idarəetmə, mühasibat uçotu, statistika, audit, riyaziyyat, təftiş – nəzarət və i.ə.) əlaqələri və qarşılıqlı əlaqələri aydınlaşdırılır; inkişaf etmiş xarici ölkələrdə iqtisadi təhlilin nəzəriyyəsinin inkişafı təcrübəsindən istifadə istiqamətlərinə dair məsləhətlər verilir.

Dərsləyin ikinci hissəsində iqtisadi təhlilin əsas obyektlərinin: maliyyə nəticələri və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərən məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı, satışı və maya dəyərinin, risklərin, əmək, material və əsas fondlarla təmin olunması və onlardan istifadənin, marketing fəaliyyətinin təhlili metodikası uzun bir dövr ərzində ölkənin müəssisələrində sınaqdan çıxmış və bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük inkişaf yolu keçmiş xarici ölkələrin təcrübəsinə istinad etməklə şərh olunur.

Dərsləkdə verilən rəqəm məlumatları şərti xarakter daşıyır.

Dərslək Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadi təhlil və audit» kafedrasının dos. Mahmudov İ.M.,

dos.Zeynalov T.Ş. və prof.Quliyev F.M. tərəfindən hazırlanmış və ali məktəblərin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərslərdən iqtisad təmayüllü texnikum və kolleclərin tələbələri, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin təsərrüfat subyektlərində, dövlət idarəetmə orqanlarında çalışan mütəxəssislər, ixtisas artırma kurslarının müdavimləri də faydalana bilər.

«İqtisadi təhlil» dərslisinin ilk dəfə nəşr olunmasını nəzərə alaraq nəzərə çarpan çatışmazlıqların olması istisna edilmir. Bu barədə müəlliflərə məlumat verənlərə əvvəlcədən təşəkkürümüzü bildiririk.

BÖLMƏ I. İQTİSADI TƏHLİLİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

FƏSİL 1. İQTİSADI TƏHLİL HAQQINDA ANLAYIŞ, ONUN MƏZMUNU, PREDMETİ VƏ OBYEKTləri

1.1. İqtisadi təhlilin məzmunu və vəzifələri

İdarəetmənin ən mühüm mərhələlərindən biri təsərrüfat fəaliyyətini və onun nəticələrini hərtərəfli öyrənməkdən, tədqiq və təhlil etməkdən ibarətdir. İqtisadi təhlil məhsul (xidmətlər) istehsalı və satışı bazarının tələbini, mövcud istehsal gücünü və istehsal resursları ilə təchiz olunmasını hesaba almaqla müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş planların yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü, iqtisadi cəhətdən faydalılığını düzgün qiymətləndirmək, təsərrüfat fəaliyyətinin yönlərini və təmayüllərini, habelə yaxın gələcəkdə onun inkişaf istiqamətlərini təyin etmək məqsədilə aparılır.

İdarəetmə elmləri sırasında xüsusi yeri olan iqtisadi təhlil cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq tarixi bir zərurətdən meydana gəlmiş və uzun bir tarixi dövr ərzində inkişaf edərək hazırkı mərhələyə gəlib çatmışdır.

Təhlil ərəb sözüdür. Əşyanı, cismi proses və ya hadisəni, habelə bunları xarakterizə edən göstəriciləri tərkib hissələrinə ayıraraq tədqiq etmək mənasını verir. Son illərdə ölkə miqyasında, dünya elmlərinin differensiasiyasını, elmlərin integrasiyasını, bütöv sistemdə qovuşmasını təmin etmişdir. Lakin, buna baxmayaraq texniki, tibbi, riyaziyyat, ictimai və digər elmlərdə «analiz» termini, iqtisad elmlərində isə «təhlil» terminindən istifadə olunur. «Analiz» yunanca «analizis» sözündən götürülmüş, uzun bir dövr ərzində istinad etdiyimiz Rusiyada nəşr olunan bütün elmlərə aid nəşriyyatlarda «analiz» termini kimi ifadə olunmuşdur. Bu səbəbdən də ölkəmizdə tibb, texniki, riyaziyyat və s. elmlərə aid ədəbiyyatlarda hələ də «analiz» terminindən istifadə olunur.

«Təhlil» termini ərəb dilinə, «analiz» termini yunan dilinə məxsus olmasına baxmayaraq hər iki dildə bu terminin lüğəti mənası eynidir. Hər iki dildə bu terminlərin lüğəti mənası əşyanı,

prosesi, hadisəni yaxud bunları xarakterizə edən, yeni natural yaxud «dəyər» ifadəsində xarakterizə edən göstəricini daha kiçik hissələrə ayırmaq, parçalamaq, bölməklə onu ətraflı tədqiq etmək (öyrənmək) mənasını ifadə edir. Bu cür parçalama, hissələrə ayırma tədqiq olunan obyektin, prosesin, hadisənin, yaxud da bunları xarakterizə edən göstəricinin daxili mahiyyətini, onun hər bir hissəsinin rolunu ətraflı dərk etməyə, öyrənməyə imkan verir. Deməli, təhlil dar mənada prosesi, hadisəni, əşyanı daha xırda tərkib hissələrinə ayırmaqla öyrənmək mənasını daşıyır. Bu cür parçalama, tərkib hissələrinə ayırma tədqiq olunan obyektin daxili mahiyyətini öyrənməyə, onun hər bir tərkib hissəsinin, elementinin tədqiq olunan obyektə rolunu təyin etməyə imkan verir.

Lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, bütün proses və hadisələri, faktları ayrı-ayrı tərkib hissələrinə ayırıb təhlil etməklə tədqiq olunan obyektə tam öyrənmək mümkün olmur. Bunun üçün insan idrakına uyğun tədqiq olunan obyektin ayrı-ayrı tərkib hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələri və asılılığı öyrənməyə imkan verən digər üsullardan da istifadə etmək tələb olunur. Bu baxımdan təhlilə ən yaxın olanı sintezdir. Təhlil və sintezin düzgün əlaqələndirilməsi iqtisadi göstəricilərin öyrənilən məcmusunu elmi cəhətdən düzgün qiymətləndirməyə, uğurları, nöqsanları və istifadə edilməmiş təsərrüfatdaxili ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmağa imkan verir. Deməli, proses və hadisələri öyrənərkən təhlil və sintezdən istifadə edilməsi ümumi məntiqi tədqiq metodlarına-induktiv və deduktiv tədqiqat üsullarına müvafiq gəlir.

Təhlil və sintezin vəhdəti proses və hadisələrin çoxtərəfli dialektik əlaqədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə öyrənilməsini təmin edir.

Beləliklə, təhlil geniş mənada hadisələri bütövlükdə və tərkib hissələrinə bölməklə çoxsaylı əlaqələrdə və asılılıqlarda dərk etmək üsulu kimi başa düşülür.

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə əhəlinin sayının, maddi və mədəni tələbatlarının artması, istehsal vasitələri və üsullarının təkmilləşdirilməsi sürətləndikcə təhlilə olan ehtiyac da artır. Elmi-texniki tərəqqinin yüksək artım templəri şəraitində yeni texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqinin mümkünlüyü və effektivliyi, istehsalın miqyaslarının daim genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq

resurslara olan tələbatın ödənilməsi mənbələrinin axtarılıb tapılması, optimal əlaqələndirilməsi və səmərəli istifadəsi problemləri qarşıya çıxdıqca idarəetmədə təhlilin həm rolu, həm də funksiyaları çoxalır.

Təhlilin elmililiyi, kompleksliliyi, obyektivliyi, dəqiqliyi, aydınlığı, operativliyi, demokratikliyi və i.ə. onun əsas prinsipləri hesab olunur. İdarəetmənin bütün mərhələlərində təhlil işlərində bu prinsiplərə əməl olunmasını təmin etmək üçün təhlil bir sıra iqtisadi, riyazi, texniki və texnoloji elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Belə ki, iqtisadi təhlil iqtisadi nəzəriyyə, mühasibat uçotu, audit və planlaşdırma, təftiş və nəzarət, statistika, maliyyə və kredit, normalaşdırma, idarəetmə, qiymətkoyma, sahələrin iqtisadiyyatı beynəlxalq xarici iqtisadi əlaqələr və s. iqtisadi və qeyri-iqtisadi elmlərlə sıx surətdə və qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Deməli, iqtisadi təhlil müəssisə və təşkilatların işinin hərtərəfli öyrənilməsində, onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və onun nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsində və gələcəkdə maddi istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyət sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi, kapitalların çoxaldılması imkanlarının aşkar edilməsində istifadə edilən vasitələrdən biri kimi fəaliyyət göstərir.

İdarəetmədə əsas vasitələrdən biri olan iqtisadi təhlil istehsal, tədavül və istehlak proseslərini, idarəetmənin bütün mərhələlərində müəssisə və onun sexlərinin, sahələrinin, briqadaların və digər təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyətindən başlamış, baş idarə və nazirliklərə kimi geniş bir miqyası əhatə edir, üstəlik əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlil mühasibat uçotu və hesabatı məlumatlarından istifadə etməklə həyata keçirildiyi kimi, o, mühasibat uçotu və hesabatlarının təkmilləşdirilməsinə, idarəetmə və planlaşdırmanın, iqtisadi təhlilin müasir tələblərinə uyğun təşkili və aparılmasına da müsbət təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin tələblərinə uyğun olaraq, ilk uçot sənədlərinin, hesablar planının, balans və digər mühasibat formalarındakı göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi, informasiyanın işlənməsinin mexanikləşdirilməsi,

avtomatik idarəetmə sisteminin yaradılması problemləri həll edilməlidir.

Təhlil prosesində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin operativ idarəedilməsində təchizat, istehal və satış proseslərinin, onun inkişafı istiqamətlərini hərtərəfli öyrənmək və qiymətləndirmək tələb olunur. Uçot informasiyasını dərk etmək, geniş mənada aydınlaşdırmaq və qiymətləndirmək yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesində əldə edilən məlumatlar əsasında mümkün olur.

Təhlil zamanı ilk informasiya onun analitik işlənməsi nəticəsində ikinci informasiyaya çevrilir və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər əlavə hesablamalar yolu ilə müəyyən edilir. Analitik hesablamalar aparmaqla əldə edilən belə göstəricilər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini obyektiv xarakterizə etməklə bərabər, onun inkişafı və ya geri qalması səbəblərini və bunlara təsir edən amilləri öyrənməyə imkan verir.

Beləliklə, yazılı və şifahi informasiyaların işlənməsi əsasında təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin öyrənilib qiymətləndirilməsi təhlilin məzmununun əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bir qayda olaraq, təhlilin nəticələrinə əsasən qəbul ediləcək qərarlar, əmr, sərəncam və göstərişlər müəyyən dərəcədə əsaslandırılır. Təhlilin köməyi ilə formalaşan idarəedici sistem idarəetmə obyektini nizama salır və bu əsasdan da təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq hazırlanan qərar, göstəriş və sərəncamlar idarəetmə prosesi üçün əsas hesab olunur. İstehsal münasibətlərinin dəyişilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşılan indiki dövrdə iqtisadi təhlil çox böyük aktuallıq kəsb edir. Belə ki, müəssisə kollektivi tərəfindən əldə edilən son nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi, ümumi nəticələrin tərkibində ayrı-ayrı **sex** sahə və briqadaların fəaliyyəti barədə daha düzgün məlumatların əldə edilməsi bir qayda olaraq iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir. Müasir mərhələdə iqtisadi təhlil daxili və xarici bazarların tələbini, istehsal gücü və potensialını hesaba almaq, maddi və maliyyə resurslarının səmərəli yerləşdirilməsinin, investisiya qoyuluşlarının, xüsusi və cəlb edilmiş kapitallardan istifadənin sərfəli istiqamətlərini təyin etməklə məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışının genişləndirilməsi problemlərinin

həllində sahibkarların əlində mühüm vasitələrdən biridir.

Beləliklə, iqtisadi təhlil sahibkarlıq fəaliyyətində onların özlərinə məxsus vəsaitin hərtərəfli mühafizəsini, qoruyub saxlanılmasını, fəaliyyətinin səmərəliliyinə xələl gətirmədən bütün resurslardan qənaətlə istifadəni, təsərrüfatsızlıq hallarına, qeyri-məhsuldar xərclərin və itgilərin qarşısının alınmasını, avans edilən kapitalın daha tez, həm də artıqlaması ilə qayıtmasını, mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarının hazırlanması və onların icrasına nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

1.2 İqtisadi təhlilin predmeti və obyektləri

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa elmlər kimi, iqtisadi təhlilin də özünəməxsus predmeti vardır. Elmin özünəməxsus predmetinin mövcudluğu cəmiyyətdə mövcud olan elmlərin təsnifatında belə bir elmin olmasını sübut edir. Təhlil elminin predmetinin təyin edilməsi elmi biliklərin bu və ya digər sahəsində belə bir elmin ayrıca mövcudluğunu sübut etmək və əsaslandırmaq üçün lazımdır. Ümumiyyətlə götürdükdə, iqtisadi ədəbiyyatlarda predmet dedikdə, bu elmin nəyi öyrənməsi və nə ilə məşğul olması nəzərdə tutulur.

İqtisadi təhlil elminin inkişafının indiki mərhələsində bütövlükdə ictimai-iqtisadi formasiya səviyyəsində, milli iqtisadiyyat yaxud onun ayrı-ayrı sahələri miqyasında, yəni makrosəviyyədə iqtisadi hadisə və prosesləri öyrənən ümumi iqtisadi təhlili, ayrı-ayrı konkret təsərrüfat subyektlərinin iqtisadiyyatını mikro səviyyədə öyrənən təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini bir-birindən ayırmaq lazımdır. Çox qədim dövrlərdən inkişaf edən makroiqtisadi təhlildən fərqli olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili cavan elmlər sırasına daxildir. Təhlilin bu növünün «Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili» adlandırılmasına baxmayaraq, elmlərin inkişafının indiki mərhələsində fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin öyrənilməsi ilə bir çox elmlər, o cümlədən iqtisadi nəzəriyyə, idarəetmə, makroiqtisadiyyat, mikroiqtisadiyyat, mühasibat uçotu, statistika, audit, istehsal və maliyyə fəaliyyətinin təşkili və planlaşdırılması, maliyyə və kredit, iqtisadi təhlil və digər elmlər

məşğul olur. Lakin, bu elmlərin hər biri özünün predmeti dairəsində müəssisənin iqtisadiyyatını tədqiq edir. Məsələn, statistika elmi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində baş verən kütləvi iqtisadi proses və hadisələri kəmiyyət cəhətdən tədqiq edir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində kapitalın dövriyyəsi mühasibat uçotunun predmeti hesab olunur.

Təsərrüfat subyektlərində iqtisadiyyatın tədqiq və idarə olunması baxımından iqtisadi təhlilin böyük rol oynamasına baxmayaraq onun predmeti barəsində iqtisadçı alimlər müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Belə ki, bəzi alimlər iqtisadi təhlilin predmetini plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqələndirirlər. Digərləri isə bunu təsərrüfat hesablı müəssisələrə aid edirlər.

Bizim fikrimizcə elmlər, o cümlədən, iqtisad elmləri arasında böyük integrasiya mövcud olan indiki şəraitdə bu təsnifat qrupuna aid olan hər hansı bir elmin, o cümlədən ən cavan elm sayılan iqtisadi təhlilin predmetini dəqiq təyin etmək çox mürəkkəb məsələdir.

Uzun bir dövr ərzində keçmiş SSRİ məkanında təhlilin predmetinin təyin edilməsi istiqamətində iqtisadçı alimlərin böyük səylərinə baxmayaraq təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin predmeti haqqında hələ də dəqiq, hamı tərəfindən bəyanılmış, mübahisəsiz tərif yoxdur. Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə dair nəşr olunmuş ədəbiyyatlarda təhlilin predmetinə dair onlarca, həm də bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən fikirlərə (təriflərə) rast gəlirik. Təhlilin predmetinə dair bütün təriflərin içərisində əksər alimlər tərəfindən qəbul edilən iki tərfi xüsusilə qeyd etməliyik.

Alimlərin bir qrupu müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini, digər bir qrupu isə təsərrüfat prosesləri və hadisələri təhlilin predmeti kimi qəbul edir.

Bazar münasibətləri şəraitində sahibkarları maraqlandıran başlıca məsələ texnoloji-təşkilati prosesləri əhatə edən təsərrüfat fəaliyyəti yox, iqtisadi proseslərin nəticəsi hesab olunan təsərrüfatçılığın iqtisadi nəticələridir. Buna görə də son illərdə bu elmin predmetinin araşdırılması istiqamətində tədqiqat işlərini aparan bir çox iqtisadçı alimlər təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində baş verən iqtisadi hadisə və prosesləri iqtisadi təhlil elminin predmeti hesab

edir. Lakin bu tərif təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili ilə müəssisələrin fəaliyyətini, yaxud bu fəaliyyətdən irəli gələn iqtisadi hadisə və prosesləri öyrənən digər iqtisadi fənlər arasındakı səddi göstərmir.

Bəzi iqtisadçıların fikrincə təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin yaranması və dəyişilməsi səbəbləri iqtisadi təhlilin predmetidir. Bu təriflə də razılaşımaq olmaz. Çünki burada iqtisadi təhlilin əsas metodoloji məsələləri sayılan səbəb-nəticə əlaqələrinin təsnifatı, sistemləşdirilməsi, modelləşdirilməsi və ölçülməsi öz əksini tapmamışdır.

Yuxarıda qeyd edilən mülahizələrə yekun vuraraq demək olar ki, təsərrüfatdaxili ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmaq, qeyri-məhsuldar xərclərin qarşısını almaq üçün istehsal və qeyri-istehsal prosesləri ilə bağlı olan bütün mikroamillər və mikroproseslər iqtisadi təhlilin obyektidir. Qarşıya qoyulan iqtisadi məsələlərin həll edilməsində müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə təsir göstərən amillər ümumi şəkildə deyil, elementlər üzrə öyrənilməlidir.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri ilk növbədə bu fəaliyyətə təsir göstərən amillərdən asılıdır. Amil haqqında tam anlayışa malik olmaq üçün, ayrı-ayrı alimlərin bu barədə fikirlərini nəzərdən keçirmək pis olmaz. Məsələn, rus iqtisadçısı S.B.Barnqols amil anlayışını obyektə, yaxud göstəriciyə təsir qüvvə hesab edir. Onun fikrincə, amillərin həm müsbət və həm də mənfi təsiri vardır. N.V.Dembinski S.B.Barnqolsun bu fikrinə amilin istehsal prosesinin baş verməsinə şərait yaratması şərtini də əlavə edir.

Yermoloviçin fikrincə isə amillər, hər şeydən əvvəl, əlaqəli kompleks şəraiti yaradır ki, bunun hesabına da istehsalın nəticəsi dəyişir. Göründüyü kimi, N.V. Dembinski ilə Yermoloviçin fikirlərində formal fərq müşahidə edilsə də, məzmun etibarı ilə yaxınlıq daha çoxdur. Dolqoplov amillərdən bəhs edərkən göstərir ki, «amillər ehtiyat mənbələri üçün zəmin yaratmaq xarakterinə malikdir».

Polşa iqtisadçısı Okuna görə isə «amillərin baş verməsi dəyişmələrin, kənarlaşmaların əsasını təşkil edir». İqtisadçı Merest göstərir ki, «amillər sərbəst strukturlu (quruluşlu) elementlər-

dən ibarət olmaqla yanaşı, səbəb və nəticələrin əlaqəsində mühüm rol oynayır». Rus iqtisadçısı V.F.Paliy belə hesab edir ki, «amillər hərəkətverici qüvvəyə malik olmaqla iqtisadi proseslərin inkişafına təsir göstərir».

Göründüyü kimi, göstərilən faktlar amil məfhumunu bir obyekt kimi daha dərin və geniş mənada dərk etməyə imkan verir. Bu isə təsərrüfat əməliyyatları prosesində mövcud olan amilləri daha ətraflı öyrənərək, düzgün nəticəyə gəlməyə şərait yaradır.

-İqtisadi ədəbiyyatlarda amillər bir neçə qrupa bölünür. Məzmununa görə amillər; təbii, texniki, texnoloji amillər; əhatəsinə görə amillər; ümumi və xüsusi cəhətlərlə bir-biri ilə bağlı olan amillər; vacibliyinə görə amillər; əsas və ikinci dərəcəli qruplara aid olan amillər; quruluşuna görə amillər - mürəkkəb və sadə qruplara bölünən amillər; təsir göstərmə müddətinə görə amillər isə daimi və müvəqqəti təsir qrupuna bölünən amillərdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, amillərin təsiri bir neçə istiqamətdə öyrənilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərində sosial və iqtisadi fəaliyyət sahələrində mövcud olan amillərin məzmunu dəyişməkdədir. Məsələn, müəssisə, firma və şirkətlərdə fiziki yorğunluq zehni yorğunluqla əvəz olunur. Ona görə ki, burada ağır fiziki əmək texniki vəsaitlərin köməkliyi ilə aradan qaldırılabilir. Məhz buna görə də müəssisə, firma və şirkətlərdə bu amillə bağlı olan psixoloji təsir diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, adam bəzi hallarda iş günü ərzində çox işlədiyinə görə deyil, əsasən işini lazımi səviyyədə təşkil edə bilmədiyinə görə yorulur. Deməli, bu bir amil kimi nəzərə alınmalıdır.

Müasir mərhələdə kollektivin fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsir göstərən amillərdən biri də əməyin yaradıcı xarakter daşmasıdır. Müəssisə, firma və şirkətlərdə demək olar ki, bu amilə lazımi səviyyədə qiymət verilmir. Yaradıcı əmək, hər şeydən əvvəl elmi nailiyyətlərin sosial və iqtisadi fəaliyyət sahələrinə tətbiq edilməsidir. Əməyin yaradıcı xarakter daşması, bu elmin inkişafı deməkdir.

Müəssisə, firma və şirkətlərdə əməyin yaradıcı xarakter

daşması, özünü hər şeydən əvvəl səmərələşdirici təkliflərin miqyasında göstərir. Məlum olduğu kimi, əsas amillərdən biri də insan amilidir. Bəzən müəssisə, firma və şirkət rəhbəri yenisi ilə əvəz edildikdə, kollektivin fəaliyyətində müsbət və yaxud mənfi dəyişikliklər baş verir. Deməli, müəssisə, firma və şirkətin fəaliyyətində şəxsiyyətin rolu böyükdür. Məhz buna görə də insan amili iqtisadi təhlilin obyektı olmalıdır.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz rəy və fikirləri ümumiləşdirsək qeyd edə bilərik ki, iqtisadi təhlilin obyektləri çox geniş mənada diqqəti cəlb etməlidir. İqtisadi təhlilin obyektləri çoxsahəli olduğu kimi həm də qeyri sabit xarakterlidir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, elmi nailiyyətlər çoxaldıqca öyrənilməli olan obyektlərin miqdarı da artır.

Deməli, iqtisadi təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də bazar münasibətlərində meydana çıxan yeni amilləri vaxtında aşkar etmək və onları təhlilin obyektinə çevirməkdən ibarət olmalıdır.

Müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin səbəb-nəticə əlaqələrini açıqlamaqla bu və ya digər amilin təsiri hesabına təsərrüfat fəaliyyətinin əsas nəticələrinin necə dəyişdiyini asanlıqla hesablamaq, əsaslandırılmış idarəetmə qərarını hazırlamaq, mənfəət məbləğinin necə dəyişdiyini, satışın zərərsiz həcmi, maliyyə sabitliyi ehtiyatını, istənilən istehsal situasiyası dəyişən şəraitdə məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərini hesablamaq mümkündür. Deməli, müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif səbəb-nəticə əlaqələri təhlilin predmetinin təyin edilməsi üçün əsas sayılır.

Beləliklə, müasir dövrdə iqtisadi təhlil elmində daha məhsuldar iqtisadçı alim sayılan prof.Q.V.Savitskayanın fikrincə, «İqtisadi hadisə və proseslərin səbəb-nəticə əlaqələri iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir.» Bizim fikrimizcə, müəllifin bu fikri mübahisəli olsa da, bəzi alimlər tərəfindən tənqid edilsə də onunla razılaşmaq olar.

Bununla belə qeyd olunanları ümumiləşdirərək bizim fikrimizcə iqtisadi təhlilin predmetinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

İqtisadi və digər informasiya sistemində öz əksini tapan, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində əmələ

gələn iqtisadi proses və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin tədqiqi iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir.

İqtisadi təhlilin predmetini bilməklə yanaşı, bu predmetin obyektlərini də, yəni nəyi tədqiq etdiyini də bilmək zəruridir. Məsələn, istehsal müəssisələrində məhsul istehsalı və satışı, məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri, əsas fondlardan, materiallardan, əmək və maliyyə resurslarından, torpaqlardan və s. istehsal resurslarından istifadə, istehsal-satış fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və onlardan istifadə, kapitalın strukturu və onun səmərəliliyi, avans edilmiş kapitalın verimi və i.ə., ticarət təşkilatlarında mal ehtiyatları, topdan və pərakəndə mal satışı, tədavül xərclərinin səviyyəsi, ümumi gəlir, xalis gəlir və i.ə. iqtisadi təhlilin predmetinin obyektləri hesab olunur.

İqtisadi təhlilin bütün obyektləri hadisə və proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrinin formalaşmasında eyni rol oynamır. Məsələn, sənaye müəssisələrində məhsul istehsalında əsas fondlar, xüsusilə də maşın və avadanlıqlar həlledici rol oynadığı halda, kənd təsərrüfatı müəssisələrində torpaq həlledici rol oynayır. Təhlilin bu obyektlərində baş verən proses və hadisələr, onların səbəb və nəticələri də fərqlənir. Bu səbəbdən də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində obyektlərin təsnifatının müəssisənin fəaliyyətindəki roluna görə dəqiqləşdirilməsi və onların xarakterik əlamətlərinin bilinməsi zəruridir. Məsələn, sənaye müəssisələrində avadanlıqların iş rejimi, növbəlik, yararlılıq əmsalları, müasirliyi və s. ekstensiv və intensiv istifadə göstəriciləri, avadanlıqlardan istifadəni kənd təsərrüfatı müəssisələrində isə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların hər hektarına məhsul çıxımı, torpaqların keyfiyyəti, bitkilərin, mal-qara və quşların məhsuldarlığı, torpaqların və əkin sahələrinin strukturu və i.ə. torpaqlardan istifadəni xarakterizə edir.

FƏSİL II. İQTİSADI TƏHLİLİN METOD VƏ ÜSULLARI

2.1. İqtisadi təhlilin metodu və onun xarakterik xüsusiyyətləri

İqtisadi təhlilin metodu dialektik dərkətmə metoduna əsaslanır. Metod məqsədə nail olmaq vasitəsi, üsul isə həmin vasitənin konkret icra mexanizmidir. Başqa sözlə desək, metod dedikdə öyrənilən obyektin hansı üsullarla tədqiq olunması nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın dialektik metodu - baş vermiş iqtisadi proses və hadisələrin daim inkişafda, kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsində, bir-birindən asılı vəziyyətdə və qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənilməsi deməkdir.

İqtisadi təhlil metodunu başqa formada səciyyələndirsək, onda belə bir fikri ifadə edə bilərik ki, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi, bu göstəricilərin dəyişməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi və bunların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılığının təyin edilməsindən ibarətdir.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili nəticəsində aşkara çıxarılmış təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdan kənar ehtiyat mənbələrinin ümumiləşdirilməsi və bunlardan istifadə edilməsi üçün konkret hesablamalarla əsaslandırılmış tədbirlərin və əməli təkliflərin hazırlanması iqtisadi təhlilin metodunun sonuncu və tamamlayıcı mərhələləri hesab olunur.

Təsərrüfatda baş verən əməliyyatlar, proseslər, faktlar sərbəst və ya bir-birindən təcrid edilmiş halda deyil, bir-birilə əlaqədar baş verir. Yəni, bir prosesin təsirinin nəticəsini müəyyən etmək üçün onu digər proses və hadisələri, faktları xarakterizə edən göstəricilərlə bağlı, qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənmək lazım gəlir. Müəssisələrdə müxtəlif amillərin təsiri hesabına göstəricilərdə hər hansı bir dəyişiklik baş verərsə, burada amil və yaxud səbəb nəticəni yaradır. Deməli, bütün dəyişikliklərin və nəticələrin əsası amillərlə bağlıdır.

Bütün elmlərdə olduğu kimi, çox cavan elmlər sırasına daxil olan və son əsr ərzində digər ictimai, iqtisadi, texniki və texnoloji elmlərlə qarşılıqlı əlaqəli surətdə, bu elmlərə məxsus tədqiqat üsullarından da istifadə etməklə sürətlə inkişaf edən iqtisadi təhlil elminin də özünəməxsus metodu və tədqiqat üsulları vardır.

İqtisadi təhlildə dialektik metoddan istifadə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini bütün qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqları hesaba almaqla təhlil etməyi tələb edir. Çünki, heç bir əməliyyatı, proses və hadisəni, onları xarakterizə edən göstəriciləri digərlərindən təcrid etməklə tam öyrənmək, dürüst nəticə çıxartmaq və qiymətləndirmək olmaz. Məsələn, müasir elmi-texniki inqilab şəraitində yeni texnika və texnologiyalardan istifadənin bu tədbirin effektivliyini təyin etmək lazım gəldikdə məhsul buraxılışının həcminə və keyfiyyətinə, əmək məhsuldarlığına, məhsulun maya dəyəri və istehsalın rentabelliyyəsinə, işçilərin ixtisas səviyyələri və peşə vərdişlərinə, iş şəraitinin yaxşılaşmasına, əmək və material tutumunun azalmasına, hasilat normalarına, çıxar və tullantının azalmasına və s. müsbət təsirini təyin etməklə yanaşı fondtutuma, əhatə edən mühitin çirklənməsinə və i.ə. mənfi təsirini öyrənmək tələb olunur. Buna görə də bu və ya digər prosesi, hadisəni, faktı dərk etmək və qiymətləndirmək üçün onun digərləri ilə qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılıqlarını təyin etmək, hesablamaq tələb olunur ki, bu da təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun ən zəruri metodoloji xüsusiyyətlərindən biridir.

Deməli, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili səbəb-nəticə əlaqələrini təyin etməklə yanaşı onları kəmiyyətçə xarakterizə edir, başqa sözlə desək, müxtəlif birinci və ikinci dərəcəli amillərin müəssisə fəaliyyətinin nəticələrinə təsirini ölçməyə imkan verir. Təhlilin bu xarakterik əlaməti onun dürüst olmasını, onun nəticələrinin əsaslılığını təmin edir.

İqtisadi təhlil işlərində proses və hadisələrin səbəb əlaqələrinin öyrənilməsi və ölçülməsində induksiya və deduksiya tədqiqat metodlarından istifadə edilir.

Deduksiya - hadisələrin, faktların ümumidən hissəviyə, səbəbdən nəticəyə doğru tədqiqətmə metodudur. Hər bir deduksiya induktiv təfəkkür materiallarından istifadə edilir. Deməli, təhlil işlərində induksiya metodunu deduksiya metodu ilə əlaqə-

ləndirməklə vahid şəkildə tətbiq edilir. Deməli, deduksiya və induksiya tədqiqat metodlarının köməyi ilə obyektlərin sistemcə tədqiqi təhlilin xarakterik əlamətlərindən biridir.

Təhlil, obyektlərin tədqiqinə sistemcə yanaşma, öyrənilən hadisə və proseslərin mümkün qədər daha çox ünsürlərə ayrılmasını, onların sistemləşdirilməsi və sintezini nəzərdə tutur.

Müəssisədə həyata keçirilən proses və hadisələri, onların qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqlarını ayrı-ayrılıqda öyrəndikdən sonra bütün tədqiqat materiallarını ümumiləşdirmək, yekun nəticə çıxartmaq tələb olunur. Ümumiləşdirmə, yekun nəticə çıxartma təhlil metodunun əsas əlamətlərindən biridir. Müəssisə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı tərəflərini öyrəndikdən sonra tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsi (ümumi nəticə çıxartma) başqa sözlə desək, sintez təhlil işində ən məsul məqamdır.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini kompleks tədqiq etmək üçün çoxlu sayda göstəriciləri toplamaq və analitik işləmək tələb olunur. Deməli, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində baş verən iqtisadi proses və hadisələrin səbəb və nəticələrini kompleks şəkildə, sistemli tədqiq etmək üçün toplanılan göstəricilər sisteminə istifadə və onların analitik işlənilməsi təhlilin əsas metodoloji əlamətlərindən biridir.

Təhlil işlərində dialektik metodlardan istifadə və təhlilin əsas metodoloji əlamətlərinin şərhinə istinad etməklə iqtisadi təhlilin metodunu belə ifadə etmək mümkündür:

İstehsalın effektivini yüksəltmək məqsədilə plan, uçot və hesabat göstəriciləri sistemini və digər informasiyaları xüsusi tədqiqat üsullarının köməyi ilə araşdırmaq yolu ilə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə müxtəlif amillərin təsirinin sistemli və kompleks şəkildə öyrənilməsi, ölçülməsi və ümumiləşdirilməsi (yekunlaşdırılması) iqtisadi təhlil elminin metodu hesab olunur.

2.2. İqtisadi təhlildə istifadə olunan üsullar

İqtisadi təhlil sintetik idarəetmə elmi olub, iqtisadi, ictimai, riyazi, texniki və digər elmlərlə qarşılıqlı və əlaqəli surətdə inkişaf etdiyinə görə analitik işlərdə, yeni onun obyektlərinin öyrənilmə-

sində həm özünəməxsus və həm də başqa elmlərə məxsus tədqiqat üsullarından istifadə edilir. Bunları müəyyən ardıcılıqla nəzərdən keçirək:

1.Müqayisə üsulu: İqtisadi proses və hadisələr, onları xarakterizə edən göstəriciləri müqayisə etməklə dərk edilir. Müqayisə aparmaq üçün iqtisadi göstəriciləri müqayisəyə gələn şəklə salmaq lazımdır. İqtisadi təhlil demək olar ki, müqayisədən başlayır. Müqayisə son mərhələni belə təşkil edir: Məsələn, planlaşdırılan tədbirlərin optimal variantını müəyyən etmək üçün müqayisənin son mərhələsindən istifadə edilir. Kənarlaşmanın böyüklüyü barədə ilk təsəvvürü müqayisə üsulu yaradır. Müqayisə üsülü bir tərəfdən potensial imkanın nə dərəcədə səfərbər edilməsi barədə təsəvvür yaradırsa, digər tərəfdən potensialın səfərbər edilməsi üçün şəraitin hansı səviyyədə yaradılmasının zəruriliyi haqqında məlumat verir.

Müqayisə üsulundan proseslər üzrə də istifadə edilə bilər. Məsələn, fəhlə bellə işləyərkən hər dəfə çox torpaq götürməklə çox iş görə bilər və həm də gec yorular, ya da əksinə? Yaxud, az müddətli tez-tez verilən tənəffüs faydalıdır, yoxsa gec-gec çox müddətli tənəffüs? Bu barədə hazır resept vermək olmaz. Ona görə ki, burada fəhlənin fiziki hazırlığı, havanın temperaturu və s. amillər nəzərə alınmalıdır. Bunu yalnız müqayisə üsulu ilə daha dəqiq və iş şəraitinə uyğun müəyyən etmək olar.

İqtisadi tədqiqatlarda müqayisə üsulundan daha çox istifadə olunur. Proses və ya hadisəni xarakterizə edən hər bir göstəriciyə, onların nəticələrinə qiymət vermək, gedişatına nəzarət yetirmək, gələcək dövrləri üçün proqnozlaşdırmaq məqsədilə bir-birilə, plan, normativ və i.a. göstəricilərlə müqayisə edilir. Müqayisə üsulunun köməyi ilə ümumi və spesifik proses və hadisələr təyin edilir, tədqiq olunan obyektlər əmələ gələn dəyişikliklər, onların inkişafı tendensiyaları, istiqamətləri və qanunauyğunluqları öyrənilir.

Müqayisə təkcə iki təsərrüfat, yaxud eyni təsərrüfat daxilindəki iki sex, briqada arasında deyil, eyni briqadada, hətta eyni şəxsin iş nəticələri üzrə də aparılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, briqadaya daxil olan üzvlər bir-birindən fərqli iş nəticələri göstərə bilərlər.

Bir halda ki, təcrübədə belə faktlara rast gəlirik, deməli fərdin yüksək nəticəyə nailolma səbəbini də müvafiq göstəricilərlə müqayisə etməklə öyrənmək lazımdır.

Təcrübə göstərir ki, heç bir iş təcrübəsinə malik olmayan iki fəhlə eyni iş gördükdə, onların işinin nəticələri müxtəlif olur. Deməli, burada da müqayisə yolu ilə öyrəniləsi məsələlər mövcuddur. Məlumdur ki, fəhlənin gün ərzində gördüyü işin həcmi müəyyən mənada, iş qabiliyyətinin səmərəliliyindən, iş yerinin təşkilindən və digər amillərdən asılıdır.

Fəhlə müxtəlif saatlarda gördüyü işin nəticəsinin fərqi, onun əmələgəlmə səbəbini müqayisə üsulu ilə müəyyən edə bilərlər. Bu isə fəhləyə daha səmərəli, yaxud optimal iş üsulu seçməklə müsbət nəticəyə nail olmaq imkanı verir.

Müqayisə üsulu itkilər barəsində aydın təsəvvür yaradır.

Bunu aşağıdakı cədvəldə verilən informasiyanı müqayisə etməklə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.1

Müəssisə üzrə göstəricilərin müqayisəsi.

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+, -)
Məhsul istehsalı (mln.man)	28,4	22,5	-5,9
Əsas istehsal fondların orta illik qalıqı (mln.man)	11,5	14,2	+2,7
Fondverimi	2,47	1,58	-0,89

Müqayisə üsulundan istifadə etsək, deyə bilərik ki, hesabat ilində 22,5 mln. manatlıq məhsul almaq üçün fondverimi keçən il səviyyəsində saxlanardısı, o zaman müəssisəyə əsas istehsal fondları 14,2 mln. manatlıq deyil, 9,10 mln.manatlıq (22, 5:2, 47), yəni 5,10 mln.manatlıq az lazım olardı.

İdarəetmə sistemində müqayisə üsulunun tətbiqi dairəsi çox genişdir. Belə ki, təcrübədə faktiki göstəriciləri müvafiq planla; məhsul (iş, qiymət) istehsalına faktiki məsrəfləri normativ göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla məsrəf normalarının gözlənilməsi və yeni texnika və texnologiyalardan istifadənin, istehsalın və əməyin təşkilinin yeni, daha mütərəqqi formalarının tətbiqinin məsrəfveriminə təsiri; hesabat dövrünün göstəricilərinin əvvəlki dövrlə-

rin, yaxud, orta illik (rüblük, aylıq) göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla iqtisadi proseslərin inkişaf meyli qiymətləndirilir. Bazar rəqabəti şəraitində təhlil aparılan müəssisənin göstəricilərini istehsal istiqaməti eyni olan və eyni çeşiddə məhsul buraxarı, yeni texnika və texnologiyalardan istifadə etməklə böyük nailiyyətlər qazanan başqa müəssisələrin göstəriciləri, habelə həmin istehsal sahəsində fəaliyyətdə olan müəssisələr üzrə orta göstəricilərlə tutuşdurmaqla istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkara çıxarılır və onların səfərbər edilməsini təmin edən idarəetmə qərarları hazırlanır.

Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə və maddi resurslarından bu və ya digər çeşiddə və strukturda, keyfiyyətdə məhsul, iş və xidmətlər istehsalı, bu və ya digər istiqamətlərdə investisiya qoyuluşları, daxili və xarici bazar üçün məhsul istehsalı və reallaşdırılması və s. və i.a. sahibkar üçün eyni dərəcədə faydalı olur. Mövcud xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrindən, maliyyə, əmək, material resurslarından hansı məqsədlərlə istifadə olunmasının effektivliyini təyin etmək üçün sahibkarlar konkret hesablamalarla əsaslandırılmış çoxlu sayda, variantda qərar layihələri hazırlayır və bunları müqayisə etməklə ən sərfəli, daha optimal variant seçir.

Bu və ya digər texniki, texnoloji, təşkilati tədbir, yaxud tədbirlər kompleksi həyata keçirildikdən sonra təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini, xüsusilə də məsrəflərin hər manatına müqayisəyə gələn qiymətlərlə məhsul çıxımı, mənfəətverimi göstəricilərini müqayisə etməklə tədbirlərin həyata keçirilməsinin faydalılığı qiymətləndirilir, ayrı-ayrı amillərin təsiri təyin edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin gələcək fəaliyyətinin optimal planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması sahibkar mülkiyyətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi probleminin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planında cari il (yaxud perspektivdə) üçün nəzərdə tutulan plan göstəriciləri əvvəlki 3-5 ilin orta illik faktiki göstəriciləri, hesabat ilinin göstəriciləri ilə müqayisə etməklə plan göstəricilərinin əsaslı olub-olmaması təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə aparılan hesablamadan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 2.2

Müqayisəyə gələn qiymətlərlə əmtəəlik məhsul istehsalı (mln.man)

Məhsulun çeşidləri	Keçmiş illərdə				Dörd ildə orta hesabla	Gələn il üçün plan üzrə
	1-ci ildə	2-ci ildə	3-cü ildə	4-cü ildə		
«A»	364	390	390	416	390	390
«B»	260	267	283	287	274	325
«V»	204	204	248	206	218	214
«Q» və i.a.	212	214	198	216	210	208
Yekunu	4979	5083	5239	5395	5174	5200

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, gələn il üçün məhsul istehsalı planı kifayət qədər əsaslandırılmamışdır. Növbəti ildə məhsul istehsalının plan həcmi bazis ili ilə müqayisədə $(5200 \times 100 : 4979) - 100 = 4,4 \%$ yüksək nəzərdə tutulmasına baxmayaraq əvvəlki dörd ildə orta artım tempi ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Əvvəlki dörd ildə orta illik artım tempi

$$T = \sqrt[3]{\frac{5395}{4979}} = \sqrt[3]{1,083} = 1,027 \text{ yaxud } 2,7 \text{ faiz olmuşdur.}$$

Buna baxmayaraq, gələn il üçün müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planında istehsalın həcmnin əvvəlki dörd ildə orta illik həcmi ilə müqayisədə $(5200 \times 100 : 5174) - 100 = 0,5\%$ çoxaldılması nəzərdə tutulur. Eyni zamanda gələn ildə istehsalın plan həcmi hesabat ilindən istehsalın faktiki həcmi ilə müqayisədə $(5200 \times 100 : 5395) - 100 = -3,6\%$ azdır. Deməli, gələn il üçün məhsul istehsalına dair plan göstəricisini müəssisə üçün məqbul hesab etmək olmaz.

Müasir texniki inqilab şəraitində ehtiyatların axtarılıb tapılması və səfərbər edilməsində təşkilati-texniki tədbirlər həlledici rol oynayır. Həyata keçirilən təşkilati-texniki tədbirlər üzrə faktiki göstəriciləri müvafiq plan göstəriciləri ilə müqayisə etməklə istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir.

Qəbul edilmiş planda nəzərdə tutulan müvafiq hesablamalarla əsaslandırılmış bu və ya digər təşkilati-texniki tədbirin tamamilə yaxud qismən həyata keçirilməməsi və bu səbəbdən məhsul istehsalının azalması müqayisə üsulundan istifadə etməklə təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 2.3

Təşkilati-texniki tədbirlər üzrə planın yerinə yetirilməsi.

Nö	Tədbirin adı	Plan üzrə	Faktiki	Plandan kənar- laşma,	Planın ye- rinə yeti- rilməsi faizi	Kənarlaşma faizi, +, -
1	Yeni texnikanın və texnoloji vasitələrin alınması, mln. man	420	387	-33	92,14	-7,86
2	İstifadədə olan maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsi, mln. man	330	210	-120	63,64	-36,36
3	Yeni texnologiyalardan istifadə, mln. man.	180	95	-85	52,78	-47,22
4	İstehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması və i.a.	65	24	-41	36,92	-63,08

Məlumatlardan göründüyü kimi, texniki-texnoloji tədbirlərin heç biri üzrə plan yerinə yetirilməmişdir. Bu tədbirlərin hər birinin yerinə yetirilməsinin əmək məhsuldarlığının artımına təsiri planda göstərilir. Əmək məhsuldarlığının artım faizinə məhsul çıxımının artımına dair plan göstəricisindən və texniki-texnoloji tədbirin kəsirlə yerinə yetirilməsi faizi göstəricisindən istifadə etməklə, başqa sözlə desək, tədbir üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsi faizini, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin hər faizinə düşən məhsulun plan üzrə artım məbləğini tədbirin kəsirlə yerinə yetirilməsi faizinə vurub 100-ə bölməklə bu amilin məhsulun dəyər ifadəsində həcmnin azalmasına təsiri hesablanır.

Satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən bazar iqtisadiyyatında məhsul (iş, xidmət) istehsalının effektivliyi ilk növbədə məsrəf normalarının gözlənilməsindən asılıdır. Xammal, elektrik enerjisi, neft məhsulları, yarımfabrikat, yanacaq, qaz, buxar, əmək və əmək haqqı və i.a. üzrə məsrəf normalarından kənarlaşmalar müqayisə üsulunun köməyi ilə təyin edilir.

Faktiki resurs sərfi miqdarını faktiki məhsul istehsalına norma üzrə resurs sərfi miqdarı ilə müqayisə etməklə məsrəf normalarından kənarlaşmalar hesablanır. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar.

Xammal və material sərfi normalarının gözlənilməsinin təhlili.

№	Material resursunun adı	Resurs sərfi, tonla		Normadan kənarlaşma, +,-	
		faktiki məhsulun həcminə norma üzrə	faktiki	Mütləq kənarlaşma +,-	nisbi kənarlaşma %-lə
1	Xammal	624	548	- 76	- 12,18
2	Neft məhsulu				
3	Materiallar	436	406	- 30	- 6,88
4	Yarımfabrikat	230	484	+ 254	+ 110,43
5	Yanacaq	128	136	+ 8	+ 6,25
6	Elektrik enerji kv/saat	2430	2200	- 230	- 9,46
7	Sair material məs-rəfləri, man.	3840	4250	+410	+ 10,68

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində iqtisadi məsələlərin həlli-nə dair müxtəlif variantlarda qərar layihələrini müqayisə etmək-lə daha optimal variant, yəni bütün imkanlardan tam istifadəyə im-kan verən variant seçilir.

Son illərdə iqtisadi təhlil işlərində horizontal, vertikal, trend, birölçülü, çoxölçülü və digər müqayisə üsullarından istifadə hori-zontal müqayisəli təhlildə tədqiq olunan müəssisənin faktiki gös-təriciləri baza (plan, keçmiş dövrlərin və i.a.) göstəriciləri ilə müqayisə etməklə mütləq və nisbi kənarlaşmalar təyin edilir.

Vertikal müqayisəli təhlildə ümumi göstəricidə onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin xüsusi çəkirlərini, ayrı-ayrı tərkib hissələri-nin bir-birinə və ümumi göstəriciyə nisbətlerini (faizlə) hesabla-maqla iqtisadi proses və hadisələrin strukturu və onda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir.

Son 5-10 ildə əsas iqtisadi göstəricilərin bazis ilinə nisbətən artımı və artım templəri trend müqayisəli təhlilin köməyi ilə təyin edilir. Dinamika sıralarının tədqiqində trend müqayisəli təhlildən daha çox istifadə olunur.

Birölçülü müqayisəli təhlildə bir obyektə aid bir, yaxud bir ne-çə göstərici, ya da eyni göstərici təmsalında müqayisə edilir.

Çoxölçülü müqayisəli təhlildə bir neçə müəssisənin (böi-mələrin) fəaliyyətinin nəticələrinə dair çoxlu sayda göstəricilər

müqayisə edilir.

Məsələn, bir neçə müəssisənin timsalında zərərsizlik ehtiyatı faizi, likvidlik əmsalı, dövr sürəti əmsalı, kapitalın rentabelliği faizi, satışın rentabelliği faizi, cari aktivlərdə xüsusi dövriyyə kapitalın payı (faizlə) və sairə bu qəbildən olan əsas keyfiyyət göstəriciləri çoxlu sayda müəssisələrin timsalında müqayisə etməklə standart qərarlar qəbul edilir.

2. Qruplaşdırma üsulu. Qruplaşdırma statistik tədqiqat üsuludur. Statistika elmində proses və hadisələri ümumiləşdirmək və tiplərə ayırmaq məqsədilə istifadə olunur. İqtisadi təhlil işlərində orta kəmiyyətlərin qiymətləndirilməsi, ayrıca götürülən göstəricinin bu kəmiyyətdə yerini, öyrənilən göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələri aşkar etmək üçün bu üsuldən istifadə edilir.

İqtisadi təhlildə qruplaşdırma üsulu orta göstəricinin məzmununu dərk etməyə, onun açıqlanmasına imkan verir. Başqa sözlə desək, bu üsul orta göstəriciyə təsir edən amilləri öyrənir. Qruplaşdırma üsulu qanunauyğunluğu müəyyən etməyə imkan verir. Bu üsuldən optimal variantın müəyyən edilməsində də istifadə edilə bilər.

Sintetik göstəricilər ona daxil olan təsərrüfat vahidlərinin işi haqqında tam təsəvvür yarada bilmir. Ona görə ki, sintetik göstəricilərin daxilində müsbət amillərlə mənfi amillər bir-birini ört-basdır edə bilər. Bu üsulun köməyi ilə iş normalarının yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılı olaraq, fəhlələri yaşına, təhsilinə, iş stajına görə qruplara bölüb nəticə çıxartmaq lazımdır.

Qruplaşdırma üsulunu tam təsəvvür etmək üçün aşağıdakı 2.5 sayılı cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 2.5

Əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən məsəflərə dair göstərici üzrə qruplaşdırma

Məhsul istehsalı həcmi	Qruplar	Müəssisələrin miqdarı	Əmtəəlik məhsulun bir manatına məsrəfi (qəp.)
5 mln. manata qədər	1	4	90
6 mln. - 8 mln. manata qədər	2	5	82
9 mln. - 10 mln. manatadək	3	7	60

Cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, III qrupda əmtəəlik məhsulun hər manatına düşən məsrəf xeyli aşağıdır.

Təhlil işlərində sadə və kombinəlaşdırılmış qruplaşdırmalardan istifadə edilir. Bu və ya digər əlamətə görə qruplaşdırılmış hadisələr (yaxud proseslər) arasında qarşılıqlı əlaqələri təyin etmək və qiymətləndirmək üçün sadə qruplaşdırma üsulundan istifadə edilir. Kombinəlaşdırılmış qruplaşdırmalarda bütövlükdə tədqiqat obyektini əvvəlcə bir əlamətə, sonra hər bir qrup daxilində başqa əlamətə görə və i.ə. qruplaşdırılır. Beləliklə, iki, üç və daha çox səviyyələrdə qruplaşdırma qurmaq olar. Lakin belə qruplaşdırmalar bir tərəfdən çox çətindir, digər tərəfdən alınan nəticələr də bəzən dürüst olmur. Buna görə də çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri öyrənmək üçün kombinəlaşdırılmış qruplaşdırma üsulu əvəzinə bir neçə sadə qruplaşdırma üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Qruplaşdırmanın qurulması metodikasının tətbiqində aşağıdakı ardıcılığın gözlənilməsi zəruridir:

- a) təhlilin məqsədinin dəqiq müəyyən edilməsi;
- b) qruplaşdırma üçün seçilən obyektlərə dair məlumatların toplanılması;
- s) qruplaşdırma üçün yığılan məlumatların (bütövün) müəyyən əlamətlərə görə sıra ilə düzümü;
- d) qruplaşdırma və əməl əlamətlərinə görə orta qrup göstəricilərin təyin edilməsi;
- e) alınan orta kəmiyyətlərin təhlili, qarşılıqlı əlaqələrin əməl göstəricilərinin öyrənilən nəticələrə təsiri istiqamətlərinin təyin edilməsi.

Təhlil işlərində toplanılan göstəricilərin düzgün qruplaşdırılması zəruri şərtidir. İnformasiyanın düzgün qruplaşdırılması göstəricilər arasında asılılığı öyrənməyə, öyrənilən hadisələrin mahiyyətini daha dərinlən, daha dəqiq öyrənməyə, sistemləşdirməyə, daha xarakterik və nümunəvi əlamətləri təyin etməyə imkan verir.

Zəncirvari-verdəvismə üsulu: Bu üsulu göstəricilər arasında funksional asılılıq olduğı halda tətbiq etmək olar. Analitik işlərdə zəncirvari-verdəvismə üsulundan daha çox istifadə olunur.

Bu üsuldən dörd variantda istifadə edilə bilər. Bunlar göstəricilər arasında fərqi müəyyən edilməsi, hesablamalar (inteqral) və təsir edən amilin payını tapmaq variantlarından ibarətdir.

Bunları aydın təsəvvür etmək üçün cədvələ müraciət edək.

Cədvəl 2.6

A) Fərqi tapmaq yolu ilə zəncirvari üsuldən istifadə edilməsi.

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Keçən ay	Hesabat ayı	Kənarlaşma +,-
Məhsulun dəyəri	mln man.	1500	2100	+600
İşçilərin sayı	Nəfər	100	120	+20
Əmək məhsuldarlığı	mln. mann	15	17,5	+2,5

Göründüyü kimi, məhsul istehsalında müsbət kənarlaşma 600 mln manat təşkil etmişdir. Təsir göstərən amilləri müəyyən edək:

A) Fərq variantı:

1. İşçi sayının dəyişilməsinin təsiri:

$$+20 \times 15 = +300,0 \text{ mln man.}$$

2. Əmək məhsuldarlığının dəyişməsinin təsiri:

$$+2,5 \times 120 = +300 \text{ mln man.}$$

İki amilin təsirinin cəmi $(+300) + (+300) = +600,0 \text{ mln man}$ olur.

B) Təsir edən amillərin hesablama yolu ilə təsir dərəcəsinin təhlili.

1. İşçi sayının dəyişilməsinin təsiri:

Bunun üçün əvvəlcə şərti (hesablama) göstəricisini müəyyən edək. Bu, bizim misalda 1800 mln manat (120×15) təşkil edir. Beləliklə, işçilərin sayının 20 nəfər artmasının təsiri +300 mln manata $(1800 - 1500)$ bərabər olur.

2. Əmək məhsuldarlığının dəyişməsinin təsiri +300 mln man. $(2100 - 1800)$ təşkil edir.

V) İnteqral üsulunu tətbiq etməklə amillərin təsirini müəyyən edək:

1. İşçi sayının dəyişilməsinin təsiri:

$$+20 \times 15 + \frac{20 \times 2,5}{2} = +325 \text{ mln man.}$$

2. Əmək məhsuldarlığının dəyişilməsinin təsiri:

$$+2,5 \times 100 + \frac{2,5 \times 20}{2} = +275 \text{ mln manat təşkil edir.}$$

İki amilin təsirinin cəmi $(+325) + (+275) = +600$ mln manata bərabərdir.

Q) Amilin təsir payını tapmaq üsulunun tətbiq edilməsi üçün göstəricilər üzrə kənarlaşma faizləri müəyyən edilməlidir. Bizim misalda bu göstəricilər aşağıdakı kimi dəyişmişdir.

İşçilərin sayı üzrə: $(120:100 \times 100) - 100 = +20\%$.

Əmək məhsuldarlığı üzrə: $(17,5:15 \times 100) - 100 = +16,6\%$

Bu kənarlaşma faizlərindən istifadə etməklə amillərin təsirini müəyyən etmək olar:

1) İşçilərin sayının dəyişilməsinin təsiri

$$\frac{600 \times (+20\%)}{(+20\%) + (+16,6\%)} = +328 \text{ mln manat.}$$

2) Əmək məhsuldarlığının dəyişilməsinin

$$\text{təsiri } \frac{600 \times (+16,6\%)}{(+20\%) + (+16,6\%)} = +272 \text{ mln manat.}$$

İki amilin təsirinin cəmi $(+328) + (+272) = +600$ mln manat olur.

Göründüyü kimi, əvvəlki iki variantın nəticəsi eynidirsə, sonuncu iki (yəni inteqral və təsirin payını tapmaq) variantlarında nəticələr müxtəlifdir. Bu, o deməkdir ki, zəncirvari yerdəyişmə üsulunda müəyyən dərəcədə nöqsan vardır. Bu nöqsan onunla izah olunur ki, göstəricilərin yerini dəyişdikdə, amillərin təsir dərəcələri də dəyişir.

Məsələn, fərq tapmaq yolu ilə işçilərin sayının dəyişməsi. Bu göstərici üzrə kənarlaşma keçən ayın əmək məhsuldarlığına vurulduqda, 300 mln manat (20×15) təşkil edirsə, bu kənarlaşma (yəni 20) hesabat ilinin əmək məhsuldarlığına vurulduqda, bunun təsiri 350 mln manata $(20 \times 17,5)$ bərabər olur. Belə halda əmək

məhsuldarlığının təsiri azalır, yəni o 250 min manat ($2,5 \times 100$) təşkil edir. Halbuki onun təsiri 300 mln manat idi. Bizə elə gəlir ki, paytapma üsulu daha real xarakter daşıyır. Ona görə ki, burada kənarlaşma göstəriciləri dəyişmə səviyyəsinə müvafiq olaraq müəyyən edilir. Bu üsulla mənfi amillərin də təsirini müəyyən etmək mümkündür.

İqtisadi təhlil metodikasının ən vacib məsələsi amillərin təsirinin təyin edilməsidir. Determinləşdirilmiş təhlildə bu məqsədlə zəncirvari yerdəyişmə, indeks, mütləq fərq, nisbi fərq mütenasib bölgü və inteqral üsullarından istifadə olunur. Axıncı iki üsul müstəsna olmaq şərtlə, qalan bütün tədqiqat üsulları xaric etmə, kənarlaşdırma metoduna əsaslanır. Başqa sözlə desək, əsas nəticə göstəricisinə təsir göstərən amillərin hər birinin təsirini ayrı-ayrılıqda hesablamaq və ümumi kənarlaşma kəmiyyətindən çıxmaqla ayrı-ayrı amillərin təsirinin təyin edilməsi üsullarıdır. Lakin analitik işlərdə zəncirvari-yerdəyişmə üsulundan daha çox istifadə olunur. Bu və ya digər göstəriciyə iki və daha çox amilin təsirini təyin etmək lazım gəldikdə əksər hallarda bu üsuldən istifadə edilir. Bu üsul nəticə göstəricisinin bazis, yaxud plan göstəricisi ilə müqayisədə artması yaxud azalmasına (kənarlaşmaya) müxtəlif amillərin təsirini asanlıqla və dürüst təyin etməyə imkan verir. Bu halda göstəricilərin asılılıq və bir-birinə təsirinə görə dəqiq düzülməsi zəruri şərtidir. Məsələn, fəhlələrin sayının və onlardan istifadə göstəricilərinin plana, bazis ilinə nisbətən dəyişilməsinin məhsul (iş, xidmət) istehsalının həcminə təsirini təyin etmək üçün göstəricilərin aşağıdakı sıra ilə düzümü (asılılığını nəzərə alaraq) zəruridir, yəni amillərin təsirini daha dəqiq təyin etmək üçün vacibdir:

- a) fəhlələrin orta illik siyahı sayı;
- b) il ərzində bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayı;
- v) bir iş gününün orta uzunluğu;
- q) bir iş saati ərzində məhsul istehsalı.

Məhsul istehsalının artmasına (azalmasına) bu amillərin təsirini təyin etmək üçün plan göstəricilərini (bazis göstəricilərinin) faktiki göstəricilərlə əvəz etməklə hesablamlar aparılır və hər bir hesablama üzrə yekun göstəricisindən əvvəlki hesablama üzrə yekun göstəricisini çıxmaqla müvafiq amilin təsiri təyin edilir. Bu-

nu aşağıdaki misaldan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 2.7

Əmək resursları və onlardan istifadə göstəriciləri

Nö	Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma, +, -
1.	Fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	126	128	+ 2
2.	Orta hesabla bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayı, adam-gün.	230	245	+15
3.	Bir adam-gününün orta uzunluğu, adam/saat	8	6	- 2
4.	Bir adam-saat ərzində məhsul istehsalı, min man.	6,5	7,8	+1,3
5.	Cəmi məhsul istehsalı, min manat (1-ci sət. x 2-ci sət. x 3-cü sət. x 4-cü sət.)	1506960	1467648	- 39312

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, məhsul istehsalının faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan 1467648-1506960=-39312 min manat az olmuşdur.

Bu kənarlaşmaya əsas 4 amilin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda aşağıdakı kimi hesablamalar aparılır.

Cədvəl 2.8

Zəncirvari yerdəyişmə üsulunda plan, faktiki və hesablama göstəricilərinin təyin edilməsinə dair hesablama

Hesablamalar	Amillər				Cəmi məhsul istehsalı, min man (1-ci süt x 2-ci süt x 3-cü süt x 4-cü süt)
	fəhlələrin orta illik sayı (nəfər)	bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayı (adam-gün)	bir iş (adam) gününün uzunluğu (saat)	bir iş saati ərzində məhsul istehsalı (min manat)	
	1	2	3	4	5
I	126 (pl.)	230 (pl.)	8 (pl.)	6,5 (pl.)	1506960 (pl.)
II	128 (f.)	230 (pl.)	8 (pl.)	6,5 (pl.)	1530880 (hes.)
III	128 (f.)	245 (f.)	8 (pl.)	6,5 (pl.)	1630720 (hes.)
IV	128 (f.)	245 (f.)	6 (f.)	6,5 (pl.)	1223040 (hes.)
V	128 (f.)	245 (f.)	6 (f.)	7,8 (pl.)	1467648 (f.)

Bu hesablamada birinci sətir yekunu məhsul istehsalının plan həcmi, beşinci sətir yekunu faktiki həcmi göstərir, qalan 2-ci, 3-cü və 4-cü sətirlər üzrə yekun məbləğlər hesablama göstəriciləridir. Hər bir sətir üzrə yekun göstəricisindən əvvəlki sətir üzrə yekun göstəricisini çıxmaqla müvafiq amilin təsiri təyin edilir.

Bizim misalımızda amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Fəhlələrin faktiki orta illik siyahı sayının plana nisbətən 2 nəfər artması ümumi məhsulun həcmi $1530880 - 1506960 = +23920$ min manat çoxalmasını təmin etmişdir.

2. İl ərzində bir fəhlə tərəfindən faktiki işlənmiş günlərin sayının plana nisbətən 15 gün çox olması ümumi məhsulun həcmi $1630720 - 1506960 = +99840$ min manat artmasına zəmin yaratmışdır.

3. Bir iş gününün faktiki orta uzunluğunun plana nisbətən 2 saat azalması ümumi məhsulun faktiki həcmi $1223040 - 1630720 = -407680$ min manat azalmasına səbəb olmuşdur.

4. Bir iş saati ərzində faktiki məhsul istehsalının plana nisbətən 1,3 min manat artımı məhsulun ümumi həcmi $1467648 - 1223040 = +244608$ min manat çoxalmasını təmin etmişdir. Bütün amillərin təsirinin cəmi $(+23920) + (+99840) + (-407680) + (+244608) = -39312$ min manat.

Yaxud balans bərabərliyi: $(+1467648 - 1506960) = (+23920) + (+99840) + (-407680) + (+244608)$;

-39312 min manat = -39312 min manat.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Balans üsulu (bəzi ədəbiyyatlarda balans əlaqələndirmə üsulu da deyilir): Bu üsuldən müxtəlif göstəricilərin əlaqələrinin öyrənilməsində istifadə edilir. Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, öyrənəcəyimiz göstəriciyə təsir edən amilləri müəyyən etməklə göstəricinin düzgün olması barədə məlumat əldə edə bilərik.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün 2.9 sayılı cədvəlin rəqəmlərinə nəzər salaq.

Cədvəl 2.9

Məhsul satışına təsir göstərən amillərin təhlili

Nö	Göstəricilər	Ölçü vahidi	Plan	Hesabat
1	İlin əvvəlinə əmtəəlik məhsul qalığı	min manat	250	300
2	İl ərzində əmtəəlik məhsul buraxılışı	min manat	800	780
3	İl ərzində əmtəəlik məhsul satışı	min manat	950	880
4	İlin axırına əmtəəlik məhsul qalığı	min manat	100	200

Rəqəmlərdən görünür ki, il ərzində faktiki məhsul satışının həcmi plana nisbətən 70 min manat (950-880) az olmuşdur. Təsir edən amilləri müəyyən etmək üçün hesablamalardan istifadə edək:

1. Plan üzrə əmtəəlik məhsul satışının həcmi $250 + 800 - 100 = 950$ min manat.
2. Əmtəəlik məhsul satışının hesablama həcmi $300 + 800 - 100 = 1000$ min manat.
3. Əmtəəlik məhsul satışının hesablama həcmi $300 + 780 - 100 = 980$ min manat.
4. Hesabat ili üzrə faktiki həcmi $300 + 780 - 200 = 880$ min manat.

İndi isə təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini müəyyən edək:

1. İlin əvvəlinə məhsul qalığının plana nisbətən dəyişməsinin təsiri $1000 - 950 = +50$ min manat.
2. Hesabat ilində əmtəəlik məhsul buraxılışının təsiri $980 - 1000 = -20$ min manat.
3. İlin axırına məhsul qalığının plana nisbətən dəyişməsinin təsiri $880 - 980 = -100$ min manat.

Üç amilin təsirinin cəmi $(+50) + (-20) + (-100) = -70$ min manat təşkil edir. Göründüyü kimi, bu üsul həm məhsulun istiqamətlər üzrə hərəkətini, həm də satış planının yerinə yetirilməsinə təsir göstərən amilləri müəyyən etməyə imkan verir. Bu üsuldan istifadə etməklə müəssisə vəsaitinin hərəkətini, iş vaxtından istifadəni təhlil etmək olur.

Balans əlaqələndirmə üsulunda əsas nəticə göstəricisinə müxtəlif amillərin təsirini hesablama göstəricilərinə dair hesab-

lamalardan istifadə edilmədən sadəcə olaraq faktiki və plan göstəricilərini tutuşdurmaq yolu ilə də təyin etmək olar. Lakin bu halda bu və ya digər amilin əsas göstəriciyə təsirin mahiyyətini hesaba almaqla müsbət kənarlaşmanı mənfi və mənfi kənarlaşmanı müsbət kənarlaşma kimi qəbul etmək tələb olunur. Bunu müxtəlif amillərin perakəndə mal satışına təsirinin balans əlaqələndirmə üsulunun köməyi ilə təyin edilməsinə dair misaldan aydın görmək olar:

Cədvəl 2.10

Pərakəndə mal dövriyyəsinin həcminə müxtəlif amillərin təsirinə dair hesablama (min manat)

No	Göstəricilər və amillər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +,-
1	Pərakəndə mal dövriyyəsi	129590	128335	- 1255
2	Hesabat dövrünün əvvəlinə qalıq	64850	65430	+ 580
3	Hesabat dövrü ərzində mallar daxil olub	132600	138400	+ 5800
4	Sair məxaric	2460	2895	- 435
5	Hesabat dövrünün axırına mal qalığı	65400	72600	- 7200

Qeyd: Mal itgilərinə malların xarab olması, sınıq-qırıq çıxması, oğurlanması, tələf olması, mənimsənilməsi və s. daxil edilir ki, bu da mal satışına mənfi təsir göstərir. Buna görə də mal dövriyyəsinin təhlili zamanı mal itgiləri üzrə artma mənfi kənarlaşma, azalma isə müsbət kənarlaşma kimi qəbul edilir.

Hesabat ilinin sonuna mal qalığının plana nisbətən artımı onların satıla bilməməsi ilə izah olunur. Buna görə də mal dövriyyəsinin təhlilində hesabat dövrünün sonuna müsbət kənarlaşma mənfi və əksinə mənfi kənarlaşma müsbət kənarlaşma kimi qəbul edilir.

Bizim misalımızda pərakəndə mal dövriyyəsinin faktiki həcmi planla müqayisədə 1255 min manat az olmuşdur. Bu kənarlaşmaya əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

Min manat

1. Hesabat dövrünün əvvəlinə mal qalığının dəyişilməsi -	+580
2. Hesabat ilində malların plana nisbətən çox daxil olması	+ 5800
3. Sair məxaricin artımı	-435
4. Hesabat dövrünün sonuna mal qalığının artımı	-7200
Bütün amillərin təsirinin cəmi	-1255

Seçmə üsulu: Seçmə üsulu bu və ya digər prosesi xarakterizə edən göstəricinin öyrənilməsini operativ surətdə həll etməyə imkan verir. Məsələn; iş vaxtı itkisini öyrənmək üçün bütün gün ərzində deyil, müəyyən vaxtda iş vaxtının müşahidəsinin təşkili rolu ilə müəyyən etmək mümkündür. Bu üsuldən istifadə təhlil üçün səciyyəvi göstəricilərin seçilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu üsulla kiçik ərazidə aparılmış fəaliyyətdə olan müəssisələrin təmsalında tədqiqatın nəticələrin bütün əraziyə şamil edilir. Buna görə də tədqiqatın aparılması elə dəqiq olmalıdır ki, xətəyə yol verilməsin.

Variasiya əmsali: Bu üsul vasitəsilə orta göstərici ətrafında kənarlaşmanın böyüklüyü barədə təsəvvür yaratmaq olur. Variasiya əmsali vasitəsilə il boyu işçi qüvvəsindən istifadə etməni, məhsul istehsalının ahəngdarlığını, hasilat normalarının yerinə yetirilməsi üzrə kənarlaşmaları öyrənmək və tədqiq etmək mümkündür.

Məsələn; kiçik müəssisə 5 iş günü ərzində hər gün 10 min manat həcmində məhsul istehsal etməli idi. Həqiqətdə isə bu aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 2.11

(mln manat)

Günlər	Faktiki məhsul istehsalı	Kənarlaşma	Kvadrat kənarlaşma
1	12	+2	4
2	8	-2	4
3	9	-1	1
4	13	+3	9
5	8	-2	4
Yekunu:	50	x	22

Burada orta kvadrat kənarlaşmanı müəyyən edək

$$V = \sqrt{22:5} = \sqrt{4,4} = 2,1 \text{ təşkil edir.}$$

İş günü ərzində orta hesabla $50:5=10$ mln manat məhsul istehsalının planlaşdırıldığını nəzərə alsaq, variasiya əmsali

$$\bar{U} = 2,1:10=0,21\text{-ə bərabər olur.}$$

Variasiya əmsali müqavilələrin yerinə yetirilməsi üzrə (ay-lar, yaxud günlərlə) kənarlaşma ehtimalını müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə də, istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək üçün kənarlaşmanın böyüklüyünü nəzərə almaq və idarəetmə qərarı qəbul etmək imkanı yaranır.

Korrelyasiya üsülü: Bu üsul göstəricilər arasında asılılığın, əlaqənin yaxın və uzaq olmasını müəyyən etməyə imkan verir. Korrelyasiya üsulu proses və hadisələrin inkişafı qanunauyğunluğunu müəyyən etməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, fondla təmin olunma məsrəflərinin tərkibindəki əmək ödənişinin xüsusi çəkisi arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Daha doğrusu, ikinci göstərici birincidən asılıdır. Bu əlaqəni müəyyən etmək üçün aşağıdakı informasiyanı araşdırmaq məqsədəuyğundur.

Cədvəl 2.12

Təsərrüfatlar	Fondla təmin olunma mln.man.	Məsərlərdə əmək ödənişinin xüsusi çəkisi
1 saylı	71,0	5,61
2 saylı	51,0	5,5
3 saylı	47,0	7,73
4 saylı	42,0	9,16
5 saylı	35,0	12,33
6 saylı	29,0	13,50

İndi isə korrelyasiya əmsalını almaq üçün 2.13 saylı cədvəl məlumatlarından istifadə edək:

Cədvəl 2.13

X	U	X_s	X_s^2	U_s	U_s^2	Z	Z_c^2
5,51	71	-4,36	19	-31,4	986	-27,04	731,16
5,50	51	-4,82	23,23	-11,4	130,4	-6,58	43,29
7,73	47	-2,24	5	-7,4	54,7	-5,16	26,62
9,166	42	-0,81	0,65	-2,4	5,7	-1,59	2,52
12,33	35	+2,36	5,50	-4,6	21,1	-2,24	5,01
13,50	29	+3,353	12,40	-10,6	0,36	-2,93	8,58
Yekun		65,78		1198		817,18	

Burada: X-əmək ödənişinin xüsusi çəkisini;

Ü-fondla təmin olunmanı;

X_s -orta kəmiyyətdən kənarlaşmanı;

$Ü_s$ -orta kəmiyyətdən kənarlaşmanı;

s- kənarlaşmaların məbləğini əks etdirir.

Cədvəlin rəqəmlərindən müəyyən etmək olur ki, burada:

$$\bar{X}=8,97$$

$$\bar{Ü}=45,8$$

$$X_s^2 = 65,78$$

$$Ü_s^2 = 1198$$

$$Z_c^2 = 817,18$$

Burada

$$X_s \bar{Ü}_s = \frac{\sum Z_s^2 + \sum Z_s^2 - \sum Y_s^2}{2} = \frac{1198 + 65,78 - 817,18}{2} = 223,3$$

Beləliklə, korrelyasiya əmsali

$$R = \frac{X_s \times Y_s}{\sqrt{\sum X_s^2} \times \sqrt{\sum Y_s^2}} = \frac{223,3}{\sqrt{65,78} \times \sqrt{1198}} = \frac{223,3}{280} = 0,79$$

təşkil edir.

Bu onu göstərir ki, iki göstərici arasında asılılıq 0,79 əmsala bərabərdir.

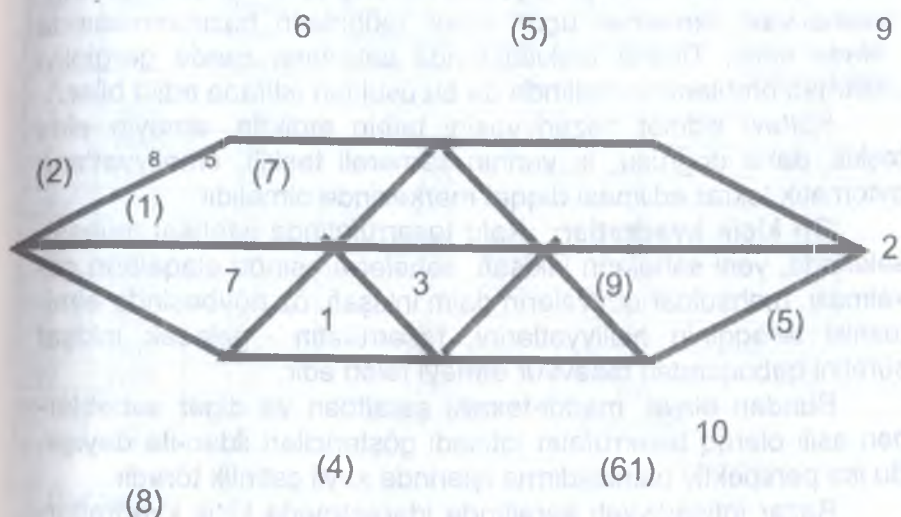
Göstəricilərin arasında əlaqəni öyrənmək üçün onların meyarlarına tənqidi yanaşmaq lazımdır. Ona görə ki, göstəricilər arasında əlaqə bəzən yaxınlaşır, bəzən də uzaqlaşır. Məsələn, 1930-cu illərdə əmək ödənişi maya dəyərinin quruluşunda 40 faizə qədər xüsusi çəkiyə malik idisə, son dövrlərdə onun xüsusi çəkisi 14 faizdən çox olmamışdır.

Qrafik üsulu: Bu üsuldən göstəricilərin dinamikasını daha aydın və əyani dərk etmək üçün istifadə edilir. Qrafik üsulu göstəricilər arasında əlaqəni də əks etdirir. Məlumdur ki, əməyin fondla silahlandırılmasının yüksəlməsi əmək məhsuldarlığına müsbət təsir göstərir. Deməli, bu iki göstərici arasında əlaqə vardır. Lakin əmək məhsuldarlığının artması təkcə bu göstəricidən asılı deyildir.

Bu göstəricilər qrafikdə əks etdirildikdə, bir tərəfdən, iki göstəricinin bir-birindən asılılığını, digər tərəfdən isə, bunların başqa

amillərdən nə dərəcədə asılı olmasını təsəvvür etməyə imkan verir.

Şəbəkə qrafiki: Bu üsuldən əksər hallarda vaxt üzrə ehtiyat mənbələrini meydana çıxarmaq üçün istifadə edilir. Şəbəkə qrafikinin üstün cəhətləri ondan ibarətdir ki, bu üsul həm iş proseslərinin ardıcılığını, həm də bu prosesdə digər iş proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün ehtiyat vaxt fondunu aşkara çıxarmağa imkan verir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı qrafik cədvəlini nəzərdən keçirək:

İndi isə yerinə yetiriləsi işlərin istiqamətini və tələb edilən vaxtı müəyyən edək. Bunun üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 2.14

No	İstiqamətlər	Tələb edilən vaxt (gün)
1	1 - 3 - 9	$6+9=15$
2	1 - 2 - 3 - 9	$2+8+9=19$
3	1 - 2 - 3 - 7 - 9	$2+8+5+3=18$
4	1 - 2 - 3 - 7 - 8 - 9	$2+8+5+10+11=36$
5	1 - 2 - 7 - 9	$2+7+3=12$
6	1 - 2 - 7 - 8 - 9 və s.	$2+7+10+11=30$

Rəqəmlərdən görünür ki, 4-cü (36 gün) istiqamət ən gərindir. Buna görə də həmin istiqamətdə əməli tədbir hazırlamaq və həyata keçirtməklə bu gərginlikdən xilas olmaq mümkündür. Belə tədqiqatlardan əsas etibarilə tikinti təşkilatlarında istifadə edilir.

Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi: Bu üsuldən xidmətin keyfiyyətinə qiymət vermək və onun yaxşılaşdırılması üçün əlavə xərcin faydalılığının müəyyən edilməsində istifadə edilir. Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi üsulu yeməxanalarda (fəsilə zamanı) növbələrin yaranmaması üçün, yaxud işə başlayarkən alətlərin alınmasına vaxt itirməmək üçün əməli tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilir. Ticarət təşkilatlarında satıcıların işində gərginliyi azaltmaq probleminin həllində də bu üsuldən istifadə edilə bilər.

Kütləvi xidmət nəzəriyyəsini tətbiq etdikdə, əməyin elmi təşkili, daha doğrusu, iş yerinin səmərəli təşkili, əməliyyatların avtomatik təkrar edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ən kiçik kvadratlar: Xalq təsərrüfatında istehsal müəssisələrində, yeni sahələrin inkişafı, sahələr arasında əlaqələrin çoxalması, məhsuldar qüvvələrin daim inkişafı, öz növbəsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini, təsərrüfatın gələcək inkişaf sürətini qabaqcadan təsəvvür etməyi tələb edir.

Bundan əlavə, maddi-texniki şəraitdən və digər səbəblərdən asılı olaraq təsərrüfatın iqtisadi göstəriciləri ildən-ilə dəyişir. Bu işə perspektiv planlaşdırma işlərində xeyli çətinlik törədir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə kiçik kvadratlardan istifadə vacib məsələlərdən biridir. Ona görə ki, burada gələcəyi görmək, inkişaf meylini dürrüst təyin etmək, ümumiyyətlə, işə proqnozlaşdırmaq yeni əhəmiyyət kəsb edir.

Ən kiçik kvadratlar üsulu bu və ya digər göstəricinin gələcək inkişafı, yaxud dəyişməsi barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün rəqəmlərə müraciət edək. Fərz edək ki, sahibkan əmək məhsuldarlığının perspektiv səviyyəsi maraqlandırır. Bunun üçün cədvəlin rəqəmlərinə nəzər salaq.

Ü_s¹ tədqiq olunan ilin əmək məhsuldarlığı göstəricisi kimi

$$\text{qəbul edilərsə, o zaman: } \bar{U}_s^1 = \frac{E_x^2 \times E_y - EXY \times EK}{n \times YE_x^2 - EX \times EX} =$$

$$\frac{385 \times 1108 - 6316 \times 55}{10 \times 385 - 55 \times 55} = 96 \text{ min manat təşkil edir.}$$

Belə olduqda isə «a»-nı, yəni tədqiq olunan ilin əmək məhsuldarlığının artımını (yüksəlməsi səviyyəsini) tapmaq lazım gəlir.

Cədvəl 2.15

Nö	İllər	Əmək məhsuldarlığı	Sıra №-si ilə əmək məhsuldarlığının hasili (min man.)	Sıra №-sinin kvadratı	Bərabərləşən cari ilin əmək məhsuldarlığı
X	P	U	XU	X	UX
1	1989	106	106	1	98,7
2	1990	89	178	4	101,4
3	1991	108	324	9	104,1
4	1992	103	412	16	106,8
5	1993	117	585	25	109,5
6	1994	111	666	36	112,2
7	1995	110	770	49	114,9
8	1996	121	968	64	117,6
9	1997	123	1107	81	120,3
10	1998	120	1200	100	123
n=10	E=E _x =55	E=E _x =1108	E=E _x =6316	E=E _x =385	

Burada:

$$a = \frac{h \times E_{xy} - EX \times EY}{h \times E_x^2 - EX \times EX} = \frac{10 \times 6316 - 55 \times 1108}{10 \times 385 - 55 \times 55} = 2,7 \text{ min manat}$$

olur.

Bu göstəricilərdən istifadə etməklə qarşıdakı hər il üçün əmək məhsuldarlığını müəyyən edə bilərik. Məsələn, 2002-ci il üçün əmək məhsuldarlığı $2002 = 96 + 2 \times 2,7 = 101,4$ min manat gözənilə bilər.

Ekstropolyasiya üsulu: Bu üsul vasitəsilə kəmiyyət göstəricisi üzrə inkişafı müəyyən etmək olur. Ekstropolyasiya üsulunu daha aydın təsəvvür etmək üçün rəqəmlərə müraciət edək.

Taxıl məhsulu tonla

	Məhsulun miqdarı	Mütləq artım	Artımın özündən əvvəlki ilə nisbəti
1996	255	-	-
1997	269	14	5,5
1998	286	17	6,3
1999	305	19	6,6
2000	326	21	6,9

Rəqəmlərdən görünür ki, orta artım $(326-255):4 = 17,8$ ton, yaxud

$(17,8 \times 100): 255 = 7\%$ təşkil edir.

Deməli, 2001-ci il üçün məhsul istehsalı planı 343,8 ton $(326+17,8)$ müəyyən edilə bilər.

Hesablama üsulu: Bu üsulla rəqəmləri araşdırmaq və nəticə çıxarmaq, həm də təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini müəyyən etmək olur. Bu üsulu daha aydın təsəvvür etmək üçün aşağıdakı göstəriciləri nəzərdən keçirək:

1. Keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə məhsul istehsalının plan həcmi - 180 mln. manat.

2. Plan maya dəyəri ilə məhsul istehsalının plan həcmi - 135,0 mln.manat.

3. Keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə istehsalı - 210 mln. manat.

4. Faktiki məhsul istehsalı plan maya dəyəri ilə - 150 mln.manat.

5. Faktiki maya dəyəri ilə istehsalı - 140 mln manat.

İndi isə bu göstəriciləri araşdırmaqla

1. 1-ci və 2-ci göstəriciləri müqayisə etsək, plana görə maya dəyərinin keçən ilin faktiki maya dəyərinə nisbətən 45 mln. manat $(135-180)$ aşağı salınması tapşırığı müəyyən edilir.

2. 1-ci və 3-cü göstəriciləri müqayisə etsək, faktiki məhsul istehsalının plana nisbətən 16,6% $(210:180 \times 100)$ artması nəzərdə tutulur.

3. 2-ci və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, plan maya dəyəri ilə faktiki məhsul istehsalı üzrə plana nisbətən

11,1% ($150:135 \times 100$) çoxalmışdır.

4. 3-cü və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, faktiki istehsal edilmiş məhsulun plan maya dəyəri 60 mln manat (150-210) aşağı düşməlidir.

5. 3-cü və 5-ci göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, faktiki məhsulun maya dəyəri keçən ilin faktiki maya dəyərindən nisbətən 70 mln manat (140-210) aşağı düşmüşdür.

6. 5-ci və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi faktiki məhsulun maya dəyərinin plana nisbətən 10 mln manat aşağı düşməsinə göstərir.

7. 1-ci və 5-ci nəticələrin müqayisəsi o deməkdir ki, faktiki maya dəyərin aşağı salınması plana nisbətən 25 mln manat (45-70) çox olmuşdur.

Ekspert üsulu: Bu üsul yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, konstruktorların və tədqiqatçıların mülahizələrinə əsaslanır. Burada bu və ya digər tədbirlərin aparılmasına, yaxud problemin səbəbini müəyyən etmək məqsədilə səsvərmədən istifadə edilir.

Ekspert üsulundan o zaman istifadə edilir ki, qarşıya qoyulan problemi başqa üsulla həll etmək mümkün olmur. Ekspert üsulu ingilis alimi Kendal tərəfindən işlənmişdir. Burada mütəxəssislərin fikri uyğun gələrsə, onun $R(P_1P_2)=1$ fikirləri əks olarsa, $R(P_1P_2)=-1$ fikirləri arasında razılıq olmadıqda $R(P_1P_2)=0$ ifadə etməsi təklif edilir. Ekspert komissiyasının köməyinə o zaman müraciət olunur ki, öyrəniləsi problem və ya məsələ barəsində lazımi qədər informasiya olmur. Ekspert komissiyasına adətən aparıcı mütəxəssislər, tədqiqat sahəsində geniş dünya görüşünə malik olan şəxslər daxil olur.

Beləliklə prosesin, axının, problemin həlli barədə fikir ehtimalı yaranır ki, bu da tədbirlərin hazırlanması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

İndeks üsulu: İqtisadi təhlildə indeks üsulundan da istifadə edilir. İndeks üsulu göstəricilərin dəyişməsinə nisbi ifadədə göstərməyə imkan verir.

Fikrimizi aydın şərh etmək üçün rəqəmlərə müraciət edək.

Məhsulun adı	Keçən ayda		Hesabat ayında	
	miqdar ədəd	məhsulun qiyməti, (min man.)	miqdar ədəd	məhsulun qiyməti, (min man.)
A	5	15	6	13
B	2	10	3	9
V	6	5	7	4,5

Məhsul istehsalının dəyər ifadəsində həcmi indeks vasitəsilə müəyyən edək:

$$\frac{(6 \times 13) + (3 \times 9) + (7 \times 4,5)}{(5 \times 15) + (2 \times 10) + (6 \times 5)} = \frac{136,5}{125} = 1,092$$

indeks təşkil edir. Başqa sözlə desək, hesabat ayında məhsul istehsalı keçən ayla müqayisədə 9,2 faiz çoxalmışdır. Rəqəmlərdən görünür ki, məhsul istehsalı natura ifadəsində daha çox artmışdır. Məsələn, «A» məhsulu $(6 \times 100 : 5) - 100 = 20\%$, «B» məhsulu $(3 \times 100 : 2) - 100 = 50\%$ çoxalmışdır.

Məhsul istehsalının dəyər ifadəsində həcmnin naturaya nisbətən az artması qiymətlərin aşağı düşməsi ilə izah edilir.

Qiymətlər keçən ayın səviyyəsində saxlanarsa, o zaman indeks

$$1,240 \left(\frac{6 \times 15 + 3 \times 10 + 7 \times 5}{5 \times 15 + 2 \times 10 + 6 \times 5} = \frac{155}{125} \right) \text{ bərabər olardı.}$$

Yəni məhsul istehsalı 9,2% deyil, 24% təşkil edərdi. İndi isə qiymətlərin aşağı düşməsi indeksini müəyyən edək:

Onda əmsal

$$\left(\frac{13 \times 6 + 9 \times 3 + 4,5 \times 7}{15 \times 6 + 10 \times 3 + 5 \times 7} \right) = \frac{13,6}{155} = 0,881\text{-ə bərabər olar.}$$

Başqa sözlə desək, qiymətlər 11,9% $(88,1 - 100)$ aşağı düşmüşdür.

Oyun nəzəriyyəsi: Bu üsuldən əksər hallarda tərəflər arasında yaranan ziddiyyətin həll edilməsində istifadə edilir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iştirakçıların hər biri (maraqlar taraz gəlmədikdə) ən əlverişli üsulu seçir.

Burada iki məsələ diqqət mərkəzində olmalıdır: birincisi,

istehsal ehtiyatı müəssisənin işinin ahəngdarlığını təmin etməli, ikincisi isə istehsal ehtiyatı həcmi elə olmalıdır ki, onun uzun müddət saxlanması hesabına itkilərə yol verilməsin. Məsələn; yaz fəslə üçün kişi, yaxud qadın paltarları tikilməsini götürək. Yaz isti olarsa, hansı materiallardan paltar tikilməli, yaxud əksinə. Deməli, müəssisələrin gəliri bu mülahizəyə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.

FƏSİL III. İQTİSADI TƏHLİLİN NÖVLƏRİ VƏ İNFORMASIYA MƏNBƏLƏRİ

3.1. İqtisadi təhlilin növləri

Məlumdur ki, iqtisadi təhlilin ayrıca predmeti və metodu olduğu kimi onun növləri də vardır. Bu baxımdan iqtisadi təhlilin növlərinin nəzəri əsasları barəsində düzgün təsəvvürə malik olmadan müəssisə və təşkilatların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində iqtisadi təhlilin hansı növündən istifadə edilməsinin məqsədyönlü olmasını düzgün təyin etmək olmaz.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti iqtisadi təhlilin obyektı hesab olunur. Lakin müəssisənin və ya birliyin təsərrüfat fəaliyyəti onların tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı bölmələrin, təsərrüfat vahidlərinin, sexlərin və briqadaların işi ilə bilavasitə əlaqədar olduğuna görə təhlilin sonrakı mərhələlərində bu bölmələrin fəaliyyəti də onun obyektinə çevrilir.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili işlərini onların özləri, təbə olduğu baş idarənin təsərrüfat orqanları, maliyyə və bank idarələri, investisiya qoyanlar, sahibkarlar, kreditörler, vergi idarələri, auditorlar, onun maliyyə vəziyyətində maraqlı olan kənar müəssisə, idarə və təşkilatlar, ictimai orqanlar tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olaraq, müasir mərhələdə təsərrüfat subyektlərində idarəetmənin elmi səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsi proseslərində təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və eləcə də ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri, o cümlədən sahibkarlıq üzrə hər şeydən əvvəl analitik işlərin genişləndirilməsini, inkişaf etdirilməsini və təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı yeni mülkiyyət münasibətlərinin bərqərar olduğu bir şəraitdə təşkilat və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin idarəedilməsində və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində məhsul istehsalı və satışının həcmi, əmək məhsuldarlığı, maddi məsrəflərə qənaət, məhsulun əmək və material tutumu (verimi), fondtutumu, fondverimi, məsrəftutumu və məsrəfverimi, məhsu-

lun (işin, xidmətin) maya dəyəri, daxili ehtiyatların aşkar edilməsi, dövriyyə kapitalının dövr sürəti, mənfəət, rentabellik və s. kimi iqtisadi göstəricilər hesab olunur.

Bu göstəricilərin müəyyən edilməsi, öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin məzmununu təşkil edir ki, bu da xalq təsərrüfatının inkişafının idarə edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə və təşkilatların uçot, hesabat, habelə digər informasiya materiallarına əsasən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin, plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin (texniki, texnoloji istehsalın təşkili, ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, intensivləşdirmə, mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma və s.) öyrənilməsi bilavasitə, iqtisadi təhlil yolu ilə həyata keçirilir.

Ayrı-ayrı orqanlar, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin məqsədi, maraqları, əhatə dairəsi, aparılması müddətləri, informasiya mənbələri və s. kəskin surətdə fərqləndiyinə görə təhlilin növləri də fərqlənir. Buna görə də təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin növləri müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırılır, yəni təsnif edilir. Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir:

1. **Sahə əlamətinə görə.** İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində (sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət və i.a.) istehsal texnologiyaları, onun təşkili və idarə edilməsi formaları, istehsal fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların formalaşması və i.a. müəyyən spesifik əlamətlərə görə fərqlənir. Bu səbəbdən də sahə əlamətinə görə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sahələrarası və sahədaxili təhlil növlərinə bölünür.

Sahələrarası təhlil, təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin nəzəri və metodoloji əsaslarını təşkil edir.

Sahədaxili təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili ayrı-ayrı xalq təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. İstehsal fəaliyyətində, idarəetmədə, kapitalın strukturu, istifadə istiqamətləri, dövrü və dövrənində və i.a. mövcud olan spesifik xüsusiyyətlərə baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri bir-birilə bağlıdır və qarşılıqlı-əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir. Bunlara xas olan ümumi əlamətlər çoxdur. Ayrı-ayrı sahə-

lərin qarşılıqlı əlaqələri, daxili əlaqələr sahələrarası təhlilin köməyi ilə öyrənilir. Sahələrarası təhlil (bəzən də təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin nəzəriyyəsi, yaxud nəzəri əsasları adlanır) bu elmin metodoloji əsaslarını, xüsusiyyətlərini açıqlayır, müxtəlif sahələrdə mövcud olan qabaqcıl təcrübəni öyrənir, ümumiləşdirir və geniş mənada yayılması metodikasını müəyyənləşdirir.

II. Vaxt əlamətinə görə, yeni aparılması müddətlərinə görə təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin iki növü məlumdur:

- a) qabaqcadan təhlil (perspektiv təhlil);
- b) sonradan təhlil (retrospektiv təhlil);

Qabaqcadan (perspektiv) təhlil müəssisədə təsərrüfat əməliyyatları aparmazdan əvvəl aparılır. Bu təhlilin başlıca məqsədi plan tapşırıqlarını, idarəetmə qərarlarını əsaslandırmaq, gələcəkdə onların yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü və effektivliyini təyin etməkdən ibarətdir. Qabaqcadan təhlil əksər hallarda avans edilən kapitalın daha tez və artıqlaması ilə qayıtmasında marağı olan sahibkarlar, öz kapitallarını investisiya qoyuluşlarına yönəldənlər, təsərrüfat subyektlərində idarəetmə funksiyalarını icra edənlər tərəfindən aparılır. Sonradan (retrospektiv) təhlil təsərrüfat prosesində icra edildikdən sonra onların yerinə yetirilməsinə nəzarət yetirmək, nəticələrini obyektivcəsinə qiymətləndirmək, təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və bunların səfərbər edilməsini təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamaq məqsədilə aparılır. Təhlilin bu iki növü bir-birilə sıx bağlıdır və biri digərini tamamlayır. Retrospektiv təhlilsiz perspektiv təhlil qeyri-mümkündür. Keçmiş dövrlərdə material, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin nəticələrindən qarşıdakı dövr üçün iqtisadi göstəricilərin planlaşdırılmasında, idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında istifadə edilir. Deməli, retrospektiv (sonradan) təhlil perspektivdə müəssisənin fəaliyyətini görməyə və istiqamətləndirməyə imkan verir. Öz növbəsində, retrospektiv təhlilin qabaqcadan (perspektiv) təhlilin dəqiqliyindən, nə dərəcədə və nə səviyyədə aparılmasından bilavasitə asılıdır. Kifayət qədər dərinlən aparılmamış perspektiv təhlilin nəticələrinə istinad etməklə hazırlanan plan tapşırıqları optimal, real və obyektiv olmadıqla-

rına görə onları sonradan retrospektiv təhlil etməklə plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi nəticələrini dürüst qiymətləndirmək olmaz. Son illərdə iqtisadi təhlilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq retrospektiv (sonradan) təhlil öz növbəsində cari (situasiya) və yekun (son) təhlilə bölünmüş və təhlilin təsnifatında ayrıca yerlərə malikdir.

Operativ təhlil təsərrüfat əməliyyatlarının gedişatı zamanı (iş saati, növbə, sutka, həftə, dekada), yaxud əməliyyat (fakt) başa çatan kimi qısa bir müddət ərzində norma və normativlərdən, resepturalardan, standartlardan, texniki şərtlərdən, qəbul edilmiş texnologiyalardan və i.ə. əməliyyatın gedişatı zamanı aşkar etmək məqsədilə aparılır. Bu təhlilin başlıca məqsədi işdə olan nöqsan və çatışmamazlıqları operativ qaydada təyin etməklə təsərrüfat proseslərinə daha tez və əməli təsir göstərməkdir. Operativ təhlil bilavasitə təsərrüfat əməliyyatlarını icra edən, texnoloji prosesləri yaxşı bilən və onların yüksəldilməsində maddi (həm də mənəvi) marağı olan iş adamları tərəfindən cari uçot məlumatlarına, müşahidə materiallarına və d. sənədləşdirilməmiş informasiyaya əsasən aparılır. Buna görə də bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin tədarük, istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətlərinin dinamik inkişafını təmin edən situasiyaların idarə edilməsində operativ təhlilin əhəmiyyəti böyükdür.

Yekun-son təhlil müəyyən hesabat dövründə (ay, kvartal, il) təsərrüfat əməliyyatlarının icrası başa çatdıqdan sonra həmin dövrün hesabat məlumatlarına əsasən əməliyyatları icra edənlər və idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər tərəfindən həmin dövrdə müəssisənin fəaliyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək məqsədilə aparılır.

Operativ və yekun təhlil növləri bir-birilə bağlıdır və biri digərini tamamlayır. Təhlilin bu növləri bir tərəfdən müəssisənin fəaliyyətində aşkar edilən nöqsan və çatışmamazlıqları operativ qaydada aradan qaldırmağa və keçən dövrün nəticələrini qiymətləndirməyə, digər tərəfdən qarşıdakı dövrdə istehsalın effektivliyini təmin edən əməli tədbirlər planını hazırlamağa imkan verir.

Məkan əlamətinə görə iqtisadi təhlilin iki növü məlumdur:

- a) təsərrüfatdaxili təhlil;
- b) təsərrüfatlararası təhlil.

Təsərrüfatdaxili təhlildə müəssisənin, onun ayrı-ayrı struktur bölmə və şöbələrinin, digər tərkib hissələrinin fəaliyyəti öyrənilir.

Təsərrüfatlararası təhlildə eyni şəraitdə işləyən, istehsal profili və miqyasları, satış bazarları eyni olan iki və daha çox müəssisənin fəaliyyəti təhlil edilir. Təsərrüfatlararası təhlil qabaqcıl təcrübəni müəyyən etməyə, təsərrüfatdaxili ehtiyatları nöqsan və çatışmamazlıqları aşkara çıxartmağa, habelə bunları hesaba almaqla həmin müəssisələrin fəaliyyətinin effektivliyini daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. Təsərrüfatdaxili ehtiyatların səfərbər edilməsi, nöqsan və çatışmamazlıqların aradan qaldırılması, qabaqcıl təcrübənin və yeniliklərin tətbiqi üzrə idarəetmə qərarların hazırlanmasında təsərrüfatlararası təhlilin nəticələrindən istifadə edilir.

Müəssisənin idarəedilməsi sistemində texnikanın, texnologiyaların, istehsalın təşkilinin, əməyin sosial şəraitinin və i.ə. idarə olunmasının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bu səbəbdən də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili idarəetmə subyektləri üzrə təsnifləşdirilir.

III. İdarəetmə subyektlərinə görə təsərrüfat fəaliyyəti təhlilin aşağıdakı növləri vardır:

- a) texniki-iqtisadi təhlil;
- b) maliyyə-iqtisadi təhlil;
- v) auditor (mühasibat) təhlil;
- q) sosial-iqtisadi təhlil;
- d) iqtisadi-ekoloji təhlil;
- j) marketinq təhlil.

Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar təsərrüfat proseslərini xarakterizə edən göstəricilərdə yox, istehsal texnologiyalarında olur. Buna görə də müəssisənin texniki xidmət heyəti - baş mühəndisin, baş texnoloqun rəhbərliyi altında mühəndis-texniki işçiləri tərəfindən aparılan texniki-iqtisadi təhlil təsərrüfatdaxili ehtiyatların daha dəqiq və daha tam aşkar edilməsi və texniki-iqtisadi əsaslandırılması idarəetmə qərarların hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadçılarla mühəndis-texniki işçilərin birgə səyi ilə aparılan texniki-iqtisadi təhlil bir tərəfdən texniki və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı təsirini və digər tərəfdən bu təsirin müəssisə fəaliyyəti-

nin iqtisadi nəticələrinə təsirini öyrənməyə imkan verir.

Maliyyə-iqtisadi təhlil həm müəssisənin maliyyə xidməti bölmələri və həm də müəssisənin maliyyə sabitliyində, xüsusilə də mənfəət və gəlirlərdə marağı olan maliyyə və kredit orqanları, banklar, vergi orqanları, auditorlar və d. kənar təşkilatlar və fiziki şəxslər tərəfindən aparılır. Bu təhlildə maliyyə planının yerinə yetirilməsi və maliyyə resurslarından istifadə, xüsusi və cəlbəedilmiş kapitalların strukturu və onlardan istifadə, mənfəət və ondan istifadə, rentabellik, müəssisənin maliyyə vəziyyəti və ödəniş qabiliyyəti və i.a. müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri ilə əlaqədar problemlər öyrənilir.

Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi maliyyə resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi, mənfəətin çoxaldılması ilə əlaqədar idarəetmə qərarların hazırlanmasında maliyyə-iqtisadi təhlilin nəticələrindən istifadə edilir.

Auditor (mühasibat) təhlili əksər hallarda müəssisənin, sahibkarın sifarişi ilə auditor xidməti orqanlarının mütəxəssisləri tərəfindən müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq, maliyyə sabitliyini təyin etmək məqsədilə aparılır.

Sosial-iqtisadi təhlil müəssisənin iqtisadi xidmət bölmələri təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdankənar sosioloji laboratoriyalar, statistika orqanları, respublika əmək inspeksiyaları tərəfindən müəssisədə həyata keçirilən sosial və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqələrini, onların bir-birinə və təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinə təsirini öyrənmək, habelə əmək adamlarının iş və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq məqsədilə aparılır.

İqtisadi-statistik təhlil dövlət statistika orqanları tərəfindən idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində (müəssisə, sahə, region və s.) kütləvi ictimai hadisələri öyrənmək məqsədilə statistik hesablamalarda verilən informasiyalara, statistik müşahidə materiallarına əsasən iqtisadi proses və hadisələrin inkişafı qanunauyğunluqlarını öyrənmək məqsədilə aparılır.

İqtisadi-statistik təhlil aparmaqla elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumatlardan iqtisadi islahatların regional və sosial inkişaf

fına dair planların hazırlanmasında istifadə edilir.

İqtisadi-ekoloji təhlil. Son illərdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, öz növbəsində yeni texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqi, kənd təsərrüfatı istehsalında xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı kimyəvi preparatlardan istifadə və s. ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitin sürətlə çirklənməsi istehsal subyektlərində həyata keçirilən proses və hadisələr, onların nəticələrinə xeyli mənfi təsir göstərmiş və göstərməkdədir. Ekologiyaanın pozulmasının iqtisadi proses və hadisələrə təsiri iqtisadi-ekoloji təhlil yolu ilə təyin edilir.

İqtisadi-ekoloji təhlil bizi əhatə edən mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması və ekologiya ilə əlaqədar məsrəflərin ekoloji və iqtisadi proseslərə qarşılıqlı təsirini təyin etmək, ətraf mühitə buraxılan zəhərləyici maddələrin miqdarının azaldılmasını təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq, onların həyata keçirilməsinin effektivliyini təyin etmək məqsədilə aparılır. İqtisadi-ekoloji təhlil dövlət təbiəti mühafizə idarələri, müvafiq sahə elmi-tədqiqat institutları, müəssisələrdə yaradılmış ixtisaslaşdırılmış laboratoriyalar tərəfindən aparılır.

Marketing təhlil. Marketing terminini ingilis sözü olan «market» sözündən götürülmüşdür ki, lüğəti mənası bazar deməkdir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq istehsal müəssisələrinin satış sferasında bazarla iş fəaliyyətinin meydana gəlməsi öz növbəsində bu fəaliyyətin effektivliyinin tədqiq edilməsi zəruriyyətini qarşıya qoydu. Beləliklə, XX əsrin 70-ci illərində marketing nəzəriyyəsi və praktikasının sürətli inkişafının nəticəsi olaraq marketing təhlil meydana çıxdı. Hazırda inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində «makromarketing» və «mikromarketing» geniş yayılmışdır. «Makromarketing» ümumi qlobal problemlərin təhlilinə əsaslanır. Məhsulların istehsalı, reallaşdırılması və iqtisadi artımın stimullaşdırılması problemlərinin tədqiqində bu təhlilin rolu böyükdür.

Bazarın tədqiq olunması, istehlakçıların tələblərinin öyrənilməsi, əmtəə və xidmətlər istehsalı və satışının planlaşdırılması, qiymətlərin planlaşdırılması və s. marketing təhlilin əsas funksiyalarıdır. Satış bazarlarının konyukturasının, bazarın segmentasiyasının, əmtəə istehsalı planları və proqramların, məhsul çeşidlə-

rinin, qiymətlərin, investisiya proqramlarının, reklamların, satışın metodu və formalarının, müəssisənin inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanmasında marketing təhlilin əhəmiyyəti və rolu əvəzsizdir.

Müəssisənin- xarici mühitin, rəqabət qabiliyyətinin, xammal və hazır məhsul satışı bazarlarının, tələb və təklifin, müxtəlif risklərin və s. öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi problemlərinin tədqiqində də marketing təhlildən istifadə olunur.

IV. Təhlil obyektlərinin öyrənilməsi metodikasına görə iqtisadi təhlilin müqayisəli, stoxastik, amilli, diaqnostik, marjinal, iqtisadi-riyazi və funksional-dəyər təhlil növləri məlumdur.

Müqayisəli təhlil müəssisənin keçmiş dövrlərinin hesabatlarında verilən, təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin illər üzrə müqayisəsi yolu ilə onun inkişafının artım templərini, cari plan göstəricilərini keçmiş dövrlərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə etməklə qəbul edilmiş plan tapşırıqlarının reallığı və optimallığını təyin etmək, habelə hesabatlarda verilən faktiki göstəriciləri istehsal profili eyni olan, eyni şəraitdə və bazarlarda fəaliyyətdə olan başqa müəssisələri müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması, onlardan istifadə etməni təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamaq məqsədilə aparılır.

Amilli təhlildən nəticə göstəricilərinə müxtəlif amillərin təsirinin təyin edilməsində istifadə olunur. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin bütün proses və hadisələri bir-birindən asılı, qarşılıqlı əlaqədə olur. Bunlardan bəziləri birbaşa, digərləri dolayı öz aralarında əlaqəli olur və təsir göstərir. Deməli, hər bir hadisəni həm səbəb və həm də nəticə kimi qəbul etmək olar. Məsələn, fəhlələrin əmək məhsuldarlığının artımı məhsul (iş, xidmət) istehsalı həcminin artmasında səbəb olduğu halda, digər tərəfdən istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sistemlərin tətbiqinin nəticəsidir.

Proses və hadisəni xarakterizə edən hər bir nəticə göstəriciyə çoxlu sayda və müxtəlif amillər birbaşa və dolayı təsir göstərir. Amillərin tədqiq olunan göstəricinin nəticəsinə təsiri nə qədər geniş təhlil olunarsa, təhlilin nəticələrini daha dəqiq hesablamaq, müəssisə işinin keyfiyyətini daha dürüst qiymətlən-

dirmək, daha obyektiv, effektiv idarəetmə qərarı hazırlamaq bir o qədər asan olur.

Amilli təhlildə bu və ya digər göstərici üzrə nəticəyə təsir göstərən amillərin seçilməsi, təhlil işinə sistemcə yanaşılmasını təmin etmək üçün amillərin təsnifatı və sistemləşdirilməsi, asılılıq dərəcəsinə görə amillərin sıra ilə düzümü və həmin ardıcılıqla hər bir amilin təsirinin hesablanması, amillər və nəticə göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin modelləşdirilməsi təhlilin nəticələrinin düzgün hesablanması üçün zəruridir.

Amilli təhlildə əvvəlcə I dərəcəli, sonra II dərəcəli amillərin təsiri təyin edilir. Amillərlə nəticə göstəriciləri arasında funksional yaxud stoxastik, düzünə yaxud əksinə və i.a. asılılıq formalarının dəqiq təyin edilməsi amilli təhlilin ən vacib metodoloji məsələlərindən biridir. Amilli təhlil aparmaqla nəticə göstəriciləri üzrə kənarlaşmaya I və II dərəcəli amillərin düzgün təyin edilməsi daxili ehtiyatların səfərbər edilməsində, təhlil olunan göstərici üzrə plan və proqnoz həcmlərinin təyin edilməsi və gözlənilən situasiyaları hesaba almaqda və optimallaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Stoxastik təhlil. Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində baş verən proses və hadisələr arasında stoxastik asılılıqları tədqiq etmək üçün təhlilin bu növündən istifadə olunur.

İqtisadi təhlil məzmununa və öyrənilən məsələlərin əhatə dairəsinə görə kompleks və tematik təhlilə bölünür.

Kompleks təhlilin başlıca məqsədi bütün fəaliyyət sahələrinin qarşılıqlı, əlaqəli surətdə öyrənilməli olduğuna görə o, proqram xarakteri daşıyır. Proqramda təhlilin qarşısında duran vəzifələr, təhlilin obyektləri və onları xarakterizə edən göstəricilər, təhlilin aparılması ardıcılığı, ayrı-ayrı sahələrin təhlili ilə məşğul olan vəzifəli şəxslər, təhlilin nəticələrinin yekunlaşdırılması, qəbul edilən idarəetmə qərarların icraçılara çatdırılması göstərilir. Bu təhlildə iqtisadçılarla yanaşı mühəndis-texniki işçilər, texnoloqlar, normalaşdırıcılar və d. peşə sahibləri də iştirak edir.

İqtisadi təhlilin kompleks təhlil növü öyrənilən obyektə hərtərəfli və tamamilə öyrəndikdə onun həm xarici və həm də daxili əlaqələri müəyyən edilir. Yəni obyektin iqtisadi təhlili zamanı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən

bütün göstəricilər öyrənilib qiymətləndirilməklə yanaşı, son maliyyə nəticələrinə təsir edən müxtəlif amillər və bunların təsir dərəcəsi müəyyən edilir.

Tematik (qismən) iqtisadi təhlil. Tematik iqtisadi təhlil tam iqtisadi təhlildən fərqli olaraq nisbətən dar sahəni və ya müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin konkret olaraq bir hissəsini, yaxud ayrıca bir əsas göstəricini (məsələn, rentabellik) öyrənib onun yüksəldilməsini təmin edən ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsində istifadə olunur. Məsələn, istehsalın bir sahəsinin inkişafı və ya geriliyi, yaxud avadanlıqların boş dayanmasının, müəssisənin anbarında normativlərdən artıq material yaxud hazır məhsul ehtiyatlarının əmələ gəlməsinin, satış planının yaxud müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinin, məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinin və s. səbəblərinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi tematik iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Funksional-dəyər təhlil. Hazırda müəssisə və təsərrüfat birliklərinin istehsal prosesləri və onun nəticələrinin öyrənilməsində təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin əsas növlərindən biri kimi funksional-dəyər təhlil növündən də geniş miqyasda istifadə olunur. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu yeni növü öyrənilən obyektlərin layihələşdirilməsi, istifadə edilən obyektlərin istehsal gücünün artırılması, təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və genişləndirilməsinin layihələşdirilməsi və planlaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur.

İqtisadi təhlilin funksional-dəyər növü istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanını müəyyən etmək məqsədilə ayrı-ayrı obyektlərin və onların tərkib hissələrinin (məsələn, yük avtomobillərinin və ya avadanlığın ayrı-ayrı hissə və aqreqlarının) öz funksiyalarının yerinə yetirmə səviyyəsinin ən optimal variantını seçmə yolu ilə öyrənir və düzgün qiymətləndirməyə şərait yaradır. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bir növü kimi funksional dəyər təhlil istehsala hazırlıq prosesinin və istehlakçılarda məlumatların istismarı və istifadə edilməsində qabaqcıl təcrübənin yayılmasına kömək edir. İqtisadi təhlilin bu növündən yeni texnika və texnoloji prosesi eyni vaxtda həm layihələşdirilən və həm də kütləvi surətdə istehsal edən, eyni zamanda texniki vasitələri

bazarın tələbinə, istehlakçıların sifarişlərinə uyğun modelənləşdirən müəssisələrdə istifadə olunur.

Funksional təhlilin mahiyyəti sadəcə olaraq həm istehsalçılarda və həm də istehlakçılarda istehsal məsrəflərin azaldılması ehtiyatlarının aşkar edilməsi ilə bitmir. Bir qayda olaraq istehlak üçün istehsal olunan hər bir obyektin bir neçə funksiyası olur. Bu funksiyaların dəyərlik dərəcəsinə, lazım olan və olmayan, əsas və əlavə funksiyaları təyin etmək və qiymətləndirmək funksional-dəyər təhlilin başlıca vəzifəsidir, digər tərəfdən də təhlil olunan obyektdə xas olan hər bir funksiyayı müxtəlif üsullarla yerinə yetirə bilər. Obyektin funksiyalarının müxtəlif üsullarla yerinə yetirməklə yaradılması öz növbəsində müxtəlif texnika və texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir. Beləliklə, funksional-dəyər təhlilin nəticələrinə istinad etməklə funksiyanın yerinə yetirilməsinin mövcud üsulunu təzəsi ilə əvəz etməklə məmulatın dəyərinin azaldılması, onun həm istehsalçı və həm də istehlakçı üçün faydalılığını təmin edir.

Funksional dəyər təhlil təhlil olunan obyektin əlavə funksiyalarını aradan qaldırmaq yeni texnika və texnologiyalardan istifadə, istehsalın təşkili üsullarından istifadə etməklə əsas funksiyaları ucuzlaşdırmaqla yanaşı, onun xassələrini yaxşılaşdırmaq funksional-dəyər təhlilin başlıca vəzifələrindən biridir.

Funksional-dəyər təhlildə obyektin ümumi xarakteristikasını bilmək, funksiyalarını daha dəqiq detalləşdırmaqla yanaşı əsas, əlavə və lazımsız funksiyaları dürrüst qruplaşdırmaq və hər biri üzrə məsrəfləri dəqiqləşdirmək əlavə funksiyaları aradan qaldırıqdan sonra məsrəflərin azalması miqdarını və yeni texnika və texnologiyalardan istifadə ilə əlaqədar məsrəflərin effektivini təyin etmək tələb olunur.

Funksional-dəyər təhlil kompleks iqtisadi təhlilin növlərindən biri olub, məmulatın konstruksiya edilməsi, hazırlama texnologiyası, təchizatı və satışı da daxil olmaqla müəssisənin fəaliyyətinin bütün tərəflərinə tətbiq edilir.

Beləliklə, problemin əhatə edilməsinin kompleksliyi, funksional yanaşma, məsələnin çox variantlı həlli, ideyaların axtarılmasında alternativ variantların işlənməsi və qiymətləndirilməsində müasir tədqiqat üsullarından geniş istifadə, optimal həllin

seçilməsində dəyər meyarları tətbiqi funksional-dəyər təhlilin əsas prinsipləridir.

Diagnostic təhlil (ekspres-təhlil) eyni müəssisə daxilində iqtisadi proseslərin normal gedişatının pozulması hallarını daha tez aradan qaldırmaq məqsədilə əksər halarda təhlilin emission spektral metodlarından istifadə etməklə aparılır.

Məsələn, istehsal müəssisələrində ümumi məhsulun həcmnin əmtəlik məhsulun həcminə nisbətən üstün artımı bitməmiş istehsal qalığının artmasını, əksinə olduqda isə anbarlarda hazır məhsul qalıqlarının artımını, ticarət təşkilatlarında mal təchizatı ilə müqayisədə mal dövriyyəsinin az artımı ticarət şəbəkəsində malların yığılıb qalmasını, kassada, hesablama və cari hesablarda, valyuta hesabında olan pulun artması pul vəsaitinin dövriyyədən çıxmasını, əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə müqayisədə ümumi məhsulun yüksək artım tempi, texnik-texnoloji tədbirlər, yəni texnoloji proseslərin mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması və yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə plan tədbirlərin həyata keçirilməməsini xarakterizə edir. Diagnostic təhlil işlərin normal gedişatından kənarlaşmaları, onların səbəblərini daha tez aşkar etmək və təcili surətdə aradan qaldırılmasını təmin edən idarəetmə qərarları qəbul etmək məqsədilə aparılır.

Marjinal təhlil. Təhlilin bu növündən biznesdə idarəetmə qərarların qiymətləndirilməsi və əsaslandırılmasını təmin etmək məqsədilə istifadə edilir. Marjinal satışın həcmnin, strukturunun, bütün məsrəfləri daimi və dəyişən xərclərə ayırmaqla reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin, satışdan alınan mənfəətin səbəb-nəticə əlaqələrinə istinad etməklə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması və optimallaşdırılması metodudur.

Riyazi-iqtisadi təhlil son illərdə riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqi, mürəkkəb təhlil işlərində riyazi üsullardan istifadə miqyaslarının genişlənməsinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu təhlilin köməyi ilə mövcud resurslardan məqsədəuyğun və tam istifadə etməklə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir, qarşıda duran problem məsələlərin iqtisadi cəhətdən sərfəli həllini təmin edən daha optimal variant seçilir. Bu metodda mövcud maliyyə, əmək, material resurslarından istifadə etməklə əmtəlik məhsul istehsalının

mənfəətin artımını təmin edən çoxlu sayda variantda konkret hesablaşmalarla əsaslandırılmış idarəetmə qərarları hazırlanır və iqtisadi-riyazi təhlilin köməyi ilə ən sərfəli variant seçilir. Riyazi-iqtisadi təhlildə riyazi modellərdən istifadə göstəriciləri üzrə nəticələrin artımına, səviyyəsinə amillərin təsirini daha dəqiq təyin etməyə imkan verir.

V. İstifadə subyektlərinə görə təhlilin iki növü: daxili və xarici təhlil növləri məlumdur.

Daxili təhlil müəssisədə idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər və sahibkarlar tərəfindən istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətlərinin tənzimlənməsini, bütün resurslardan səmərəli istifadəni təmin edən qısamüddətli və uzunmüddətli idarəetmə qərarları hazırlamaq, bu qərarların həyata keçirilməsinə operativ nəzarəti təmin etmək məqsədilə aparılır.

Xarici təhlil dövrü mətbuatda nəşr olunan maliyyə hesabatlarından, statistik hesabatlardan, maliyyə vəziyyətinin tədqiqi işlərini icra edən elmi-tədqiqat institutlarının, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə dair hazırladığı informasiyalardan, maliyyə agentlərinin toplayıb araşdırdığı məlumatlardan istifadə etməklə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində, xüsusilə də maliyyə sabitliyində maddi marağı olan banklar, kreditorlar, aksionerlər, maliyyə və vergi orqanları, birjalar, investorlar və s. kənar təşkilatlar tərəfindən aparılır.

VI. Öyrənilən obyektlərin əhatə dairəsinə görə təhlilin iki növü mövcuddur:

- a) başdan-başa təhlil;
- b) seçmə təhlil.

Başdan-başa təhlildə təhlilin bütün obyektləri tədqiq edildikdən, əsas göstəricilər üzrə kənarlaşmaları və onlara müxtəlif amillərin təsirini qiymətləndirdikdən sonra nəticə çıxarılır və idarəetmə qərar layihələri hazırlanır.

Seçmə üsulla təhlildə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin bir hissəsi, məsələn; fəhlələr tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsi, yaxud material məsrəfləri və məhsul çıxımı normalarının gözlənilməsi təhlil edilir. Seçmə təhlildə, bir qayda olaraq müəssisənin təsərrüfat vahidlərində inkişaf tempinə görə geridə qalan sahə, yaxud kompleks inkişafı ləngidən sahə seçilir və

digər sahələrlə müqayisədə daha ətraflı təhlil aparmaqla həmin sahənin geridə qalması səbəbləri öyrənilir.

3.2. İqtisadi təhlilin informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq idarəetmənin mürəkkəbləşməsi, azad bazar rəqabətinin güclənməsi və elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin sayı durmadan artır. Təhlil üçün seçilən göstəricilərə təsir göstərən amillərin sayının artması və mürəkkəbləşməsi, demək olar ki, idarəetmənin bütün istiqamətlərində müşahidə edilir. Onlar texniki, texnoloji, dinamik, təşkilati, iqtisadi, sosioloji, psixoloji xarakterə malik sadə və mürəkkəb, birinci və ikinci dərəcəli amillərdir.

Müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin sayının artması və mürəkkəbləşməsi yeni iqtisadi sistemə - bazar münasibətlərinə keçməklə bağlıdır. Bazar münasibətlərinə rəqabətin mövcud olması özünəməxsus yeni amillər meydana çıxarır. Məsələn, bazar rəqabəti şəraitində yüksək istehsal nəticələrinin əldə edilməsi müəssisənin fəaliyyət göstərməsi və onun genişləndirilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Belə bir şəraitdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yüksək göstəricilərə nail olmasını təmin etmək üçün hərtərəfli informasiyanın olması onu dəqiq, dərinlən təhlil etməklə alınan əsaslandırılmış nəticələrə istinad etməklə, idarəetmə qərarlarının hazırlanması tələb olunur.

İdarəetmədə qarşıya çıxan çətinliklər, onların yaranması səbəbləri müəssisənin sahibkarları, investorlar və mütəxəssisləri tərəfindən mövcud informasiyanı təhlil etməklə həll olunmalıdır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili işlərində saysız-hesabsız miqdarda yazılı və şifahi, daxili və xarici, sadə və mürəkkəb iqtisadi, texniki, texnoloji təşkilati və i.ə. informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Təhlilin əhatə dairəsi, keyfiyyəti, nəticələrinin dəqiqliyi, bu nəticələrə istinad etməklə hazırlanan idarəetmə qərarlarının təsirliyi və həyata keçirilməsinin effektivliyi ilk növbədə təhlil işlərində istifadə olunan informasiya mənbələrinin tərkibi, məzmunu, dürüstlüyü və tədqiqat üçün yararlılığından bilavasitə asılı-

dır. Buna görə də təhlil işinə dair proqram tərtib edən zaman təhlilin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq tədqiqat üçün tələb olunan informasiya mənbələri təyin edilir.

Təhlil işlərində çoxlu sayda daxili və xarici, plan, uçot və uçotdan kənar, norma və normativ, yazılı və şifahi və i.a. informasiya mənbələrindən istifadə edilir. Odur ki, onları müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırmaqla-təsnifləşdirməklə öyrənmək məqsədəuyğundur.

Təhlil işlərində istifadə olunan bütün informasiya məlumatlarını, ümumiyyətlə, üç iri qrupda birləşdirmək olar: plan, uçot və uçotdankənar məlumatlar.

Xalq təsərrüfatının, onun ayrı-ayrı sahələrinin və təsərrüfat subyektlərinin inkişafı dövlət tərəfindən tənzimlənməyən, bazar situasiyaları daha tez və kəskin surətdə dəyişilən və buna görə də sahibkarların iflası uğraması hər an gözlənilən bazar iqtisadiyyatı şəraitində plan, intizam, iqtisadi və sosial planlarının hərtərəfli əsaslandırılması, onların tarazlığı, obyektivliyi və reallığı, yerinə yetirilməsinə operativ nəzarətin təşkili, gözlənilməyən situasiyalarla əlaqədar olaraq qarşıda qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsi gedişatında plan göstəricilərinin dəyişdirilməsi əmək, torpaq, maddi və maliyyə resurslarından daha da səmərəli istifadə etməklə müqavilə öhdəliklərinin və sifarişlərin icrasını təmin edən daha effektiv qərarların qəbul edilməsi tələb olunan indiki şəraitdə plan informasiyalarından istifadə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müqavilə öhdəlikləri və sifarişlərin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsinə görə ağır iqtisadi sanksiyaların tətbiqi də indiki şəraitdə təchizat, istehsal və satış proseslərinə planlı nəzarət, onların icrasının gedişatı zamanı bazarın tələbini və istehsal imkanlarını hesaba almaqla planlı tədbirlər görmək idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün zəruridir.

Təhlilin plan mənbələrinə müəssisənin özündə hazırlanan və qəbul edilən perspektiv, cari və operativ planlar, bölmə və şöbələrin təsərrüfathesabı tapşırıqları, əmək və material sərfi limitləri, texnoloji xəritələr, məsrəf normaları, məhsul çıxımı, tullantı normaları, habelə smetalar, layihə tapşırıqları, müxtəlif texnoloji normalar və s. daxildir.

Müəssisənin iqtisadi və sosial inkişaf surətini təmin edən

optimallaşdırılmış plan qərarlarının qəbul edilməsində də plan informasiyalarından istifadə edilir. Müəssisələrin fəaliyyətində proqnozlaşdırmanın və perspektiv planlaşdırmanın rolu artdıqca, gözlənilməyən situasiyalarla, qarşıya çıxan risklərlə əlaqədar olaraq plan qərarlarına düzəlişlər etmə halları çoxaldıqca təhlil işlərində plan informasiyalarından istifadə miqyasları da genişlənir.

Yeni texnika və tenologiyaların tətbiqi, məhsul çeşidlərinin təzələnməsi və təkmilləşdirilməsi, bazar qiymətləri və kənar təşkilatların xidmətləri üçün tariflərin dəyişilməsi halları təhlilə cəlb edilməsini tələb edir. Material və əmək sərfi normalarının, məhsul çıxımı normalarının, resepturaların köhnəlməsi, maşın və avadanlıqların, digər texniki vasitələrin texniki pasportlarında verilən istismar göstəricilərinin istismar dövrünə və şəraitinə uyğun gəlməməsi də təhlil yolu ilə təyin edilir.

Təhlil işlərində uçot və hesabat informasiyalarından daha çox istifadə olunur. İlk və icmal sənədlərdə, mühasibat, statistika, cari və operativ uçotda, habelə hesabatlarda verilən bütün məlumatlar uçot informasiyası hesab olunur.

Müəssisədə həyata keçirilən proses və hadisələr, onların nəticələri mühasibat uçotu və hesabatlarda daha tam və dürüst əks etdirildiyinə görə təhlilin informasiya təminatında mühasibat uçotu və hesabatlarında verilən informasiya həlledici rol oynayır. Uçot və hesabat informasiyalarından istifadə etməklə aparılan plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təyin etməklə yanaşı, təhlil bir tərəfdən müəssisə üçün daha effektiv təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarını qəbul etməyə, digər tərəfdən plan və normativ məlumatlarının köhnəlməsini, onların təzələnməsinin zəruriliyini təyin etməyə imkan verir.

Mühasibat uçotu və hesabatlarında verilən məlumatlardan fərqli olaraq kütləvi proses və hadisələrə dair məlumatları toplayan statistika uçotu və hesabatı informasiyalarından proses və hadisələri əks etdirən göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqları daha dərinlən öyrənmək, onların inkişafının iqtisadi qanunauyğunluqlarını dərk etmək üçün istifadə olunur. İqtisadiyyatın inkişafı qanunauyğunluqları müəyyən zaman və məkan şəraitindən asılı olaraq (müəssisənin fəaliyyətindən asılı olmaya-

raq) daha tez-tez dəyişilən və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə təsir göstərən indiki zamanda statistika uçotu və hesabatı məlumatlarının toplanılması və təhlili əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində aparılan operativ uçot və hesabatlarda verilən informasiya ilə müqayisədə daha tez, çevik idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verdiyinə görə bu informasiyalardan təhlil işlərində daha çox istifadə olunur.

Məhsul istehsalı və satışına, pul gəlirləri və onlardan istifadə olunmasına dair qərarların qəbul edilməsində, hazır məhsul və material ehtiyatlarının tələbatı (normativlərə) uyğun olmasına, yüklənmiş malların və yolda olan material resurslarının hərəkətinə, boşdayanmalara və s. operativ nəzarətin həyata keçirilməsində operativ uçot və hesabat informasiyasının operativ təhlili nəticələrindən istifadə edilir.

Mühasibat aparatında toplanılan və uzun bir dövrdə formalaşan mühasibat, statistika uçotu və hesabatlarında verilən məlumatlardan fərqli olaraq müəssisənin istehsal, satış, maddi-texniki təchizat, texnoloji və d. şöbələrində, istehsal səxlərində və digər təsərrüfat bölmələrində formalaşan, bəzən də müəssisənin rəhbəri, təsərrüfatdaxili bölmələrin rəhbərləri, bu və ya digər iş yerində idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər tərəfindən özlərinin cib dəftərlərində («cib mühasibatlığı») aparılan operativ uçot informasiyası təsərrüfat proseslərinə daha yaxın olan, onların icrasına nəzarət funksiyaları üçün məsuliyyət daşıyan adamlar tərəfindən təhlil edildiyinə, daha tez, daha təsirli idarəetmə qərarları hazırlamağa imkan verdiyinə görə digər informasiya mənbələri ilə müqayisədə üstün rol oynayır.

Keçmiş dövrlərdə müəssisənin inkişafı tarixini öyrənmədən gözlənilən iqtisadi proseslərin qabaqcadan təhlili, (formalizasiyası), modellərin qurulması və öyrənilməsi, gələcək inkişafı istiqamətlərinin təyin edilməsi və proqnozlaşdırılması qeyri-mümkündür. Uzunmüddətli investisiya qoyuluşları geniş miqyas alan, uzunmüddətli kredit və borclardan istifadə olunan, uzun müddətli aksiyalar və istiqraz vərəqələri buraxılması, satın alınan indiki bazar münasibətləri şəraitində müəssisə kapitallarında (xüsusi və cəlb edilmiş) istifadə istiqamətlərinin effektivini daim

izləmək və düzgün istiqamətləndirmək üçün keçmiş dövrlərdə müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri təhlil etməklə idarəetmə qərarları qəbul etmək lazım gəlir. Belə təhlil aparmaq üçün tələb olunan informasiya müəssisənin pasportunda verilir. Bu pasportda son beş-on gün və daha çox dövr ərzində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricilər təqvim ardıcılığı üzrə toplanılır. Müəssisənin illik hesabatı təsdiq edildikdən sonra orada verilən əsas göstəricilər pasporta köçürülür. Buna görə də müəssisənin pasportunda verilən məlumatlar da uçot məlumatları kimi qəbul edilir. Bu pasportda verilən məlumatların çoxluğu müəssisənin inkişaf dinamikasını, istiqamətlərini, iqtisadi qanunauyğunluqları ətraflı və dərin təhlil etməyə imkan verir.

Uçotdankənar informasiya mənbələrinə: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Qanunlar; ölkə prezidentinin fərmanları; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdikləri qaydalar, qərarlar və göstərişlər; yuxarı idarəetmə orqanlarının (Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və i.a.) əmr, sərəncam və qaydaları; idarədaxili yoxlama materialları; təsərrüfat-hüquq sənədləri (müqavilələr, sifarişlər, arbitraj və məhkəmə orqanlarının, notariat idarələrinin qərarları); müəssisədaxili yoxlama materialları; yuxarı orqanlar tərəfindən təşkil edilən yoxlamaların nəticələrinə dair materiallar; müəssisənin ümumi yığıncaqlarının, istehsalat müşavirələrinin qərarları; əmək kollektivləri şuralarının qərarları; texniki və texnologiyə sənədləşdirmələr; laboratoriya analizi məlumatları; məhkəmə-ekspertiza analizi materialları; həkim-sanitar nəzarəti materialları; qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə dair məlumatlar; dövrü mətbuat materialları; xüsusi tədqiqat materialları (xronometraj aparma, fotoqrafiya etmə yolu ilə əldə edilən); məsul şəxslərin izahatları və təqdimatlar; yuxarı idarəetmə orqanları, kənar müəssisə, idarə və təşkilatlarla məktublaşmalar; əmək adamlarından və kənar şəxslərdən alınan şifahi informasiyalar və i.a. daxildir.

Son illərdə təhlil işlərində EHM-dən və kompüter texnikasından istifadə ilə əlaqədar olaraq yaranan maşın informasiya mənbələrindən - iqtisadi-riyazi modellərdə, maşınogrammalarda toplanılan və texniki vasitələrinin yaddaş banklarında saxlanılan informasiya mənbələrindən də istifadə olunur.

İstehsal və idarəetmə proseslərində yeni nəsil maşın və avadanlıqlardan, texniki vasitələrdən istifadə olunan müəssisələrdə təhlil işlərində, xüsusilə də operativ təhlildə texniki vasitələrin sayğac və cihazlarda yazılan - toplanılan informasiyalardan da istifadə olunur. Buna görə də kompüter texnikasından istifadə miqyasları genişləndikcə uçot və hesabat informasiyası sənədləri daim təkmilləşdirilir, informasiyanın yığılması və saxlanması üçün tamamilə yeni formaları meydana gəlir.

Təhlilin keyfiyyəti, analitik nəticələrin dəqiqliyi, hazırlanan idarəetmə qərarlarının effektivliyi, hər şeydən əvvəl, təhlil işlərində istifadə olunan informasiyalarda verilən məlumatların dürüslüyündən bilavasitə asılıdır.

Informasiya mənbələrində mövcud olan səhvlər, əlaqələndirmələr, uyğunsuzluqlar və i.a. nöqsan və çatışmazlıqlar analitik hesablamalarda öz əksini tapır, təhlilin nəticələrini təhrif edir. Bu nəticələrə istinad etməklə qəbul edilən idarəetmə qərarlarının effektivliyi azalır, bəzən də onlar idarəetmə üçün qəbul edilməz olur.

Deməli, təhlil üçün toplanılan informasiya tədqiq olunan proses və hadisələri obyektivcəsinə əks etməlidir. Əks halda həmin informasiyanı təhlil etməklə alınan nəticələr həqiqətə uyğun olmayacaq və onlara istinad etməklə hazırlanan analitik təkliflər müəssisə üçün xeyir vermək əvəzinə, zərərli olacaqdır. Buna görə də təhlil üçün toplanılan informasiyalar əvvəlcə diqqətlə yoxlanılır və məlumatların dürüslüyü təyin edildikdən sonra təhlil edilir.

Təhlil işlərində hesabat materiallarından daha çox istifadə edildiyinə görə ilk növbədə hesabatlarda verilən məlumatların dürüslüyü aşağıdakı ardıcılıqla yoxlanılır.

1. İllik, aylıq, kvartallıq hesabatların düzgün rəsmiyyətə salınması;

2. Hesabat dövrünə aid əməliyyatların, qarışıq dövrlərə aid

gəlirlərin və xərclərin tam həcmdə hesabatda daxil edilməsi;

3. Müəssisənin bölmə və şöbələrin, xarici şəhərlərdə və ölkələrdə filialların, müvəkilliklərin fəaliyyətlərinə dair informasiyaların icmal hesabatlarına daxil edilməsi;

4. Ayrı-ayrı dövrlərə aid hesabatlarda verilən məlumatların uzlaşması;

5. Yekun məlumatların və hesablamaların düzgünlüyü;

6. Inventarizasiyaların vaxtında, tam həcmdə və lazımı keyfiyyətdə aparılması və nəticələrinin hesabatlarda əks etdirilməsi;

7. Hesabatlarda, plan və smetalarda verilən məlumatların eyni qaydada formalaşması;

8. Balans maddələrinin qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qiymətləndirilməsi və i.ə.

Informasiyanın dəqiqliyi, dürüstlüyü ilə yanaşı, onun operativliyi də zəruridir. Informasiyanın operativliyi idarəetmə qərarlarının vaxtında hazırlanması və daha tez icrası üçün lazımdır.

İdarəetmə işlərində kompyuter texnikasından və müasir EHM-dan istifadə informasiyanın operativliyinin yüksəldilməsi üçün böyük imkanlar açır.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə xarici informasiyalardan istifadə edilməsinə xüsusi fikir verilir. Marketing xidməti müxtəlif mənbələrdən informasiya toplayır və onu istifadə üçün müəssisə, firma və şirkət rəhbərinə təqdim edir. Əksər müəssisələrdə, şirkətlərdə (firmalarda) satıcılar və digər iş adamları belə informasiyanın toplanmasında fəal iştirak etdikləri üçün mükafatlandırılır. Bəzi hallarda fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektləri kənar təşkilatlardan, məsələn maliyyə institutlarından, agentliklərdən və i.ə. işlənilmiş, istifadə üçün hazır informasiyaları satın alır. Elə müəssisə və şirkətlər də vardır ki, onlar bazarın vəziyyəti barədə, qiymət və rəqabət haqqında həftəlik vizual məlumat toplayaraq, onu maraqlanan təşkilatlara satırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərində idarəetmə informasiyası daha dəqiq olmalı və o, idarə olunan obyektə hərtərəfli xarakterizə etməlidir.

Informasiya iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif qruplara bölünür. Onu əsasən iki qrupa bölmək olar. Bunlardan birincisi müəssisə, şirkət və firma rəhbərlərində mövcud olan məlumatdır,

əldə etdiyi bilik, yaxud təcrübə, ikincisi isə operativ sərəncam qəbul etmək üçün idarə olunan obyekt barədə məlumatlardır. İnformasiya o zaman iqtisadi səmərəyə malik ola bilər ki, idarə rəhbəri ondan səmərəli istifadə etməyi bacarsın. İnformasiyadan idarəetmədə səmərəli istifadə etmək üçün məzmununa görə qruplara bölmək lazımdır. Məsələn: plan xarakterli informasiyan nəzarət xarakterli informasiya ilə birləşdirmək olmaz. Elə informasiyalar vardır ki, onlar elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi hesabına əldə edilir. İnformasiya idarəetmədə çox zaman bu və ya digər tədbirlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olur. İnformasiyalar bəzən keçmiş, bəzən də gələcək zamanla bağlı olur. Müasir dövrdə ölkənin təsərrüfat subyektlərində formalaşan və idarəetmədə mövcud informasiya sistemində nöqsanlar vardır. Məsələn, müəssisələrdə həyata keçirilən proseslərlə informasiyanın daxil olması arasında bəzən vaxt fərqi xeyli çox olur.

Mövcud informasiyaların başqa bir nöqsanı odur ki, onlarda göstəricilər üzrə kənarlaşmalara dair məlumat olmur. Bütün bunlar o deməkdir ki, idarəetmədə informasiyalara yaradıcı münasibət bəsləməklə, onun təkmilləşdirilməsi və oraya əlavə məlumatların daxil edilməsi məsələləri müəssisə rəhbərlərinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu isə özlüyündə müəssisə, firma, şirkət rəhbərlərinin idarəetmədə informasiyalardan istifadə etmək qabiliyyəti və sərəştəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, hər bir idarə rəhbərinin özünəməxsus iş üsulu vardır. Bəzi idarə rəhbəri çoxlu məlumat toplamağı sevir. Digəri isə minimum məlumatla da kifayətlənir. Elə idarə rəhbəri də vardır ki, ona təbə olan işçilərlə canlı əlaqə yaratmağı sevir.

Texniki təhsilə malik olan müəssisə rəhbəri adətən, texniki xarakter daşıyan informasiyaya daha çox fikir verir. İqtisadi təhsilə malik olan müəssisə rəhbəri isə iqtisadi məlumatla daha çox maraqlanır. Belə idarə rəhbərlərinin iş üsulu düzgün deyildir. Müasir idarə rəhbəri nöqsan və çatışmamazlıqları dərhal həll etməklə yanaşı, müəssisənin başqa sahələrindəki işləri də daim nəzarət altında saxlamalıdır. İdarə rəhbərinin biri digərindən ona görə fərqlənir ki, onun qəbul etdiyi sərəncamlarda orijinallıq və yaxud təkrarsızlıq hiss edilir. Orijinallıq, təkrarsızlıq müəssisəni yüksək nəticələrə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda fəaliyyət göstərən müəssisə, firma, şirkətlərdə operativ informasiya üçün standart forma yoxdur. Bu belə də olmalıdır. Çünki, istər xalq təsərrüfat sahələri, istərsə də ayrı-ayrı müəssisə, firma və şirkətlər müxtəlif texniki-iqtisadi göstəricilərə və müxtəlif şəraitə malikdirlər. Buna görə də vahid informasiya sistemi yaratmaq məqsədəuyğun deyildir.

Informasiya sistemi iqtisadi və sosial fəaliyyət sahələri üzrə maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin xüsusiyyətləri və onların texnologiyası ilə bağlı olan bütün məsələləri kompleks şəkildə özündə əks etdirməlidir.

Məlum olduğu kimi, istehsal prosesləri və təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, onlar müasir informasiya sistemində tələb olunan səviyyədə əks olunmur. Beləliklə, onlar diqqətdən yayınır, təsərrüfatdaxili ehtiyatları səfərbər edə bilmir.

Istehsal prosesində elə amillər vardır ki, onları nə miqdar, nə də dəyər ifadəsində müəyyən etmək, ölçmək mümkün olmur. Əlbəttə, bu məsələlərə biganə yanaşmaq olmaz. Ona görə ki, rəqabət zamanı yüksək istehsal nəticələrinin əldə edilməsi xeyli dərəcədə bu elementlər üzrə ehtiyat potensialının hərəkətə gətirilməsindən asılıdır.

İdarəetmə informasiyasından bəhs etdikdə, onun təkçə məlumat xarakteri daşması deyil, həm də nəzarət funksiyası da nəzərə alınmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində informasiyalardan səmərəli istifadə edilməsi də diqqəti cəlb etməlidir. Təcrübə göstərir ki, idarə və müəssisələrdə bəzən ikinci dərəcəli məsələlər üzrə informasiya toplanılır.

Bununla bərabər, yeni proseslər, amillər, vacib məsələlər və axınlar diqqətdən yayınır və onlar haqqında informasiya yaratmağa cəhd göstərilmir. Rəqabət şəraitində təkçə yeni proseslər deyil, həm də gələcək hadisələr barəsində proqnoz xarakteri daşıyan informasiyalar diqqəti cəlb etməlidir. İdarəetmədə informasiya sabit xarakter daşıya bilməz. Ona görə ki, iqtisadiyyatın inkişafında bəzən bir amilin təsir qüvvəsi azalır, digərininki isə artır.

Bazar münasibətləri şəraitində mövcud informasiyalarda öz əksini tapa bilməyən amillər də diqqəti cəlb etməlidir. Ona görə ki, rəqabətin əmələ gətirdiyi sərt şəraitdə xırda bir müsbət amildə mikroprosesin potensialı səfərbər edilməlidir. Təcrübədə bunun üçün adətən xronometrajlardan istifadə edirlər. Deməli, bazar münasibətlərində bu kimi amillərə münasibət dəyişilməlidir.

Xronometrajdan adətən iş normalarının müəyyən edilməsi və təzələnməsi problemlərinin həllində istifadə edilir. Bazar münasibətlərində xronometraj vasitəsilə bu və ya digər əməliyyatın, prosesin yerinə yetirilməsinin optimal variantı öyrənilir. Burada işçinin (fəhlənin) ixtisas dərəcəsi, əməyin yaradıcı xarakter daşması, texnikadan istifadə qabiliyyəti, əməyin tətbiqinin səmərəlilik səviyyəsi, iş yerinin təşkili və s. məsələlər barəsində informasiya toplanmalı və bu materiallar əsasında səmərəli, optimal normativ və təkliflər hazırlanmalıdır.

Informasiya mənbəyinin yaranmasında hesablama texnikasından istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hesablama texnikasından istifadə edildikdə informasiyanın dəqiqliyi artır, səhvlər azalır. Bu işlərin müasir hesablama texnikası vasitəsilə aparılması müəyyən dərəcədə vaxta qənaət edilməsinə informasiya sürətinin artmasına imkan verir. Beləliklə, qənaət edilmiş vaxt ərzində informasiyanın təkmilləşdirilməsi üçün iş aparmağa və amillər arasında qanunauyğunluğu öyrənməyə imkan yaranır.

Informasiya mənbələrinin təkmilləşdirilməsində texniki iqtisadi göstəricilərdən istifadə vacib məsələlərdən biridir. Müasir dövrdə istehsalın iqtisadi səmərəsi xeyli dərəcədə texniki-iqtisadi amillərdən asılıdır. Texniki-iqtisadi amillərdən istifadə potensial imkanları konkret surətdə müəyyən etməyə imkan yaradır.

Təcrübə subut etmişdir ki, istehsalda yüksək nəticə təsadüfən yaranmır. Bu, bilavasitə kollektivin gərgin əməyi, çevik iş üsulu, məhsuldar iş və hər bir iş prosesinə yaradıcılıqla yanaşmağın nəticəsində əldə edilir.

Aydındır ki, hər bir müəssisə və təşkilatda potensial imkanlar mövcuddur. Bunların səfərbər edilməsi isə kollektivin məhsuldar əmək fəaliyyətinin təşkil edilməsində bütövlükdə mövcud potensialı səfərbər etməkdən və müəssisənin idarə edilməsi səviyyəsindən asılıdır.

FƏSİL IV. EHTİYATLARIN AŞKARA ÇIXARILMASI, HESABLANMASI VƏ SƏFƏRBƏR EDİLMƏSİNDƏ TƏHLİLİN ROLU

4.1. Təsərrüfat ehtiyatları haqqında anlayış, onların təsnifatı və mahiyyəti

«Ehtiyat» ərəb sözü olub, iqtisad elmlərində, o cümlədən, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində iki mənada işlədilir: 1. Gələcəkdə lazım olacağı nəzərdə tutulub tədarük edilmiş, saxlanmış vəsaitlər; 2. Hələlik istifadə olunmayan, lakin mövcud olan imkanlar.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində istehsal ehtiyatları iki mənada işlədilir:

Birinci mənada müəssisənin döviyyə vəsaitinin istehsal sahəsində olan və hələlik bilavasitə istehsal prosesinə cəlb edilməyən xammal, material, yanacaq, satın alınan yarımfabrikatlar, komplektləşdirici məmulatlar, alət və ehtiyat hissələri, quraşdırmaq tələb olunan avadanlıqlar və digər döviyyə aktivləri başa düşülür.

İkinci mənada isə bütün ehtiyatlardan gələcəkdə yaxşı istifadə olunması hesabına istehsalın effektivliyinin, məhsulun həcmnin artırılmasının və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təsərrüfatdaxili imkanları başa düşülür.

Deməli, eyni «İstehsal ehtiyatları» həm anbarlarda, iş və saxlama yerlərində olan ehtiyatlar, həm də istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi imkanları mənalarında istifadə olunur.

Eyni termindən iki mənada istifadənin qarşısını almaq məqsədilə son illərdə nəşr olunan iqtisadi ədəbiyyatlarda «ehtiyat fondları» və «təsərrüfat ehtiyatları» terminləri işlədilir. «Ehtiyat fondları» termini müəssisədə mövcud olan xammal, material, yanacaq və başqa material resursları ehtiyatlarını, «təsərrüfat ehtiyatları» termini isə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, yeni texnika və texnologiyalardan, istehsalın və əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarından, qabaqcıl təcrübələrdən istifadə etməklə yaxın gələcəkdə istehsalın daha da inkişaf etdirilməsi imkanlarını ifadə edir.

Təsərrüfat ehtiyatları müəssisədə mövcud olan xammaldan, enerjiden, istehsal gücündən və avadanlıqlardan, iş vaxtından istifadə sahəsində mövcud olan, istifadə olunmamış ehtiyatları (imkanları) xarakterizə edir. Bu ehtiyatların istehsal prosesinə cəlb olunması, hər şeydən əvvəl, qənaət rejiminə əməl olunması, iş vaxtı, material, enerji və d. itgilərin aradan qaldırılması hesabına müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərinin (əmək məhsuldarlığı, fondverimi, materialverimi, əməkverimi, məsrəfverimi, maya dəyəri, mənfəət, rentabellik və i.ə.) yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

İdarəetmədə təsərrüfat ehtiyatlarının mahiyyətini, onların xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmədən istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində böyük nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür. Mövcud maddi və əmək resurslarından daha səmərəli, qənaətbəxş istifadə imkanları ehtiyatlarının mahiyyətini o, xarakterizə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində elmi-texniki tərəqqi inkişaf etdikcə maddi və əmək resurslarından qənaətlə istifadənin yaxşılaşdırılması imkanları da çoxalır. İstehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi isə öz növbəsində bütün imkanlardan-ehtiyatlardan istifadə dərəcəsindən bilavasitə asılıdır.

İstehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının iqtisadi mahiyyəti məhsul vahidinə maddi və əmək məsrəflərini azaltmaqla məhsul istehsalını çoxaltmaq və onun keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarətdir. Bütün ehtiyat növlərindən daha səmərəli istifadənin təmin edilməsinə yönəldilmiş iqtisadi, istehsal-texniki, təşkilati və siyasi-tərbiyəvi tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi, ilk növbədə, ehtiyatların mahiyyətinin dərk edilməsini tələb edir.

Mütərəqqi texnika və texnologiyaların, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırmanın tətbiqi, istehsalın təşkili, idarə edilməsi, planlaşdırılması və iqtisadi stimullaşdırılmasının təkmilləşdirilməsini, xammala, yanacağa, enerjiyə və digər resurslara qənaətin təmin edilməsini, itgilərin və səmərəsiz xərclərin maksimum aradan qaldırılmasını təmin edən ehtiyatlar, demək olar ki, fəaliyyətdə olan müəssisələrin hamısında mövcuddur.

Bazar rəqabəti gücləndikcə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi zəruriyyəti artır ki, bu da təsərrüfat ehtiyatlarının daha tam öyrənilməsinə, aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsini tələb edir. Ehtiyatları aşkar etmək üçün mühasibat uçotu və hesabatı, statistik hesabat və digər informasiyalardan istifadə etməklə müəssisənin fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili aparılır. Ehtiyatların daha çox və dəqiq aşkara çıxarılmasında, məhsulun həcmində artırılmasında və keyfiyyətinin yüksəldilməsində, mənfəətin çoxaldılmasında maddi marağı olan əmək adamlarının təhlil işlərinə cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlar, investorlar və dividend alanlar da müəssisə rəhbərliyi və əmək kollektivi ilə yanaşı, ehtiyatların daha çox aşkara çıxarılmasında maraqlıdır.

Təcrübə göstərir ki, indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının çoxaldılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsini, istehsal resurslarına qənaəti, qeyri-məhsuldar xərclərin, çıxar və itgilərin azaldılmasını, istehsal və tədavi proseslərinin qeyri-ahəngdarlığı hallarının aradan qaldırılmasını, maddi və əmək resurslarından daha dolğun, səmərəli istifadəni təmin edən ehtiyatlar çoxdur. Bunu daha dəqiq dərk etmək, anlamaq, tam həcmdə və vaxtında aşkara çıxartmaq, mövcud maddi, maliyyə resurslarını hesaba almaqla onlardan istifadə yollarını aşkar etmək üçün bütün təsərrüfat ehtiyatlarını müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırmaq, təsnifləşdirmək lazım gəlir.

Planlaşdırma və təhlil işlərində təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir.

Vaxt əlamətinə görə ehtiyatlar cari və perspektiv ehtiyatlara bölünür.

Böyük xərclər tələb olunmayan, yaxın bir dövr ərzində (ay, kvartal, il) həyata keçirmək mümkün olan, daha tez və nəzərə cəpəcaq dərəcədə iqtisadi səmərə verən ehtiyatlar cari ehtiyatlardır. Belə ehtiyatlar keçmiş, qısa bir dövr ərzində istehsal resurslarından, yeni texnika və texnologiyalardan, qabaqcıl təcrübələrdən planlı istifadə sahəsində buraxılmış imkanları göstərir. Cari ehtiyatlardan istifadə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi

prosesini sürətləndirməyə imkan verir.

Perspektiv ehtiyatlar elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri, yeni texnologiyaların istehsalatda tətbiqi, istehsalın yenidən qurulması, istehsal predmetinin dəyişdirilməsi üçün böyük kapital qoyuluşları tələb olunan, uzun bir dövr ərzində həyata keçirmək mümkün olan ehtiyatlardır.

Cari ehtiyatlardan istifadə fəhlələrin sayını artırmaq, təşkilati tədbirləri həyata keçirmək və onların əmək məhsuldarlığını yüksəltmək, istehsal prosesinə daha çox material resursları yönəltmək və onlardan qənaətlə istifadə etmək, mövcud maşın və avadanlıqlardan ekstensiv və intensiv istifadəni yaxşılaşdırmaqla cari dövrdə əmtəəlik məhsul istehsalını çoxaltmağa imkan verir.

Perspektiv ehtiyatlardan istifadənin reallaşdırılması müəssisə iqtisadiyyatının planauyğun inkişafını, onun tarazlığını və proporsionallığını təmin edir, istehsalın effektivliyinin uzun bir dövr ərzində artmasına səbəb olur.

Perspektiv ehtiyatlardan istifadə, bir qayda olaraq, müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafına dair perspektiv planlarda nəzərdə tutulur.

Əhatə dairəsi əlamətinə görə ehtiyatların 4 növü məlumdur:

1. Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar;
2. Sahə əhəmiyyətli ehtiyatlar;
3. Regional əhəmiyyətli ehtiyatlar;
4. Ümumdövlət əhəmiyyətli ehtiyatlar.

Müəssisədə ~~idareetmə~~ funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər, habelə əmək kollektivləri, yaxud müəssisənin sifarişçi ilə kənar şəxslər, elmi-tədqiqat institutları, konstruksiya büroları və i.ə. tərəfindən aşkar edilən, ancaq həmin təsərrüfat subyektində istifadə edilməsi mümkün olan ehtiyatlar təsərrüfatdaxili ehtiyatlardır. Təsərrüfatsızlıq, texnologiyaların pozulması, resepturaların gözlənilməməsi, avadanlıqların nasaz işləməsi, bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi, materialın keyfiyyətinin aşağı olması ilə əlaqədar material itgiləri, müxtəlif səbəbdən iş vaxtı itgiləri, maşın və avadanlıqların boş dayanması, tam yüklənməməsi üzrə itgilər təsərrüfatdaxili ehtiyatlardır. Az miqdarda əmək və vəsait sərf etməklə, bəzən də təşkilati tədbirlər görməklə təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan istifadə itgilərin

və qeyri-məhsuldar xərclərin daha tez, həm də maksimum dərəcədə aradan qaldırılmasını təmin edir.

Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmnin artırılması və onların keyfiyyətinin yüksəldilməsində, əmək kollektivinin maddi stimullaşdırılmasında, təsərrüfatsızlıq hallarını daha tez aradan qaldırmaqla sahibkarların mənfəətinin çoxaldılmasında həlledici rol oynadığına görə belə ehtiyatlar ətraflı təhlil edilir.

Sahəvi əhəmiyyət kəsb edən ehtiyatlara xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsində istifadə olunmamış imkanlar daxildir. Belə ehtiyatlar müəyyən sahə daxilində təhlil və aşkar edilir. Yeni maşın və avadanlıqların, maşınlar sisteminin, texnologiyaların işlənilib hazırlanması, yeni bitki (toxum) sortlarının, mal-qara və quş cinslərinin yetişdirilməsi, məlumatların konstruksiyasının yaxşılaşdırılması (təkmilləşdirilməsi) və i.ə. sahəvi əhəmiyyət kəsb edən ehtiyatlardır. Belə ehtiyatlar müvafiq nazirliklər, sahə birlikləri, səhmdar cəmiyyətləri, assosiasiyalar, sahə elmi-tədqiqat institutları, konstruktor büroları, təcrübə təsərrüfatları tərəfindən təhlil işləri aparmaqla aşkara çıxarılır.

Regional əhəmiyyətli ehtiyatlar ölkənin müəyyən bir coğrafi rayonunda aşkar edilən və həmin ərazidə istifadə etməyə imkan verən ehtiyatlardır. İdarə təbəçiliyindən, mülkiyyət formalarından, istehsal istiqamətindən asılı olmayaraq müəyyən bir coğrafi ərazidə yerli xammaldan, torpaq, su və meşə resurslarından, yeraltı sərvətlərdən, enerji resurslarından birgə istifadə etməyə, mərkəzləşdirilmiş köməkçi, xidmətedici istehsalat yaratmağa imkan verən ehtiyatlar bu qəbildən olan ehtiyatlardır. Belə ehtiyatlar həmin regionda fəaliyyətdə olan müəssisələrin birgə səyi ilə yaxud onların sifarişləri ilə müvafiq elmi-tədqiqat institutları tərəfindən təhlil işləri aparmaqla aşkar edilir.

Ümumdövlət əhəmiyyətli ehtiyatlar milli iqtisadiyyatın idarə edilməsi sisteminin dəyişməsi, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafındakı uyğunsuzluqların aradan qaldırılması, özəlləşdirmə ilə əlaqədar olaraq mülkiyyət formalarının dəyişilməsi və yeni mülkiyyət formalarının yaranması, istehsal sahələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin pozulması və i.ə. səbəblərlə əlaqədar əvvəlki dövrlərdə buraxılmış imkanlar daxildir. Belə ehtiyatlar yuxarı

dövlət idarəetmə orqanları, elmi-tədqiqat institutları tərəfindən aşkara çıxarılır. Ümumdövlət əhəmiyyətli ehtiyatlardan istifadəni təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və onların həyata keçirilməsinə müxtəlif səviyyələrdə dövlət orqanları tərəfindən nəzarət yetirilir.

Kimlər tərəfindən aşkar edilməsi baxımından ehtiyatlar təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdankənar (xarici), yəni daxili və xarici ehtiyatlara bölünür. Sahəvi, regional və ümumdövlət əhəmiyyətli ehtiyatlar xarici (təsərrüfatdankənar) ehtiyatlardır. Təsərrüfatdankənar (xarici) ehtiyatlardan istifadə öz növbəsində birbaşa, yaxud da dolayı yolla müəssisənin iqtisadi göstəricilərinin səviyyəsinə təsir göstərir. Lakin təsərrüfatdaxili ehtiyatlar məhsulun həcmnin artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, əsas iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması problemlərinin həlli üçün əsas mənbə hesab olunur.

Təkrar istehsal prosesinin mərhələlərinə görə tədarük, istehsal və satış sferalarında olan ehtiyatları ayırmaq lazımdır. İstehsal ehtiyatlarının əldə edilməsi xərclərinə qənaəti və itgilərin azaldılmasını, təchizatın komplektliyini və tələb olunan sürətini təmin edən ehtiyatlar tədarük sferasında olan ehtiyatlardır. Bir qayda olaraq ehtiyatların çoxu istehsal sferasında olur. Məhsulun həcmnin çoxaldılmasını, keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən məsrəfləri, itgi və çıxarı azaltmağa və məhsulun maya dəyərini aşağı salmağa imkan verən bütün ehtiyatlar istehsal sferasında olan ehtiyatlardır.

Satış prosesində, yəni tədavül sferasında olan ehtiyatlara hazır məhsulun saxlanması və reallaşdırılması zamanı itgiləri və xərcləri azaltmağa, daha tez, həm də yüksək qiymətlərlə reallaşdırmağa imkan verən ehtiyatlar daxildir.

Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar istehsal resurslarının növlərinə görə də təsnif edilir. Əsas vəsaitlərdən, material, əmək, maliyyə, torpaq resurslarından və digər resurs növlərindən istifadə imkanları bu qəbildən olan ehtiyatlardır.

Ehtiyatların istehsal resurslarının növlərinə görə təsnifatı onların bütün növlərinin istehsal gücünə uyğun həcmdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına uyğun balanslaşdırmağa imkan verir.

Kifayət qədər yüksək ixtisaslı əmək resursları mövcud olan

iqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində əmək resurslarının çoxaldılması və onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi hesabına məhsul buraxılışının artırılması ehtiyatları aşkar edildikdə istehsalın material resursları, istehsal gücləri (maşın və avadanlıqlar) ilə təyin olunması və onlardan səmərəli istifadə olunması ehtiyatlarını da hesablamaq və balanslaşdırmaq tələb olunur. Bu resurslardan hər hansı biri üzrə təsərrüfatdaxili ehtiyatlar çatışmadıqda ehtiyatın həcmi az olan resurs hesablamaya daxil edilir, digər resurslar üzrə ehtiyatlar isə ona uyğun olaraq balanslaşdırılır.

İstehsalın nəticələrinə təsirin, həm də amillərin xarakterinə görə bütün ehtiyatlar intensiv və ekstensiv ehtiyatlara bölünür. Məhsul həcmının çoxaldılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsini istehsalata əlavə əmək, material, enerji və d. resursların cəlb edilməsi ilə əlaqədar ehtiyatlar ekstensiv ehtiyatlardır.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı şəraitində istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində ekstensiv amillərlə əlaqədar ehtiyatların rolu getdikcə azalır və istehsalın intensivləşdirilməsini təmin edən ehtiyatların aşkar edilməsinə olan ehtiyac çoxalır. Buna görə də təhlil zamanı elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən daha səmərəli istehsal vasitələrinin, daha yetkin əmək təşkili formalarının və texnoloji proseslərin tətbiqi ilə əlaqədar ehtiyatların aşkar edilməsinə daha çox diqqət yetirilir.

Aşkar edilməsi üsullarına görə aşkar və gizli ehtiyatlar mövcuddur. Dərin təhlil işləri aparılmadan adi müşahidə zamanı, cari və mühasibat informasiyalarından istifadə etməklə asanlıqla aşkar edilən ehtiyatlar aşkar ehtiyatlardır. Mühasibat uçotunda qeydə alınmış iş yerlərində, anbar və meydançalarda, yolda xammal və materialların, yarımfabrikatların, hazır məhsulun xarab olması, əskikgəlməsi, məhsulun və işlərin çıxdış edilməsi, ümüdsüz borcların silinməsi, ödənilən peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğlərinin azaldılması, resurslardan istifadə zamanı bədxərcliliyin (normadan artıq xərclərin), iş vaxtı itgilərinin, oğurluq və mənimsemələrin azaldılmasını təmin edən ehtiyatlar aşkar ehtiyatlardır.

Müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planında nəzərdə tutulmamış yeni texnika və texnologiyalardan istifadə, mövcud ma-

şın və avadanlıqların təkmilləşdirilməsi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi və i.a. gizli ehtiyatlardır. Belə ehtiyatlar təsərrüfatdaxili, təsərrüfatlararası müqayisəli təhlil, funksional dəyər təhlili aparmaqla çıxarılır. Uzun bir dövr ərzində xarici ölkələrdə müvəffəqiyyətlə sınaqdan çıxmış yeniliklərin, qabaqcıl təcrübələrin, texnologiyaların öyrənilməsi və təhlili müəssisədaxili gizli ehtiyatların aşkar edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ehtiyatlardan istifadə əksər hallarda müxtəlif səviyyələrdə xərclərlə əlaqədar olur. Buna görə də ehtiyatlar məsrəftutumuna görə də təsnifləşdirilir.

Məsrəftutumuna görə ehtiyatlar üç qrupa bölünür:

1. Həyata keçirilməsinə nisbətən az məsrəflər tələb olunan xammal və material, hazır məhsul, yarımfabrikat, bitməmiş istehsal itgilərinin azaldılmasını təmin edən ehtiyatlar;

2. Birinci qrupa nisbətən çox məsrəflər tələb olunan elmi nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi ilə əlaqədar ehtiyatlar.

3. Böyük həcmdə məsrəflər tələb olunan elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə istehsalın texniki silahlanmasının yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə təsirinə görə:

a) Məhsul istehsalının həcmi artıran, struktur irəliləmələri və məhsul çeşidlərinin təzələnməsini təmin edən ehtiyatlar;

b) Məsrəftutumunun azaldılmasını (qənaəti) və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən ehtiyatlar;

c) Məhsulun mənfəətliliyinin və istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar;

d) Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsini təmin edən ehtiyatlar məlumdur.

4.2. Ehtiyatların hesablanması və əsaslandırılması üsulları

Tədqiqatın kompleks və sistem şəklində aparılması, elmi xarakter daşması, operativliyi, istehsalın aparıcı sahəsinin və zəif yerinin təyin edilməsi bütün ehtiyatların tam həcmdə aşkara çıxarılmasının zəruri şərtləridir.

Müəssisədə həyata keçirilən proses və hadisələrin bir-birilə

bağlılığı, birinin digərinə qarşılıqlı təsiri, fəaliyyət sahələrinin bir-birindən asılılığı onlara kompleks şəkildə baxmağı tələb edir. Öyrənilən proses və hadisələrin qarşılıqlı əlaqəliliyi və qarşılıqlı asılılığı mövcud olduğuna görə onlar müəyyən bir sistem şəklində tədqiq edilir. Müəssisənin bütün fəaliyyət sahələrində mövcud olan ehtiyatların kompleks şəkildə və sistem halında aşkara çıxarılması ehtiyatların təhlilinin başlıca şərtidir.

Hər bir ehtiyatın iqtisadi mahiyyətini, onun axtarılması istiqamətlərini bilmədən ehtiyatları tam həcmdə aşkar etmək qeyri-mümkündür. Bunun üçün təhlil işlərində dialektika, iqtisadi nəzəriyyə, texniki və d. elmlərə məxsus tədqiqat üsullarından istifadə edilir. Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar istehsal texnologiyalarında, istehsalın və əməyin təşkilində və s. olduğuna görə bunların təhlilində iqtisadçılarla yanaşı, idarəetmə funksiyalarını icra edən müxtəlif peşə sahibləri – mühəndislər, texnoloqlar və başqaları iştirak edir. Ehtiyatları axtarmağın elmi və kollektiv xarakter daşması da onların daha çox və dəqiq aşkara çıxarılması və əsaslandırılmasının zəruri şərtidir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində eyni amil bir-sıra göstəricilərə təsir göstərir. Məsələn, yeni texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqi, əmək məhsuldarlığına, əmtəəlik məhsul istehsalının həcminə və keyfiyyətinə, çıxar və tullantının azalmasına, məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə, məsrəftutumunun, materialtutumunun, fondtutumunun aşağı düşməsinə və s. müsbət təsir göstərir. Buna görə də ehtiyatların təkrar hesaba alınmasına yol verməmək təhlil vaxtı qarşıda qoyulan mühüm şərtlərdən biridir.

Lakin istehsal ehtiyatları ilə təmasda (həmmərz) olduqda onların təkrar hesaba alınması zəruri olur. Məsələn, əmək resursları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə, material resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadə, maşın və avadanlıqlarla (digər texniki vasitələrlə) təmin olunması və onlardan istifadə məhsul buraxılışının həcminə və keyfiyyətinə, məhsulun maya dəyərinə, mənfəət və rentabelliyyə eyni vaxtda təsir göstərdiyinə görə bu amillərin istehsalın effektivinə təsirinin təhlili zamanı aşkara çıxarılan ehtiyatları toplamaq olmaz. Buna görə də ehtiyatların təhlili zamanı təkrar hesablamaqda yol verməmək

üçün tədqiq olunan bütün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələrini, qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı asılılıqlarını hesaba almaqla bütün resurslardan daha da səmərəli istifadəni təmin edən ehtiyatların toplanması zəruridir.

Bazar rəqabəti şəraitində bazarın tələbinə uyğun olaraq istehsalın miqyasları artdıqca, istehsal profili dəyişdikcə mütərəqqi texnika və texnologiyaların tətbiqindən istehsalın və əməyin təşkilində yeniliklər baş verdikcə məhsul (iş və xidmətlərin) istehsalının effektivliyinin yüksəldilməsinə olan ehtiyac da artır. Belə bir şəraitdə təsərrüfatdaxili ehtiyatların planauyğun, sistemativ və operativ qaydada aşkara çıxarılması ehtiyatların təhlilinin mühüm şərtlərindən biridir.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində «aparıcı halqa», yaxud «zəif yeri (cəhəti)» istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Buna görə də ehtiyatların təhlili və onların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlərin hazırlanmasında «aparıcı halqanın», yaxud «zəif yeri»nin təyin edilməsi ehtiyatların təhlilinin mühüm şərtlərindən biridir.

Ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların istehsalın effektivliyinə təsirini hesablamaq üçün aşkar edilmiş ehtiyatların imkanlarını hesaba almaq tələb olunur. Bunun üçün aşkar edilən bütün ehtiyatlardan istifadəni təmin edən real imkanları axtarıb tapmaq lazım gəlir. Real imkanları hesaba almaqla ehtiyatlardan istifadənin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması ehtiyatların təhlilinin mühüm şərtlərindən biridir.

Ehtiyatlardan istifadəyə dair iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hesablamalar imkan daxilində dəqiq və iqtisadi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırıldıqda müəssisə üçün faydalı olur. Ehtiyatlar xarakterinə, aşkara çıxarılması üsullarına, əhatə dairəsinə, mövcud olduğu sferalar və mənimsənilməsi üçün məsrəftutumuna görə fərqləndiyinə görə onlar üzrə ehtiyatların hesablanması, mənimsənilməsinə dair konkret təşkilati-texniki tədbirlərlə əlaqələndirilməsi və müvafiq hesablamalarla əsaslandırılması üsulları da fərqlənir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində aşkara çıxarılan ehtiyatların həcmi hesablaması və konkret hesablamalarla əsaslandırmaq üçün müstəqil hesablama, müqayisə, determinləşdirilmiş

amilli təhlil, maliyyə-iqtisadi təhlil, statistik təhlil, riyazi proqramlaşdırma, modelləşdirmə və s. üsullardan istifadə edilir.

İstehsala əlavə istehsal resursları cəlb etməklə, yaxud resurs itgilərini aradan qaldırmaqla əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı həcmnin artırılması ehtiyatını təyin edən zaman müstəqil hesablama üsulundan istifadə edilir.

Fəhlələrin faktiki sayının planda nəzərdə tutulduğundan az olması aşkar edildikdə boş yerlərin sayının plan üzrə bir fəhləyə düşən məhsul istehsalı həcminə (əmək məhsuldarlığına) vurmaqla, istehsala əlavə əmək resursları cəlb edilməsini işdə olan fəhlələrin iş vaxtı itgilərini adam-saat hesabı ilə miqdarı bir adam-saatına plan üzrə məhsul istehsalının miqdarına vurmaqla iş vaxtı itgilərin aradan qaldırılması hesabına əmtəəlik məhsulun həcmnin çoxaldılması ehtiyatı hesablanır.

Daha çox xammal tədarükü və istehsala verilməsi hesabına əmtəəlik məhsulun həcmnin çoxaldılması ehtiyatı əlavə material sərfi miqdarını plan üzrə material verimi göstəricisinə vurmaqla təyin edilir. Yeni texnika və texnologiyalardan, biçim üsullarından istifadə hesabına material itgilərinin, çıxar və tullantıların azaldılması hesabına material resursları sərfinə qənaətin miqdarını plan üzrə materialverimi göstəricisinə vurmaqla material itgilərinin azaldılması hesabına əmtəəlik məhsulun mümkün çoxaldılması ehtiyatı hesablanır.

İstehsal sexlərində əlavə maşın və avadanlıqlar, digər texniki vasitələri quraşdırmaqla əmtəəlik məhsulun çoxaldılması ehtiyatı müəssisədə qəbul edilmiş iş rejiminə uyğun olaraq əlavə avadanlıqlarda gözlənilən maşın-saatlarının miqdarını norma üzrə bir maşın-saatına məhsul buraxılışı miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Müqayisə üsulundan eyni şəraitdə işləyən və istehsal profili eyni olan, lakin resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə olunan qabaqcıl müəssisə ilə, yaxud müəssisənin qabaqcıl sexləri ilə və ya plan normaları ilə müqayisədə aşkara çıxarılan bu və ya digər istehsal resursu ehtiyatı aşkar edildikdə istifadə edilir. Bu zaman qabaqcıl müəssisə sex, norma ilə müqayisədə məhsul vahidinə bu və ya digər resursun artıq sərfi miqdarını proqnoz dövründən məhsul buraxılışının plan miqdarına vurmaqla gözlənilən qənaə-

tin miqdarı hesablanır və dəyər ifadəsində qiymətləndirilir. Sonra bu və ya digər resurs növü üzrə gözlənilən ehtiyat məbləğini resursverimi (materialverimi, əməkverimi, fondverimi) göstəricisinə vurmaqla planlaşdırılan dövrdə məhsul buraxılışının çoxaldılması ehtiyatı hesablanır. Müqayisə üsulunda natural göstəricilərindən də istifadə edilir.

Məsələn, fərz edək ki, müəssisədə məhsul vahidi istehsalına texnoloji normada nəzərdə tutulan 4 kq əvəzinə 5,5 kq xammal sərf olmuşdur. Planlaşdırılan dövrdə 48400 ədəd məhsul buraxılışının nəzərdə tutulduğunu və müvafiq yeni texnologiyanı tətbiq etməklə artıq məsrəflərin qarşısının alınmasını hesaba alsaq, materiallara qənaətin miqdarı $48400 \times (4 - 5,5) = -72\,600$ kq; bu qənaətin hesabına məhsul buraxılışının artırılması ehtiyatı $72600 : 4 = 18150$ ədəd olur.

Qabaqcıl təcrübənin, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, mütərəqqi biçim üsullarından istifadə ilə əlaqədar olaraq bu və ya digər istehsal resursuna qənaətin miqdarı və bu qənaət hesabına məhsulun çoxaldılması ehtiyatı da eyni qaydada hesablanır.

Ehtiyatların həcmnin hesablanmasında determinləşdirilmiş amilli təhlil üsullarından (zəncirvari yerdəyişmə, mütləq fərqlər nisbi fərqlər və inteqral üsulları) da istifadə edilir.

Məsələn, fərz edək ki, kiçik müəssisədə hesabat ilində fəhlələrin faktiki sayı (F_{FS}) 20 nəfər, bir nəfərə məhsul istehsal miqdarı (M_{MF}) 2,4 min ədəd olmuşdur. Planlaşdırılan ildə fəhlələrin plan sayını (F_{PS}) 22 nəfərədək, əmək məhsuldarlığını (M_{MP}) isə 2,8 min ədədədək artırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda hesaba alınan ehtiyatlardan istifadə hesabına məhsul buraxılışının çoxaldılması miqdarı:

I Mütləq fərqlər üsulunda:

A) Fəhlələrin sayının çoxaldılması hesabına məhsul istehsalının artırılması miqdarı (M_{AF}):

$$M_{AF} = (F_{PS} - F_{FS}) \times M_{MF};$$

$$M_{AF} = (22 - 20) \times 2,4 = +4,8 \text{ min ədəd};$$

B) Onların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına ($M_{A\theta}$)

$$M_{A\Theta} = (M_{MP} - M_{MF}) \times F_{PS};$$

$(2,8 - 2,4) \times 2,2 = + 8,8$ min ədəd olur.

II Zəncirvari yerdəyişmə üsulunda:

A) Məhsul buraxılışının hesablama həcmi (M_{BH})

$$M_{BH} = F_{PS} \times M_{MF}; \quad 22 \times 2,4 = 52,8 \text{ min ədəd.}$$

B) Məhsul buraxılışının planlaşdırılan həcmi (M_{BP})

$$M_{BP} = F_{PS} \times M_{MP}; \quad 22 \times 2,8 = 61,6 \text{ min ədəd olur.}$$

Bu halda planlaşdırılan ildə hesabat ilində aşkar edilən ehtiyatlardan istifadəyə dair hesablamalarda:

- fəhlələrin orta illik sayının 2 nəfər artması hesabına məhsul buraxılışı $52,8 - 48,0 = +4,8$ min ədəd;

- onların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına isə $62,6 - 52,8 = + 8,8$ min ədəd artırılması nəzərdə tutulur.

İki amilin təsirinin cəmi $(+4,8) + (+8,8) = +13,6$ min ədəd olur, yaxud balans bərabərliyi:

$$61,6 - 48,0 = (+4,8) + (+ 8,8);$$

$$+ 13,6 \text{ min ədəd} = + 13,6 \text{ min ədəd.}$$

Deməli, fəhlələrin sayının artırılması və onların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ehtiyatlarından istifadə hesabına planlaşdırılan ildə məhsul istehsalı həcmində artırılması ehtiyatı 13,6 min ədəd təşkil edir.

Nisbi fərqlər və inteqral üsullarından istifadə etməklə aparılan plan hesablamalarda da ehtiyatların səfərbər edilməsi hesabına məhsul istehsalı həcmində çoxalması miqdarı eyni olacaqdır.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrdə təhlil aparmaqla aşkar edilən təsərrüfat ehtiyatlarının hesablanması və plan hesablamalarına daxil edilməsində korrelyasiya təhlili nəticələrindən də geniş miqyasda istifadə edilir. Bu üsuldan istifadə edildikdə müvafiq amilli göstəricilərdə alınan reqresssiya bərabərlik əmsallarını sonuncunun mümkün artımına vurmaq lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı modeldən (formuladan) istifadə edilir:

$$N\hat{G} = N\hat{X}_i \times b_i$$

Burada: $N\hat{G}$ - nəticə göstəricisinin (G) artırılması ehtiyatı;

$N\hat{X}_i$ - amil göstəricisinin (x) artım ehtiyatı;

b_i - əlaqələrin bərabərləşdirilməsi əmsallarıdır.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxamilli korrelyasiya təhlilində çoxlu sayda amillərin təsiri altında formalaşan ehtiyatların hesablanması saysız-hesabsız miqdarda mürəkkəb hesablama işlərinin aparılmasını tələb edir. Buna görə də ehtiyatların hesablanması korrelyasiya üsulunda nümunəvi hesablamalar aparılır.

Son illərdə təsərrüfatdaxili ehtiyatları gələcək dövrlərin plan göstəricilərinə dair hesaba almaq üçün perspektiv planlaşdırma işlərində riyazi proqnozlaşdırma üsulundan geniş miqyasda istifadə edilir.

Bu üsul qarşıdakı dövrdə təsərrüfatçılıq şəraitini, resursların məhdudluğunu nəzərə almaqla əlavə və istifadə olunmamış ehtiyatları təyin etməyə imkan verir. Riyazi proqramlaşdırma üsulundan istifadə optimal variantda ehtiyatın həcmi təyin etməyə və əvvəlki dövrlərlə müqayisə etməklə qiymətləndirməyə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsal olunan məmulatların istehlak xassələrinin yaxşılaşdırılması onların daha tez və nisbətən baha qiymətlərlə realaşdırılmasına qabaqcadan təminat verir. İstehlak xassələrinin yaxşılaşdırılması əlavə maddi və əmək məsrəfləri tələb edir. Bu qəbildən olan ehtiyatların hesablanması məmulatın istehlak xassələrinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin və qiymətlərin artımının müəssisə üçün sərfəli nisbətləri təyin etməyə imkan verən funksional dəyər təhlilində istifadə edilir. Funksional dəyər təhlili məmulat istehsalının ilk mərhələsində onun konstruksiyasını və parametrlərini təkmilləşdirmək, daha ucuz və keyfiyyətli materiallardan, resepturalardan, texnologiyalardan istifadə etmək yolu ilə artıq məsrəfləri, bədxərcliyi, qeyri-məhsuldar xərcləri azaltmağa imkan verir.

Tədqiq olunan nəticə göstəricisini bölünə bilən model şəklində təsvir etmək mümkün olan hallarda ehtiyatların hesablanması üçün göstəricilərin formalaşdırılması üsulundan da istifadə edilir.

Əmək məhsuldarlığı göstəricisi məhsulun həcmi onun istehsalına sərf olunan adam-günlərinin, adam-saatlarının sayına bölməklə; məsrəferimi göstəricisi məhsulun həcmi həmin

məhsulun maya dəyərinə bölməklə; istehsalın rentabelliği məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəəti həmin məhsulun tam maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün yeni texnika və texnologiyalardan, qabaqcıl təcrübədən istifadə etmək, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsini yüksəltmək, əməyin və istehsalın təşkilinin daha mütərəqqi formalarını mənimsəmək yolu ilə məhsul istehsalının həcmi artırmaq tələb olunur. Sadaladığımız tədbirlərin həyata keçirilməsi isə öz növbəsində əlavə xərcləri tələb edir. Deməli, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatı hesablamaq üçün məhsulun həcmi artırılmasını və əmək məsrəflərinin azaldılmasını təmin edən ehtiyatlarla yanaşı, həm də bu ehtiyatlardan istifadə ilə əlaqədar xərcləri hesablamaq tələb olunur.

Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını, yəni məhsulun məsrəftutumunun azaldılmasını təmin edən ehtiyatları hesablamaq üçün məhsulun həcmi artırılmasını təmin edən ehtiyatlarla yanaşı, ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə məsrəflərin azaldılmasını təmin edən ehtiyatları da hesablamaq tələb olunur.

Istehsalın rentabelliğinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını hesablamaq üçün əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəətin artırılması və onun tam maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən ehtiyatları, habelə bu ehtiyatlardan istifadə ilə əlaqədar əlavə məsrəfləri hesaba almaq lazımdır.

Sadaladığımız ehtiyatların hesablanması göstəricilərin formalaşdırılmasına uyğun riyazi modellərdən istifadə edilir.

Bunu rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının təmsalində şərh edək.

Rentabelliğin yüksəlməsi ehtiyatını - R_{EH} , faktiki mənfəəti - M_F , mənfəətin artırılması ehtiyatını - M_{AE} , reallaşdırılan məhsulun faktiki tam maya dəyəri - M_{TM} , məhsulun tam maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatını - M_{TME} , satışın həcmi artırılması ilə əlaqədar ehtiyatların mənimsənilməsi ilə əlaqədar əlavə xərcləri - S_{EX} ilə işarə etsək, onda rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatına dair riyazi model belə olur:

$$R_{EH} = \frac{c_f + c_w}{c_k - c_{ic} + S_{\text{əx}}} = \frac{c_i}{c_{pe}} = R_E - R_F$$

Burada: R_E - ehtiyatları hesaba aldıqdan sonrakı rentabellik səviyyəsini və R_F hesaba almazdan əvvəlki faktiki rentabellik səviyyəsini xarakterizə edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən tədbirlər görülmədən heç bir ehtiyatdan, hətta aşkar ehtiyatlardan istifadə etmək qeyri-mümkündür. Odur ki, ehtiyatları hesaba almazdan əvvəl onlardan istifadə tədbirlərini konkret hesablamalarla əsaslandırmaq lazımdır. Əsaslandırma zamanı bu və ya digər ehtiyatdan istifadə ilə əlaqədar tədbirlərə əlavə xərclərin verimi qənaətbəxş olmadıqda həmin ehtiyat hesablamaya daxil edilmir.

Təcrübədə real imkanları, xüsusilə də maliyyə imkanlarını nəzərə almaqla planlaşdırılan tədbirlər konkret hesablamalarla əsaslandırıldıqdan sonra təyin edilən ehtiyatlar hesablamaya daxil edilir. Lakin bununla belə ehtiyatlardan istifadə üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin effektivliyini, başqa sözlə desək, əlavə xərclərin xərc veriminin faydalılığı da təyin edilir.

Deməli, ehtiyatların təhlilində əvvəlcə ehtiyatları aşkara çıxarmaq, onlardan istifadəni təyin edən tədbirləri müəyyən etmək, tədbirlərlə əlaqədar xərclərin və xərcverimini təyin etmək və nəhayət ehtiyatların hesablanması ardıcılığını gözləmək məqsədəuyğundur.

BÖLMƏ II. MÜƏSSISƏ FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADI TƏHLİLİ

FƏSİL V. MƏNFƏƏT VƏ RENTABELLİYİN TƏHLİLİ

5.1 Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticələrinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi mənfəətdir. O, müəyyən bir dövr (ay, kvartal, il) ərzində müəssisədə mövcud olan əmək, material, maliyyə resurslarından, əsas vəsait obyektlərindən, torpaqlardan, digər maddi və qeyri-maddi ehtiyatlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edir. Mənfəət əmək kollektivinin izafi əməyi ilə yaradılan xalis gəlirin reallaşdırılan hissəsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin çoxaldılması əmək adamlarının maddi cəhətdən maraqlandırılması prinsipini pozmadan, maddi və maliyyə ehtiyatlarından daha da səmərəli, qənaətlə istifadə olunmasını tələb edir. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir ki, «Büdcə vergiləri və digər ödənişləri verildikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin tam sərəncamına daxil olur və o, xalis mənfəətdən müstəqil istifadə edir».¹

Müəssisənin mənfəəti artdıqca fəhlə və qulluqçulara maddi yardımlar göstərilməsinə, onların iş və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, peşə verdişləri və ixtisasların yüksəldilməsinə daha çox vəsait yönəltmək imkanları çoxalır.

Dövlət büdcəsi gəlirinin böyük bir hissəsini mənfəət vergisi təşkil edir. Mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəəti artdıqca, mənfəət vergisi ödəyicilərindən büdcəyə daxilolmalar da artır.

Müəssisə mənfəətlə işlədikdə və rentabellik səviyyəsi artdıqda onun dövriyyə vəsaiti, xüsusilə də pul vəsaiti çoxalır. Belə olduqda müəssisə malsatan və podratçılara, büdcə və sosial

¹ «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Biznesmenin bülleteni №3 (68), səh. 17.

sığorta orqanlarına, fəhlə və qulluqçulara, elektrik enerjisi, su, buxar, rabitə, təmir və i.a. xidmətlər üçün müxtəlif müəssisə və təşkilatlara, banklara, təsisçilərə, törəmə müəssisələr, yuxarı orqanlara və digər kreditorlara olan borclarını vaxtında və tam məbləğdə ödəmək iqtidarında olur ki, bu da onun normal iş fəaliyyətini təmin edir.

Müəssisənin mənfəətinin çox hissəsini məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından alınan mənfəət təşkil edir. Reallaşdırılan məhsulun satış qiyməti ilə tam maya dəyəri arasındakı müsbət fərq onun reallaşdırılmadan alınan mənfəətdir.

Müasir məhsul, iş və xidmətlərin satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir və bazarın tələb və təklifinin fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq formalaşır. Ona görə də məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən onun maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin çoxaldılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir. Satış qiymətlərindən fərqli olaraq, məhsulun maya dəyəri göstəriciləri müəssisə tərəfindən idarə olunan göstəricilər sırasına daxildir. Qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətini aşağı salmadan, azad bazar rəqabəti şəraitində aşağı keyfiyyətdə məhsul, iş və onların maya dəyərinin aşağı salınmasında müəssisələrin maddi marağı və məsuliyyətini artırır. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun qiymətinin aşağı həddi həmişə istehsalçının nəzarəti altında olur. İstehsal müəssisələri bu həddi müntəzəm olaraq mühafizə edib, qorumağa çalışır. Başqa sözlə desək, istehsalçılar qiymətin maya dəyəri ilə müəssisənin mənfəətinin cəmindən yuxarı olması üçün daha çox cəhd göstərirlər. Lakin qiymət və maya dəyəri göstəricilərindən ancaq maya dəyəri göstəriciləri müəssisə tərəfindən idarə edildiyinə görə o, istehsal edilən məhsulların, görülən iş və xidmətlərin maya dəyərini aşağı salmaq üçün daha səylə çalışır. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, insan cəmiyyəti inkişafının bütün mərhələlərində qiymətlərin formalaşdırılmasında maya dəyəri göstəricisi əsas olmuşdur. Maya dəyəri aşağı düşdükcə, məhsul, iş və xidmətlərin satış qiymətlərinin də aşağı salınması imkanları artır. Deməli, istehsal müəssisələrində məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəəti çoxaltmaq məqsədi ilə onların maya dəyərinin aşağı salınması, qiymətlərin ucuzlaşdırılmasını təmin

edən başlıca ehtiyat mənbəyidir. Qiymətlərin aşağı salınması isə bütün ölkə əhalisinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, istehsal müəssisələrində mənfəətin çoxaldılması, nəinki onların əmək kollektivlərinin, eyni zamanda dövlətin, onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisə, idarə və təşkilatların, habelə, ölkə əhalisinin maddi marağını təmin edən iqtisadi, siyasi və təşkilatı məsələlərdən biridir. Buna görə də istehsal miqyasları daim azalan, az mənfəətlə və ya mənfəətsiz işləyən, hesablaşma öhdəliklərini yerinə yetirməyən, müflisləşən və sadaladığımız səbəblərə görə ləğv edilən müəssisələrin sayı artan indiki şəraitdə, mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, hər bir müəssisədə mənfəət və ondan istifadə göstəricilərini təhlil etməklə, mənfəətin çoxaldılması və ondan istifadənin yaxşılaşdırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mənfəətin formalaşması və ondan istifadənin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Mənfəət üzrə planın yerinə yetirilməsini və onun dinamikasını təmin etmək;
2. Mənfəət üzrə planın reallığını və gərginliyini təyin etmək;
3. Satışdan alınan mənfəətə və balans mənfəətinə müxtəlif amillərin təsirini təyin etmək;
4. Yaxın gələcəkdə mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkar etmək;
5. Mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan istifadənin ən səmərəli yollarını axtarır tapmaq;
6. Balans mənfəətindən istifadə göstəricilərini öyrənmək;
7. Müəssisənin inkişafı istiqamətləri və miqyasını nəzərə almaqla yaxın 5-10 il üçün mənfəət göstəricilərini proqnozlaşdırmaq;
8. Müəssisənin perspektiv iqtisadi və sosial inkişafını nəzərə almaqla mənfəətdən daha da səmərəli istifadəni təmin edən tövsiyyələr və əməli təkliflər hazırlamaq.

Mənfəət və rentabelliğin təhlili zamanı, hər şeydən əvvəl,

müəssisənin mühasibat və statistik hesabat məlumatlarından istifadə edilir. Aşağıda göstərilən mühasibat hesabatlarından istifadə edilir:

1. Müəssisənin balansı (forma №1);
2. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat (forma №2);
3. Burada sahənin (sənaye, k/t, ticarət və s.) xərclərini göstərən hesabatın adı və forma №-si göstərilir;
4. Müəssisə balansına əlavə (forma №5).

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabatdan (forma 1-maliyyə), sənaye müəssisələrində əmtəə məhsullarının maya dəyəri və onun maliyyə nəticələri haqqında hesabatdan (forma №7), müəssisənin (təşkilatın) məhsul (iş, xidmət) istehsalına sərf olunan xərclər haqqında hesabatdan (forma № 5-md), 80№-li «Mənfəət və zərər» və 81№-ii «Mənfəətin istifadəsi» hesabları üzrə uçot registrlərindən (15№-li jurnal-orderdən): müəssisənin iqtisadi və sosial inkişaf planından, mənfəətin formalaşmasına dair biznes planından, mənfəətin proqnozlaşdırılmasına dair hesablamalardan, təftiş aktları və onların müzakirəsi üzrə qərarlardan, məhkəmə və arbitraj orqanlarının qərarlarından, auditor yoxlamaları, vergi müfəttişlikləri, prokurorluq, polis və digər dövlət orqanları tərəfindən aparılan yoxlamalara dair materiallardan, müəssisələrdə yaradılan təftiş komissiyası tərəfindən aparılan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təftişinə dair materiallardan, təsisçilərin iddialarından, müxtəlif normativ sənədlərdən və müəssisənin kommersiya sirri, dövlət sirri olmayan digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

Müəssisənin kommersiya sirrini və dövlət sirrini təşkil edən məlumatların yayılmasına və onların mühafizə qaydasının pozulmasına görə məsuliyyət Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Buna görə də müəssisənin və dövlətin sirri olan informasiya mənbələrindən təhlil işlərində ancaq müvafiq razılıqla yazılı istifadə olunur.

5.2. Mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Mənfəət üzrə planın yerinə yetirilməsini, müxtəlif amillərin mənfəətə təsirini, onun strukturunu və dinamikasını qiymətləndirmək üçün planlaşdırma, uçot, hesabat və təhlil işlərində istifadə olunan və mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Hal-hazırda qüvvədə olan qaydaya görə idarəetmə işlərində, o cümlədən, planlaşdırma və proqnozlaşdırma, mühasibat uçotu, audit, hesabat və təhlil işlərində balans mənfəəti, məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəət, sair satışdan alınan mənfəət, satışdan kənar əməliyyatlardan gəlirlər və xərclər (satışdankənar nəticələr), vergi tutulan mənfəət, yəni vergiyə cəlb olunan mənfəət, güzəştli mənfəət, yəni mənfəət vergisi hesablanarkən hesaba alınmayan mənfəət, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət, xalis mənfəət və reinvestisiya edilmiş mənfəət göstəricilərindən istifadə olunur.

Mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər sistemində balans mənfəəti xüsusi yer tutur. Bu göstərici müəssisənin istehsal-maliyyə və idarəetmə fəaliyyətinin nəticələrini özündə əks etdirir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş «Müəssisənin illik mühasibat hesabatları və onların tərtibi qaydalarında» göstərilir. «Balans mənfəəti (zərər) mühasibat uçotu əsasında təsərrüfat əməliyyatlarının və qanuna uyğun olaraq balans maddələrinin qiymətləndirilməsinin sonuncu maliyyə nəticəsi kimi özündə müəssisənin əsas vəsaitlərinin və başqa əmlaklarının, məhsullarının (işlərinin, xidmətlərinin) satışından olan mənfəəti (zərəri), həmçinin qeyri-satış əməliyyatlarından gələn gəliri (bu əməliyyatlar üzrə xərc məbləğləri çıxılmaqla) cəmləşdirir».²

Məhsulların (iş və xidmətlərin), malların satışından alınan mənfəət (zərər) Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergilər və digər məcburi ödənişlər nəzərə alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından gələn gəlirlə onların istehsalına və satışına çəkilən xərclər, başqa sözlə desək, reallaşdırılan məhsulun (iş və xid-

² Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat, Bakı Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik cəmiyyəti, 1996, səh. 173

mətlərin) tam maya dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bu mənfəət göstəricisi müəssisənin məhsul istehsalı və satışı fəaliyyətinin nəticələrini daha dürüst qiymətləndirməyə imkan verir və balans mənfəətinin tərkibində daha böyük yer tutur.

Sair satışdan alınan mənfəətə 47 №-li «Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaricəmələri» hesabının krediti və debeti üzrə dövriyyə məbləğləri arasındakı fərq (əsas vəsait obyektlərinin əskik gəlməsi və artıq çıxması, icarəyə, əvəzsiz olaraq başqa təşkilatlara verilməsi üzrə əməliyyat məbləğləri daxil edilmədən), habelə 48№-li «Sair aktivlərin satışı» hesabında uçota alınan qeyri-maddi aktivlərin, dövriyyədəki vəsaitlərə aid mal-material qiymətlərinin, valyuta qiymətlərinin, qiymətli kağızların digər maliyyə qoyuluşlarının satış qiymətləri ilə balans dəyəri arasındakı fərq aid edilir.

Balans mənfəəti hesablanan zaman hesaba alınan satışdan kənar əməliyyatlardan alınan gəlirlər və xərclər, başqa sözlə desək, satışdankənar nəticələr, alınmış və ödənilmiş peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri, alınmış və qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər, digər iqtisadi sanksiyalar üzrə alınan gəlirlər (qanunvericiliyə müvafiq olaraq büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödəmələr müstəsna olmaqla), müəssisənin hesabında olan vəsaitlərin yekunu üzrə alınmış faiz məbləğləri, valyuta hesabları və xarici valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə (kurs) fərqləri, hesabat ilində aşkara çıxarılmış keçmiş illərin mənfəəti və zərərləri, təbii fəlakətlərdən dəymiş zərərlər, debitor borclarının silinməsindən itkilər, əvvəllər ümitsiz borclar kimi silinmiş borcların ödənilməsi üzrə gəlirlər daxil edilir.

Qüvvədə olan qaydaya görə müəssisəyə mənsub olan səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar üzrə əldə edilən gəlirlərin (dividentlərin, faizlərin) ümumi məbləği və birgə müəssisələrin fəaliyyətində iştirakına görə alınan gəlirlər satışdankənar gəlirlərə aid olmasına baxmayaraq «Maliyyə nəticələri və onıların istifadəsi haqqında» 2№-li hesabat formasında ayrıca sətirdə əks etdirilir. Bundan başqa, həmin hesabatda xarici valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə (kurs) fərqi də ayrıca sətirdə göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəratində müəssisə dövlətin himayəsində yox, əksinə, dövlət müəssisənin himayəsində saxlanılır.

Buna görə də dövlət istehsal müəssisələrinin sürətli iqtisadi və sosial inkişafının qayğısına qalır və qüvvədə olan qanunda mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər nəzərdə tutulur. Müəssisənin mənfəət vergisi hesablanarkən vergi tutulan mənfəət məbləği istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi, habelə, bu məqsədlər üçün alınmış və istifadə edilmiş bank kreditlərinin ödənilməsinə; elmi-axtarış və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılmasına; təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, səhiyyə, xalq təhsili, mədəniyyət və idman təyinatlı obyekt və müəssisələrin, qocalar və əlillər evlərinin, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, uşaq istirahət düşərgələrinin, müəssisənin mənzil fondunun saxlanılmasına və xeyriyyə işlərinə çəkilən xərclər qədər azaldılır. Eyni zamanda əvvəlki ildə zərərlə işləmiş müəssisələr üçün sonrakı beş il ərzində zərərin ödənilməsinə yönəldilmiş mənfəət hissəsi vergi ödənişindən azad edilir. Sadaladığımız arqumentlər iqtisadi təhlil işlərində vergiyə cəlb olunan (yəni vergi tutulan), vergiyə cəlb olunmayan (və ya güzəşt nəzərdə tutulan), habelə müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin ayrırılıqda tədqiqini tələb edir.

Vergiyə cəlbolunan, yəni vergi hesablanan mənfəətdən vergi və digər ödəmələr (mənfəət hesabına) çıxdıqda, müəssisənin xalis mənfəəti alınır.

Xalis mənfəətdən ödəniləsi dividendlər çıxdıqda, reinvestisiya edilmiş mənfəət kütləsi alınır.

Mənfəətin formalaşdırılmasının təhlili zamanı balans mənfəətinin təhlilinə, mənfəətdən istifadənin təhlili zamanı isə vergiyə cəlb olunan və olunmayan (güzəştli vergi hesablanan), müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin təhlilinə geniş yer verilir.

5.3. Mənfəət üzrə planın reallığı və gərginliyinin təhlili

Mənfəət üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etməzdən əvvəl mənfəətə dair plan göstəricisinin reallığını təyin etmək lazımdır. Totalitar idarəetmə sistemi tətbiq olunan əvvəlki dövrlərdə mənfəət yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq olunan direktiv göstəriciləri sırasına daxil idi. Bu halda məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəətin plan məbləği yuxarı idarəetmə orqanları tərəfin-

dən təyin və təsdiq edildikdən sonra istehsal müəssisələrinə çatdırılırdı və onun icrası müəssisələr üçün məcburi idi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində buraxılış (topdansasatış) qiyməti ilə əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı, maya dəyəri, məhsul satışından alınan mənfəət və rentabellik göstəriciləri müəssisələrin özləri tərəfindən planlaşdırılır. Buna görə də məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəətə dair plan göstəricisinin reallığı və gərginliyinin təyin edilməsi tələb olunur. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib olunmuşdur (cədvəl №5.1).

Cədvəl 5.1

Mənfəət planının reallığı və gərginliyinin təyin edilməsi, (min manatla)

Göstəricilər	Buraxılış (topdansasatış qiyməti ilə)	Plan ma- ya dəyəri ilə	Mənfəət məbləği	Maya dəyə- rinə nisbə- tən renta- bellik faizi
1. Hesabat dövrünün əvvəlinə reallaşdırılmamış əmtəəlik məhsulun qalığı	12,612	8,187	+4,425	54,05
2. Plan üzrə əmtəəlik məhsul buraxılışı	1.484.256	1.185.920	+298.336	20,10 ³
3. Cəmi əmtəəlik məhsul	1.496.868	1.194.107	+302.761	20,23 ³
4. Plan üzrə əmtəəlik məhsul satışı	980.644	693.880	+287.264	41,40
5. Plan üzrə hesabat dövrünün axırına əmtəəlik məhsul qalığı	516.224	500.227	+51.997	3,20

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, planlaşdırılan dövrdə əmtəəlik məhsul satışından 287.264 min man. mənfəət əldə etmək və əmtəəlik məhsulun 41,40% rentabelliği nəzərdə tutulmuşdur. Reallaşdırılması nəzərdə tutulan məhsulun rentabelliği bütün əmtəəlik məhsulun rentabelliği ilə müqayisədə $41,40:20,23 = 2,04$ dəfə çox nəzərdə tutulmuşdur ki, bunu da real hesab etmək olmaz. Hesabat dövrünün əvvəlinə reallaşdırılmış əmtəəlik məhsul qalığının rentabelliği çox yüksək səviyyədə –54,0%, ilin sonuna isə 3,205 miqdarında nəzərdə tutulmuşdur ki, bunu da real hesab etmək olmaz. Planda nəzərdə tutulmuş satış qiymətləri ilə əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmayan hissəsinin ilin əvvəli ilə müqayisədə $516.224-12.612=+503,612$ min man. yaxud $516.224:126.112=41$ dəfə çox planlaşdırılması müəssisədə hazırlanan satış məhsulların reallaşdırılmasında olan çətinliklərlə izah olunur.

³ Hesablama maya dəyərinə nisbətən

Qəbul edilmiş planda planlaşdırılan dövrün axırına reallaşdırılmayan məhsul qalığı bütün əmtəlik məhsulun $51,624 \times 100 : 1.496.868 = 34,49\%$ təşkil etdiyi halda, ilin sonuna reallaşdırılmayan mənfəət məbləği $15.997 \times 100\% : 302.761 = 5,2\%$ -i miqdarında nəzərdə tutulmuşdur. Deməli, müəssisədə məsrəftutumu yüksək olan aşağı keyfiyyətdə və buna görə də reallaşdırmaq mümkün olmayan əmtəlik məhsul qalıqlarının artımı olacaqdır.

Bazar münasibətləri şəraitində ancaq reallaşdırılan mənfəət mühasibat balansında öz əksini tapır.

Əmtəlik məhsulu (iş və xidmətləri) mal alanlardan qəbul edilmiş sifarişlər və onlarla bağlanan müqavilələr mövcud olan şəraitdə reallaşdırmaq mümkün və asant olur. Təhlil apardığımız müəssisədə mal alanlarla bağlanan müqavilələr və alıcılardan qəbul edilmiş sifarişlər üzrə reallaşdırılacaq əmtəlik məhsulun plan həcmi (plan satış qiyməti ilə) 648,420 min manatdır. Deməli, planda nəzərdə tutulmuş əmtəlik məhsulun bir qismini reallaşdırmaq ehtimalı yoxdur. Reallaşdırmaq ehtimalı olan əmtəlik məhsulun plan həcmi 648.420 min manat, olmayan məhsulun həcmi $980.644 - 648.420 = 332.224$ min manat və məhsulun orta rentabelliği $20,23\%$ olduğunu nəzərə alsaq, reallaşdırmaq ehtimalı olan əmtəlik məhsul satışından mənfəətin plan həcmi $648.420 \times 20,23 : 100 = 131.175$ min manat olur ki, bu da planda nəzərdə tutulduğundan 156.089 min manat ($131.175 - 287.264$) azdır. Deməli, təhlil aparılan müəssisədə əmtəlik məhsul satışından gözlənilən mənfəətə dair plan göstəricisini real göstərici kimi qəbul etmək olmaz.

5.4. Balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili

İstənilən təsərrüfat strukturunda sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca şərti və məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin faydalılığı və onun davam etdirilməsinin məqsədəuyğunluğu mənfəətililiklə qiymətləndirilir. Balans mənfəəti müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının, investisiya layihələrinin

həyata keçirilməsinin, cari məsrəflərin və maliyyə qoyuluşlarının optimal variantlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyidir. Balans mənfəəti, idarəetmənin yeni təsərrüfatçılıq və maliyyə mexanizmində maliyyə sabitliyinin, müəssisənin, dövlətin və əhəlinin gəlirlərinin çoxaldılması üçün maliyyə bazası hesab olunur. Reallaşdırılmayan mənfəəti də özündə əks etdirən əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə mənfəətdən fərqli olaraq balans mənfəəti təsərrüfat dövrüyyəsində istifadə edilə bilən vəsait mənbəyini xarakterizə edir. Bu səbəbdən də iqtisadi idarəetmə işləri yaxşı qurulan müəssisələrdə mənfəət üzrə, xüsusilə də balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikası təqvim ilinin əvvəlindən başlayaraq, artan rəqəmlərlə təhlil edilir. Uzun bir dövr ərzində mənfəətin artım templərinin sabitliyi barədə dürüst nəticə çıxartmaq üçün təhlil işində istifadə olunan göstəricilərin müqayisəliliyini təmin etmək, başqa sözlə desək, istehsal amillərinin (istehsalın həcmi və ahəngdarlığı, elmi-texniki və təşkilati-texniki təchizat, məhsul çeşidləri və keyfiyyəti və i.a.), kommersiya və maliyyə amillərinin, xüsusilə də qiymətlərin və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsi amillərinin, eləcə də digər obyektiv və subyektiv amillərin təsirini hesablamaq tələb olunur.

Balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (bax. Cədvəl №5.2)

Cədvəl 5.2
Balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun tərkibi haqqında məlumat
(Min manatla)

Balans mənfəəti və onun tərkibi	Keçən ildə		plan üzrə		Hesabat illində		planın yerinə yetirilməsi, %	Keçən ilə		Artım (azalma) temp., %
	məbləği	xüsusi, %	məbləği	xüsusi, %	məbləği	xüsusi, %		məbləği	keçən ilə nisbətən	
1. Balans mənfəəti	287 310	100,0	301 642	100,0	300 118	100,0	99,49	-1524	+12008	+4,46
1.1 Məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəət	286 388	99,68	287 264	95,23	296 120	98,67	103,08	+8856	+9732	-3,4
1.2 Sair satışdan mənfəət (+), zərər (-)	184	0,06	13830	4,62	2834	0,88	18,91	-11296	+2450	+13,3
1.3 Satışdan kənar gəlirlər (+) və xərclər (-)	738	0,26	448	0,15	13364	0,45	300,4	+916	+620	+84,0
1.3.1 Qiymətli kağızlar və birgə müəssisələrdə pay iştirakından mənfəət	261	0,09	448	0,15	528	0,18	177,41	+78	+265	+153,26
1.3.2 Alınan peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla)	203	0,07	-	-	312	0,10	-	-	+109	+53,69
1.3.3 Hesabat illində aşkar edilən keçmiş illərin mənfəəti (+) və zərərləri (-)	-	-	-	-	316	0,10	-	-	-	-
1.3.4 Umidsız borcların və depoların daxil olması	174	0,10	-	-	-	-	-	-	-	-
1.3.5 Digər müəssisə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımı	-	-	-	-	210	0,07	-	-	-	-

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisənin balans mənfəəti keçən ilə müqayisədə 12808 min manat, yaxud 4,46% artdığı halda, hesabat ili üçün planla müqayisədə 1524 min manat, yaxud 0,51% azalmışdır. Hesabat dövründə məhsul, iş və xidmətlər satışından əldə edilən mənfəət 8856 min manat, yaxud $(+ 8856 \times 100 : 287.264) = 3,08\%$ artmış, sair satışdan əldə edilmiş mənfəət isə 11.296 min manat, yaxud 81,09% azalmışdır. Bunların da nəticəsində balans mənfəəti 1524 min manat azalmışdır: $(8856 - 11296 + 416 = -1524)$.

Balans mənfəətinin ümumi həcmində məhsul, iş və xidmətlər satışından mənfəətin payı keçən ildəki 99,68%-dən hesabat ilində 99,67%-dək, başqa sözlə desək, azaldığı 1,01% plana nisbətən $(98,67 - 95,23 = 3,44\%)$ artmışdır.

Balans mənfəətinin əsasını məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəət təşkil etdiyinə görə təhlil zamanı bu mənfəət üzrə plandan kənarlaşmaya müxtəlif amillərin təsiri öyrənilir.

Məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəətin planına, keçmiş illərə nisbətən artmasına (azalmasına) təsir göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Reallaşdırılan məhsulun həcmnin dəyişməsi;
2. Reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik;
3. Reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərinin dəyişməsi;
4. Satış qiymətlərinin dəyişməsi.

Bu amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

**Əmtəəlik məhsul satışı üzrə əsas göstəricilər
(min manatla)**

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki məhsul satışı plan üzrə	Hesabat üzrə	Plandan kənarlaş ma +,-
1. Planda qəbul edilmiş qiymətlərlə əmtəəlik məhsul satışı	980644	923336	982430	X
2. Əmtəəlik məhsulun tam maya dəyəri	693380	642026	686310	X
3. Əmtəəlik məhsul satışından mənfəət	287264	281310	296210	+8856

QEYD: Əmtəəlik məhsulun həcmi və tam maya dəyərində dair hesabat və plan göstəriciləri müqayisəyə gəlməyən göstəricilər olduğuna görə analitik cədvəldə kənarlaşmalar verilmir.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə əsas (həlləddici) amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı qaydada hesablaşmalar aparılır:

I. Əmtəəlik məhsul satışı həcmində dəyişməsinin təsiri. Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində əmtəəlik məhsul satışı üzrə plan (923336x100:980644)106,4%, yerinə yetirilmişdir, yəni 6,40% artıqlaması ilə icra edilmişdir. Əmtəəlik məhsul satışı həcmində plana nisbətən 6,40% artması mənfəətin (287264x6,40:100)18385 min manat artmasına səbəb olmuşdur;

II. Reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin təsiri.

İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin mənfəətliliyi, başqa sözlə desək, məsrəflərin hər manatına düşən mənfəət məbləği eyni olmur. Reallaşdırılan məhsulun ümumi həcmində yüksək mənfəətli məhsul çeşidlərinin payı artıqca, əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəətdə çoxalır və əksinə. Bizim misalımızda hesabat ilində reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişik əmtəəlik məhsul satışından alınan mənfəətin plana nisbətən (281310-287264x106,4:100) 24339 min manat (281300-287264-18385=-24339) azalmasına səbəb olmuşdur.

III. Əmtəəlik məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsinin mənfəətə təsiri.

Maya dəyəri göstəriciləri mənfəətlə tərsmütənasıbdır. Əmtəəlik məhsulun tam maya dəyəri artdıqca, reallaşdırmadan alınan mənfəətə azalır və əksinə. Buna görə də maya dəyərinin mənfəətə təsirinə dair hesablamalarda müsbət kənarlaşma mənfi, mənfi kənarlaşma isə müsbət təsir kimi qəbul edilir. Bizim misalımızda hesabat ilində reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin plana nisbətən yuxarı qalxması hesabına mənfəət məbləği $(686310-642026=+44284)$, mənfi təsiri kimi qəbul edildikdə) 44284 min. man azalmışdır.

IV. Qiymətlərin dəyişilməsinin mənfəətə təsiri.

Hesabat ilində reallaşdırılan əmtəəlik məhsulun faktiki satış qiymətlərinin plana nisbətən artması satışdan alınan mənfəətin $(982430-923336)$ 59094 min. man artmasını təmin etmişdir.

Bütün amillərin təsirinin cəmi $(+18385)+(-24339)+(-44284)+(+59094)=+8856$ min. man. olur. Yaxud balans bərabərliyi: $2996120-287264=(+18385)+(-24339)+(44284) + (+59094)$;

$+8856$ min. man. $=+8856$ min. man. Deməli, hesablamalar düzdür.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, satışdan alınan mənfəətin azalmasına reallaşdırılan məhsulun tərkibində az mənfəətli məhsul çeşidlərinin payının artması daha çox təsir göstərmişdir. Bu, yüksək mənfəətli məhsul çeşidləri üzrə istehsalın plan həcmi təmin etmək və onların buraxılışını daha da genişləndirmək üçün material resurslarının çatışmamazlığı və məmullatlar istehsalı resepturasında nəzərdə tutulmuş material kompleksliyinin təmin edilə bilməsi ilə izah olunur.

Azad bazar rəqabəti şəraitində bu və ya digər məhsula olan tələbat dəyişir, artıb-azalır. Bu hal öz növbəsində reallaşdırılan məhsulun həcminə, satış qiymətlərinə və son nəticədə mənfəətə təsir göstərir. Rəqabət şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisə daha çox mənfəət əldə etmək üçün daim səylə çalışmalıdır. Bazarın tələbi daim dəyişən şəraitdə o, daha tez re-

kompleksliyinin təmin edilə bilməsi ilə izah olunur.

Azad bazar rəqabəti şəraitində bu və ya digər məhsula olan tələbat dəyişir, artıb-azalır. Bu hal öz növbəsində reallaşdırılan məhsulun həcminə, satış qiymətlərinə və son nəticədə mənfəətə təsir göstərir. Rəqabət şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisə daha çox mənfəət əldə etmək üçün daim səylə çalışmalıdır. Bazarın tələbi daim dəyişən şəraitdə o, daha tez reallaşdırılan yüksək mənfəətli məhsulu bazara çıxartmaqda maraqlı olmalıdır. Bu və ya digər məhsul çeşidi üzrə qıtlıq və inhisar rəqabəti müəssisənin az mənfəətli məhsul buraxılışının azaldılması, ixtisara salınması hesabına alıcı tələbi çox olan yüksək mənfəətli məhsul çeşidləri üzrə istehsalın genişləndirilməsi üçün daha çox səy göstərməyə vadar edir. Təhlil apardığımız müəssisədə isə struktur dəyişikliyinə mənfəətə mənfi təsiri çox olmuşdur. Odur ki, müəssisənin rəhbərliyi qarşıdakı ildə məhsul buraxılışının strukturunda böyük müsbət dəyişikliklərin edilməsi üçün əməli tədbirlər planı hazırlamalı və onun həyata keçirilməsi üçün çalışmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində balans mənfəətinin formalaşmasında satışdankənar nəticələrin təsiri böyükdür. Əksər müəssisələrdə qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə iştirakdan alınan gəlirlər (bunlar planlaşdırılan gəlirlərdir), alınan və ödənilən peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri, hesabat ilində aşkara çıxarılan keçmiş illərin borclarının, ümitsiz borcların və debitorların ödənilməsindən alınan və digər planlaşdırılmayan gəlirlər və xərclər balans mənfəətinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Bazar münasibətləri dərinləşdikcə müəssisələrdə istifadə olunan səhmlərdən, istiqrazlardan, əmanət sertifikatlarından, veksellərdən gəlirlər və xərclər də artır. Təhlil zamanı qiymətli kağızların hər bir növü üzrə dividend normasını (faizlə) onun nominal dəyərinə vurub, 100-ə bölməklə, illik gəlir məbləği təyin

edilir. İllik gəlir məbləğini amortizasiyalaşan illərin sayına vurmaqla bütün il ərzində qiymətli kağızların bu və ya digər növü üzrə gəlir məbləği hesablanır.

Qiymətli kağızların hər bir növü üzrə alış (kurs) dəyərindən nominal dəyəri çıxmaqla amortizasiyalaşan fərq hesablanır. Bu fərqi amortizasiya dövrünün il hesabı ilə miqdarına vurmaqla bütün dövr üçün amortizasiya məbləği təyin edilir. Təhlil əhatə etdiyi dövr, yaxud hesabat ilinə aid qiymətli kağızlar üzrə gəlir məbləğindən amortizasiya məbləğini çıxmaqla, xalis gəlir məbləği hesablanır.

Təhlil zamanı qiymətli kağızların hər bir növü üzrə nominal dəyərin, alış (kurs) dəyərinin amortizasiyalaşan dövrün, dividend normasının dəyişilməsinin qiymətli kağızlardan alınan gəlirə təsiri təyin edilir.

Qiymətli kağızlar və onlardan gəlirlər həm daxili təhlil, həm də xarici təhlil zamanı öyrənilir. Müəssisələrdə dövriyyədə olan səhm və istiqrazların, əmanət sertifikatları və veksellərin, hətta müəssisənin özünün buraxdığı və satın alınan səhm və istiqrazların amortizasiyalaşan fərq məbləği, amortizasiya dövrü, illik dividend norması eyni olmadığına görə onlar üzrə gəlirlik də eyni olmur. Bu hal öz növbəsində, qiymətli kağızların ayrı-ayrı növləri üzrə xalis gəlir məbləğinin artmasına və ya azalmasına təsir göstərir. Odur ki, təhlil zamanı qiymətli kağızların strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin, bu kağızlardan alınan gəlirlərin, xalis gəlirin həcminə və strukturuna təsiri təyin edilir.

Yeni şəraitdə satışdankənar nəticələrdə birgə müəssisələrin fəaliyyətindəki iştirak etmə payından alınan gəlirlər daim artmaqdadır. Bu səbəbdən də həmin gəlirlər «Satışdankənar əməliyyatlardan alınan gəlirlər və xərclər» maddəsindəki məlumatlardan ayrıca maddədə əks etdirilir. Təhlil zamanı hesabatda verilən bu maddə üzrə gəlirlər xərclər arasındakı fərq məbləğini müvafiq plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla, birgə

müəssisələrdə payla iştirakın mənfəətə təsiri təyin edilir.

Son illərdə idarəetmənin təsirliyinin yüksəldilməsində iqtisadi sanksiyalardan istifadə miqyaslarının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, müvafiq öhdəliklərin və sifarişlərin pozulmasına, vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsinə, mal göndərmə şərtlərinə riayət edilməsinə və s. pozuntulara görə ödənilən və alınan peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri, məhkəmə xərcləri arbitraj rüsumları artmaqdadır. Planlaşdırılmayan satışdankənar nəticələrə aid edilən bu gəlir və itkilərin mənfəətə təsirini təhlil edən zaman keçmiş illərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə etmək, maddi dəyərlərin tədarükü, məhsul, iş və xidmətlər satışının miqaslarının artımını (azalmasını) hesaba almaqla, bu qəbildən olan gəlirləri və xərcləri qiymətləndirmə tələb olunur.

Mənfəətin təhlili zamanı digər müəssisə, idarə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımının (planlaşdırılmayan) satışdankənar nəticələrin artımına, son nəticədə mənfəətə təsiri də öyrənilir.

5.5 Mənfəətin perspektiv təhlili və proqnozlaşdırılması

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisədə, sadəcə olaraq hesabat ilində mənfəətin formalaşması göstəricilərini, müxtəlif amillərin mənfəətə təsirini öyrənməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda əsas və döviyyə fondlarına qoyulan vəsaitin uyğun bir dövr ərzində mənfəət verimini öyrənmək tələb olunur. Mənfəət və planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikasının təhlili zamanı aşkar edilmiş təsərrüfatdaxili ehtiyatları, habelə müəssisənin fəaliyyətində gözlənilən kəmiyyət və keyfiyyət irəliləmələri hesaba alınmaqla, elmi cəhətdən əsaslandırılmış mənfəət planının tərtibi gələn ildə müəssisə fəaliyyətinin effektivliyinin təmin edilməsi üçün zəruridir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada hesablama tərtib edilir:

Cədvəl 5.4

Balans mənfəətinin formalaşmasını xarakterizə edən göstəricilər	Məbləği, min man.	Planlaşdırılan ildə mənfəətə dair hesablama	İzahat
I. Planlaşdırılan ilin əvvəlinə anbarlarda olan, maləlanların ünvanına yola salınan və onlarda məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan əmtəəlik məhsul 1.1 Keçən ildə faktiki maya dəyəri ilə 1.2 Gözlənilən (plan) satış qiyməti ilə 1.3 Planlaşdırılan ilin əvvəlinə əmtəəlik məhsulda mənfəət qalığı	480220 600275 120055	 600275-	Reallaşdırılmamış əmtəəlik məhsulda mənfəət qalığına dair hesablama, balans mənfəətinin təyin edilməsinin ilkin mərhələsidir
II. Planlaşdırılan ildə əmtəəlik məhsul buraxılışı: 2.1 Plan maya dəyəri ilə 2.2 Planı tərtib edən zaman, nəzərdə tutulan həcmi 2.3 Əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə mənfəət	842830 1196819 353989	 1196819-842830 Plan üzrə rentabellik faizi 353989×100 842830 =42%	Əmtəəlik məhsul istehsalına məsrəflərə dair smetada verilir. Gözlənilən topdansaş qiyməti ilə əmtəəlik məhsul buraxılışı məbləği. Planlaşdırılan ildə reallaşdırılan və ilin sonunda anbarlarda qalan, maləlanların ünvanına yola salınan, onlarda məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan əmtəəlik məhsulda mənfəətin cəmi

III Planlaşdırılan ilin sonuna müəssisənin anbarlarında əmtəəlik məhsul qalığı, gün hesabı ilə 3.1 Planda nəzərdə tutulan maya dəyəri ilə 3.2 Planda nəzərdə tutulan satış qiyməti ilə 3.3 Reallaşdırılmayan əmtəəlik məhsul qalığında mənfəət	8 18730 26596 7866	932400 360 842830 360-8 1196819 360-8 26596-18730	Əvvəlki ildə orta xronoloji kamışyət əvvəlki ildə (yaxud sonuncu kvartalda) əmtəəlik məhsul buraxılışının həmin dövrdə bir günlük buraxılışına bərabərlik təyin edilir Əmtəəlik məhsulun plan mayaya dəyər ilə məbləğini 360-a bölüb, hazır məhsul ehtiyatının gün hesabı ilə miqdarına vurmaqla təyin edilir Əmtəəlik məhsulun plan satış qiyməti ilə məbləğini 360-a bölüb, hazır məhsul ehtiyatının gün hesabı ilə miqdarına vurmaqla təyin edilir
IV Planlaşdırılan ildə əmtəəlik məhsul satışları 4.1 Plan mayaya dəyər ilə 4.2 Planda nəzərdə tutulan satış qiyməti ilə 4.3 Planlaşdırılan ildə əmtəəlik məhsul satışından mənfəət	1304320 1770498 466178	480220+842830 -18730 800275+1996819 -26596 120055+353989-7866 yaxud 177048-1304320	
V Sair satışdan mənfəət 5.1 Əsas vəsait obyektlərinin satışı və sair xərcləmələrdən mənfəət 5.2 Yardımcı, köməkçi və xidmətədarı müəssisələrin məhsullarının kənara satışından alınan mənfəət	1436 286		47Nəqliyyat əsas vəsaitlərinin satışı və sair daxilolmalar hesabının gözlənilən kredit qalığı (gələcək dövrlərin gəlirlərinin uçota alan hesaba silinən məbləğdən başqa) Analitik hesablama yolu ilə təyin edilir
VI Satışdan kənar nəticələr-qiymətli kağızlar və birgə müəssisələrdə payla iştirak üzrə gəlirlər	225		Analitik hesablama yolu ilə təyin edilir
VII Ümumi mənfəət	468125	466178+1436+286+225	

Plan hesablaşmalarında verilən məlumatlardan görün-
düyü kimi, gələn ildə mənfəətin əsas hissəsini satışdan alınan
mənfəət təşkil edir. Cəmi mənfəət məbləğinin $466178 \times 100 : 468125 = 99,58$ faizi əmtəəlik məhsul satışından alınan mənfəətin
payına düşür. Bu planda əmtəəlik məhsul satışından gözlənilən
mənfəətin keçən ildən əvvəlki illə müqayisədə $(466178 \times 100 : 286388) - 100 = +62,78$ faiz, hesabat ilində faktiki mənfəətlə
müqayisədə isə $(466178 \times 100 : 296102) - 100 = +57,43$ faiz çoxaltmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Hesablamada planlaşdırılmayan gəlirləri və xərcləri hesaba
almadan, reallaşdırılan məhsula, iş və xidmətlərə aid mənfəət
məbləğinin əvvəlki iki ilin göstəriciləri ilə müqayisədə belə yüksək

səviyyədə çoxaldılması nəzərdə tutulur. Deməli, müəssisə planlaşdırılan ildə fondtutumu, materialtutumu, enerjitutumu və əmək-tutumunun əsaslı surətdə azaldılmasını və məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən amillərin səfərbər edilməsini nəzərdə tutur.

Mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində yaradılan müəssisələrin əbədiyyəti, yaxud da uzun bir dövr ərzində fəaliyyəti qanunla mühafizə olunur. Lakin ölkə iqtisadiyyatının və xarici ticarətin inkişafı, müəssisələr arasında rəqabəti daim kəskinləşdirmişdir. Kəskin bazar rəqabəti şəraitində kifayət qədər mənfəətlə işləyə bilməyən müəssisələr özlərinin xüsusi kapitallarını qoruya bilmir, onların aktivlərinin ümumi məbləği tədricən azalır və müflisləşmə qorxusu artır. Bu səbəbdən də totalitar idarəetmə sistemləri tətbiq olunan, mənfəətin formalaşması dövlət tərəfindən tənzimlənən əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə mənfəətin perspektiv təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mənfəətin formalaşmasında həlledici rol oynayan istehsal proseslərində yeni texnika və texnologiyalardan istifadənin, yəni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsinin, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, investisiya qoyuluşlarının, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının, istehsalın ixtisaslaşdırılmasının qarşıdakı uzun bir dövr ərzində mənfəətə təsirinin öyrənilməsi müasir dövrdə idarəetmənin qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. Mənfəətin perspektiv təhlili qarşıdakı dövrdə onun sabitliyini və ahəngdar olaraq artımını təmin etmək hesabına müəssisənin sürətli inkişafını qabaqcadan təmin etmək məqsədi ilə aparılır. Perspektiv iqtisadi təhlil müəssisənin uzun bir dövr ərzində inkişafının ən sərfəli variantını seçməyə, həm də bu variantın icrasını təmin edən texniki, texnoloji, iqtisadi və təşkilatı tədbirləri planlaşdırmağa imkan verir.

Mənfəətin perspektiv təhlilində bir sıra tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Burada metodlardan bir neçəsini göstərmək, onları bir-bir izah etmək lazımdır. Daha sonra ekstrapolyasiya-regressiya metodundan yazmaq məqsədə uyğundur. Bilavasitə ekstrapolyasiya metodunu daha dürüst ifadə etsək, bilavasitə ekstrapolyasiya-regressiya metodu (əvvəlki dövrlərdə

mənfəətin artım templərini nəzərə almaqla hesablama) ən sadə metod hesab olunur. Mənfəəti nisbətən düürst proqnozlaşdırmaq üçün əvvəlki 5-10 ilin mənfəət göstəricilərini müqayisə edilə bilən şəkllə salmaq tələb olunur. Mənfəətin perspektiv təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılır.

Cədvəl 5.5

1989-1998-ci illərdə 10 illik dövr ərzində mənfəət və onun artım templərinə dair məlumatlar

İllər	Sıra №-si	Mənfəət məbləği, min man.	Əvvəlki ilə müqayisədə mənfəətin mütləq artımı, min man.	Artım tempi indeksi
1989	1	287	0	-
1990	2	302	15	1,052
1991	3	318	16	1,053
1992	4	324	6	1,019
1993	5	342	18	1,056
1994	6	351	9	1,026
1995	7	362	11	1,031
1996	8	374	12	1,033
1997	9	388	14	1,037
1998	10	396	8	1,021
Yekunu	-	-	107	9,328

QEYD: Hesablamaları asanlaşdırmaq məqsədilə göstəricilər milyon manatla verilir.

Verilən məlumatlara əsasən mənfəətin mütləq orta illik artımı $(15+16+6+18+9+11+12+14+8): 9 = 11,89$ milyon manat olur.

Orta illik artım tempi indeksi isə $1:9 \times 9,328 = 1,035$ olur.

Alınan məlumatlardan istifadə etməklə qarşıdakı on ildə həm orta mütləq artım, həm də orta artım tempinə görə mənfəəti proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bunun üçün bazis ilinin mənfəət göstəricisinə istinad etməklə hesablamalar aparılır. Bunun aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

	Sıra №-si	Mənfəətə dair proqnoz göstəriciləri			
		orta mütləq artıma görə	hesablama	orta artım tempinə görə	Hesablama
1999	11	417,79	$287+11,89 \times 11$	433,66	$287 \times 1,035^{11}$
2000	12	429,68	$287+11,89 \times 12$	448,58	$287 \times 1,035^{12}$
2001	13	441,57	$287+11,89 \times 13$	464,08	$287 \times 1,035^{13}$
2002	14	453,46	$287+11,89 \times 14$	480,44	$287 \times 1,035^{14}$
2003	15	465,35	$287+11,89 \times 15$	497,37	$287 \times 1,035^{15}$
2004	16	477,24	$287+11,89 \times 16$	514,88	$287 \times 1,035^{16}$
2005	17	489,13	$287+11,89 \times 17$	532,67	$287 \times 1,035^{17}$
2006	18	501,02	$287+11,89 \times 18$	551,33	$287 \times 1,035^{18}$
2007	19	512,91	$287+11,89 \times 19$	570,84	$287 \times 1,035^{19}$
2008	20	524,80	$287+11,89 \times 20$	590,65	$287 \times 1,035^{20}$

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, proqnozlaşdırılan və təhlil edilən dövrlərdə mənfəətin mütləq orta artımı və onun artım templərinə görə hesablanan mənfəət göstəriciləri müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bunun başlıca səbəbi mənfəətin formalaşmasında həlledici rol oynayan istehsal, kommersiya və maliyyə amillərinin hesaba alınmasıdır. Buna baxmayaraq, proqnozlaşdırılmış mənfəət göstəriciləri arasında nisbi fərq çox cüzdür. Buna görə də gələcək dövrlərdə onlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Lakin zaman getdikcə bazarın tələbi və alıcıların alıcılıq qabiliyyəti, əməyin fondla və enerji ilə silahlanması səviyyəsi, istehsalın texniki və təşkilati səviyyəsi, istehsal istiqaməti və miqyasları, ixtisaslaşma səviyyəsi, bazarın infrastrukturunu və s. dəyişdikcə, proqnozlaşdırılan mənfəətin göstəricilərinə təzədən baxmaq, onu daha qısa bir dövr üçün (3-5 il) proqnozlaşdırmaq tələb olunur.

5.6 Mənfəətin artırılması ehtiyatlarının təhlili

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadiyyatın idarə olunmasında dövlətin tənzimləyici funksiyalarının azalması öz növbəsində müəssisələrin məsuliyyətinin və maddi marağının artmasına səbəb olmuşdur. İndi mülkiyyət formasından, təbəçiliyindən asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatların iqtisadi-sosial inkişafı onların özləri tərəfindən tənzimlənir. İqtisadi-sosial

inkışafını təmin edən bütün problemlərin həllində mənfəət həlledici rol oynayır. Bu səbəbdən də mənfəətin çoxaldılması istehsal müəssisələrində idarəetmənin qarşısında duran ümdə məsələdir. İndi mənfəət göstəricisi və onun artımı dövlət orqanları tərəfindən planlaşdırılmır. Mənfəətin çoxaldılmasında dövlətin maddi mərağının olmasına baxmayaraq, o, mənfəəti idarə etmir, onun çoxaldılması ehtiyatlarının səfərbər edilməsində iştirak etmir, ancaq vergiyə cəlb olunan, vergi alınmayan və güzəştli vergi alınan mənfəət göstəricilərinin hesablanması və hesabatlarda düzgün əks etdirilməsinə, mənfəətdən verginin ödənilməsinə nəzarət funksiyalarını icra edir. Deməli, istənilən təsərrüfat strukturunda mənfəətin çoxaldılması sahibkarlığın başlıca məqsədidir.

İstehsalın iqtisadi və sosial inkışafını, investisiya və maliyyə qoyuluşlarının genişləndirilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi, ilk növbədə mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsini və onların axtarılıb tapılmasını tələb edir. Bu səbəbdən də mənfəətin artırılması ehtiyatlarının təhlili idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslərin qarşısında duran ümdə və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir.

Mənfəətin artırılması ehtiyatlarının aşkar edilməsi natural ifadədə əmtəəlik məhsul, iş və xidmətlər istehsalının çoxaldılması, onların istehsalı və reallaşdırılmasına məsrəflərin azaldılması, alıcılara təklif olunan məhsulların (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin yüksəldilməsi, satışdankənar gəlirlərin artırılması və xərclərin azaldılması imkanlarının öyrənilməsinə tələb edir. Analitik hesablamalar aparmaqla mənfəətin artırılması imkanlarının aşkara çıxarılması təhlilin ilkin mərhələsidir. Növbəti mərhələdə bu ehtiyatlardan istifadəni təmin edən konkret hesablamalarla əsaslandırılmış mühəndis-texniki, texnoloji, iqtisadi, təşkilati və sosial tədbirlər planı hazırlanır. Məhsul, iş və xidmətlər istehsalının çoxaldılması istehsal üçün lazım olan material və əmək məsrəflərinin çoxaldılmasını tələb edir. Eyni zamanda maddi və əmək məsrəflərinin artımı məhsul, iş və xidmətlər istehsalının artmasına, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərir. Maddi ehtiyatların qıtlığı daim artan və bu səbəbdən də onların qiymətləri daim yüksələn, digər tərəfdən də istehsalın texniki səviyyəsinin

yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq amortizasiya xərcləri, müəkkəb texnoloji prosesləri icra edən fəhlə və qulluqçuların ixtisas səviyyəsinin və peşə vərdişlərinin artması ilə əlaqədar olaraq əmək haqqı xərcləri, kənar müəssisələrin, idarə və təşkilatların gördükləri xidmətlər üçün tariflər, mütəmadi artan şəraitdə mənfəətin çoxaldılması ehtiyatlarını ilk növbədə istehsalın genişləndirilməsində, məhsulun istehsalı və reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin, yəni onun maya dəyərinin aşağı salınmasında axtarib tapmaq tələb olunur.

Məhsul satışının çoxaldılmasının mənfəətin artımına təsiri iki üsulla təyin edilir:

1. Bu və ya digər məhsulun 1 vahidinə plan üzrə mənfəət məbləğini satışın həcmnin natural ifadədə artımı miqdarını vurmaqla;

2. Reallaşdırılan məhsulun 1 manatına düşən plan üzrə mənfəət məbləğini satışın dəyər ifadəsində artımı (ehtiyat) həcmnin artımı miqdarına vurmaqla.

Bunu aşağıdakı misallardan daha aydın görmək olar.

Misal 1. Fərz edək ki, təhlil apardığımız müəssisədə qəbul olunmuş planda əmtəəlik məhsulun 1 manatına 42 qəp. mənfəət və istehsalın genişləndirilməsi hesabına reallaşdırılan məhsulun artımı 84830 min man. nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda reallaşdırılan məhsulun həcmnin artması hesabına mənfəət məbləğini $42 \times 84830 : 100 = 35628,6$ min man. çoxaltmaq mümkündür. (Cədvəl №5.7).

Cədvəl 5.7

Misal.2 Natural ifadədə məhsul satışı miqdarının mənfəətə təsiri

Məmulatın adı	Məhsul vahidinin			Məhsul buraxılışı və satışının artımı hesabına mənfəətin artımı, min man.	Məhsul buraxılışı və reallaşdırılmasının artımı, min man.	Rentabelik, %-i
	maya dəyəri, man.	satış qiyməti, man	reallaşmadan alınan mənfəət, man			
«A» məmulatı	320	480	160	88,4	14 414,0	50,00
«B» məmulatı	430	750	320	47,5	15 260	74,42

«V» məmulatı	450	690	240	67,2	16 128	53,33
«Q» məmulatı	380	490	110	37,3	4 103	28,95
Cəmi	x	x	x	x	49845	x

Misal 2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun reallaşdırılması, o cümlədən mənfəətin reallaşdırılması daim çətinləşir. Çətin satılan məhsulun ucuzlaşdırılmasından itkiləri dövlət tərəfindən qaytarılan əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bu qəbildən olan itkilərin müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına silinən indiki şəraitdə daha tez reallaşdırmaq mümkün olan məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi zəruridir. Bir qayda olaraq, yeni moda və fasonda məhsul ilk dövrlərdə köhnələri ilə müqayisədə daha tez və yüksək qiymətlərlə satılır.

Eyni zamanda əmtəəlik məhsulda mənfəət də daha tez reallaşır və çoxalır. Buna görə də istehsal müəssisələri yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi, köhnə moda və fasonda məhsul çeşidlərinin istehsaldan götürülməsi, yaxud da moda və fasonların təzələnməsi, yeni keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılması hesabına mənfəəti çoxaltmaq üçün daha çox say göstərilir. Yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi, əvvəllər buraxılan məhsul çeşidlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, moda və fasonun dəyişdirilməsi material və əmək məsrəflərinin, sair məsrəflərin artırılmasını tələb edir ki, bu da son nəticədə mənfəətə mənfi təsir göstərir. Buna görə də yeni məhsul çeşidləri üzrə məhsul buraxılışını, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırılmasını planlaşdıran zaman nəzərdə tutulan tədbirlərin məhsulun mənfəətlilik səviyyəsinə (faizlə) və mənfəətin artımına təsirini təhlil etmək məqsəduyğundur.

Təhlil apardığımız müəssisədə köhnə modeldə (model №1) məmulatı istehsaldan götürmək əvəzinə, yeni modeldə (model №2) əmək və materialtutumu yüksək olan məmulat buraxmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Məhsul çeşidinin təzələnməsi əmək, material və digər məsrəflərin artımı ilə müqayisədə materialverimi, əməkverimi, məsrəfverimi, satışqiyməti, məhsul vahidinə mənfəət məbləğinin üstün artımı şəraitində faydalı hesab olunur.

Mənfəətin artırılması ehtiyatlarını təhlil edən zaman yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsinin mənfəətin artımına təsiri təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlara əsasən aparılan hesablaşmalardan daha aydın görmək olar. (cədvəl №5.8).

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, yeni məhsul çeşidinin mənimlənməsi məmulat vahidinin material məsrəflərinin 19,5%, əmək haqqı məsrəflərinin 27,4%, sair məsrəflərin 28,55% artması ilə nəticələnir. Lakin məhsul vahidinə məsrəfləri 25,1% artırmağın müqabilində satış qiymətinin 57%, satışdan alınan mənfəətin 201,9% artımı, habelə rentabelliyn 31,8% yüksəlməsi köhnə modeldə məhsul çeşidinin istehsalatdan götürülməsinin və yeni modeldə məhsul çeşidinin mənimlənməsinin müəssisə üçün faydalılığını sübut edir.

Cədvəl 5.8

1№-li modeldə məmulat əvəzinə 2№-li modeldə məmulat buraxılışının əsas iqtisadi göstəricilərə təsiri (məhsul vahidi hesabı ilə)

Göstəricilər	Məhsul çeşidi		Artma (+), azalma (-)	
	model 1 (köhnə)	model 2 (təzə)	manatla	%-lə
1. Material məsrəfləri, man.	53400	63813	+10413	+19,5
2. Əmək haqqı məsrəfləri, man.	72650	92556	+19906	+27,4
3. Sair məsrəflər, man.	38880	49961	+11081	+28,5
4. Məhsul vahidinin maya dəyəri, man.	164930	206330	+41400	+25,1
5. Məhsul vahidinin satışqiyməti, man.	202039	318367	+116328	+57,6
6. Məhsul vahidinə mənfəət, man.	37109	112037	+74928	+201,9
7. Rentabellik %-i	22,5	54,3	X	+31,8
8. Materialtutumu, qəp.	26,43	20,04	-6,39	-24,2
9. Əməktutumu, qəp.	35,95	29,07	-6,88	-19,1
10. Məsrəftutumu, qəp.	81,63	64,81	-16,82	-20,6
11. Materialverimi, qəp.	378,35	498,91	+120,56	+31,9
12. Əməkverimi, qəp.	278,10	343,97	+65,87	+23,7
13. Məsrəfverimi, qəp.	122,50	154,30	+31,80	+26,0

Planlaşdırılan ildə 2№-li modeldə məmulat buraxılışının plan miqdarı 24,4 min ədəd olduğunu nəzərə alsaq, mənfəətin artırılması ehtiyatı $74928 \times 24,4 = 1\,828\,243,2$ min man. olur.

Məhsul istehsalı və satışının nəticəsi olan mənfəət satış məbləği ilə maya dəyəri arasındakı fərq kimi təyin edilir. Tələb və təklifin fəaliyyət dairəsi daim artan indiki bazar iqtisadiyyatı şərai-

tində bu amillərin mənfəətə təsirinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Tələb heç kəsin arzu və istəyindən, səy və cəhdlərindən asılı olmayaraq özünəməxsus qanunauyğunluqla artıb-azalır və məhsul satışının həcminə öz təsirini göstərir. Bazarın tələbini ödəmək məqsədilə istehsalın miqyasını genişləndirmək və məhsulun keyfiyyətini yüksəltməklə əlaqədar təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi məsrəflərin çoxaldılmasını tələb edir. Məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması xərclərini, yəni məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri göstəricilərini bu işdə maddi marağı olan istehsal müəssisələri idarə edir. Bu səbəbdən də mənfəətin çoxaldılması ehtiyatlarını məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin formalaşmasında axtarmaq tələb olunur. İndiki zamanda məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasına xammal, material, yanacaq, elektrik enerjisi, amortizasiya, tara və tara materialları və digər material məsrəflərinin, habelə əmək haqqı xərclərinin azaldılması hesabına mənfəətin çoxaldılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması iqtisadi təhlilin başlıca istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində maya dəyəri göstəricilərinin rolunun artması ilə əlaqədar olaraq, material və əmək məsrəflərinin azaldılması hesabına mənfəətin çoxaldılmasının planlaşdırılmasının təhlilindən əvvəllər sınaqdan keçirilmiş ənənəvi üsullardan istifadə etməklə kifayətlənmək olmaz. Təhlil bir materialın başqa materialla əvəz edilməsinin, məmulatın resepturasının dəyişdirilməsinin, brak və çıxarın azaldılmasının, mütərəqqi texnoloji yolların, biçim üsullarının tətbiqinin, istifadə olunan materialların keyfiyyət parametrlərinin dəyişilməsinin, tam qiymətli materiallar əvəzinə, çıxar və tullantılardan, təkrar xammaldan istifadənin, satınalma yarımfabrikat, detal və hissələr, komplektləşdirici məmulatlar əvəzinə öz istehsalından alınanlardan istifadənin (və ya əksinə) və digər material məsrəflərinin azaldılmasını təmin edən amillərin mənfəətin artımına təsirini qabaqcadan təyin etməli və bu ehtiyatlardan istifadəni təmin edən əməli tədbirlər planını təklif etməlidir.

Ayrı-ayrı material növləri üzrə qənaət məbləğləri mütərəqqi texnologiyalardan istifadə edildiyi, yaxud başqa tədbirlərin həyata keçirildiyi şəraitdə təzədən hesablanan material sərfi norması ilə qüvvədə olan material sərfi norması arasındakı fərqi (natural ifa-

dədə) planlaşdırılan ildə material vahidinin plan qiymətinə vur-
maqla təyin edilir.

İndi əksər müəssisələr hazır məhsulun daha tez reallaş-
dırılmasını təmin etmək məqsədilə mal alanların (alıcıların) sifariş
ilə məhsul istehsal edir.

Məmulatın hazırlanmasında hansı materiallardan, tex-
nologiyalardan, resepturalardan istifadə olunması, o məmulatın
parametrləri, sifarişçi tərəfindən dikte edilən, yaxud tərəflərin razı-
lılığı ilə tənzimlənən hallar getdikcə artmaqdadır. Standart tex-
nologiyalardan və resepturalardan istifadə olunmayan belə hallar
öz növbəsində material xərclərinə, son nəticədə isə mənfəətin
formalaşmasına təsir göstərir.

Təhlil apardığımız dəmir-beton məmulatları zavodu yüksək
marka sementdən və daha keyfiyyətli Armaturlardan dəmir-beton
plitələrinə hazırlanması barədə sifariş qəbul edilmişdir. Plan-
sifarişdə hər gün ərzində uzunluğu 7 metr, eni 1,20 metr
həcmində 25 dəmir beton piltənin, təqvim ili ərzində $7 \times 1,20 \times 25$
 $\times 360 = 75600 \text{ m}^3$ piltənin sifarişçiyə təhvil verilməsi nəzərdə tu-
tulur. Material məsrəflərinə qənaət hesabına mənfəətin artımı
təmin olunan halda yeni texnologiyada piltə istehsalı müəssisə
üçün faydalı hesab olunur. Dəmir-beton məmulatları üçün kal-
kulyasiya 100 m^3 hesabı ilə təyin edildiyinə görə material məsrəflə-
lərinə qənaət də bu göstərici üzrə hesablanır. Qəbul edilən sifariş
üzrə material məsrəflərinə qənaət hesabına mənfəətin artımını
təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir
(Cədvəl №5.9).

Cədvəl 5.9

**Qəbul edilmiş sifariş üzrə material məsrəflərinə qənaətə
dair hesablama**

Materialın Adı	Ölçü vahidi	100 m ³ demir-beton məmulatı üçün						Qə-nəət məblə-ği, min man.	Kənarlaşmaya təsir göstərən amillər	
		yeni materiallardan istifadə etmədən əvvəl			yeni materiallardan istifadə edildikdə				material sarfı normasının dəyişməsi	qiymə-tin dəyiş-məsi
		Miq-dan	plan qiyməti	məbləği, min man	Miqdan	plan qiyməti	məbləği, min man			
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 Sement	t	4.10	184	754	2,8	210	588	-166,4	-239,2	+72,8
2 Çınqıl (qırma sətli)	m ³	10,30	0,8	8,24	9,7	0,8	7,76	-0,48	-0,48	
3 Metal ar-matür	t	0,45	720	324	0,26	830	215,8	-108,2	-136,8	+29,6
4 Qum	m ³	4,20	0,2	0,84	5,30	0,2	1,06	+0,22	+0,22	
Yekunu	x	x	x	1087,08			812,62	-274,86	-378,28	+101,4

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, yüksək keyfiyyətli sement və armatur materiallarından istifadə şəraitində sifariş üzrə dəmir-beton piltə istehsalında təkcə qum məsrəfləri $5,30-4,20 \times (75600:100) = +831,6 \text{ m}^3$ artır.

Komponentin digər ünsürləri üzrə qənaət bu qədər olur:

1. Sement üzrə $2,8-4,10 \times (75600:100) = -982,8 \text{ t}$;
2. Çıqıl üzrə $9,7-10,30 \times (75600:100) = -543,6 \text{ m}^3$;
3. Metal armatur üzrə $0,26-0,45 \times (75600:100) = -143,64 \text{ t}$.

Bəla başa gələn yüksək marka sementdən və daha davamlı metal armaturlardan istifadə, qəbul edilmiş sifariş üzrə dəmir-beton piltə istehsalına material məsrəflərinə bu qədər qənaət etməyə imkan verəcəkdir:

Gözlənilən qənaət məbləğləri:

1. Sementə $-166,4 \times (75600:100) = -125798,4 \text{ min man.}$;
2. Çıqıla $-0,48 \times (75600:100) = -362,88 \text{ min man.}$;
3. Metal armatura $-108,2 \times (75600:100) = -81799,2 \text{ min man.}$

Cəmi: 207 960,48 min man.

Qum sərfi üzrə xərcin artımı isə $+831,6 \times 0,2 = +166,32 \text{ min manat}$ olur.

Bütövlükdə sifariş üzrə yüksək marka sementdən və möhkəm metal armaturdan istifadə şəraitində resepturanın təzələnməsinin mənfəətin artımına (azalmasına) təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Məsrəf normalarının azaldılması hesabına mənfəətin artımı $376,26 \times (75600:100) = 284452,56 \text{ min man.}$;

2. Yüksək keyfiyyətli sementdən və möhkəm dəmir armaturdan istifadə ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin yüksəlməsi hesabına mənfəətin azalması $101,4 \times (75600:100) = 76658,4$. Hər iki amilin təsirinin cəmi $284452,56 - 76658,4 = 207794,16 \text{ min man.}$ olur.

Bunu başqa üsulla da hesablamaq olar. Material komponentinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq hər 100 m^2 dəmir-beton piltə istehsalına material sərfinin azalması miqdarı $274,86 \text{ min manat}$ dır. Bu halda icrasına razılıq verilən sifariş üzrə mate-

rial xərclərinə cəmi qənaət məbləği $-274,86 \times (75600:100) = -207794,16$ min man olur. Bu, material məsrəflərinə qənaət hesabına mənfəətin artımını təmin edən ehtiyatdır.

Çoxlu sayda və müəkkəb komponentə malik materiallardan istifadə etməklə materialtutumu yüksək olan məhsullar (iş və xidmətlər) istehsal edən müəssisələrdə xammal, material, yanacaq-enerji resursları sərfi üzrə daha müərəqqi texniki-iqtisadi normalar və normativlər, istehsal gücündən istifadə normativləri, maşın və avadanlıqlara olan tələbatın təyin edilməsinə dair norma və normativ material məsrəflərinin azaldılması ehtiyatlarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirilməsi üçün metodoloji baza hesab olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində eyni şəraitdə işləyən, oxşar məhsul (iş, xidmət) buraxılan və maya dəyərinin azaldılması hesabına yüksək göstəricilərə nail olmuş qabaqcıl müəssisələrin təcrübəsinin öyrənilməsi iflasın və likvidliyin qarşısını almaq üçün zəruridir. Bunun üçün onlarda istifadə texnologiyalardan xammal, material, yanacaq, elektrik enerjisi və s. material sərfi normalarını öyrənmək tələb olunur. Lakin belə müərəqqi məsrəf normalarını birbaşa (olduğu kimi) öz istehsalında tətbiq etmək olmaz. Bunun üçün texniki-təşkilati tədbirlər planı və yeni norma ilə köhnəlmiş norma arasındakı fərqi planlaşdırılan dövrdə buraxılacaq məhsulun miqdarına vurmaqla, qənaətin kəmiyyətə miqdan, bu göstəricini material vahidinin plan qiymətinə vurmaqla isə material sərfinin azaldılması hesabına mənfəətin artımı təyin edilir.

Mənfəətin təhlilində əşyalaşmış əməklə yanaşı, canlı əmək məsrəflərinin azaldılması hesabına da mənfəətin artırılması ehtiyatlarını aşkar etmək lazım gəlir. Əməktutumu yüksək olan istehsal sahələrində bu mənbəyə daha çox diqqət yetirilir.

Ölkədə və xaricdə istehsal olunan maşın və avadanlıqlardan istifadə edilməsi, təcrübədə sınaqdan çıxmış yeni texnologiyanın istehsalatda tətbiqi yolu ilə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və məhsulun əməktutumunun azaldılması, lüzumsuz ştatların ixtisara salınması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xırda sexlərin və istehsal sahələrinin birləşdirilməsi yaxud da iriləşdirilməsi, habelə zay məhsulun düzəldilməsinə, işlərin təkrar görülməsinə və bu qəbildən olan digər qeyri məhsuldar əmək məsrəflərinin azaldılması, əmək haqqı ödə-

nılən boşdayanmaların aradan qaldırılması, digər təşkilati-texniki tədbirləri həyata keçirtməklə əmək haqqı xərclərinin azaldılması hesabına mənfəətin artırılması ehtiyatları, demək olar ki, bütün müəssisələrdə vardır. Əmək haqqı xərclərinin azaldılmasını təmin edən təşkilati texniki tədbirlər müxtəlif olduğuna görə onların təsirinin hesablanması üsulları da fərqlənir.

Yeni texnika və texnologiyanın istehsalatda tətbiqinin əmək və əmək haqqı məsrəflərinin azaldılmasına təsiri ayrı-ayrı məmulat (iş, xidmət) növləri üzrə təyin edilir. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir. (Cədvəl №5.10)

Cədvəl 5.10

Yeni avadanlıqdan istifadənin əmək və əmək haqqı məsrəflərinə təsirinə dair hesablama

Məhsulun adı	Məhsul vahidinin emektutumu, norma-saat		Fəhliənin saatlıq orta tarifi, stavkası, man.		Yeni avadanlıqdan istifadə edildikdən sonra ilin axırınadək məhsul buraxılışı, adad	Sosial ehtiyac-lara ayrılma-lar, min man	Mənfəətin artım məbləğinə dair hesablama [(sut2 • sut4) - (sut1 • sut3)] • sut5 + sut6
	Köhnə avadanlıqdan istifadə olunanda	Yeni avadanlıqdan istifadə olunanda	Köhnə avadanlıqdan istifadə olunanda	Yeni avadanlıqdan istifadə olunanda			
A məmulatı	11,7	6,4	720	830	1350	2510	[(6 • 4 • 830) - (11,7 • 830)] • 350 + 2150 = 6711,2

Əksər hallarda yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi eyni zamanda material məsrəflərinin azaldılmasına təsir etdiyinə görə, material məsrəflərinin mənfəətin artımına təsiri də hesablanır. Bunun üçün aşağıdakı formada hesablama aparılır (cədvəl №5.11).

Cədvəl 5.11

Yeni avadanlıq və texnologiyadan istifadənin məsrəflərinin təsirinə dair hesablama

Məhsul vahidinə əsas material sərfi norması (çıxarılma birlikdə)		Material vahidinin plan qiyməti, man	Yeni avadanlıqdan istifadə edildikdən sonra ilin axırınadək məhsul buraxılışı, adad	Materiallara qənaət hesabına mənfəətin artımına dair hesablama (sut2 - sut1) • sut4 • sut3
Yeni avadanlıqdan istifadə olunanda	Köhnə avadanlıqdan istifadə olunanda			
28,7	24,3	1285	1350	(24,3 - 28,7) • 1350 = -7632,9 min man ¹

¹ Burada mənfəi kənarlaşma mənfəətin artımına müsbət təsiri kimi qəbul olunur.

Hesablamalardan göründüyü kimi, yeni avadanlıq və texnologiyadan istifadə şəraitində mənfəətin artımını təmin edən ehtiyat məbləği $6711,2+7632,9=14344,1$ min man. təşkil edir.

İşçiləri ixtisara salmaqla əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin azaldılması hesabına mənfəətin artım məbləğini təyin etmək üçün aşağıdakı formada hesablama tərtib edilir. (cədvəl №5.12).

Təhlil zamanı planlaşdırılan dövrdə lazım olmayan əsas vəsait obyektlərinin satılması və ləğv edilməsi hesabına amortizasiya məbləğlərinin azaldılması və maya dəyərinin tərkibində ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin, maya dəyərinə daxil edilən müxtəlif itkilərin azaldılması və i.ə. planda nəzərdə tutulan tədbirlərin mənfəətin artımına təsiri də təyin edilir.

Cədvəl №5.12

İşçilərin ixtisar edilməsinin mənfəətin artımına təsirinə dair hesablama

İşçi kateqoriyası	İxtisar ediləcək işçilərin sayı, nəfər	Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, man.	İxtisar edildikdən sonra ilin axırındakı qalan ayların sayı	Əmək haqqı xərclərinə qənaət məbləği, min man. (süt1 -süt2 -süt3)	Həmin məbləğlər sosial ehtiyaclarına ayırmalar, min man.	Tədbirin həyata keçirilməsinin mənfəətin artımına təsiri, min man. (süt4 +süt5)
1.MTİ	2	92860	7	1300,0	455,0	1755,0
2.Əməkdaşlar	3	72850	7	1529,85	535,45	2065,3
3.Mühafizəçiləri	2	61400	4	491,2	171,92	663,12
Cəmi	7	x	x	3321,05	1162,37	4483,2

5.7. Rentabelliyn təhlili

Rentabellik istehsalın effektivliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. O, məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışına məsrəflərin verimi dərəcəsini xarakterizə edir. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə istehsalın mənfəətlilik (zərərçilik) səviyyəsini xarakterizə edən rentabellik göstəricilərindən daha çox istifadə olunur.

Ömtəəlik məhsul satışından alınan mənfəətin həmin məhsulun tam maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanan rentabellik göstəricisi çəkilən xərclərin hər manatına neçə manat mənfəətin əldə etdiyini göstərir və maya dəyəri göstəricilərinin idarəedilmə-

sinin faydalılıq dərəcəsini xarakterizə etməyə imkan verir.

Xammal və materiallar, satın alınan yarımfabrikat, detal, hissə və s. üçün alış qiymətləri, kənar təşkilatların xidmətləri üçün tariflər, kommersiya xərcləri və məhsulun maya dəyərinin formalaşmasının digər ünsürləri, habelə satış qiymətləri, daim dəyişilən indiki bazar münasibətləri şəraitində rentabellik göstəricilərinin təhlili, xüsusilə də operativ təhlili və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi sahibkarları maya dəyərinin formalaşmasına nəzarətin gücləndirilməsini və satış qiymətlərinin yüksəlməsini təmin edən əməli tədbirlər görməyə, bazar strategiyasını dəyişdirməyə vadar edir. Çoxlu çeşiddə əmtəəlik məhsul istehsal edən müəssisələrdə bütövlükdə əmtəəlik məhsul üzrə, qrup məmulatlar üzrə və ayrı-ayrı məhsullar üzrə rentabellik göstəricilərinin müqayisəli ixtisara salınması, daha çox məhsul çeşidləri üzrə isə istehsalın genişləndirilməsi problemlərinin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiya qoyuluşları və istehsalın ixtisaslaşdırılması problemlərinin həllində rentabellik göstəricilərinin təhlili üzrə informasiyadan daha çox istifadə olunur.

Rentabelliği təhlil etmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini, habelə hər bir göstəricinin tətbiqi dairəsini bilmək lazımdır. Planlaşdırma və təhlil işlərində əmtəəlik məhsulun rentabelliği, reallaşdırılan məhsulun rentabelliği, istehsalın rentabelliği, iqtisadi rentabellik, kapital qoyuluşlarının rentabelliği, əmək məsrəflərinin rentabelliği, əsas fondların rentabelliği, dövryyə vəsaitinin rentabellik göstəricilərindən istifadə olunur. Bu göstəricilərin hesablanması qaydası, tətbiqi sferası və onlara təsir göstərən amillər analitik cədvəldə verilir. (cədvəl №5.13)

Rentabelliyn ifadə formaları

İstehsalatın adı	Hesablama formulası	Hansı məqsədlə hesablanır
1. Əmtəəlik məhsulun rentabelliyn	$\frac{M_{\bar{u}} \times 100}{\Theta_{md}}$	Əmtəəlik məhsul istehsalının effektivliyni təyin etmək
2. Reallaşdırılan əmtəəlik məhsulun rentabelliyn	$\frac{cs \times 100}{S_{md}}$	Cari məsrəflərin effektivliyni təyin etmək
3. Məhsul çeşidinin rentabelliyn	$\frac{Mc \times 100}{S_{çmd}}$	Müəyyən çeşiddə məhsul istehsalı və satışının effektivliyni, istehsalın ixtisaslaşdırılması və genişləndirilməsi istiqamətlərini təyin etmək
4. İqtisadi rentabellik	$\frac{c_b \times 100}{A}$	Hesabat dövründə müəssisə fəaliyyətinin effektivliyni qiymətləndirmək
5. Əmək məsrəflərinin rentabelliyn	$\frac{M_{\bar{u}} \times 100}{\Theta \Theta F}$	Əmək məsrəflərinin səmərəliliyni təyin etmək
6. İstehsalın rentabelliyn	$\frac{M_b \times 100}{\Theta_v + D_v}$	Əsas və döviyyə kapitalına qoyulan vəsaitin (orta illik) effektivliyni təyin etmək
7. Döviyyə vəsaitindən istifadənin rentabelliyn	$\frac{M_b \times 100}{D_v}$	Döviyyədə olan vəsaitdən istifadənin effektivliyni təyin etmək
8. Kapital qoyuluşlarının rentabelliyni və i.a.	$\frac{(I - I_{md})t \times 100}{K}$	Kapital qoyuluşuna vəsaitin effektivliyni təyin etmək

Burada: $M_{\bar{u}}$ -ümumi mənfəəti (reallaşdırılan və reallaşdırılmayan əmtəəlik

məhsulda);

Θ_{md} -bütün əmtəəlik məhsulun maya dəyərini;

M_s -məhsul satışından alınan (reallaşdırılmış mənfəəti);

S_{md} -reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərini;

$M_{ç}$ -məhsul çeşidi üzrə mənfəəti (satış qiyməti ilə maya dəyəri arasındakı

fərq);

$S_{çmd}$ -məhsul çeşidinin maya dəyərini;

M_b -balans mənfəətini;

ƏƏF-əmək ödənişinə və ictimai sığortaya yönəldilən vəsaitlər;

Ə_v-əsas vəsaitin orta illik məbləği;

D_v-dövriyyə vəsaitinin orta illik məbləğini;

I-kapital qoyuluşları qurtardıqdan sonra il ərzində məhsul buraxılışının

həcmi;

I_{md}-il ərzində buraxılan məhsulun maya dəyərini;

t-istismar müddəti (il);

K-kapital qoyuluşu məbləğini göstərir.

Bütün yuxarıda sadaladığımız rentabellik göstəricilərinin hesablanması və təhlilində balans mənfəəti və satışdan alınan mənfəət göstəricilərindən istifadə olunur. Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrin iqtisadi-sosial inkişafında ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu, kollektiv istehlak fondu və s. az rol oynamır. Bütün fondlar və ayırmalar xalis mənfəət hesabına yaranır. Belə bir şəraitdə xalis mənfəət göstəricisindən istifadə etməklə hesablanan rentabellik göstəricilərinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricilər aşağıdakılardır:

Göstəricinin adı	Hesablama qaydası
1. Müəssisə əmlakının (aktivlərinin rentabelliği)	$\frac{\text{Xalis məhsul} \times 100}{\text{Aktivlərin (əmlakın) orta illik həcmi}}$
2. Dövriyyədənənar aktivlərin rentabelliği	$\frac{\text{Xalis mənfəət} \times 100}{\text{Dövriyyədənənar aktivlərin orta illik həcmi}}$
3. Dövriyyə aktivlərinin rentabelliği	$\frac{\text{Xalis məhsul} \times 100}{\text{Dövriyyədənənar aktivlərinin orta illik məbləği}}$
4. Xüsusi kapitalın rentabelliği	$\frac{\text{Xalis məhsul} \times 100}{\text{Xüsusi kapitalın orta illik həcmi}}$
5. Reallaşdırılan məhsulun rentabelliği	$\frac{\text{Xalis məhsul} \times 100}{\text{Satışdan alınan məbləğ}}$

Bazar münasibətləri şəraitində yüksək faiz stavkaları ilə alınan kreditlərdən və borclardan çox istifadə olunur. Bunlardan istifadənin effektivini təyin etmək üçün əvvəlcə kredit və borclardan istifadə əməliyyatları üzrə xalis mənfəət göstəricisi hesablanır. Bu göstəriciləri vurub kredit və borc məbləğlərinin cəminə bölməklə kredit borclardan istifadənin rentabelliği təyin edilir.

Rentabellik göstəricilərinin təhlilinin başlıca məqsədi əmtəəlik məhsulun rentabelliğinin plan və keçmiş illərə nisbətən artmasına və ya azalmasına müxtəlif amillərin təsirini təyin etməkdir.

Təhlil zamanı əvvəlcə, bütövlükdə müəssisə üzrə əmtəəlik məhsulun rentabelliğine təsir göstərən əsas həlledici amillərin təsiri öyrənilir.

Bütövlükdə, müəssisə üzrə əmtəəlik məhsulun rentabelliğine təsir göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Əmtəəlik məhsulun strukturunda əmələ gələn;
2. Əmtəəlik məhsulun satış qiymətlərinin dəyişməsi;
3. Xammal və materialların satış qiymətinin dəyişməsi.

Өмтеәлік маҳсулун рентабеллигине тәсир еден амиллерин тәсир дерәцесинин ҳесаблама методикаси

Өмтеәлик маҳсулун рентабеллигь гәстәрәсәи	Сәтг әрмәс иә әмтеәлик мәхсул, млн ман	Өмтеәлик маҳсулун мәяс дәврә, млн ман	Өмтеәлик маҳсулун рентабеллигь %-и, (сәт1 -сәт2 • 100) сәт2	Рентабеллигь тәсир гәстәрәдән әмиләр			
				әмтеәлик маҳсулун рентабеллигь дәряжәлик	сәтг әрмәсләрин дәряжәсәи	хәммәт вә материал уңун әрмәсләрин дәряжәсәи	бир маҳсул мәсрәфләрин дәряжәсәи
1. План узрә	560644	693360	41,43	план	план	План	план
2. F әмтеәлик маҳсул әрмәсләрин иә (план)	623336	642020	43,82	фактик	план	План	план
3. F әмтеәлик маҳсул фактик әрмәс, хәммәт вә материал уңун план әрмәсләрин вә мәсрәфләрин план дәряжәсәи иә	625368	642643	43,99	фактик	фактик	План	план
4. F әмтеәлик, бир маҳсул мәсрәфләрин план дәряжәсәи иә	627022	642765	44,22	фактик	фактик	F әмтеәлик	план
5. F әмтеәлик	603430	696310	43,15	фактик	фактик	F әмтеәлик	фактик

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəəlik məhsulun rentabelliyyə sadaladığımız amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir. (Cədvəl №5.15)

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmtəəlik məhsulun faktiki rentabelliyyə planı nisbətən $43,15-41,43 = +1,72\%$ artmışdır.

Bu kənarlaşmaya əsasən amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada hesablama tərtib edilir.

Cədvəl 5.15

Əmtəəlik məhsulun rentabelliyyə təsir göstərən əsas amillərə dair hesablama

Rentabelliyyə təsir göstərən amillər	Hesablama	Təsirin səviyyəsi, %-lə
1. Əmtəəlik məhsulun strukturu	43,82-41,43	+2,39
2. Əmtəəlik məhsulun satış qiyməti	43,49-43,82	+0,17
3. Xammal və materialların qiymətləri	44,22-43,99	+0,23
4. Məmulat vahidinə məsrəflərin səviyyəsi	43,15-44,22	-1,07

Bütün amillərin birlikdə təsiri $= (+2,39) + (0,17) + (+0,23) + (-1,07) = +1,72\%$, yaxud balans bərabərliyi

$$43,15-41,43 = (2,39) + (0,17) + (+0,23) + (-1,07) + 1,72\% = +1,72\%$$

Deməli, hesablamlar düzdür.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, əmtəəlik məhsulun rentabelliyyə başlıca olaraq əmtəəlik məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, başqa sözlə desək, yüksək mənfəətli məhsulun xüsusi çəkisinin artması hesabına olmuşdur. Müəssisənin rentabelliyyə yüksək rentabelli məhsul istehsalı və satışını çoxaltmaq hesabına mənfəət kütləsini artırmaq üçün daha çox say göstərmişdir. Əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmasından əldə edilən $982430-686310 = 296120$ min manat mənfəətin $923336-642026 = 281316$ min manatı yaxud $281316 \times 100 : 296120 = 95\%$ struktur irəliləməsi hesabına olmuşdur ki, bunu da müəssisənin fəaliyyətində böyük nailiyyət kimi qəbul etmək olar.

Əmtəəlik məhsulun istehsalında istifadə olunan xammal və materialların tədarük qiymətlərinin aşağı düşməsi rentabel-

lik səviyyəsinin 0,23% artmasını təmin etmişdir.

Reallaşdırılan əmtəəlik məhsulların satış qiymətlərinin artması hesabına rentabellik səviyyəsi 0,17% yüksəlmişdir.

Bəzi məhsul çeşidləri üzrə məhsul vahidinə məsrəflərin səviyyəsinin yüksəlməsi rentabelliğin 1,07% aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Əgər məhsul vahidinə məsrəflərin səviyyəsi yüksəlməsəydi, onda əmtəəlik məhsulun faktiki rentabelligi planla nisbətən $2,39 + 0,17 + 0,23 = 2,79\%$ yüksək olardı.

Məhsul vahidinə məsrəflərin səviyyəsinin artımı məsrəf normalarının gözlənilməməsi ilə izah olunur. Məmulat vahidinə məsrəflərə dair göstəricilər müəssisə tərəfindən planlaşdırılan, normalaşdırılan və idarə olunan göstəricilərdir. Odur ki, müəssisənin rəhbərliyi, xüsusilə də istehsal məsrəflərinə nəzarət funksiyalarını icra edənlər xammal, material, elektrik enerjisi, əmək və s. sərfi normalarının gözlənilməsinə operativ nəzarəti gücləndirməli, normadan kənarlaşmaların qarşısını almaq üçün əməli tədbirlər görməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün əmtəəlik məhsula aid mənfəət (reallaşdırılan və reallaşdırılmayan mənfəət) və bu göstəriciyə əsasən hesablanan rentabellik göstəriciləri müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin idarəedilməsində az əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, əmtəəlik məhsulun cəmi mənfəət məbləğinə (həm reallaşdırılan və həm də reallaşdırılmayan) görə hesablanan və təhlil edilən rentabellik göstəricisi məhsul istehsalı və satışının faktiki effektivlik səviyyəsini və müxtəlif amillərin ona təsirini real surətdə xarakterizə etmir. Odur ki, faktiki məhsul istehsalı və satışının rentabelligi göstəricilərini təhlil etmək tələb olunur.

Məhsul satışının rentabelliginə 3 amil təsir göstərir:

1. Məhsul satışının strukturunun dəyişilməsi;
2. Reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin dəyişilməsi;
3. Satış qiymətlərinin dəyişilməsi.

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəəlik məhsul satışının rentabelliginə sadaladığımız amillərin təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlara əsasən aparılan hesablamalardan daha aydın görmək olar. (Cədvəl №5.16)

Cədvəl 5.16

Əmtəəlik məhsulun satışının rentabelliği

Reallaşdırılan məhsulun rentabellik göstəriciləri	Məhsul satışından alınan məbləğ, min man.	Reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyəri, min man.	Rentabellik %-i, $\frac{(\text{süt 2} - \text{süt 1}) \times 100}{\text{süt 2}}$
A	1	2	3
1. Plan üzrə	586640	528640	38,54
2. Plan üzrə faktiki həcmine və strukturuna görə	534255	391539	36,45
3. Faktiki plan qiymətləri ilə	555216	405178	37,30
4. Faktiki qüvvədə olan qiymətlərlə	556328	403721	37,80

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, məhsul satışının faktiki rentabelliği planla müqayisədə 37,80-38,54=-0,74% aşağı düşmüşdür. Bu kənarlaşmaya əsas amillərin təsirini aşağıdakı hesablamalardan görmək olar.

Cədvəl 5.17

Reallaşdırılan məhsulun rentabelliğine əsas amillərin təsirinə dair hesablama

Məhsul satışının rentabelliğine təsir göstərən amillər	Təsirin təyin edilməsinə dair hesablama
1. Struktur dəyişiklik	36,45-38,54=-2,09
2. Reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsi	37,03-36,45=+0,58
3. Satış qiymətlərinin dəyişilməsi	37,80-37,03=+0,77
Bütün amillərin birlikdə təsiri	-0,74

Ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin rentabelliğine, satış qiymətlərinin dəyişilməsinə və məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsi təsir göstərir. Bu amillərin təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar. (Cədvəl №5.18)

Azad bazar rəqabəti istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltmək və yeni texnologiyaları tətbiq etməklə, məhsul istehsalı və satışının çoxaldılmasını tələb edir ki, bu da əsas vəsaitin və dövriyyə vəsaitinin artmasına səbəb olur.

Memulat növləri üzrə rentabellik göstəricilərinə satış qiymətlərinin və tam maya dəyərinin təsiri

Məlumatın adı	Faktiki satış məbləği, min man		Faktiki reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyəri, min man.		Rentabellik faizi			Rentabellik üzrə kənarlaşma faizi, +,-	Kənarlaşma nəyin hesabına olmuşdur	
	plan qiyməti ilə	faktiki qiymətlə	plan maya dəyəri ilə	faktiki maya dəyəri ilə	plan üzrə (süt1-süt3) : 100	faktiki (süt2-süt4) x 100: süt4	faktiki maya dəyəri və plan satış məbləğinə görə (süt1-süt4) x 100 : süt4		satış qiymətlərinin dəyişməsi, (süt7-süt5)	maya dəyərinin dəyişməsi (süt6-süt7)
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
«A» məlumatı	3381	3357	2446	2412	38,23	39,18	40,17	+0,95	+1,94	-0,99
«B» məlumatı	6470	8174	4640	5830	39,44	40,21	10,98	+0,77	-28,46	+29,23

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində olan əsas və dövriyyə vəsaitinin həcmi artdıqca, onların istifadə effektivliyinin yüksəldilməsinə olan ehtiyac da artır. Buna görə də rentabellik göstəricilərinin təhlili zamanı istehsalın effektivliyi öyrənilir. Təhlil apardığımız müəssisədə istehsalın effektivliyinin, yəni əsas və dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin rentabelliğini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir. (Cədvəl №5.19)

Cədvəl 5.19

İstehsalın rentabellik göstəriciləri

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində		Kənarlaşma, +,-	
		plan üzrə	faktiki	keçən ilə nisbətən	Plana nisbətən
1. Balans mənfəəti	287310	301642	300118	+12832	-1500
2. Əsas vəsaitin orta illik qalığı, min man.	502140	832426	841604	+339464	+9178
3. Dövriyyə vəsaitinin orta illik qalığı, min man.	805002	384247	345830	-459172	-38417
4. Əsas və dövriyyə vəsaitinin orta illik qalıqları cəmi	1307142	1216673	1187434	-119708	-29239
5. Rentabellik $(1 - \text{ci sət} \times 100)$ %-i	21,98	24,79	25,27	+3,29	+0,48
4 – cü sət					

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində istehsalın rentabelliği keçən illə müqayisədə $25,27 - 21,98 = +2,81\%$ -ə və hesabat ili üçün planla müqayisədə $25,27 - 24,79 = +0,48\%$ artmışdır. Bu kənarlaşmalara balans mənfəətinin, əsas vəsaitin və dövriyyə vəsaitinin orta illik məbləğlərinin dəyişilməsinin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə aşağıdakı formada hesablamalar aparılır. (Cədvəl №5.20)

Hesablamalarda verilən plan, faktiki və hesablama rentabelliğinin faizi göstəricilərindən istifadə etməklə, hesabat ilində istehsalın rentabelliğinin keçən ilə və hesabat ili üçün plana nisbətən, müvafiq surətdə $3,29\%$ və $0,48\%$ artmasına müvafiq amillərin təsiri təyin edilir.

Cədvəl 5.20

**İstehsalın rentabelliyyəsinin artmasına (azalmasına) təsirinin
təyin edilməsinə dair hesablamalar**

Hesabla- manın №-si	İstehsalın rentabelliyyəsinə dair hesablamalar	
	keçən ildə istehsalın rentabelliyyəsi ilə müqayisə üçün	hesabat ilində istehsalın plan rentabelliyyəsi ilə müqayisə
I	$\frac{287310 \times 100}{502140 + 805002} = 2,98\%$	$\frac{301642 \times 100}{8322426 + 384247} = 24,79\%$
II	$\frac{300118 \times 100}{502410 + 805002} = 22,96\%$	$\frac{300118 \times 100}{83426 + 384247} = 24,67\%$
III	$\frac{300118 \times 100}{841604 + 805002} = 18,23\%$	$\frac{300118 \times 100}{8441604 + 384247} = 24,48\%$
IV	$\frac{300118 \times 100}{841604 + 345830} = 25,27\%$	$\frac{300118 \times 100}{841604 + 345830} = 25,27\%$

Bu kənarlaşmalara balans mənfəətin, əsas vəsaitin və dövriyyə vəsaitin orta illik məbləğlərinin keçən ilə və plana nisbətən dəyişilməsinin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada hesablamalar aparılır. (Cədvəl №5.21):

Cədvəl №5.21

İstehsalın rentabelliyyəsinə təsir edən amillər	Hesabat ilində istehsalın rentabelliyyəsinin artması (+) yaxud azalması (-), %-lə	
	keçən ilə nisbətən	hesabat ili üçün plana nisbətən
1. Balans mənfəətinin dəyişməsi	22,96-21,98=+0,98	24,67-24,79=-0,12
2. Əsas vəsaitin orta illik dəyişməsi	18,23-22,96=-4,73	24,48-24,67=-0,19
3. Dövriyyə vəsaitinin orta illik məbləğinin dəyişməsi	25,27-18,23=+7,04	25,27-24,48=+0,79
Cəmi :	+3,29	+0,48

Hesabat ilində digər rentabellik göstəricilərinin bazis ilə əvvəlki ilə və hesabat ili üçün plana nisbətən artmasına (azalmasına) müxtəlif amillərin təsiri də zəncirvari yerdəyişmə üsulunda eyni qaydada hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

5.8. Zərərsizlik səviyyəsinin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində zərərsiz işləmək, xərclərini çıxartmaq müəssisə fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün zəruri şərtədir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün sahibkarlar «xərclərin çıxartmalıdır» prinsipinə tam əməl edilməklə fəaliyyət göstərməlidirlər. Buna baxmayaraq, sabit qiymət siyasəti olmayan, bazarın tələbi daim dəyişilən indiki zamanda xərclərini çıxarta bilməyən, istehsal-satış fəaliyyətini zərərlə başa vuran müəssisələr çox olur. Belə müəssisələrdə, zərərsizlik zonasını –rentabellik astanasını təyin etmək, təsərrüfatdaxili imkanlar hesabına mənfəətin çoxaldılması və rentabelliğin yüksəldilməsi yollarını axtarıb tapmaq tələb olunur.

Mənfəətlilik (zərərsizlik) məhsul satışının həcmindən, onun istehsalı və reallaşdırılmasına çəkilən xərclərdən bilavasitə asılıdır. Qiymətlər sərbəstləşdirilən, başqa sözlə desək, qiymətin aşağı və yuxarı həddi bazarda formalaşan və dövlət tərəfindən tənzimlənməyən, habelə sabit və ahəngdar istehsal şəraiti olmadığına görə qiymətlərin daim artıb-azaldığı indiki zamanda qiymət amilinin hesabına mənfəəti çoxaltmaq imkanları çox məhduddur. Tələblə təklif arasında böyük uyğunsuzluq şəraitində yüksək inhisar qiymətlərindən istifadə etməklə mənfəətin çoxaldılmasına nail olduqda dövlət müvafiq iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməklə qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş mənfəəti müəssisədən geri alır. Belə bir şəraitdə zərərin, zərərlilik səviyyəsinin azaldılması və mənfəətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını istehsal məsrəflərinin və məhsul satışının həcmələrini xarakterizə edən göstəriciləri təhlil etməklə axtarıb tapmaq tələb olunur.

Müəssisənin xərcləri məhsul istehsalı və satışının həcminə görə şərti-sabit və dəyişən xərclərə bölünür. Dəyişən xərclərin kəmiyyəti məhsul istehsalının artıb-azalmasından asılı olaraq dəyişilir; sabit xərclərin miqdarı isə məhsul istehsalı və satışı miqyasından asılı olmur. Bunlar başlıca olaraq təsərrüfatçılıqla əlaqədar xərclərdir və idarəetmənin effektivliyini xarakterizə edir.

Şerti sabit xərclər, ümumiyyətlə, iki qrupa bölünür:

I. İstehsal məsrəflərinin bir qismi. İstehsal avadanlıqlarının amortizasiyası, sexlərin və digər istehsal bölmələrinin idarəetmə, xidmətedici və köməkçi heyətin əmək haqqı və hesablanan sosial sığortada ayırmalar, planlı təmir xərcləri, istehsal yerlərinin işıqlandırılması, isidilməsi, su təchizatı və i.a. ilə əlaqədar material məsrəfləri.

II. Qeyri-məhsuldar xərclər. Bu xərclər öz növbəsində iki yerə bölünür:

a) Ticarət-satış fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclər: ticarət-satış əməliyyatlarını icra edənlərin əmək haqları və sosial sığorta ayırmalar, hazır məhsulun saxlanması və reallaşdırılması xərcləri, reklam və marketing tədqiqatları xərcləri, ticarət-satış xidməti binalarının və avadanlıqlarının amortizasiya xərcləri, icra haqları və i.a.

b) Bütövlükdə müəssisə səviyyəsində inzibati-idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər: rəhbər işçilərin və mütəxəssislərin, müəssisənin idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən bölmələrin (plan, maliyyə, hüquq, mühasibat, əmək və əmək haqqı, kadrlar və şöbələrin) əmək haqları ayırmalarla birlikdə, xidməti ezamiyyətlər, dəftərxana, mətbəə, poçt-teleqraf və telefon xərcləri, minik avtomobillərinin saxlanması xərcləri, ofis binaları və avadanlıqların amortizasiyası, təmiri və icarə edilməsi xərcləri və i.a.

Sabit və dəyişən xərclərin təsnifatı idarəetməyə dair qərarların hazırlanması məsrəflərin örtülməsinin qiymətləndirilməsi, mənfəətin həcmnin optimallaşdırılması, müəssisənin maliyyə möhkəmliyinin təmin edilməsi məsələlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə zərərlə işlədikdə sabit xərclərin azaldılması imkanları çox məhdud olur. Həm də sabit xərclərin azaldılması öz növbəsində, idarəetmənin zəiflənməsinə səbəb olur. Zərərlə işləyən müəssisənin maliyyə vəziyyəti yüksək mənfəətli məhsul çeşidlərini mənimsəməyə, məhsul çeşidlərinin strukturu dəyişdirməyə imkan vermir. Odur ki, mövcud bazar qiymətləri şəraitində zərərsiz işlənmə, yəni zərərsizlik səviyyəsi-

nin azaldılması ehtiyatlarını istehsal fəaliyyətində axtarıb tapmaq tələb olunur.

Fərz edək ki, planlaşdırılan aydın məhsul satışının həcmi 52800 min man; dəyişən xərclər 4700 min man. və sabit xərclər 6400 min man. həcmində nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda məhsul istehsalı və satışından zərər məbləği $52800 - 47000 - 6400 = -600$ min man. olur. Zərərlik səviyyəsi $(600 \times 100) : (47000 + 6400) = 1,12\%$ olan müəssisənin rəhbərliyi zərərdən yaxa qurtarmaq, rentabelliyyə nail olmaq üçün məhsul istehsalı və satışını çoxaltmağa səy göstərməlidir. İstehsal amillərinin təhlilində cari məsrəflərin idarəedilməsini yaxşılaşdırmaqla, satışın həcmünün çoxaldılması hesabına zərərliliyin son nöqtəsini, yəni rentabellik astanasını təyin etmək tələb olunur.

Rentabellik astanası aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir:

$$R_a = \frac{S_x}{S_m - D_m}$$

Burada: R_a -rentabellik astanası;

S_x -sabit xərclər;

S_m -satış məbləği;

D_m -nisbi ifadədə dəyişən xərclərdir.

Bizim misalımızda satışdan alınan məbləği 1 vahid kimi qəbul etsək, dəyişən xərclərin satış məbləğinə nisbəti $47000 : 52800 = 0,890$, dəyişən xərcləri çıxmaqla satış məbləği isə $52800 - 47000 = 5800$ min man., yaxud $5800 : 52800 = 0,110$ olur.

Rentabellik astanası $6400 : 0,110 = 58182$ min manatdır. Bu, o deməkdir ki, müəssisə məhsul satışının həcmi 58182 min manata çatdırmaqla zərərlilik zonasından çıxa bilər.

Zərərlilik təhlili zamanı sadəcə olaraq, zərərliliyin son nöqtəsini, rentabellik astanasını, yəni dəyişən və sabit xərclərin satış məbləği ilə örtülməsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Bu göstəricinin köməyi ilə məsrəflərin ödənilməsi dövrünü təyin etmək lazımdır. Rentabellik astanası aşağı olduqca məsrəflər daha sürətlə ödənilir və əksinə, yüksək rentabellik astanası məs-

rəflərin ödənilməsini ləngidir.

Müəssisənin maliyyə imkanları daxilində sabit xərclərlə dəyişən xərclər arasında nisbəti dəyişdirməklə satışdan alınan mənfəətin optimallaşdırılması məsələsini də həll etmək olar. Mənfəətin məsrəflərə nisbəti iqtisadi ədəbiyyatda «İstehsal vasitəsinin effekti» kimi göstərilir. İstehsal vasitəsinin təsir gücü (I_{ik}) aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir:

$$I_{ik} = \frac{S_m - D_x}{M_s}$$

Burada: I_{ik} -istehsal vasitəsinin təsir gücü;

S_m -satış məbləği;

D_x -dəyişən xərclər;

M_s -satışdan alınan mənfəətdir.

Bizim misalımızda bazis ayında istehsal vasitəsinin təsir gücü (62400-55400) :600=11,6666 olur. Məhsul satışının bazis ili ilə müqayisədə artım faizini istehsal vasitəsinin təsir gücünə vurmaqla, satışın artım faizinin mənfəətin artımına (faizilə) təsiri təyin edilir. Analitik cədvəldə bazis ili ilə müqayisədə satış məbləğini hər ay 1,0 faiz artırmaq nəzərdə tutulur. Satış məbləği 4% artırılan halda, mənfəət artımı $4 \times 11,6666 = 46,67\%$ olur.

Satış məbləği artan şəraitdə məsrəflərin ümumi həcmində sabit xərclərin payı artdıqca istehsal vasitəsinin təsir gücü də artır. Satışını həcmi azaldıqca isə sabit xərclərin payının artıb-azalmasından asılı olmayaraq, mənfəət məbləği daha çox azalır.

Məsələn, fərz edək ki, keçən ayda kiçik müəssisədə məhsul satışı 5400 min man., dəyişən xərclər-4500 min man., sabit xərclər 7200 min man. olmuşdur. Bu halda satışdan alınan mənfəət məbləği $54000-45000-7200=1800$ min man. olur. Növbəti ayda məhsul satışının həcmi 2 faiz azaltsaq, onun həcmi $545920-(52990 \times 2):100=52920$ min man. olacaqdır. Deməli, növbəti ayda məhsul satışından alınan mənfəət məbləği $52920-45000-7200=720$ min man. olacaqdır. Deməli, satışın həcmi 2 faiz azaldılan şəraitdə satışdan alınan mənfəət məbləğinin

$$\frac{(720 - 1800) \times 100}{1800} = 60 \text{ faiz azalması gözlənilir.}$$

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə maliyyə möhkəmliyi həlledici rol oynayır. Buna görə də təhlil zamanı rentabellik astanası məbləğini çıxmaqla maliyyə möhkəmliyi ehtiyatı təyin edilir. Bizim misalımızda müəssisənin maliyyə möhkəmliyi ehtiyatı yoxdur ($52800 - 58182 = -5382$), əksinə 5382 min man. məbləğində maliyyə zəifliyi nəzərə çarpır. İstehsal müəssisələrinin maliyyə möhkəmliyi məhsul istehsalı və satışının çoxaldılması hesabına təmin olunur və artırılır. Buna görə də məsrəflərin və onun nəticələrinin cari təhlilində satışın həcmnin mənfəət və rentabellik göstəricilərinə təsirinin dinamikası öyrənilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan aydın görmək olar:

Cədvəl 5.22

**Satışın, mənfəət və rentabelliğin artım templəri
(min manatla)**

Göstəricilər	Bazis ayında	Bazis ayı ilə müqayisədə satış məbləği artırıldıqda			
		I ayda 1%	II ayda, 2%	III aydı, 3%	IV aydı, 4%
A	1	2	3	4	5
1. Satış məbləği	62400	63024	63648	64272	64896
2. Dəyişən xərclər	55 400	55 954	56 508	57 062	57 616
3. Sabit xərclər	6400	6400	6400	6400	6400
4. Xərclərin cəmi	61 800	62 354	62 908	63062	64016
5. Mənfəət (I sət. - IV sət.)	600	670	740	810	880
6. Bazis ayı ilə müqayisədə mənfəətin artımı	-	700	70	70	70
7. Mənfəətin artımı, bazis ayına nisbətən %-lə	-	11,67	23,33	35	46,67
8. Rentabellik %-i	0,97	1,07	1,18	1,28	1,37
9. Rentabelliğin artımı, %	-	10,30	21,65	31,96	41,24

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, satış məbləğinin bazis ayı ilə müqayisədə 1% artımı mənfəətin 11,67%, 2% artımı 23,3%, 3% artımı 35% və 4% artımı 46,67% artımını təmin edir. Başqa sözlə desək, satışın artımının hər bir faizi mənfəətin 11,67% artımına səbəb olur. Deməli, istehsal vasi-

təsi (məhsul istehsalı və satışı) mənfəətliliyin və rentabelliyyənin yüksəldilməsində, maliyyə möhkəmliyinin gücləndirilməsində həlledici rol oynayır. Lakin satışın həcmi artdıqca, istehsal vasitəsinin təsir gücü azalır. Bizim misalımızda satış məbləği artdıqca, istehsal vasitəsinin təsir gücü aşağıdakı kimi dəyişilir:

Satış məbləği 1% artırıldıqda, istehsal vasitəsinin təsir gücü

$$I_{tk} = \frac{S_m - D_x}{M_s} = \frac{63024 - 55954}{670} = 10,55;$$

$$2\% \text{ artırıldıqda } \frac{63648 - 56508}{740} = 9,65;$$

$$3\% \text{ artırıldıqda } \frac{64272 - 57062}{810} = 8,90;$$

$$4\% \text{ artırıldıqda } \frac{64896 - 57616}{880} = 8,27 \text{ olur.}$$

Lakin satışın müxtəlif səviyyələrdə artımı nisbi ifadədə sabit xərclərə təsir etmir. Bizim misalımızda satış məbləğini vahid qəbul etsək, onun həcmi 1%, 2%, 3% və 4% artırılan bütün hallarda sabit xərclərin əmsalı 0,11218 olur.

$$\left(\frac{63024 - 55954}{63648} \text{ yaxud } \frac{64896 - 57616}{64896} = 0,11218 \right)$$

Bu halda rentabellik astanası

$$R_a = \frac{S_x}{S_m - D_{xn}} = \frac{6400}{0,11218} = 57051 \text{ min man. təşkil edir.}$$

Bu göstəricidən istifadə etməklə, maliyyə möhkəmliyi ehtiyatını təyin edək. Bu ehtiyat məbləği bazis ili ilə müqayisədə satışın həcmi:

1% artırıldıqda $63024 - 57051 = 5973$ min manat;

2% artırıldıqda $63648 - 57051 = 6597$ min manat;

3% artırıldıqda $64272 - 57051 = 7221$ min manat;

4% artırıldıqda $64896 - 57051 = 7845$ min manat olur.

Bu onu göstərir ki, satış qiymətləri və sabit xərclər dəyişməz qalan şəraitdə istehsal amilinin təsirinin gücləndirilməsi hesabına müəssisənin maliyyə möhkəmliyinin artırılması ehtiyatı mövcuddur.

VI FƏSİL. MƏNFƏƏTDƏN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

6.1 Mənfəətdən istifadənin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri

Mənfəətdən istifadə «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1 yanvar 1997-ci il tarixdə qüvvədə olan), sonralar bu qanuna edilən əlavələr və digər normativ sənədləri, habelə müəssisənin nizamnaməsini əldə rəhbər tutmaqla təhlil edilir. Mənfəətdən vergi Azərbaycan Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinin «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisinin hesablanması və büdcə ödənilməsi qaydaları haqqında» 15 iyun 1997-ci il tarixli, 6 sayılı təlimatının tələbləri üzrə hesablanır və büdcəyə ödənilir. Bu təlimata görə istehsal müəssisələri vergiyə cəlb olunan mənfəətin 3%-i həcmi büdcəyə ödəyirlər. Eyni zamanda özlərinə məxsus səhmlərdən, istiqrazlardan və digər qiymətli kağızlardan, başqa müəssisələrdə payla iştirakı gəlirlərindən 15%, pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti üzrə gəlirlərin 3% miqdarında vergi tutulur. Büdcəyə çatması iqtisadi sanksiyalar üzrə məbləğlər, yerli vergilər və rüsumlar, əmlak vergisi, torpaq vergisi və s. vergilər də balans mənfəətində istifadənin təhlili zamanı nəzərə alınır.

Ehtiyat fondu, yığım fondu, istehsalın inkişafı fondu, istehlak fondu, sosial inkişaf fondu və digər fondlar və ehtiyatlar da mənfəət hesabına yaradılır. Mənfəətdən istifadənin istiqamətləndirilməsi zamanı əmək kollektivinin sosial müdafiəsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulur.

Deməli, balans mənfəətindən istifadənin təhlili həm dövlətin, həm müəssisənin və həm də əmək kollektivinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir. Dövlət mənfəətdən istifadə edilməsini qanunla tənzimləyən zaman sosial inkişafın sürətləndirilməsini nəzərdə tutur ki, gələcəkdə mənfəət kütləsinin çoxaldılması imkanları artsın. Buna görə də mənfəət vergisi hesablanarkən vergi tutulan mənfəət istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi, habelə bu məsrəflər

üçün bank kreditlərinin ödənilməsi; xeyriyyə, ekologiya və sağlamlıq fondlarına, xalq təhsili, sosial təminat və idman müəssisələrinin məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, qocalar və əlillər evlərinin saxlanılmasına, təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və bu qəbildən digər tədbirlərin həyata keçirilməsinə məsrəflər və xərclər qədər azaldılır. (norma da xilində).

Mənfəətdən istifadə olunmasına həm dövlətin və həm də müəssisənin marağı olduğuna görə mənfəətdən istifadə göstəriciləri həm dövlət orqanları (vergi müfəttişlikləri, maliyyə orqanları, sosial idarələr və i.a.), həm də müəssisələrin özləri tərəfindən təhlil edilir. Bu səbəbdən də mənfəətdən istifadənin təhlili qarşısında qoyulan vəzifələr də fərqlənir. Kənar təşkilatlar tərəfindən aparılan təhlilin (xarici təhlil) başlıca vəzifəsi vergi tutulan mənfəətin artırılması ehtiyatlarını aşkara çıxartmaqdır. Lakin xalis mənfəət balans mənfəətinin əsas tərkib hissəsi və onun həcmi balans mənfəətinin artması və azaldılmasından asılı olduğuna görə daxili təhlil zamanı balans mənfəətinin formalaşması və onun istifadə göstəriciləri də öyrənilir.

Burada başlıca məqsəd məhsul, iş və xidmətlər satışından, sair satışdan alınan mənfəətə, satışdankənar nəticələrə təsir göstərən amillərin gəlirlərdən vergi məbləğlərinin, əmlak vergisi, mənfəətdən verginin və digər amillərin xalis mənfəətə təsirini təyin etməkdir.

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlilində:

- Vergiye cəlb olunan mənfəətin formalaşması;
- Vergilərin formalaşmasına və dinamikasına təsir göstərən amillər;
- Xalis mənfəətdən istifadənin əsas istiqamətləri;
- Xalis mənfəətin formalaşmasına və ondan istifadə olunmasına təsir göstərən amillər və i.a. öyrənilir.

Mənfəətdən istifadə göstəricilərini təhlil etmək üçün 2№-li «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»-dan, 1№-li «Müəssisənin balansı» adlı hesabatdan, 81№-li «Mənfəətdən istifadə» hesabı üzrə uçot registrlərindən, uçot

tun jurnal-order forması tətbiq olunan hallarda 15№-li jurnal-orderdə verilən məlumatlardan, müvafiq qanunvericilik aktlarından, qərar və təlimatlardan, uçot registrlərindən (mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclərə və məsrəflərə aid), müəssisənin nizamnaməsindən, mənfəətdən verginin hesablanmasına dair bildirişlərdən (haqq-hesablardan) və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

6.2. Vergi tutulan mənfəətin təhlili

Qüvvədə olan Qanuna görə istehsal müəssisələrində vergitutma obyektı normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş miqdarda azaldılan (artırılan) ümumi mənfəətdir. «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilir ki, ümumi mənfəət məhsulun (işlərin və xidmətlərin), əsas fondların (o cümlədən, torpaq sahəsinin), digər əmlakın satışından müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin (zərərin) və satışdan kənar əməliyyatlardan gəlirlərin həmin əməliyyatlar üzrə xərclər və itkilər, habelə ixrac rüsumları məbləğində azaldılan məbləğdir.

Vergiye cəlb edilən mənfəətin məbləği «Müəssisə və təşkilatların mənfəətin vergisinin hesablanması və büdcə ödənilməsi qaydaları haqqında» Əsasnamənin tələbləri üzrə hesablanır. Bunun üçün əvvəlcə ümumi mənfəət (balans mənfəəti) göstəricisini hesablamaq lazımdır.

Ümumi mənfəət (balans mənfəəti) hesabat dövrü ərzində müəssisənin bütün mənfəət və zərərlərinin balanslaşdırılmasının ümumi nəticəsidir. Bu göstərici bütün gəlirlərin xərclərdən artıq məbləği olub, maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatın (forma №2) «Balans mənfəəti yaxud zərəri» maddəsində, 080-cı sətirin 3-cü və 4-cü sütunlarındakı məlumatların fərqi kimi müəyyənləşdirməklə, müəssisənin hesabat dövründə əldə etdiyi mənfəət və ya zərərin son qalığını xarakterizə edir və 080-cı sətirdə əks etdirilir.

Vergiye cəlb olunan mənfəət həm cəmiyyətin tələbatının

(mənfəət vergisi, əmlak vergisi, iqtisadi sanksiyalar üzrə büdcəyə ödəmələr və d. formasında) və həm də müəssisənin tələbatının ödənilməsində (ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu və s. fondların yaradılması, xeyriyyə məqsədlərinə, kollektivin istehlakına, fərdi istehlaka və i.a. ayırmalar formasında) həlledici rol oynayan balans mənfəətinə görə formalaşır.

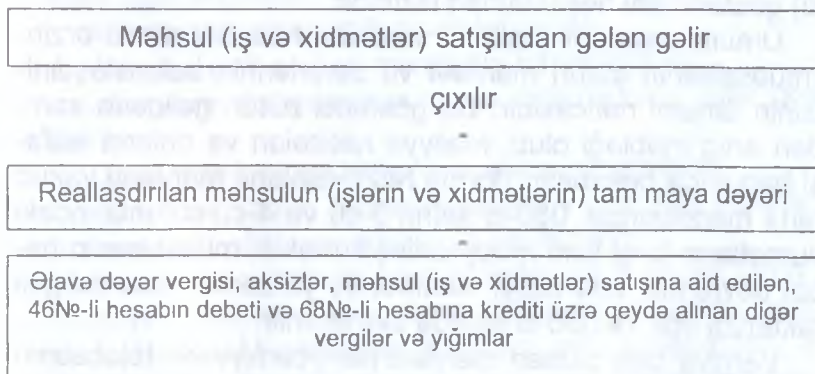
Vergiye cəlb olunan mənfəətə görə hesablanan vergi məbləği ödənildikdən sonra mənfəətin qalan hissəsi müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəəti təşkil edir. Bu səbəbdən də vergi alınan mənfəətin və xalis mənfəətin formalaşmasında ayrı-ayrı göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili həm bu işdə marağı olan dövlət orqanları, həm də müəssisələrin özləri tərəfindən aparılır.

Bir qayda olaraq, balans mənfəətindən gəlirə görə vergi, əmlak vergisi, büdcəyə çatası iqtisadi sanksiyalar, yerli vergilər və rüsumlar, mənfəətdən vergi hesablanarkən qanunda nəzərdə tutulan güzəştlər (mənfəət hesabına xərclər və məsrəflər) çıxıldıqdan sonra, yerdə qalan məbləğ vergi tutulan mənfəət məbləği hesab olunur.

Vergi tutulan mənfəətin və xalis mənfəətin formalaşması qaydası aşağıdakı sxemdə verilir (bax sxem №1)

Sxem №1

Vergi tutulan mənfəətin və xalis mənfəətin formalaşması sxemi

alınır

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəət («satışın nəticələri»)

üstəgəl (çıx)

Sair satışdan alınan mənfəət (zərər)-«Sair satışın nəticələri»

alınır

Ümumi mənfəət (balans mənfəəti), yaxud zərər məbləği

ÇIX

Maliyyə nəticələrinə aid edilən vergi məbləğləri

alınır

Vergi üzrə güzəştlər daxil edilmədən tutulan mənfəətin məbləği

Vergi üzrə güzəşt məbləğləri

alınır

Vergi tutulan mənfəət məbləği

ÇIX

Mənfəətdən vergi məbləği

yekunu

Xalis mənfəət məbləği

Təhlil apardığımız müəssisədə vergi tutulan mənfəət məbləğinə əsas amillərin təsirini (yeni göstəricilərin əlaqəsini) aşağıdakı analitik cədvəldə görmək olar.

Cədvəl 6.1

**Vergi tutulan mənfəətin təhlili
(min manatla)**

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +,-	
			məbləği	%-lə
1. Balans mənfəəti	301642	300118	-1524	-0,50
2. Əmlak vergisi	2060	2215	+155	+7,52
3. Müəssisənin gəlirlərindən müvafiq faiz dərəcələri üzrə tutulan vergi	1846	1326	-520	-28,17
4. İqtisadi sanksiyalar, yerli vergi və rüsumlar üzrə büdcəyə ödəmələr	852	4210	+3358	+394,13
5. Vergiyə cəlb edilən mənfəət (1-ci sət.-2-ci sət.-3-cü sət.-4-cü sət.)	296884	292367	-4517	-1,52
6. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflər	28950	32640	+3690	+12,75
7. Vergi tutulan mənfəət (5-ci sət.-6-cı sət.)	267934	259727	-8207	-3,06
8. Qüvvədə olan vergi dərəcəsi (32%) üzrə mənfəətdən vergi məbləği ⁴	85739	83113	-2626	-3,06

Qeyd: Vergi tutulan mənfəət məbləğinə müxtəlif amillərin təsirini təyin etmək məqsədilə aparılan analitik hesabla-

⁴ İndi 30%-dir.

malarda büdcəyə ödənilən vergi, (mənfəətdən vergidən başqa) və rüsumlar, iqtisadi sanksiyalar, vergi üzrə güzəşti hesablayan zaman nəzərdə tutulan xərclər və məsrəflər məd-dələri üzrə müsbət kənarlaşmalar mənfi hal kimi, mənfi kənarlaşmalar isə müsbət hal kimi qəbul edilir.

Bizim misalımızda vergi tutulan mənfəət məbləği planla müqayisədə $253727 - 267934 = -8207$ min manat, yaxud $-8207 \times 100 : 267934 = -3,06$ faiz azalmışdır.

Vergi tutulan mənfəətin azalmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Balans mənfəətinin azalması -1524 m.m.;
2. Əmlak vergisinin artması -155 m.m.;
3. Gəlirə görə verginin azalması +520 m.m.;
4. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən hesaba alınan xərclərin və məsrəflərin artması - 3690 m.m.;
5. İqtisadi sanksiyalar, yeni vergi və rüsumlar üzrə büdcəyə ödəmələrin artması -3358 m.m.

Cəmi: -8207 m.m.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhsul buraxılışının hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına əmtəəlik məhsul qalıqlarının plana nisbətən dəyişilməsinin və reallaşdırılan məhsulun strukturunun maya dəyərinin və satış qiymətlərinin plana nisbətən artması və azalmasının iştirakı üzrə gəlirlər, hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illərin mənfəəti və zərər, alınan cərimə, peniya və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla), ümitsiz (vaxtı ilə balansdan silinmiş) debitor borcların daxil olması üzrə gəlirlər, başqa müəssisələrdən alınan maliyyə yardımı, birja, broker və digər fəaliyyətlərdən alınan gəlirlər, aksiyalar, istiqraz vəərəqələri və digər qiymətli kağızlardan gəlirlər, mənfəətdən vergi üzrə güzəşt hesablayan zaman hesaba alınan xərclər və məsrəflərin dəyişilməsi və i.a. vergi tutulan mənfəət məbləğinə təsir göstərir.

Vergi tutulan mənfəətin təhlilinin sonrakı mərhələsindən yuxarıda sadaladığımız amillərin vergi tutulan mənfəət məbləğinin artması yaxud azalmasına təsiri təyin edilir.

6.3. Vergilər üzrə hesablaşmaların təhlili

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə vergilər böyük təsir göstərir. Vergilərin düzgün hesablanmaması və vaxtında ödənilməməsi halları aşkar edildikdə, güclü iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində, vergilər üzrə hesablaşmaların təhlili və bütün vergi məbləğlərinin vaxtında ödənilməsinə təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına (normativ sənədlərə) görə müəssisə, idarə və təşkilatlar maliyyə orqanlarına mənfəətdən vergi, əlavə dəyər vergisi, əmlak vergisi, mədən vergisi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, digər müəssisələrdə payla iştirakından alınan gəlirdən vergi, səhmlərdən, istiqrazlardan alınan gəlirlərdən vergi, əmək haqqı və digər ödəyicilərdən vergi, aksiz vergisi, gömrük vergisi, yol vergisi, xaricdən gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi, tranzit vergisi, sanksiyalar qaydasında büdcəyə ödəmələr, birdəfəlik rüsumlar və i.a. vergi və rüsumlar ödəyir.

Vergilər üzrə hesablaşmaları təhlil etmək üçün «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»-dan (forma №2), müəssisənin balansından (forma №1), plan hesablamalarından, vergi qanunvericiliyinə dair normativ sənədlərdən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş vergi və rüsumların hesablanması və ödənilməsinə dair qərarlardan (qaydalardan) və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

Mənfəətdən vergi və büdcəyə digər ödəmələr balans mənfəətinin çox hissəsini təşkil edir. Büdcəyə ödəmələr vaxtında həyata keçirilmədikdə böyük iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir. Bu səbəbdən də vergilərin təhlili zamanı ilk növbədə mənfəətdən büdcəyə ödənilən vergilər üzrə hesablamaların vəziyyəti təhlil edilir. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (Cədvəl №6.2).

Mənfəətdən büdcəyə ödəmələrin təhlili

Ve- rgi nin adı	Keçən ildə		Hesabat ilində					Kənarlaşma (+, -)					
	min man	balans mənfə ətində xüsusi çəkisi, %-lə	plan üzrə		faktiki		plandan		keçən ildən		büd c- əyə olan ödə mə- lər (7-ci süt.- 5-ci süt.)		
			min man	balans mənfə- tində xüsusi çəkisi, %-lə	hesablama üzrə	büdcəyə ödəni- lib	min man. (5-ci süt.-3- cü süt.)	balans mənfə- tində xüsusi çəkisi, %- lə (6-cı süt.- 8-ci süt.)	min man. (7-ci süt.- 5-ci süt.)	balans mənfə- tində xüsusi çəkisi, %-lə (6-cı süt.- 2-ci süt.)			
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

Analitik cədvəli oxumaqla büdcəyə ödəmələr üzrə planın yerinə yetirilməsini, ödəmələrin dinamikasını, onların strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri, habelə mənfəətdən vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə büdcəyə olan borc məbləğlərini təyin etmək asandır. Əsas məsələ mənfəətdən vergi məbləğinin artması və ya azalmasına təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etməkdən ibarətdir.

Mənfəətdən vergilərin plana nisbətən artması və ya azalmasına başlıca olaraq, aşağıda göstərilən iki amil təsir göstərir:

1. Vergi tutulan mənfəət məbləğinin dəyişilməsi;
2. Vergi dərəcələrinin dəyişilməsi.

Vergi tutulan mənfəət məbləğinin artması və ya azalmasına, öz növbəsində, balans mənfəətinin, mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflər üzrə məbləğlərin dəyişilməsi təsir göstərir:

Təhlil zamanı:

1. Vergi tutulan mənfəətin faktiki məbləği ilə plan məbləği arasındakı müsbət və ya mənfi fərqi vergi dərəcəsi faizinə vurub (Azərbaycan Respublikasında 30%-dir), 100-ə bölməklə, vergi tutulan mənfəətin plana nisbətən artması və ya azalmasının mənfəətdən vergi məbləği üzrə kənarlaşmaya təsiri təyin edilir;

2. Balans mənfəətinə dair faktiki göstərici ilə plan göstəricisi arasındakı müsbət və ya mənfi fərqi mənfəətdən vergi dərəcəsi faizinə vurub, 100-ə bölməklə, balans mənfəətinin dəyişilməsinin mənfəətdən vergi məbləği üzrə kənarlaşmaya təsiri təyin edilir;

3. Hesabat ili ərzində vergi dərəcəsi faizinin artması və ya azalması miqdarını faktiki vergi tutulan mənfəəti məbləğinə vurub, 100-ə bölməklə, vergi dərəcələrinin artması və azalmasının mənfəətdən vergi məbləği üzrə kənarlaşmaya təsiri təyin edilir;

4. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflərə dair faktiki və plan məbləğləri arasındakı fərqi mənfəətdən vergi dərəcəsi faizinə vurub, 100-ə bölməklə, vergi hesablanarkən güzəşt edilən xərclərin artması və ya azalmasının mənfəətdən vergi məbləğinə

təsiri təyin edilir. Lakin bu halda müsbət kənarlaşma mənfi hal kimi və mənfi kənarlaşma müsbət hal kimi qəbul edilir.

Təcrübədə mənfəətdən vergi, gəlirə görə vergi, torpaq vergisi, aksiz vergisi, əlavə dəyər vergisi və i.ə. büdcəyə ödənilən vergilərin və digər ödənclərin artması və ya azalması səviyyəsi eyni olmur. Buna görə də vergi və ödənclərin təhlili zamanı büdcəyə ödənilən vergilərin tərkibində və onların strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir. Daha doğrusu, həm mütləq rəqəmlə və həm də ümumi məbləğdə xüsusi çəkisinə görə plana nisbətən artma və ya azalma təyin edilir.

6.4. Xalis mənfəətin təhlili

Xalis mənfəət müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Balans mənfəətindən büdcəyə ödənilən vergi və digər ödənc məbləğləri çıxıldıqda yerdə qalan məbləğ müəssisənin xalis mənfəətini təşkil edir. O, müəssisənin əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, likvidliyin qarşısının alınması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, ölkədaxili və xarici bazarlarda möhkəm, geniş fəaliyyəti, bazar rəqabəti şəraitində işgüzar fəallığın və i.ə. problemlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xalis mənfəət göstəricisi həmişə müəssisələri və maliyyə bazarlarını idarə edənlərin diqqətini cəlb edir. Müəssisənin özünün yaşaması, iş yerlərinin saxlanılması və artırılması, dividendlərin ödənilməsi bilavasitə, xalis mənfəətin dinamika-sından asılıdır.

Bütün fəaliyyət dövrü ərzində, müəssisə tərəfindən qazanılan və yığılan mənfəət (vergi və dividendləri çıxmaqla) göstəricisi onun fəaliyyətinin inkişafını qiymətləndirməyə imkan verir. Bu göstəriciyə (maddəyə) keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti, yığım fondları və hesabat ilinin xalis gəliri (vergiləri, yayındırılmış vəsaiti və dividendləri çıxmaqla) daxildir.

Səhmdar kapitalının xalis rentabelliği (xalis mənfəətin səhmdar kapitalına nisbəti $\times 100$), xüsusi vəsaitin xalis rentabelliği (xalis mənfəətin xüsusi vəsaitə nisbəti $\times 100$) və digər bu qəbildən olan göstəricilərin səviyyəsi və dinamikası, xalis

mənfəətin həcmindən bilavasitə asılıdır.

Müəssisənin fəaliyyətində həlledici rol oynayan istehsalın inkişafı, sosial inkişaf, istehlak, yığım və i.ə. fondlar, birgə müəssisələrdə və səhmdar cəmiyyətlərində isə ehtiyat fondu xalis mənfəət hesabına yaradılır. Müəssisənin qeyri-istehsal sahələrinin təsərrüfatlarının, müəssisənin fəaliyyətini nizamlayan şirkətlərin, birliklərin və digər orqanların saxlanılması üçün ayırmalar da xalis mənfəət hesabına həyata keçirilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində xalis mənfəət göstəricisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən də xalis mənfəətin formalaşmasını təhlil etməklə, onun daha da artırılmasını təmin edən ehtiyatların aşkara çıxarılması və daha tez səfərbər edilməsi üçün tədbirlər planının hazırlanması, mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə üçün zəruridir.

Əsas məsələ xalis mənfəətin formalaşmasına təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini təyin etməkdir. Xalis mənfəət, balans mənfəətinin tərkib hissəsi olduğuna görə, balans mənfəətinə təsir göstərən amillər, eyni zamanda, xalis mənfəətə də bu və ya digər formada təsir göstərir. Buna görə də əksər amillərin xalis mənfəətə təsirinin təyin edilməsinə dair hesablamalarda xalis mənfəətin balans mənfəətinin tərkibində xüsusi çəkisinə dair göstəricidən istifadə edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan görmək olar.

Cədvəl 6.3

Xalis mənfəətə təsir göstərən amillərə dair hesablamalar

Təsir göstərən amillər	Amillərin təsirinin hesablanması qaydası
Xalis mənfəətin dəyişməsi: O cümlədən, hansı amilin hesabına:	Faktiki xalis mənfəət məbləği)-(plan üzrə xalis mənfəət məbləği)
1. Balans mənfəətinin dəyişməsi hesabına	(Cəmi balans mənfəətinin plana nisbətən artması (azalması məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından alınan mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) o cümlədən:	(Məhsul (iş və xidmətlər) satışından mənfəətin plana nisbətən artması məbləği) × (balans mənfəətinə xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)

1.1.1 Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin plana nisbətən dəyişilməsi	(Reallaşdırılan məhsulun, iş və xidmətlərə aid mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.1.2 Reallaşdırılan məhsulun strukturunun plana nisbətən dəyişilməsi	(Reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik hesabına mənfəətin artması (azalması) məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.1.3 Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin artması (azalması)	(Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin plana nisbətən artması (azalması) hesabına balans mənfəətinin azalması (artması) məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.1.4 Reallaşdırılan məhsul (iş və xidmətlərin) qiymətlərin dəyişilməsi	(Qiymətlərin artması (azalması) hesabına mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.1.-ci amil üzrə cəmi (1.1.1.+1.1.2.+1.1.3.+1.1.4.=1.1.)	Bərabərlik təmin olunurduqda hesablamalar düzgün sayılır.
1.2. Sair satışdan alınan mənfəətin dəyişilməsi	(Sair satışdan alınan mənfəətin plana nisbətən artması (azalması) məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.3. Satışdankənar nəticələrin dəyişilməsi	(Satışdankənar nəticələr hesabına balans mənfəətinin artması (azalması) məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.3.1. Qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə payla iştirakından alınan mənfəət	(Qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə payla iştirakından alınan nəticələr hesabına balans mənfəətinin artması (azalması) məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.3.2 Alınan cərimə, peniya və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla)	(Faktiki alınan peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri (ödənilən məbləğləri çıxmaqla) hesabına balans mənfəətinin artımı) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.3.3. Hesabat ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin mənfəət və zərər	(Hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illərin mənfəət və zərər məbləğləri arasındakı fərq) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.3.4 Övvəllər hesablardan silinmiş borcların və debitor borcların daxil olması	(Hesabat ilində daxil olmuş borc və debitor borcu məbləğləri (övvəllər hesablardan silinmiş)) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1.3.5 Xüsusi təyinatlı fondları tamamlamaq üçün digər müəssisə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımı	(Xüsusi təyinatlı fondları tamamlamaq üçün digər müəssisə və təşkilatlardan alınan maliyyə yardımı məbləği) × (balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi)
1. 3-cü amil üzrə cəmi: (1.3.1.+1.3.2.+1.3.3.+1.3.4.+1.3.5.)=1.3	Bərabərlik təmin olunurduqda hesablamalar düzgün sayılır.

II. Balans mənfəətində xalis məhsulun xüsusi çəkisinin dəyişilməsi	$(\text{Faktiki balans mənfəəti məbləği}) \times (\text{balans mənfəətində xalis mənfəətin faktiki xüsusi çəkisi} - \text{balans mənfəətində xalis mənfəətin plan üzrə xüsusi çəkisi})$
2.1 Gəlirdən verginin dəyişilməsi	$(\text{Faktiki balans mənfəəti}) \times (\text{faktiki balans mənfəətində gəlirdən vergi məbləğinin faktiki xüsusi çəkisi} - \text{balans mənfəətində gəlirin plan üzrə xüsusi çəkisi})$
2.2 Hərəkət etməyən əmlakdan vergi məbləğinin dəyişilməsi	$(\text{Faktiki balans mənfəəti məbləği}) \times (\text{faktiki balans mənfəətində hərəkət etməyən əmlakdan verginin xüsusi çəkisi} - \text{balans mənfəətində hərəkət etməyən əmlakdan verginin plan üzrə xüsusi çəkisi})$
2.3. Mənfəətdən vergi dərəcələrinin dəyişilməsi	$(\text{Faktiki balans mənfəəti}) \times (\text{balans mənfəətin təyin olunmuş dərəcə üzrə gəlirə görə verginin faktiki xüsusi çəkisi} - \text{plan üzrə xüsusi çəkisi})$
I əmil üzrə cəmi $(2.1.+2.2+2.3)=I$	Bərabərlik təmin olunduqda hesablamalar düzgün sayılır

Mənfəətin təhlilində xalis mənfəətdən başqa sözlə desək, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən nə dərəcədə istifadə edildiyini təyin etmək az əhəmiyyət kəsb etmir. Hal-hazırda qüvvədə olan normativ sənədlərdə göstərilir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələr qanunvericiləyə uyğun olaraq mənfəət vergisi və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra, yerdə qalan xalis mənfəətdən istədikləri kimi istifadə edə bilərlər. Buna görə də təhlil zamanı mənfəətin bölüşdürülməsi proporsiyaları və tendensiyası, bu və ya digər fonda ayırmaların plana və əvvəlki illərə nisbətən artması, yaxud azalması və bu kənarlaşmaların səbəbləri öyrənilir.

Qüvvədə olan normativ sənədlərdə xalis mənfəət hesabına ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu (o cümlədən, kollektiv istehlak və fərdi istehlak üçün) və digər fondların yaradılması, sair məqsədlərə xərclənməsinə icazə verilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə xalis mənfəətdən istifadə, başqa sözlə desək, onun bölüşdürülməsi göstəriciləri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 6.4

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlili

	Plan üzrə		Hesabat üzrə		Artma (+), azalma (-)	xüsusi çəkisi, %-lə
	Məbləği min man.	balans mənfəə- tində, xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği, min man.	balans mənfəətində, xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği, min man.	
1 Balans mənfəəti	301642	100,0	300118	100,0	-1524	-0,5
2 Xalis mənfəət	193292	64,08	192706	64,21	-586	+0,13
Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi						
2.1 Ehtiyat fonduna	5721	1,90	6060	2,02	+339	+0,12
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	2,96	x	3,14	x	+0,18
2.2 Yıdım fonduna	6830	2,26	5240	1,75	-1590	-0,31
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	3,53	x	2,71	x	-0,82
2.3 İstehlak fonduna	137669	65,42	120640	40,20	-17029	25,22
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	71,22	x	62,60	-17029	-9,62
O cümlədən:						
1.1 Kollektiv istehlaka, min man.	55050	18,25	48720	16,23	-6330	-2,02
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	28,48	x	25,28	x	-3,20
2.3.2 Fərdi istehlaka, min man.	82619	27,39	71920	23,97	-10699	-3,42
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	14,28	60766	20,25	+17694	+5,97
2.4. Sair məqsədlərə	43072	14,28	60766	20,25	+17694	+5,97
Xalis mənfəətə nisbətən faizlə	x	22,29	x	31,53	x	+9,24

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində balans mənfəəti plana nisbətən 1524 min manat, yaxud 0,5% az olmuşdur. Bu səbəbdən də xalis mənfəət məbləği 586 min man. azalmış, lakin buna baxmayaraq, balans mənfəətində onun payı 64,08 faizdən 64,21 faizə (+0,13%) artmışdır. Hesabat ilində mənfəətdən vergi dərəcəsi sabit qalan, planda nəzərdə tutulduğundan az balans mənfəəti əldə edilən şəraitdə, balans mənfəətində xalis mənfəətin xüsusi çəkisinin 0,13% artması, büdcəyə ödənilən digər vergilərin azalması ilə izah olunur.

Xalis mənfəət üzrə plan tapşırığı $192706 \times 100 : 193292 = 99,70\%$, yaxud 0,30% kəsrlə yerinə yetirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, mənfəəti bölüşdürən zaman ehtiyat fonduna 339 min manat, sair məqsədlərə 17694

min manat planda nəzərdə tutulduğundan çox vəsait ayırmışdır. Plandan artıq balans mənfəətinin və xalis mənfəətin əldə edilməsinə nail olmayan şəraitdə xalis mənfəətdən yığım və istehlak fondlarına ayırmaların azaldılması hesabına sair məqsədlərə yönəldilən xalis mənfəətin plana nisbətən 5,97% çoxaldılmasını və xalis mənfəətin tərkibində bu maddənin xüsusi çəkisinin 22,28%-dən 31,53%-dək, yəni 9,24% artırılmasını müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz.

Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində faktiki əldə edilən xalis mənfəətdən istifadə və onun bölüşdürülməsində planda nəzərdə tutulmuş nisbətlərə riayət edilməmişdir. Xalis mənfəətin bölüşdürülməsində planda nəzərdə tutulan nisbətlər hesaba alınsaydı, müvafiq fondlara xalis mənfəətdən ayırmalar üzrə kənarlaşmalar 6.5-ci cədvəldə göstərilən kimi olardı (bax: cədvəl № 6.5)

Cədvəl 6.5

**Faktiki xalis mənfəətin plan strukturuna uyğun
bölüşdürülməsinin təhlili**

Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətləri	Faktiki xalis mənfəətdən plan nisbətlərinə görə ayrılmalı idi	Faktiki ayırıb	Kənarlaşma min min (+,-)
1.Ehtiyat fonduna ayırmalar edilmişdir:	192706×2,96:100=5704	6060	+356
2. Yığım fonduna	192706×3,53:100=6803	5240	-1563
3. İstehlak fonduna	192706×71,22:100=137245	120640	-16605
O cümlədən:			
kollektiv istehlaka	192706×28,48:100=54883	48720	-6163
Fərdi istehlaka	192706×42,74:100=82362	71920	-10442
4. Sair məqsədlərə	192706×22,29:100=42954	60766	+17812

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisənin rəhbərliyi xalis mənfəətdən istifadəyə dair plan intizamını gözləyə bilməmişdir. Hesabat ilinin xalis mənfəətində planda nəzərdə tutulduğundan ehtiyat fonduna 356 min manat, sair məqsədlərə 17812 min manat çox vəsait ayrıldığı şəraitdə, istehsalın inkişafı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində əmək adamlarının maddi stimullaşdırılmasında həlledici rol oynayan, indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha zəruri olan yığım fonduna 1563 min man. az vəsait ayrılmışdır. Bunu bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə müsbət hal hesab etmək olmaz.

VII FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

7.1. Maliyyə vəziyyəti təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatında azad bazar rəqabəti şəraitində müəssisənin yaşaması, iflasa uğraması və böyük maliyyə uğursuzluqlarına düşər olması, rəqabətdə liderlik, qiyməti və mənfəətin maksimumlaşdırılması, mümkün iqtisadi artım temp-ləri, müəssisə fəaliyyətinin yüksək rentabelliyyənin təmin olunması və i.a. onun fəaliyyətində həlledici rol oynayan bu əla-mətlər maliyyə vəziyyətindən bilavasitə asılıdır.

Maliyyə-təsərrüfat subyektinin iqtisadiyyatına təsir gös-tərməyə kömək edən vacib vasitələrdən biridir. Müəssisənin cari və perspektiv maliyyə vəziyyəti onun maliyyə təminatı cə-hətdən mümkün və məqsədyönlü inkişaf templərini qiymətlən-dirmək, vəsait mənbələrinin artırılmasını daha asan təmin edən ehtiyatları aşkara çıxartmaq və səfərbər etmək məqsə-dilə öyrənilir. Burada təhlilin başlıca məqsədi maliyyə siyase-tini həyata keçirtməklə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi-nin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkara çıxartmaqdan ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə və-ziiyyətində əmələ gələn dəyişikliklərə təsir göstərən əsas amilləri aşkara çıxartmaq, onların dərəcəsini təyin etmək və maliyyə vəziyyətində gözlənilən meylləri proqnozlaşdırmaq təhlilin başlıca istiqamətləridir.

Müxtəlif mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən müəs-sisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında dövlət tə-minatı mövcud olmayan indiki zamanda bütün müəssisələrdə, hətta yüksək inkişaf templərinə nail olmuş müəssisələrdə be-lə, maliyyələşdirmə mənbələrinin artırılmasına bu və ya digər dərəcədə ehtiyac daim hiss olunur. Bu ehtiyacı həm daxili eh-tiyatları səfərbər etmək, həm də müəssisədən kənar mənbələr hesabına ödəmək tələb olunur. Həmin mənbələri müəssisə özünün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti haqqında obyektiv infor-masiyanı təhlil etməklə, kapital bazarında axtarır tapmaq

mümkündür. Deməli, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi xarici investorların və kreditorların da maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir.

Müəssisənin maliyyəsi dedikdə, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı, digər fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan pul münasibətləri sistemi başa düşülür. Fəaliyyətdə olan müəssisənin maliyyə vəziyyəti əmtəəlik məhsulun, iş və xidmətlərin, material dəyərlərinin satışından, əsas vəsait obyektlərinin satışı və ləğv edilməsindən alınan pul vəsaitinin, banklardan alınan kreditlərin, müəssisə, idarə və təşkilatlardan alınan borcların, malsatanlara və digər kreditorlara olan borcların, mal alanlardan daxil olan avansların, xüsusi təyinatlı fondların müvəqqəti, azad vəsaitinin yaranmasında, yerləşdirilməsi və istifadəsində ifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisənin istehsal, kommersiya və digər növlərdə fəaliyyətinin normal gedişatını təmin edəcək miqdarda maliyyə resursları ilə təmin olunması, mövcud resursların məqsədəuyğunluğu, səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektləri, habelə onların xarici ölkələrdə fəaliyyətdə olan subyektləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin genişlənməsi, öz növbəsində, müəssisələrin ödəniş qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasını tələb edir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin dərin təhlili onların səmərəli idarə edilməsi üçün çox zəruridir.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili maliyyə təhlilinin əsas tərkib hissəsidir. Maliyyə təhlili maliyyə vəziyyətinin təhlili ilə yanaşı, mənfəətin formalaşması və ondan istifadənin, maya dəyəri göstəricilərinin və idarəetmədə daha çox zəruri olan digər iqtisadi və təşkilati məsələlərin təhlilini də əhatə edir. Maliyyə vəziyyəti müəssisənin istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətlərinin nəticələrindən, müəssisənin maliyyəsi isə onun maliyyə vəziyyətindən asılı olduğuna görə, idarəetmədə ma-

liyyə təhlilindən istifadə miqyası artır və beləliklə də maliyyə vəziyyətinin təhlilinə olan ehtiyac da artır. Maliyyə vəziyyətinin təhlili maliyyə təhlilinin tərkib hissəsi olduğundan, bunlar qarşılıqlı əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, müəssisənin pul vəsaiti çatışmadıqda (pul vəsaitinin hərəkətinin təhlili maliyyə təhlilinin əsas obyektidir) onun ödəniş qabiliyyəti zəifləyir, istehsalı azalır. Eyni zamanda fasiləsiz, yüksək keyfiyyətdə məhsul buraxılışı və reallaşdırılması pul gəlirlərinin çoxaldılmasına, həm də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Bu iki təhlil növünün informasiya mənbələrində də oxşarlıq az deyildir. Maliyyə təhlilində maliyyə hesabatları ilə yanaşı mühasibat hesabatı formalarından və uçot registrlərində formalaşan informasiyalardan istifadə edildiyi kimi maliyyə vəziyyətinin təhlilində də maliyyə və mühasibat hesablarından, habelə maliyyə təhlilinin nəticələrindən istifadə edilir. Buna görə də, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti maliyyə resurslarının müntəzəm surətdə daxil olması və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə, hesablama-kredit intizamının gücləndirilməsinə, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin strukturunun tənzimlənməsinə, ödəniş qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına yönəldilməlidir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun maliyyə münasibətlərinin bütün elementlərini özündə birləşdirir, istehsal-iqtisadi amillərin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyir. Maliyyə vəziyyəti müəssisənin cari və perspektiv ödəniş qabiliyyətini, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitin hərəkətini, bu vəsait növlərindən istifadənin səmərəliliyini, maliyyə sabitliyini və bu qəbildən olan digər iqtisadi elementləri əks etdirən xüsusi göstəricilər sistemi vasitəsi ilə xarakterizə olunur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsində mülkiyyət sahibləri ilə yanaşı, maliyyə və vergi orqanlarının, investisiyaların, borc verənlərin, onunla alqı-satqı münasibətlərində olan kənar müəssisələrin marağı olduğuna görə, maliyyə vəziyyətinin təhlili də daxili təhlilə və xarici təhlilə bölünür.

Daxili təhlil müəssisədə idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər tərəfindən idarəetmə ilə əlaqədar qərar-

ların qəbul edilməsi məqsədi ilə mühasibat uçotu registrləri və hesabatlarında verilən informasiyaya əsasən aparılır. Onun nəticələrindən istehsal-maliyyə fəaliyyətinin planlı idarəedilməsində, maliyyə fəaliyyətinə cari və sonradan nəzarət işlərində və bu fəaliyyətin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilir.

Xarici təhlil müəssisənin maliyyə fəaliyyətində marağı olan xarici investorlar, borc verənlər, vergi orqanları, maliyyə orqanları, digər kənar təşkilatlar və nəzarət funksiyalarını icra edənlər tərəfindən, mətbuatda nəşr oluna bilən informasiyalardan (hesabatlardan) istifadə etməklə aparılır.

Müasir şəraitdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Müəssisə vəsaitinin mövcud vəziyyətini, dinamikasını, tərkib və strukturunu öyrənmək;

2. Müəssisə vəsaitinin, onun tərkib hissələrinin artması və ya azalması səbəblərini, təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək;

3. Müəssisə vəsaitinin mənbələrini, onların dinamikası və strukturunu öyrənmək;

4. Vəsait mənbələrinin artmasına (azalmasına), strukturun dəyişməsinə təsir göstərən amilləri təyin etmək və hər bir amilin təsir dərəcəsini hesablamaq;

5. Uzunmüddətli aktivlərin vəziyyətini, dinamikasını, strukturunu və dəyişməsinə təyin etmək;

6. İstehsal və tədavül sferalarında olan cari aktivlərin vəziyyətini, strukturunu və dinamikasını öyrənmək;

7. Müəssisənin likvidlik vəziyyətini öyrənmək;

8. Debitor və kreditor borclarının hərəkətini və strukturunu öyrənmək;

9. Müəssisənin ödəniş qabiliyyətini öyrənmək;

10. Dövriyyə vəsaitindən istifadə dərəcəsini öyrənmək və bu vəsaitdən daha da səmərəli istifadə istiqamətlərini təyin etmək və i.ə.

Maliyyə vəziyyətinin təhlilində mühasibat Balansından (1№-li Müəssisənin balansı-forma), maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatdan (2№-li forma), balans əlavə olunan 5№-li hesabat formasından debitor və kreditor borclarının inventa-

rızasiyası siyahılarından, hesabatlara əlavə olunan izahatlardan, müxtəlif normativ sənədlərdən, müəssisə əmlakının qiymətləndirilməsinə dair sənədlərdən, cari uçot məlumatlarından, mühasibat uçotu registrlərindən, auditor rəylərindən və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

7.2. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayış

Maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayış bu mövzuda təhlilin istiqamətlərini, hansı göstəricilərin daha da ətraflı, dərin təhlil edilməsinin zəruriliyini təyin etmək üçün lazımdır.

Maliyyə vəziyyətini təhlil etmək üçün tələb olunan informasiya, başlıca olaraq mühasibat balansında verilir. İndi Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyətdə olan müəssisə, idarə və təşkilatlarda beynəlxalq standartlara uyğun mühasibat balansı formasından istifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin tələblərinə uyğun hazırlanan bu hesabat formasında maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün tələb olunan informasiyalar yığcam şəkildə verilir. Balansın aktivində müəssisənin əmlakı və alınacaq borcları haqqında qruplaşdırılmış halda verilən məlumatlar müəyyən hesabat dövründə uzunmüddətli və cari aktivlər, likvidliyin öyrənilməsi üçün tələb olunan çətin reallaşdırılan aktivlər üzrə məbləğləri, passivində verilən məlumatlar isə maliyyə resurslarının mənbələrinin və kredit və borc məbləğləri üzrə onun öhdəliklərini asanlıqla təyin etməyə imkan verir. Balansın aktiv və passivində onun bölmələri və maddələri üzrə mövcud qruplaşdırma nəinki balans maddələrinin formalaşması üsullarını yaxşı bilən mühasiblərə, eyni zamanda müəssisənin mövcud maliyyə vəziyyətində, onun proqnozlaşdırılmasında marağı olan müəssisə rəhbərlərinə iqtisadi xidmət bölmələrinin işçilərinə, investorlara, vergi inspeksiyasının və bank idarələrinin mütəxəssislərinə, təsərrüfatın maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə, ona təsir göstərən amilləri, vəsaitlə onun mənbələri arasında uyğunluq, yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəni, maliyyə vəziyyətinin sabitliyi və proqnozlaşdırılmasını təyin etməyə imkan verir.

Uzun bir dövr ərzində müəssisə fəaliyyətinin sabitliyi onun maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən mühüm əlamətdir. O,

müəssisənin ümumi maliyyə strukturu, onun kreditorlardan asılılığı ilə bilavasitə əlaqədardır. Bazar münasibətləri şəraitində özəl sektorda, hətta dövlət strukturunda fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələr istehsal və satış proseslərinə minimum həcmdə vəsait qoymaqla, bu proseslər üçün maliyyə resurslarına olan tələbi borc pul hesabına maliyyələşdirməyi üstün tuturlar. Lakin unutmamaq olmaz ki, xüsusi kapitalla borc kapitalı arasında nisbətin ikincisinin üstünlüyü ilə tənzimlənməsi, sonralar bir neçə borc verən tərəfindən borcun eyni vaxtda, müəssisə üçün sərfəli olmayan bir dövrdə tələb edilməsi, onun müflisləşməsinə səbəb ola bilər.

Uzun bir dövr ərzində müəssisənin maliyyə sabitliyi mülkiyyət sahiblərinin cəmi vəsait məbləğlərində xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitinin nisbəti ilə təyin edilir. Bunun üçün balans məlumatlarından istifadə etməklə, xüsusi kapitalın təmərküzləşməsi əmsalı, avans edilmiş vəsaitin dövretməsi əmsalı, iqtisadi artımın sabitliyi əmsalı və digər müvafiq göstəricilər hesablanır.

Xüsusi kapitalın təmərküzləşməsi əmsalı avans edilən vəsait məbləğində müəssisə sahiblərinin payını xarakterizə edir. Bu əmsal yüksək olduqca müəssisənin maliyyə sabitliyi artır, xarici kreditorlardan asılılığı azalır. Bu göstəricinin əksi, cəlb edilmiş kapitalın təmərküzləşməsi əmsalıdır. Bir qayda olaraq, bu iki əmsalın cəmi vahidə bərabər olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi kapitalın payı artdıqca, kreditorlar müəssisənin fəaliyyətinə daha çox vəsait qoymaq üçün daha fəal çalışır və əksinə.

Xüsusi kapitalın təmərküzləşməsi əmsalının əksi, eyni zamanda maliyyə asılılığı əmsalıdır. Bu əmsalın artımı müəssisənin maliyyələşdirilməsinə cəlb edilmiş vəsaitin payının artmasını xarakterizə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcədən maliyyələşdirmə məhdud olduğuna görə əsas vəsaitin əldə edilməsi və kapital qoyuluşlarının aparılmasında borclardan və kreditlərdən daha çox istifadə olunur. Buna görə də balans məlumatlarından istifadə etməklə, uzunmüddətli qoyuluşların strukturu əmsalı təyin edilir. Bu göstərici, əsas vəsaitin vəsait dövriyyədən kə-

nar aktivlərin hansı hissəsinin xarici investorlar tərəfindən maliyyələşdirilməsini xarakterizə edir.

Borc vəsaitinin uzunmüddətə cəlb edilməsi əmsalı isə kapitalın strukturunu xarakterizə edir. Bu əmsalın artımı müəssisənin xarici investorlardan asılılığının artımını xarakterizə edir.

Xüsusi kapitalın manevr etmə qabiliyyəti əmsalı cari fəaliyyətin maliyyələşdirilməsində xüsusi kapitalın payını xarakterizə edir. Xüsusi kapitalın payının azalması isə müəssisənin xarici investorlardan və borc verənlərdən asılılığının artmasını xarakterizə edir. Maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı yuxarıda sadaladığımız göstəricilərlə yanaşı, xüsusi vəsaitin cəlb edilmiş vəsaitə nisbəti əmsalından da istifadə edilir. Bu əmsal müəssisənin maliyyə sabitliyinə ümumi qiymət vermək üçün lazımdır. Sadaladığımız əmsallara və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən digər göstəricilərə dair vahid normativlər yoxdur. Həm də həmin göstəricilər planlaşdırılır. Odur ki, müəssisənin balans məlumatlarından istifadə etməklə, hesablanan həmin göstəriciləri əvvəlki illərin, mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq eyni şəraitdə fəaliyyət göstərən və oxşar məhsul buraxan müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla nəticə çıxartmaq məqsədə uyğundur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün tələb olunan göstəricilərin hesablanması və təhlilində mühasibat balansında verilən informasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aşağıda müəssisənin maliyyə vəziyyətini təhlil etmək üçün istifadə olunan hesabat ili üçün mühasibat balansı verilir. (Cədvəl №7.1)

Mühasibat balansı

Göstəricilər AKTİV	Sətrin kodu	İlin əvvə- linə	İlin so- nunə
I Əsas vəsaitlər və s. dövrüyədənənar aktivlər			
Əsas vəsaitlər:			
İlk (bərpa) dəyəri*	010	1094756	1102011
(01,03)			
Köhnəlmə (02)*	011	566416	423629
Qalıq dəyəri	012	528340	678382
Qeyri-maddi aktivlər			
İlk dəyəri* (04)	020	17	36
Köhnəlmə* (05)	021	-	5
Qalıq dəyəri	022	17	31
Quraşdırılasi avadanlıqlar (07)	030	210	1565
Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları (08,61)	040	489	16222
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (06)	050	349	2370
Təsisçilərlə hesablaşmalar (75)	060	-	-
Sair dövrüyədənənar aktivlər	070	100	-
I bölmə üzrə cəmi:	080	529505	698570
II. Ehtiyatlar və məsrəflər			
İstehsal ehtiyatları (10, 15, 16)	100	99813	107316
Böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar (11)	110	-	-
Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar:			
İlk dəyəri* (12,16)	120	5805	13881
Köhnəlmə* (13)	121	4753	10606
Qalıq dəyəri	122	1052	3275
Bitməmiş istehsal (20, 21, 23, 29, 36, 44)	130	5847	99385
Gələcək dövrün xərciləri (31)	140	400925	334258
Hazır məhsul (40)	150	4418	72501
Mallar (satış qiyməti)* (41)	160	-	1222
Ticarət əlavəsi* (42)	161	-	-
Alış qiymətilə	162	-	1222
Alınmış qiymətlilər üzrə əlavə dəyər vergisi (19)	175	-	-
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	176	-	-
II bölmə üzrə cəmi:	180	511955	617357
III Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və s. aktivlər			
Yüklənmiş mallar (45)	199	3992	40512
Debitorlarla hesablaşmalar:			
Mallara, iş və xidmətlərə görə (62, 76)	200	2225	337006
Alınmış veksellər üzrə (62)	210	-	-
Törəmə (qız) müəssisələrlə (78)	220	-	891
Büdcə ilə (68)	230	-	710
Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə (73)	240	8	4905
Sair debitorlarla	250	203	8558
Məlsatən və podratçılara verilmiş avanslar (61)	260	-	18077
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (58)	270	17	33
Pul vəsaitləri:			
Kassa (50)	280	352	70533
Hesablaşma hesabı (51)	290	-	-
Valyuta hesabı (52)	300	-	-
Sair pul vəsaitləri (55, 56, 57)	310	73	1512
Sair dövrüyə aktivləri	320	55	876
III bölmə üzrə cəmi:	330	6925	483613

Zərərlər:			
Keçmiş illər (88)	340	-	-
Hesabat ilində (dövründə)	350	-	-
Balans (080, 180, 330, 340 və 350-ci sətirlər üzrə məbləğlərin cəmi)	360	1048385	1799540
Passiv			
I Xüsusi vəsait mənbələri			
Nizamnamə kapitalı (85)	400	1032530	966895
Əlavə kapitalı (95)	401	-	-
Ehtiyat kapitalı (86)	402	-	2787
Yığım fondları (98)	410	-	-
İstehlak fondları (88)	420	-	-
Sosial sferalar fondu (88)	430	3981	374
Keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəət (88)	440	-	-
Məqsədli maliyyələşdirmə və daxil olmalar (96)	450	18	34
İcarə öhdəlikləri (97)	460	-	-
Mənfəət:			
Hesabat ilində (dövründə)* (80)	470	7365	75982
İstifadə edilmiş* (81)	471	7365	75982
Hesabat ilində (dövründə) bölüşdürülməmiş mənfəət			
	472	-	13333
I bölmə üzrə cəmi:	480	1036529	983423
II Hesablaşmalar və sair passivlər			
Uzunmüddətli bank kreditləri (92)	500	-	294699
Uzunmüddətli borclar (95)	510	-	-
Qısamüddətli bank kreditləri (90)	600	3813	-
İşçilər üçün bank kreditləri (93)	610	8	4905
Qısamüddətli borclar (94)	620	-	-
Kreditörlerle hesablaşmalar:			
Mallara, iş və xidmətlərə görə (60, 76)	630	-	422379
Verilmiş veksellər üzrə (60)	640	-	-
Əmək ödənişləri üzrə (70)	650	1637	29083
Sosial sığorta və təminat üzrə (69)	660	-	-
Əmlak və şəxsi sığorta üzrə (65)	670	493	13798
Törəmə müəssisələrlə (78)	680	-	-
Büdcədən kənar ödənişlər üzrə (67)	690	-	10004
Büdcə ilə (68)	700	2306	32087
Sair kreditörlerle	710	3477	8238
Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar (64)	720	-	-
Təsisçilərlə hesablaşmalar (75)	725	-	-
Gələcək dövrün gəlirləri (83)	730	-	-
Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar (89)	740	122	924
Şəbhəli borclar üzrə ehtiyatlar (82)	750	-	-
Sair qısamüddətli passivlər	760	-	-
II bölmə üzrə cəmi	770	11856	816117
Balans (480 və 770-ci sətirlərin məbləğləri)	780	1048385	1799540

*-bu sətirlər üzrə məlumatlar balansın yekununa daxil edilmir.

Mühasibat balansını oxumaq, sadə hesablama üsullarının köməyi ilə balansın üfuqi təhlili və trend təhlilini aparmaq və maliyyə əmsallarını hesablamaq yolu ilə müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayışına nail olmaq mümkündür.

Balansın oxunması zamanı onun aktivində və passivində

verilən mütləq göstəricilər öyrənilir. Balansı oxumaqla müəssisənin əmlak vəziyyəti, xüsusi kapitalın və cəlb edilmiş vəsaitin yaranması mənbələri təyin edilir, mal satanlarla və mal alanlarla, maliyyə-kredit idarələri ilə, borc verənlərlə hesablaşma əlaqələri, hesabat ilinin nə məbləğdə mənfəətlə başa vurması qiymətləndirilir.

Balansın üfüqi təhlili balans tərtib olunan tarixə müxtəlif maddələr üzrə hesabat göstəricilərinin ilin (kvartalin, ayın) əvvəli ilə, bazis dövrü ilə müqayisədə mütləq və nisbi artmanı yaxud azalmanı təyin etməyə imkan verir.

Təhlil apardığımız müəssisədə balansın üfüqi təhlilinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl №7.2)

Cədvəl 7.2

Balansın horizontal təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna	
	min man.	%-lə	Min man.	ilin əvvəlinə nisbətən %-lə
AKTİV				
Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədənkenar aktivlər:				
Əsas vəsaitlər	528340	100,0	678382	128,4
Qeyri-maddi aktivlər	17	100,0	31	182,3
Quraşdırılacaq avadanlıqlar	210	100,0	1565	745,2
Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları	489	100,0	16222	3317,4
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	349	100,0	2370	679,1
Sair dövriyyədənkenar aktivlər	100	100,0	-	-
Yekunu	529505	100,0	698570	131,9
2.Dövriyyə vəsaitləri:				
Ehtiyatlar və məsrəflər	511955	100,0	617357	120,6
Pul vəsaiti	352	100,0	70533	20037,8
Debitorlarla hesablaşmalar	2436	100,0	351470	14428,2
Sair dövriyyə vəsaitləri	4137	100,0	61610	1489,2
Yekunu	518880	100,0	1100970	212,6
Balans	1048385	100,0	1799540	171,6
PASSİV				
Xüsusi kapital				
Nizamnamə kapitalı	1032530	100,0	966895	93,6
Fondlar və ehtiyatlar	3999	100,0	3195	78,9
Mənfəət	-	-	13333	*
Yekunu	1036529	100,0	983423	94,9
Cəlb edilmiş vəsaitlər				
Uzunmüddətli bank kreditləri və borclar	*	*	294699	*
Qısamüddətli bank kreditləri və borclar	3821	100,0	4905	128,4
Kreditorlarla hesablaşmalar	7913	100,0	515589	6515,7
Sair passivlər	122	100,0	924	737,4
Yekunu	11856	100,0	816117	6883,6
Balans	1048385	100,0	1799540	171,6

Müasir güclü inflyasiya şəraitində üfqi təhlilin nəticələri və müəssisənin illik fəaliyyətində onun qiymətləndirilməsi az əhəmiyyət kəsb edir. Bunu analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Keçən ilin əvvəli ilə müqayisədə müəssisənin pul vəsaitinin 20037,8%, debitorlarla hesablaşmaların 14428, 2%, kreditorlarla hesablaşmaların 6515,7%, başa çatdırılmamış kapital qoyuluşlarının 3317,4% və i.ə. artımı inflyasiya ilə bilavasitə bağlıdır. Güclü inflyasiya şəraitində Balansın maddələri və bölmələri üzrə artım faizlərindən təsərrüfatlararası müqayisəli təhlildən istifadə etməklə, dürüst nəticə çıxartmaq mümkündür. Belə bir şəraitdə balans məlumatlarının vertikal təhlili tələb olunur. Şaquli təhlil müəssisə vəsaiti və onun tərkibinin strukturunu xarakterizə edir. Üfqi təhlildən fərqli olaraq mühasibat balansı məlumatlarının şaquli təhlili müəssisənin iqtisadi potensialının təsərrüfatlararası müqayisəli təhlilini aparmağa və nəinki, resurslardan istifadə göstəriciləri, eyni zamanda istifadə olunan əmək, material və maliyyə resurslarının həcmi və strukturu kəskin surətdə fərqlənən müəssisələrin iqtisadi potensialı və onun nəticələrini müqayisə etməyə imkan verir. Şaquli təhlilin köməyi ilə nisbi göstəricilərin araşdırılması inflyasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılmasına köməklik edir.

Təhlil apardığımız müəssisədə balansın şaquli təhlilinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl №7.3)

Cədvəl 7.3

Mühasibat balansının şaquli təhlili

Göstəricilər	Xüsusi çəkisi, %-lə		Kənarlaşma %-i (+, -)
	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	
AKTİV			
I. Əsas vəsaitlər və s. dövrüyyədənkenar aktivlər:			
Əsas vəsaitlər	50,40	37,70	-12,70
Geyn-maddi aktivlər	-	-	-
Quraşdırılacaq avadanlıqlar	0,02	0,09	+0,07
Başa çatdırılmış kapital qoyuluşları	0,06	0,90	+0,84
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	0,03	0,19	+0,16
Sair dövrüyyədənkenar aktivlər	-	-	-
Yekunu	50,51	38,88	-11,83

II. Dövryyə vəsaitləri:			
Ehtiyatlar və məsrəflər	48,89	34,31	-14,8
Pul vəsaiti	0,03	3,92	+3,89
Debitorlarla hesablaşmalar	0,24	19,53	+19,29
Sair dövryyə vəsaitləri	0,39	3,42	+3,03
Yekunu	49,49	61,18	+11,63
Balans	100,0	100,0	-
PASSIV			
Nizamnamə kapitalı	98,49	53,73	-
Fondlar və ehtiyatlar	0,38	0,18	-
Mənfəət	-	0,74	-
Yekunu	98,87	54,65	-
Cəlb edilmiş vəsaitlər:			
Uzunmüddətli bank kreditləri və borclar	-	16,38	-
Qısamüddətli bank kreditləri və borclar	0,36	0,27	-
Kreditorlarla hesablaşmalar	0,76	28,65	-
Sair passivlər	0,01	0,05	-
Yekunu	01,03	45,35	-
BALANS	100,0	100,0	-

Şaquli təhlil müəssisə vəsaitinin və onun mənbələrinin strukturunu xarakterizə edir. Şaquli təhlil istifadə olunan resursların həcmi və strukturuna görə fərqlənən müəssisələrin balans məlumatlarından istifadə etməklə, təsərrüfatlararası müqayisəli təhlil aparmağa imkan verir. Nisbi göstəricilərdən istifadə etmək aparılan şaquli təhlil inflyasiyanın neqativ təsirini hesaba almağa, vəsaitin və onun mənbələrinin strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri düzəltməklə obyektiv nəticə çıxartmağa imkan verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə təcrübəsində üfüqi və şaquli təhlil biri-digərini tamamlayır və mülkiyyət forması, istehsalın həcmi, istehsal istiqaməti müxtəlif olan təsərrüfatların göstəricilərini müqayisə etməklə, əmlakın və onun mənbələrinin səmərəli strukturunu, vəziyyətində əmələ gələn dəyişiklikliyi aşağıdakı analitik cədvəldə verilmiş məlumatlardan aydın görmək olar. (Cədvəl №7.4)

Cədvəl 7.4

Müəssisənin əmlak vəziyyətinin dəyişməsi

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Dəyişiklik, (+, -)	
	min man.	%-lə	min man.	%-lə	min man.	Dəfə
1. Müəssisənin cəmi əmlakı	1048385	100,0	1799540	100,0	+751155	+1,7
O cümlədən:						
Əsas kapitala çevrilmiş daha tez dövr edən aktivlər:	528340	50,4	678382	37,7	+50042	+1,3
Ehtiyatlar və məsrəflər	511955	48,8	617357	34,3	+05402	+2
Pul vəsaiti və sair aktivlər	8090	0,8	503801	28,0	+495711	+62,3

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, keçən il ərzində müəssisənin əmlakı $751,2$ milyon manat artmışdır ki, bunun da $150042 \times 100 : 751155 = 20,0$ faizi kapitala çevrilmiş ehtiyatların $105402 \times 100 : 751155 = 14,0$ faizi ehtiyat və məsrəflərin, $495711 \times 100 : 751155 = 66,0$ faizi isə pul vəsaiti və sair aktivlərin payına düşür.

Həcm göstəricilərinin yüksək tempə artımı inflyasiya prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Artımın yüksək həcmnin cəmi $1/5$ hissəsinin (20%-nin) kapitala çevrilmiş vəsaitə aid olmasını müsbət hal hesab etmək olmaz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna balans məlumatlarında əsasən aparılan üfüqi və şaquli təhlilin nəticələrini öyrənməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda son bir neçə ilin təmsalında müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini öyrənmək məsləhətdir.

Bunun üçün müəssisənin maliyyə vəziyyətinin trend təhlili aparılır. Trend təhlili bir neçə ilin hesabat göstəricilərinin bazis ili ilə müqayisədə nisbi kənarlaşmaları xarakterizə edir.

Balans məlumatlarından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə ümumi qiymət verən zaman maliyyə əmsallarından da istifadə olunur. Maliyyə əmsallarının hesablanması çox asandır, həm də uzun müddətə maliyyə əmsallarına istinad etməklə təhlil aparıldıqda inflyasiyanın təsirini kənarlaşdırmaq asan olur. Maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayışını öyrənməsində bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu halda təhlil apardığımız müəssisənin hesabat ilinin müvafiq sənaye sahələri üzrə orta göstəricilərlə, əvvəlki illərin müvafiq göstəricilərini bu rəqabətdə olan müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla, ümumi nəticə çıxartmaq mümkün olur.

Təhlil apardığımız müəssisənin təmsalında hesablanan hesabat ilinin maliyyə əmsalları bazis ili ilə müqayisədə müvafiq sənaye sahəsi üzrə orta göstəricilərlə müqayisədə, rəqabətdə olan müəssisələrlə müqayisədə və i.a. aşağı olduqda, maliyyə vəziyyətini daha ətraflı, dərin təhlil etməklə təsərrüfatdaxili ehtiyatları daha dəqiq aşkara çıxartmaq və səfərbər

etmək tələb olunur. Lakin bu halda hesabat ilinin faktiki göstəricilərinə əsasən hesablanan və maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin əvvəlki illərin və rəqabətdə olan müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə, qəbul edilmiş standartlarla, eləcə də sahə üzrə orta göstəricilərlə müqayisə edilməyin mümkünlüyünü (müqayisəyə gələn göstəricilər olmasını) təyin etmək tələb olunur.

Təhlil zamanı faktiki maliyyə əmsalları səviyyəsinin baza dövrünün əmsalları ilə müqayisədə aşağı düşməsi aşkar edildikdə, təhlil aparılan müəssisədə təhlilin daha da dərinləşdirilməsi tələb olunan göstəricini axtarib tapmaq və onu daha da dərin təhlil etmək tələb olunur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, təhlil yolu ilə təyin etdiyimiz bu və ya digər əmsal bəzən müəssisənin konkret spesifik əlamətlərinin təsiri altında qəbul edilmiş ümumi standart normasına uyğun gəlmir. Bəzən də müqayisə üçün qəbul etdiyimiz, yaxud müəssisənin faktiki nail olduğu bazis ilinin bu və ya digər əmsalı optimal olmaya da bilər.

Buna görə də operativ idarəetmə məqsədilə vəziyyətinin təhlili zamanı təyin etdiyimiz müvafiq əmsalları tutuşdurmaqla maliyyə vəziyyətinin idarə edilməsi barədə qərarlar qəbul edən zaman bu qəbildən olan xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə almaq və ən vacib maliyyə əmsallarına istinad etmək məqsəduğundur.

7.3 Müəssisənin əmlak vəziyyətinin təhlili

Müəssisənin əmlakı, başqa sözlə desək, onun istifadəsində olan vəsait məbləği haqqında məlumat mühasibat balansının aktivində verilir. Burada müəssisə aktivlərinin ümumi məbləği aktivlərin ümumi həcmində uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərin, qısamüddətli qoyuluşların, pul vəsaitinin, debitor borclarının, maddi-istehsal ehtiyatlarının mövcud vəziyyəti və hesabat dövrü ərzində artımı (azalması) haqqında məlumat verilir. Müəssisə vəsaitinin mövcud vəziyyətini, onun dinamikasını və strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri öy-

rənmək üçün mühasibat balansı məlumatlarından istifadə etməklə, daha doğrusu, balans məlumatlarını oxşar əlamətlərə görə qruplaşdırmaqla, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək tələb olunur (cədvəl № 7.5)

Cədvəl 7.5

Müəssisə vəsaitinin mövcud vəziyyəti, tərkibi və strukturunun təhili

Müəssisənin vəsaiti (balansın aktiv)	İlin əvvəlinə		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)		Müəssisə vəsaitinin strukturunun dəyişməsi, %-lə (4-cü süt. - 2-ci süt.)
	məbləği min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	min man. (3-cü süt. - 1-ci süt.)	%-lə (5-ci süt. x 100. 1-ci süt.)	
1 Cəmi vəsait (balansın cəmi)	1048385	100,0	1799540	100,0	+751155	+71,65	x
1 Uzunmüddətli aktivlər (set 010+030+040+050+080)	529488	50,51	698539	38,82	+69051	+31,93	-11,69
1.2 Qeyri-maddi aktivlər (set 010)	17	-	31	-	+13	-	-
1.3 Cari aktivlər (2-ci və 3-cü bölmələrin cəmi)	518897	49,49	1100970	61,18	+582073	+112,18	+11,69
1.3.1 Material dövriyyə vəsaiti (set 100+122+130+150+162+180)	115022	22,17 ¹	324211	29,15	+209189	+181,87	+7,28
1.3.2 Pul vəsaiti və qısamüddətli qiymətli kağızlar (set 270+280+310)	442	0,08 ¹	72078	6,55 ¹	+71636	+16207,24	+6,47
1.3.3 Debitor borcları və s. aktivlər (set 40+200+220+230+240+250+260+320)	403433	77,75 ¹	70481	64,00	+301248	+74,67	-13,75

Qeyd: 1.3.1, 1.3.2 və 1.3.3 maddələri üzrə xüsusi çəki göstəriciləri cari aktivlər üzrə yekun məbləğinə nisbətən təyin edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərini ayırmaq və bunların tərkibini, strukturunu və dinamikasını öyrənmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Uzunmüddətli aktivlər, müəssisənin fəaliyyətində azı bir ildən çox istifadə olunan, heabat ili ərzində satmaq üçün nəzərdə tutulmayan, ancaq istehsal fəaliyyəti üçün tələb olunan vəsaitdir.

Qısamüddətli aktivlər, yaxud dövriyyə vəsaiti (aktivləri) ancaq bir hesabat dövrü (təqvim ili) ərzində istifadə olunan, satılan yaxud bu və ya digər formada istehlak olunan vəsaitlərdir. Qüvvədə olan qaydaya görə uzunmüddətli aktivlər

mühasibat balansının aktivinin birinci bölməsində – «Əsas vəsaitlər və dövriyyədənkenar aktivlər» bölməsində həm ilk dəyəri ilə, həm də qalıq dəyəri ilə, dövriyyə vəsaiti (aktivləri), yaxud qısamüddətli aktivlər isə mühasibat balansının aktivinin ikinci və üçüncü bölmələrində əks etdirilir.

Mühasibat balansının təhlilində müəssisənin maliyyə vəziyyətini dürüst qiymətləndirmək və müvafiq maliyyə qərarlarını çıxartmaq üçün müəssisənin dövriyyə vəsaitini pul vəsaiti, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, debitor borcları və maddi-istehsal ehtiyatları kimi qruplaşdırmaq tələb olunur.

Bizim misalımızda müəssisənin cəmi vəsaiti hesabat dövrü (ili) ərzində cəmi 751155 min manat, yaxud 71,65 faiz, o cümlədən uzunmüddətli aktivlər 169051 min manat, yaxud 31,93 faiz artmışdır. Lakin bu artımı müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Belə ki, müəssisə vəsaiti, yəni balansın aktivini hesabat ili ərzində 71,65 faiz artdığı halda, uzunmüddətli aktivlər cəmi 31,93 faiz, başqa sözlə desək, aktivin bütün artımı ilə müqayisədə $71,65 : 31,93 = 2,2$ dəfə az artmışdır ki, aktivin bütün müəssisənin maddi-texniki bazasının zəifləməsini xarakterizə edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli maliyyə dəyəri ilə həcmi ilin əvvəli ilə müqayisədə $(1102011:1094756) \times 100 - 100 = +0,66$ faiz artan şəraitdə onun qalıq dəyəri ilə məbləğinin $(67778382:528340) \times 100 - 100 = + 28,40$ faiz artması uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının artım tempinin qənaətbəxş olmasını sübut edir. Buna başlıca olaraq, əsas vəsait obyektlərinin təzələnməsi əmsalının yüksəldilməsi hesabına nail olmaq mümkündür. Müəssisədə əsas vəsait obyektlərinin təzələnməsinə böyük qayğının nəticəsidir ki, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının 90 faizindən çoxunu təşkil edən əsas vəsait obyektlərini yararlılıq əmsalının əvvəlindəki $528340 : 1094756 = 0,4286$, yaxud 48,26 faizdən, ilin sonunda $678382 : 1102011 = 0,6156$, yaxud 61,56 faizədək artmışdır.

Müəssisənin cəmi vəsaiti 71,5 faiz, o cümlədən uzunmüddətli aktivlər 31,93 faiz artan şəraitdə, vəsaitin ümumi həcmində uzunmüddətli aktivlərin payının 11,69 faiz azalması car aktivlərin daha yüksək artım tempi ilə izah olunur.

Müəssisənin vəsaitinin ümumi həcmində qeyri-maddi aktivlərin payı çox azdır ($31 \times 100 : 1799540 = 0,0017\%$). Bu səbəbdən də aktivin yekun məbləğində uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının 11,69 faiz azalması cari aktivlərin eyni faiz miqdarında azalması ilə nəticələnmişdir.

Əksər müəssisələrdə dövriyyədənkenar aktivlərin 90 faizindən çoxunu əsas vəsaitlər, başqa sözlə desək, uzun bir dövr ərzində istifadə olunan, özlərinin maddi forması olan vəsaitlər təşkil edir. Müəssisə aktivlərinin təsnifatında nəzərdə tutulan bu qrupa bina və tikililər, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və müəssisənin maddi-texniki bazasının əsasını təşkil edən digər vəsaitlər daxil edilir. Qüvvədə olan qaydaya («Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu») görə, əsas vəsaitlər müəssisə vəsaitinin tərkibində qalıq dəyəri ilə əks etdirildiyi üçün müəssisə vəsaitinin ümumi həcmində onun payı və dinamikası da amortizasiyanı hesaba almaqla qalıq dəyəri ilə əks etdirilir.

Qeyri-maddi aktivlərə təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə edilən və gəlir gətirən torpaq sahələrindən (sərvətlərdən) istifadə hüquqları, patentlər, lisenziyalar, əmtəənişanları, ticarət markaları, müəlliflik hüquqları, elmi-tədqiqat və sınaq-konstruksiya işlərinə məsrəflər, proqram təminatı məsrəfləri, «nou-hau» proqram məhsulları, inhisar və imtiyaz (üstünlük) hüquqları və i.ə. daxil edilir.

Bizim misalımızda qeyri-maddi aktivlər müəssisə vəsaitinin cüzi bir hissəsini təşkil edir. Lakin bazar münasibətləri dərinləşdikcə onların daha sürətli artımı gözlənilir. Burada da qeyri-maddi aktivlər hesabat ili ərzində 17 min manatdan 31 manatadək, yəni 182,2 faizədək ($31 \times 100 : 17$) artmışdır.

Cari aktivlər, yaxud dövriyyə vəsaitinə (bəzən qısamüddətli aktivlər də deyilir) mühasibat balansının ikinci və üçüncü bölmələrində əks etdirilən, bir hesabat dövrü ərzində istifadə edilən, satılan, yaxud istehlak olunan vəsaitlər daxil edilir.

Daha dürüst nəticə çıxartmaq üçün maliyyə vəziyyətinin təhlilində bütün cari aktivləri (dövriyyə vəsaitini) dörd qrupda birləşdirmək məqsədəuyğundur:

1. Pul vəsaitləri;

2. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları;
3. Debitor borclar;
4. Maddi – istehsal ehtiyatları.

Kassada, hesabləşma hesabında, valyuta hesabında, banklarda olan xüsusi hesablarda (akkreditivlər, çek kitabçaları formasında) saxlanılan, yolda olan pul vəsaitləri cari pul ödəmələri üçün istifadə olunur. Pul vəsaitləri ən üstün likvidlik aktivləri hesab olunur. O, material resurslarının əldə edilməsi, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı, satışı və pulun alınmasına-dək uçotu dövrünün başlanğıc və son nöqtəsidir. Müəyyən hesabat dövründə mövcud pul vəsaitləri məbləğindən pulla ödənilən hesabləşma öhdəlikləri çıxmaqla, tədiyyə tələbatından artıq nağd pul vəsaitləri məbləği təyin edilir. Belə olduqda, müəssisə rəhbərliyi resursların yerləşdirilməsi və onlardan istifadənin təşkilinə daha tez əməli tədbirlər görməlidir.

Müəssisənin likvid edilməsinin zəruriliyini və ödəniş qabiliyyətini təyin edən zaman çətin reallaşdırılan və səfərbər edilən digər dövriyyə aktivlərindən fərqli olaraq, pul vəsaitlərinin dəyər ifadəsində həcmi əlavə hesabləşmalar aparılma-dan təyin etmək çox asandır.

Qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına başqa müəssisələrin qiymətli kağızlarını, dövlət və yerli borclar üzrə faizli istiqrazlara bir ildən çox olmayan investisiya qoyuluşları və başqa müəssisələrə bir ilədək müddətə verilən borclar aid edilir. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları müvəqqəti azad olmuş, başqa sözlə desək, qarşıdakı qısa bir dövr ərzində cari borcları və tədiyyələri ödəmək üçün tələb olunmayan pul vəsaitini səmərəli yerləşdirmək məqsədilə yaradılır. Bizim misalımızda, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları dövriyyə aktivlərinin tərkibində çox az yer tutduğuna görə (ilin əvvəlinə 17 min manat və ilin sonuna 33 min manat) müəssisə vəsaitinin strukturu və tərkibinin təhlilinə dair hesablamağa ayrıca maddə kimi daxil edilməmiş və onlar pul vəsaiti və qısamüddətli qiymətli kağızlar maddəsində öz əksini tapmışdır.

Debitor borcları müəssisəyə çatası, lakin mühasibat balansı tərtib olunan tarixə borclulardan alınmamış vəsaitdir. Bir qayda olaraq, debitor borcları maddəsinə ödəmə müddəti bir

İldən çox olmayan borclar faktiki dəyərlə daxil edilir. Maliyyə vəziyyətinin təhlilində təmiz debitor borcları göstəricisindən istifadə etmək daha vacibdir. Faktiki debitor borcu məbləğin-dən şübhəli borclar üzrə ehtiyat məbləğini çıxmaqla, xalis de-bitor məbləği təyin edilir. Bizim misalımızda verilən balansda bu cür ehtiyat olmadığına görə bütün debitor borcları xalis de-bitor borcu kimi qəbul edilir.

Pul vəsaiti cari pul ödəmələri üçündür. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, xərclənməsinə müəyyən sədd qoyulan və müəyyən dövr ərzində banklardakı hesablardan götürmək mümkün olmayan, habelə cari tədiyyələri icra etmək üçün nə-zərdə tutulmayan pul vəsaiti maliyyə vəziyyətinin, xüsusilə də ödəniş qabiliyyətinin təyin edilməsində hesaba alınmır.

Pul vəsaiti və onun hərəkətinə dair informasiya müəssi-sənin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük inkişaf yolu keçmiş ölkələrdə pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair xüsusi hesabat forması tətbiq edilir və bu hesabat formasında verilən informasiyadan daxili təhlil işlərində istifadə olunur. Bəzi ölkələrin açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərində «Mühasibat ba-lansı» «Maliyyə nəticələrinə dair hesabat»larla yanaşı, «Pul vəsaitinin hərəkətinə dair hesabat»ın da mətbuatda elan edil-məsi (nəşr edilməsi) kimi uçot standartı qüvvədədir. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə pul vəsaitlərinin hərəkə-tinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, Beynəlxalq Uçot Standartları Komitəsinin hazırladığı müvafiq uçot standartında 7№-li «Pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair hesabat» forması nəzərdə tutulmuşdur.

Bizim misalımızda debitor bocları və sair aktivlər cari ak-tivlərin, yəni dövriyyə vəsaitlərinin 3/4 hissəsini təşkil edir. Bu maddə (1.1.3.) üzrə məbləğlərin bütün dövriyyə vəsaitində payı ilin əvvəlinə 77,75 faiz olduğu halda, ilin sonuna 64,00 faizədək, yaxud 13,75 faiz azalmışdır. Bütövlükdə debitor borcları və sair aktivlər ilin sonuna ilin əvvəli ilə müqayisədə 301248 min manat, yaxud 74,67 faiz artan şəraitdə, bu maddə üzrə xüsusi çəkinin 13,75 faiz azalması, pul vəsaiti və maddi dövriyyə vəsaiti maddələri üzrə artım templərinin daha yüksək

(müvafiq olaraq, 16207,24 faiz və 181,87 faiz) olmasının nəticəsidir. Balansda verilən məlumatlardan göründüyü kimi, sair aktivlər (140-cı və 320-cı maddələr) ilin əvvəli ilə müqayisədə çox az-3335846 min man [(4005295 + 55) – (33 4258 + 876)] azalmışdır. Deməli, 1.3.3. maddə üzrə artım debitor borclarının artımı hesabına olmuşdur. Balansda verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təkcə mallara, iş və xidmətlərə görə debitor borcları ilin əvvəli ilə müqayisədə 335781 min man (337006 - 2225) artmışdır. Digər debitor borcları da xeyli artmışdır ki, bunu müəssisənin maliyyə vəziyyətində müsbət hal hesab etmək olmaz.

Müəssisə balansından göründüyü kimi, ehtiyatların və məsrəflərin çox hissəsini- ilin əvvəlinə 78,31 faizi ($400925 : 511955 \times 100$) və ilin sonuna 54,14 faizi ($334258 : 617357 \times 100$) gələcək dövrün xərcləri təşkil edir. Bunu yeni istehsal sahələrinin mənimlənməsi ilə əlaqədar olaraq, gələcək dövrün xərclərinin çoxalmasının nəticəsi kimi qəbul etmək olar.

Gələcək dövrün xərclərinin bir qismi istehsal məsrəflərinə silindiyinə görə dövriyyə aktivlərində bu xərclərin xüsusi çəkisi ilin sonunda xeyli artmışdır ki, bunu da bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisənin işində müsbət hal kimi qəbul etmək olar.

7.4. Cari aktivlərin təhlili

Bir qayda olaraq, bir təqvim ilini əhatə edən hesabat dövrü ərzində istifadə olunan, satın alınan yaxud müəssisənin özündə istehsal olunan, hesabat tarixinə mövcud olan vəsait cari aktivlərə aid edilir. Təcrübədə, habelə iqtisadi ədəbiyyatlarda cari aktivlərə qısamüddətli aktivlər, yaxud dövriyyə vəsaiti, dövriyyə aktivləri də deyilir. Cari aktivlər, əksər hallarda, müəssisə vəsaitinin çox hissəsini təşkil edir. Cari aktivlərin səmərəli yerləşdirilməsi, təchizat, istehsal və satış proseslərində onlardan məqsədyönlü və qənaətlə istifadə olunması məhsul, iş və xidmətlər istehsalının çoxaldılması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, reallaşdırılmasının sürətləndirilməsi, məsrəf vəriminin yüksəldilməsi, mənfəətin çoxaldılması, likvidlik təhlükə-

sinin uzaqlaşdırılması, ödəniş qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin olunması və i.ə. müəssisənin normal fəaliyyəti üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən problemlərin müsbət həllini təmin edir. Bu səbəbdən də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı cari aktivlərin istehsal və tədavi sferalarında yerləşdirilməsi, strukturu, onlardan istifadənin səmərəliliyi öyrənilir.

Hesabat dövrü (ili, kvartal, ay) ərzində cari aktivlərin, onların ayrı-ayrı növlərinin mövcud vəziyyətini, hərəkətini, strukturunu, bu aktivlərin mütləq və nisbi göstəricilər üzrə artımı və ya azalmasını təyin etmək üçün mühasibat balansı məlumatlarından istifadə etməklə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl № 7.6).

Cədvəl № 7.6-nın məlumatlarından isə göründüyü kimi, hesabat ili ərzində müəssisənin cari aktivləri 112,18 faiz, o cümlədən istehsal ehtiyatları 7,52 faiz, azqıymətli və tezköhnələri əşyalar 211,31 faiz, bitməmiş istehsal 1599,76 faiz, hazır məhsul 1541,04 faiz, yüklənmiş mallar 904,13 faiz, cəmi maddi dövriyyə vəsaitləri 181,62 faiz artmışdır. Bu yüksək artım templəri müəyyən dərəcədə inflyasiyanın sürətli artımı ilə izah olunur.

Gələcək dövrlərin xərcləri cəmi cari aktivlərin ümumi həcmində ilin əvvəlinə 77,27 faiz təşkil etdiyi halda, ilin sonunda bu göstərici 30,36 faizədək azalmışdır. Hesabat ili ərzində güclü inflyasiya şəraitində gələcək dövrlərin xərclərinin 66667 min man, yaxud 16,63 faiz, dövriyyə aktivlərində onun xüsusi çəkisinin 46,91 faiz azalması, yeni istehsal sahələrinin işə salınması və mənimsənilməsi ilə izah olunur.

Cari aktivlerin hareketi ve strukturunun təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)		Strukturunda əməli gələn dəyişiklik
A	1	2	3	4	5	6	7
Cari aktivlər	518897	100,0	1100970	100,0	+582073	+112,18	x
O cümlədən:	99813	19,23	107316	9,74	+7503	+7,52	-9,49
İstehsal ehtiyatları							
Azqıyməli və tezkonanən əşyalar	1052	0,20	3275	0,30	+2223	+211,31	+0,10
Bitməmiş istehsal	5847	1,13	99835	9,03	+93538	+1599,76	+7,90
Hazır məhsul	4418	0,85	72501	6,59	+68083	+1541,04	+5,74
Yükənmiş mallar	3992	0,77	40511	3,68	+36093	-904,13	+2,89
Mallar	---	---	1222	0,11	+1222	---	---
Maddi dövryyə vəsaitlərin yekunu	115122	22,18	324210	29,45	+209088	+181,62	+7,27
Pul vəsaiti (nağd)	426	0,09	72044	6,54	+71618	+16811,74	+6,45
Qısamüddətli, qiymətli kağızlar	17	---	34	---	17	---	---
Pul vəsaiti və qısamüddətli qiymətli kağızların yekunu	443	0,09	72078	6,54	+71635	+16170,42	+6,45
Debitor borclar, cəmi	2407	0,46	370424	33,65	+368017	+15289,45	-33,19
Gələcək dövrlərin xərcələri	400925	77,27	334258	30,36	-66667	-16,63	-46,91

Yeni istehsalın mənimsənilməsi, eyni zamanda hazır məhsulun, yüklənmiş malların, hazır məhsulun reallaşdırılmasından alınan pul gəlirinin, habelə satışın miqyasının genişlənməsi hesabına debitor borcları artmışdır. Müəssisənin pul vəsaiti ilin əvvəli ilə müqayisədə $72044 : 426 = 169$ dəfə, xüsusi çəkisi 0,09 faizdən 6,54 faizədək, yaxud 73 dəfə (6,54: 0,09) artmışdır. Satış fəaliyyətinin genişləndirilməsi hesabına çoxalan debitor borclarını geri almaq mümkün olsaydı, müəssisənin fəaliyyətini istənilən istiqamətdə genişləndirməyə bütün imkanları açan, tez manevr etməyə əlverişli şərait yaradan pul vəsaitinin artımı daha da yüksək olardı.

Debitor borclarının ilin əvvəli ilə müqayisədə 370424 : 2407 = 154 dəfə artımı və bu borcların xüsusi çəkisinin 0,46 faizdən 33,65 faizədək yüksəlməsi, məhsul, iş və xidmətlər satışının çoxalması, habelə qüvvədə olan hesablama sisteminin qənaətbəxş olmaması ilə izah olunur. İlin sonuna cari aktivlərin 1/3 hissəsi debitor borclarının payına düşür ki, bu da müəssisə vəsaitinin malalan müəssisələrin istifadəsində olmasını xarakterizə edir.

Təhlil apardığımız müəssisədə cari aktivlərin strukturu kəskin surətdə dəyişilmişdir. Belə ki, hesabat dövrünün əvvəli ilə müqayisədə cari aktivlərin cəmi həcmində gələcək dövrlərin xərclərinin xüsusi çəkisi 46,91 faiz, istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi 9,49 faiz azalmış, bunun əksinə olaraq debitor borclarının xüsusi çəkisi 33,19 faiz, bitməmiş istehsalın xüsusi çəkisi 7,90 faiz, pul vəsaitinin xüsusi çəkisi 6,45 faiz və i.ə. artmışdır. Bu hal məhsul istehsalı proseslərinin, habelə hesablasmaların qeyri-stabilliyinin nəticəsidir ki, bu da müəssisənin xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən asılılığını artırır, həm də cari aktivlərə qoyulan vəsaitin təzədən bölüşdürülməsini tələb edir.

Cari aktivləri istehsal sferasında və tədavül sferasında olan aktivlərə bölmək olar. Çünki, müəssisənin müxtəlif sferalarında olan cari aktivlərin təsərrüfat fəaliyyətində rolunu bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir.

Istehsal sferasında olan cari aktivlərə bütün növlərdə

materiallar, yəni istehsal ehtiyatları, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar, böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar, bitməmiş istehsal, gələcək dövrlərin xərcləri, tədavül sferasında olan cari aktivlərə isə hazır məhsul, yüklənmiş mallar, mallar, pul vəsaiti, qiymətli kağızlar, debitor borcları daxil edilir. Bizim misalımızda istehsal və tədavül sferalarında olan cari aktivlərin mövcud vəziyyəti və strukturu aşağıdakı analitik cədvəldə verilir. (Cədvəl № 7.7)

Cədvəl 7.7

İstehsal və tədavül sferalarında olan cari aktivlərin təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlində		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-) min man. (3-cü süt. -1-ci süt.)	Strukturunda əmələ gələn dəyişiklik % lə (4-cü süt. 2-ci süt)
	məbləği, min man	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği, min man	xüsusi çəkisi, %-lə		
I. İstehsal sferasında olan cari aktivlər	507637	97,83	544234	49,93	+36597	-48,40
O cümlədən:						
İstehsal ehtiyatları	99813	19,66	107316	19,72	+7503	+0,06
Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar	1052	0,21	3275	0,60	+2223	+0,39
Bitməmiş istehsal	5847	1,15	99385	18,26	+92538	+17,11
Gələcək dövrlərin xərcləri	400925	78,98	334258	61,42	-66667	-17,56
II. Tədavül sferasında olan cari aktivlər	11260	2,17	556736	50,57	+545476	+48,40
O cümlədən:						
Hazır məhsul	4418	39,24	72501	13,02	+68083	-26,22
Yüklənmiş mallar	3992	35,45	40511	7,28	+36093	-28,17
Mallar	—	—	1222	0,22	+1222	+0,22
Pul vəsaiti	426	3,78	72044	12,94	+71618	+9,16
Qısamüddətli qiymətli kağızlar	17	0,15	34	0,01	+17	-0,14
Debitor borcları	2407	21,38	370424	66,53	+368017	+45,15
Cari aktivlərin cəmi	51897	100,0	1100970	100,0	+582073	+112,2

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilinin əvvəlinə müəssisənin cəmi cari aktivlərin 97,83 faizi istehsal sferasında, 2,17 faizi isə tədavül sferasında olan cari aktivlərin payına düşür. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin həyatında həlledici rol oynayan, istənilən anda uzunmüddətli və qısamüddətli qoyuluşlara çevirmək asan olan pul gəlirlərinin tədavül sferasından aldığını nəzərə alsaq, cari aktivlərdə istehsal sferasında olan vəsaitin payının belə yüksək sə-

viyyədə olmasını müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz.

İstehsal sferasında olan və yaxın gələcəkdə hazır məhsul buraxılışı və onun reallaşdırılması yolu ilə pul gəlirinin daxil olmasını təmin edən bitməmiş istehsal qalığı bu sferada olan bütün aktivlərin 1,15 faizini təşkil etdiyi halda, yeni məhsul çeşidləri istehsalının mənimsənilməsinə çəkilən gələcək dövrlərin xərcləri isə 78,98 faizinə bərabər olmuşdur. Gələcək dövrlərin xərclərinin belə yüksək həcmdə artımı yaxın gələcəkdə döviyyə aktivlərinin dövr sürətini xeyli ləngidə bilər. Bunu nəzərə alaraq, müəssisə hesabat ili ərzində bəzi məhsul çeşidlərinin istehsalının mənimsənilməsi hesabına gələcək dövrlərin xərclərini mütləq məbləğdə 66667 min manat, istehsal sferasında olan cari aktivlərdə xüsusi çəkisini isə 17,56 faiz azalda bilmişdir.

Tədavül sferasında olan vəsaitin ümumi həcmində debitor borcların xüsusi çəkisinin ilin əvvəli ilə müqayisədə 45,15 faiz artımını da qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Hesabat ilinin əvvəli ilə müqayisədə debitor borclar 154 dəfə ($370424 : 2407$) artmışdır. Debitor borcları müəssisə vəsaitinin başqa müəssisələrdə döviyyədə olduğunu və onlara fayda verdiyini xarakterizə edir. İlin sonunda gələcək dövrlərin xərcləri və debitor borcları 704682 min manat ($334258 + 370424$) məbləğində olmuşdur ki, bu da cəmi cari aktivlərin 64 faizini ($704682 : 1100970 \times 100$) təşkil edir.

Bazarın tələbinə uyğun məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması müəssisə fəaliyyətinin əsas məğzi sayılan bazar münasibətləri şəraitində istehsal prosesi ilə müqayisədə reallaşdırma daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Reallaşdırma əlamətinə görə müəssisənin bütün aktivləri əsas, yaxud nisbi daimi aktivlərə (torpaq, binalar, qurğular, nəqliyyat vasitələri, iş alətləri, maşın və avadanlıqlar, çoxillik əkmələr, məhsuldar malqara və i.a.) və cari, yaxud döviyyə aktivlərinə (əsas aktivlərdən başqa bütün aktivlər) bölünür.

Əsas aktivlər çətin reallaşdırılan aktivlərdir. Dövlət təminatı mövcud olmayan bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin likvidliyi və ya başqa səbəblərlə əlaqədar olaraq reallaşdırılması zəruri olduqda, onları reallaşdırmaq üçün uzun bir

dövr, xeyli əziyyət, həm də əlavə xərclər tələb olunur.

Cari aktivlər pula çevirmək əlamətinə görə ağır reallaşdırılan (hazır məhsul ehtiyatları, xammal və materiallar), tez reallaşdırılan (normal debitor borcları, depozitlərdə olan vəsait) və daha likvidli (pul vəsaiti, qısamüddətli qiymətli kağızlar və s.) cari aktivlərə bölünür.

Mövsümlilik əlamətinə görə cari aktivlər mövsümdən asılı olaraq artıb-azalan, yəni qeyri-sabit və asılı olmayan yeni sabit döviyyə aktivlərinə bölünür. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən meyvə-tərəvəz konserv zavodlarında, pambıq təmizləmə zavodlarında, şərab zavodlarında və i.ə. üzüm, meyvə, pambıq, tərəvəz yığımı mövsümlərində kifayət qədər xammal yığımı ilə əlaqədar olaraq, qeyri-sabit cari aktivlər artır, digər cari aktivlər sabit qalır, yaxud da azalır. Cari aktivlərini kompleks operativ idarə edilməsi səmərəliliyi, o cümlədən ağır reallaşdırılan, tez reallaşdırılan və daha likvidli, habelə qeyri-sabit və sabit cari aktivlərin artım templərini, qeyd etdiyimiz əlamətləri nəzərə almaqla strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri təhlil etməklə təyin edilir.

Müxtəlif istehsal sahələrində və istehsal miqyaslarında fəaliyyət göstərən müəssisələrində məhsul (iş və xidmətlər) satışı planını yerinə yetirmək üçün cari aktivlərə olan tələbat kəskin surətdə fərqlənir. Mal göndərmə (iş və xidmətlərin təhvil verilməsi) üzrə müqavilə öhdəliklərinin, qəbul edilmiş sifarişlərin icra müddətlərinin keçilməsi, aşağı keyfiyyətdə icrası, yaxud icra edilməməsi üçün ağır iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilən indiki bazar münasibətləri şəraitində əksər müəssisələr çoxlu pul vəsaiti (xüsusilə də valyuta hesablarında) saxlamağa, tələbatdan çox xammal və material, hazır məhsul ehtiyatları yaratmağa və bu yolla da debitor borclarını həddən artıq artırmağa maraqlıdır. Bu hal, öz növbəsində, aktivlərin cəmi həcmində cari aktivlərin payının (xüsusi çəkisinin) artmasına, son nəticədə isə cari aktivlərin (yəni döviyyə vəsaitinin) dövr sürətinin azalmasına səbəb olur. Cari aktivlərin xüsusi çəkisinin artımı onların idarə edilməsində aqressiv siyasət hesab olunur. Çünki, müəssisə balansının aktivinin yekun məbləğinə nisbətə cari aktivlərin xüsusi çəkisinin artımı, son nə-

ticədə iqtisadi rentabelliyn (satışdan alınan mənfəətin aktivin yekun məbləğinə nisbəti kimi hesablanır) aşağı düşməsinə səbəb olur.

Cari aktivləri minimuma çatdırmağı təmin edən tədbirləri həyata keçirtməklə, aktivlərin ümumi həcmində cari aktivlərin xüsusi çəkisinin azaldılması, cari aktivlərin idarə olunmasında konservativ siyasət hesab olunur. Bu halda müəssisənin iqtisadi rentabelliyni, yəni cari aktivlərin hər manatına düşən mənfəət məbləği artır.

Cari aktivlərin idarə olunmasında aqressiv və konservativ siyasətin iqtisadi rentabelliynə təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar. (cədvəl № 7.8).

Cədvəl 7.8
Cari aktivlərin aqressiv və konservativ idarə edilməsi nəticələrinin təhlili.

№	Göstəricilər	Cari aktivlərin idarə edilməsi üzrə		Kənarlaşm +, -
		aqressiv siyasət	konservativ siyasət	
1	Satışdan alınan məbləğ, min manat	1378450	1378450	--
2	Satışdan alınan mənfəət, min manat	284800	284800	--
3	Cari aktivlər (orta illik)	809934	564250	- 245684
4	Əsas aktivlər (orta illik)	604532	604532	--
5	Aktivlərin cəmi (3-cü sət + 4-cü sət)	1414466	1168782	- 245684
6	Aktivlərin cəmi məbləğində cari aktivlərin xüsusi çəkisi, %-lə (3-cü sət x 100) 5-ci sət	57,26	48,28	- 8,98
7	İqtisadi rentabellik, %-lə (2-ci sət x 100) 3-cü sət	35,16	50,47	+ 15,31

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, bütün göstəricilər eyni olan şəraitdə, cari aktivlərin idarə edilməsində konservativ siyasətin yeridilməsi, yəni onların miqdarını azaltmaqla, tələbatın minimum səviyyəsinə çatdırılması aktivlərin ümumi həcmində cari aktivlərin xüsusi çəkisinin idarəetmədə aqressiv siyasət yeridilən dövrdəki 57,26 faizdən 48,28 faizədək, yaxud 8,98 faiz azaldılmasını təmin etmişdir. Eyni

zamanda cari aktivlərin rentabelliği 35,16 faizdən 50,47 faizədək yüksəlmiş, yaxud 15,31 faiz artmışdır.

Təhlil zamanı, sadəcə olaraq cari aktivlərin, onların ayrı-ayrı növlərinin artması (azalması) məbləğlərini, dinamikasını, struktur dəyişikliklərini, ayrı-ayrı aktivlərin artması səbəblərini və nəticələrini təhlil etmək lazımdır. Məsələn; istehsal ehtiyatlarının artması: plan hesablamalarının qeyri-reallığı, faktiki daxilmaların plan hesablamalarına nisbətən çox olması; faktiki xərclərin plan hesablamalarına nisbətən çox olması (bunlar əsas səbəblərdir) və digər ikinci dərəcəli səbəblərin nəticəsində ola bilər.

Təhlil zamanı anbar uçotu kartoçkalarında verilən məlumatlardan istifadə etməklə, istehsal ehtiyatlarının, yeni xammal və material ehtiyatlarının artması və yığılıb qalmasının səbəbləri təyin edilir. Bütün səbəbləri, ümumiyyətlə, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Uzun bir dövr ərzində istehsalatda istifadə olmayan, reallaşdırılmayan, yəni hərəkətsiz qalmış xammal və materiallar üzrə qalıqların olması;

b) Uzun bir dövr ərzində istehsalatda istifadə olunmayan xammal və material resursları mövcud olan şəraitdə onların daxil olmasının davam etdirilməsi;

c) Material sərfi ilə müqayisədə, daha çox materialların daxil olması (material qalıqlarının artması);

d) Hesablamalarla əsaslandırılmamış iri partiyalarla materialların daxil olması;

e) Xammal və materialların ayın axırında daxil olması;

f) Müəssisənin istehsal istiqamətinin dəyişilməsi;

g) İstehsal texnologiyalarının və resepturaların dəyişilməsi;

h) Məhsul buraxılışının ahəngdarlığının pozulması və i.ə.

Hər bir qrupa aid səbəbin istehsal ehtiyatlarının artmasına təsirini təyin etmək üçün müəyyən rekvizitləri olan ayrıca analitik hesablama cədvəli tərtib edilir.

Məsələn, uzun bir dövr ərzində hərəkətsiz qalan xammal və material qalıqları (birinci qrup) hesabına istehsal ehtiyatlarının artması məbləğini təyin etmək üçün tərtib olunan analitik

hesablama cədvəlində xammal və materialın adı, ölçü vahidi, miqdarı, bir vahidin qiyməti, hərəkətsiz qalma tarixi (yəni hansı tarixdən anbarlarda hərəkətsiz qalması) və məbləği göstərilir.

Bu cədvəlin məlumatına əsasən reallaşdırmaq tələb olunan xammal və material dəyərləri təyin edilir və onların reallaşdırılması üçün tədbirlər görülür.

Hazır məhsulun məbləğ ifadəsində artımının səbəblərini təyin etmək üçün hazır məhsulun analitik uçotu, anbar uçotu, inventarizasiyası məlumatlarından, hazır məhsulun yola salınmasına dair qrafiklərdən və müəssisənin satış şöbəsində toplanılan operativ informasiyadan istifadə etməklə, analitik hesablama cədvəli tərtib edilir. Bu hesablamanın köməyi ilə müqavilədə nəzərdə tutulmamış (sifarişi olmayan) hazır məhsul buraxılışı, müqavilədə (sifarişdə) nəzərdə tutulduğundan çox, standart və texniki şərtlərə uyğun gəlməyən, mal alanların tələblərinə cavab verməyən məhsul buraxılışı, mal alanlar (sifarişçilər) tərəfindən hazır məhsulun qaytarılması və zay edilməsi, istehsalatdan daxil olmuş hazır məhsulun qrafik üzrə mal alanların və sifarişçilərin ünvanına yola salınmaması, hazır məhsulun kompleksizliyi, tara və qablaşdırma materialları çatışmamazlığı, yaxud vaxtında qablaşdırılmaması, məhsulun yola salınmasına dair plan qrafikin hazır məhsul buraxılışı qrafikinə, kənar təşkilatların nəqliyyat vasitələrinin müəssisəyə verilməsi qrafikinə uyğun olmaması, keyfiyyəti aşağı və qiyməti yüksək olduğuna görə malalanların tələbinin aşağı düşməsi səbəblərinin hazır məhsul qalığının artmasına (gün, ay hesabı ilə) təsiri təyin edilir (hər bir hazır məhsul çeşidi, növü, sortu üzrə ayrı-ayrılıqda). Bu cür hesablama hazır məhsul qalıqlarının artmasına müqəssir şəxsləri aşkar etməklə yanaşı, hazır məhsulun reallaşdırılması–pul vəsaitinə çevrilməsi üçün təxirə salınmaz tədbirlər görməyə imkan verir.

Pul vəsaiti cari aktivlərin ən likvid hissəsidir. Kassada, hesablaşma hesabında, xüsusi hesablarda, valyuta hesablarında olan pul vəsaitinin, pul vəsaiti kimi hesaba alınan qiymətli kağızların və s. artımı da bəzən müəssisə üçün faydalı olmur. Müəssisə mənfəətlə, hətta yüksək mənfəətlə işləyən hallarda belə onun hesablarında pul vəsaiti olmur və əksinə

zərərlə işləyən hallarda, az da olsa, pul vəsaitinin mövcudluğu da gözə çarpır.

Belə ki, hazır məhsulun mal alanların ünvanına yola salınan, onların nümayəndəsinə təhvil verilən (iş və xidmətləri mal alan və sifarişçilərə təhvil verilən) anda onu reallaşdırılmış məhsul kimi uçota alınan hallarda pul vəsaiti daxil olmur, debitor borcu yaranır, lakin satışdan alınan mənfəət mühasibat uçotunda əks etdirilir. Əsas vəsait obyektlərinin, sair aktivlərin ləğv edilməsi və satışı, əsas və dövriyyə aktivlərinin qiymətlərinin artırılması, əvəzsiz əsas və dövriyyə vəsaitinin alınması, artıq gələn əmlakın mədaxil edilməsi və s. bu qəbildən olan əməliyyatlardan mənfəət alınan hallarda belə, müəssisənin pul gəlirləri artmır. Əksinə, əvvəllər reallaşdırma əməliyyatları üzrə debitor borclarının sonralar daxil olması da pul gəlirlərinin artımını təmin edir və mənfəətə təsir göstərmir.

Müəssisənin pul vəsaitinin hərəkətini (xüsusilə də artmasını) onun cari (əsas) fəaliyyəti, investisiya fəaliyyəti, maliyyə fəaliyyəti və pul vəsaiti ilə əlaqədar olan sair əməliyyatlarla qarşılıqlı əlaqəli surətdə təhlil etmək lazımdır.

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından pul gəlirləri, mal alan və sifarişçilərdən alınan avanslar, mal satan və xidmət göstərən müəssisələrin hesabnamələri üzrə ödəmələr, fəhlə və qulluqçuların əməyinin ödənişi üzrə ödəmələr (habelə, sair ödəmələr), büdcə ilə hesablaşmalar, kredit və borclar üzrə alınan və ödənilən faizlər cari (əsas) fəaliyyətdən pul gəlirlərinin artması və ya azalması səbəbləridir.

Əsas vəsaitin və qeyri-maddi aktivlərin alınması və satışı ilə əlaqədar pul vəsaitinin hərəkəti hesabına pul gəlirinin artması, yaxud azalması investisiya fəaliyyətinə aiddir.

Uzunmüddətli kredit və borcların alınması və qaytarılması, uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, əvvəllər alınan kreditlər üzrə borcların qaytarılması, dividendlərin ödənilməsi, maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq pul vəsaitinin artması və azalmasını xarakterizə edir.

Əvəzsiz olaraq pul vəsaitinin alınması, məqsədli maliyyələşdirmə və məqsədli daxilolmalar, pul gəlirlərindən istehlak

fondlarına istifadə, pul vəsaitinin hərəkəti üzrə sair əməliyyatlar bu vəsaitin hərəkətini (artması və azalmasını) xarakterizə edir.

Cari aktivlərin hərəkətinin təhlili zamanı yuxarıda sadələşdirdiyimiz fəaliyyət sahələrinin hər biri üzrə müvafiq səbəblərdən pul vəsaitinin artması və ya azalması məbləğləri təyin edilir və qiymətləndirilir. Cari aktivlərin təhlili zamanı vaxtı çatmış və keçmiş hesablaşma öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün tələb olunan məbləğdən çox pul vəsaitinin mövcudluğu aşkar edildikdə, bu vəsaitdən kənar müəssisə və təşkilatlardan səhmlərin alınması, başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalına əmanət qoyulması, qiymətli kağızların alınması və digər müəssisəyə fayda verən məqsədlərə istifadəsi üçün əməli tədbirlər planı hazırlanır.

7.4.1 Debitor borclarının təhlili

Debitor borclarının təhlili və onlara nəzarət mütləq və nisbi göstəricilər üzrə aparılır. Bu zaman "Müəssisə balansına əlavə" adlı mühasibat hesabatının (forma № 5) 3-cü bölməsində (debitor və kreditor borcları) verilən məlumatlardan istifadə etməklə debitor borclarının ödənilməsi əmsalı təyin edilir. Bu əmsal əsas fəaliyyət üzrə orta debitor borcu məbləğini (mal, iş və xidmətlərə görə debitorlarla hesablaşmalar; alınan veksellər üzrə hesablaşmalar; mal satanlara və podratçılara verilmiş avanslar) satış məbləğine bölməklə təyin edilir. Əmsal qənaətbəxş olmadıqda, yəni kritik məna kəsb etdikdə, debitorlara təsir göstərməkdə ən çox yayılan vasitələrdən (məktub və ya teleqram göndərmək, şəxsən çağırmaq, borcu xüsusi təşkilatlara satmaq və s.) istifadə edilir.

Müəssisənin istehsal-satış fəaliyyəti genişləndikcə, mal alanların və sifarişçilərin sayı artdıqca, onların ünvanına yola salınan hazır məhsulun və yarımfabrikatın, təhvil verilən iş və xidmətlərin miqdarı artıqca, debitor borcları da artır. Mal alanların ünvanına yola salınan hazır məhsul kütləsini azaltmaqla da debitor borclarını azaltmaq mümkündür. Lakin bunu müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz.

Müasir şəraitdə debitor borclarının artması və ya azalması digər amillərə (məhsulun növü və keyfiyyəti, bazarın tutumu və həmin məhsulla təchiz olunması, mal alan və sifarişçilərin

maliyyə imkanları və s.) yanaşı, müəssisədə qəbul edilmiş hesablaşma sistemindən daha çox asılıdır. İndi mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq istehsal müəssisələri nağd pulla və kredit qaydasında məhsul (iş və xidmətləri) reallaşdırılır. Reallaşdırmanı sürətləndirmək məqsədilə ikinci hesablaşma üsulundan daha çox istifadə olunur. Nağdsız haqq-hesablar (kreditə satış) tədiyyə tapşırıqları, tədiyyə tələbnamələri, akkreditivlər, hesablaşma çekləri vasitəsilə həyata keçirilir və bu hesablaşma qaydasında debitor borclarının yaranması zəruridir. Nağdsız hesablaşma qaydasında satışın həcmi artdıqca, debitor borcu məbləği də artır. Bizim misalımızda da belə olmuşdur. Mallara, iş və xidmətlərə görə debitor borcları hesabat ilinin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonunda 151 dəfədən çox ($337006 : 2225$) artmışdır.

Debitor borclarının artımı müəssisənin dövriyyə vəsaitinin dövriyyədən çıxmasını – mal alanların da dövriyyədə olmasını və onlar üçün mənfəət verməsini xarakterizə edir. Debitor borcları artdıqca, onların ödənilməsi müddətləri gecikdirildikcə müəssisənin dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti azalır, vəsaitin çatışmazlığı artır, borc vəsaitinə olan tələbat çoxalır və yüksək faiz stavkaları ilə bank kreditlərindən və kənar təşkilatlardan istifadə zəruriyyəti yaranır. Bu səbəbdən də bazar münasibətləri şəraitində debitor borclarının idarə edilməsi, yəni hesablaşmalarda olan vəsaitin dövr sürətinə operativ nəzarətin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Debitor borclarının məqsədyönlü idarə olunması məhsul istehsalına başlamazdan əvvəl potensial imkanlı sifarişçilərin və mal alanların axtarılıb tapılmasını, reallaşdırılan malların (iş və xidmətlərin) dəyərinin ödənilməsi şərtlərinin (qabaqcadan avans almaq, nağd pulla satmaq, dəyərini birinci 10 gün, 20 gün ərzində ödəyənlərə güzəştə mal satmaq, uzun müddətə kreditə satdıqda bank faizi ilə müqayisədə faiz miqdarında qiymət əlavəsi qoymaqla satmaq və s.) müəyyən edilməsini tələb edir.

Keçmiş dövrlərdə tədiyyə intizamını gözləyən, yəni malın (iş və xidmətlərin) dəyərini vaxtında ödəyən, qarşıdakı dövr üçün proqnoz hesablamada sifariş üzrə alınacaq malın dəyərini ödəməklə maliyyə imkanları olan, maliyyə sabitliyi səviyyəsi yüksək olan müəssisə, idarə və təşkilatlar potensial imkanlı

hesab olunur. Keçmiş illərdə aparılan hesablaşmaları, mətbuatda nəşr olunan partnyor müəssisələrinin maliyyə hesabatlarını, ixtisaslaşdırılmış informasiya agentlərindən alınan məlumatları digər rəsmi və qeyri-rəsmi informasiyanı təhlil etməklə potensial imkanlı mal alan və sifarişçilər təyin edilir.

Lakin potensial imkanlı mal alan və sifarişçilər tapılan hallarda belə, azad bazar rəqabəti şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasında qarşıya çıxan çətinliklər – mal satanın baha qiymətə satmaq, mal alanın isə ucuz qiymətə almaq istəkləri, habelə malın dəyərini nağd pulla ödəyən, yaxud qısa bir müddət (5-10 gün müddətində) ərzində ödəyən mal alanlara nisbətən ucuz qiymətlə (güzəştə), digərlərinə isə baha qiymətlərlə hazır məhsul satılan, avans hesablaşmaları və iddialar daim artan, kreditə (dəyərini sonradan ödəməklə) mal alanların sayı çox olan və s. çətinliklər olan indiki şəraitdə debitor borclarının artımı zəruridir.

Malların (iş və xidmətlərin) reallaşdırılması çətinləşdikcə nağd pula və ya kreditə mal satışına dair razılaşmada mal alanın təklifi həlledici olur. Kreditdən və borclardan istifadə üçün faiz dərəcələri artdıqca, dəyərini sonradan ödəməklə mal alışında mal alanların maddi marağının artması da mal satanlarda debitor borcların yaranması və çoxalmasına təsir göstərən vasitələrdən biridir.

Təhlil apardığımız müəssisədə hazır məhsul buraxılışının artımı, xüsusilə də, yeni mənimsənilmiş məhsul çeşidləri üzrə istehsal miqyaslarının artımı və kreditə satış hesablaşma qaydasından istifadə debitor borclarının artmasına səbəb olmuşdur. Hesabat ilinin sonuna balans üzrə bütün növlərdə debitor borcları $351470 (337006 + 891 + 110 + 4905 + 8558)$ min manat, ilin əvvəlinə isə 2436 min manat ($2225 + 8 + 203$) olmuşdur. Deməli, hesabat ili ərzində debitor borcları $(351470 - 2436) = 349034 : 2436 = 143,3$ dəfə artmışdır. Müasir inflyasiya şəraitində debitor borclarının belə yüksək temple artımını müsbət hal hesab etmək olmaz. Çünki, inflyasiya şəraitində debitor borcunun olması, onun dəyər ifadəsində azalmasına səbəb olur. Məsələn, ayda 15% inflyasiya şəraitində 100 min man məbləğində debitor borc bir aydan sonra 85 min man, iki aydan sonra 170 min man və i.a olur.

Təhlil apardığımız müəssisədə debitor borclarının ilin əvvəlinə 91,3 faizi ($2225 \times 100 : 2436$), ilin sonuna isə 96,6 faizi ($337006 \times 100 : 349034$) mallara, iş və xidmətlərə görə debitor borclarının payına düşür.

Debitor borclarının ödənilməsi müddətləri gecikdirildikdə, müəssisənin borc vəsaitlərinə olan ehtiyacı artır və o, mal satanlar, xidmət işlərini icra edən kənar müəssisə və təşkilatlar, bank və büdcə idarələri və i.ə. qarşısında tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir, iqtisadi sanksiyalara məruz qalır və bütün bu səbəblərdən də onun maliyyə vəziyyəti pisləşir. Buna görə də debitor borcları və onların strukturunun əmələ gəlməsi müddətləri üzrə öyrənilir. Bu məqsədlə debitorlarla hesablaşmaların analitik uçot məlumatlarına əsasən mal, iş və xidmətlər satışı üzrə bütün debitor borclar 1 aydan - 2 ayadək, 2 aydan - 3 ayadək, 3 aydan - 4 ayadək, 4 aydan - 5 ayadək, 5 aydan - 6 ayadək, 6 aydan - 7 ayadək, 7 aydan - 8 ayadək, 8 aydan - 9 ayadək, 9 aydan - 10 ayadək, 10 aydan - 11 ayadək, 11 aydan - 12 ayadək və bir ildən çox müddətə borclar üzrə qruplaşdırılır. Cəmi debitor borcu məbləğində aşağı qruplarda borcun xüsusi çəkisinin artımı müəssisənin fəaliyyətində müsbət, yuxarı qruplarda borcların xüsusi çəkisinin artımı isə mənfi hal hesab olunur.

Bizim misalımızda hesabat ilinin sonuna debitor borclarının əmələ gəlməsi müddətləri üzrə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur (Cədvəl № 7.9).

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, debitor borcları məbləğinin 67,5 faizini ($18,2 + 22,8 + 26,5$) 3 ayadək borclar təşkil edir ki, bu da müəssisənin fəaliyyətində, az da olsa, müsbət hal hesab olunur. Lakin bununla belə, 3 aydan 12 ayadək daxil olmamış debitor borcları məbləğinin (27,6%-i), mövcud olması, xüsusilə də, 16514 min manat məbləğində borcun (4,9%) hesabat ili ərzində tələb edilə (alına) bilməməsi, debitor borclarının idarə edilməsində mənfi hal sayılır.

İlin sonuna debitor borclarının strukturu

Borcun müddəti	Borc məbləği, min manatla	Yekuna nisbətən faizlə
1 ayadək	61335	18,2
1 aydan – 2 ayadək	76837	22,8
2 aydan – 3 ayadək	89307	26,5
3 aydan – 4 ayadək	35049	10,4
4 aydan – 5 ayadək	15165	4,5
5 aydan – 6 ayadək	11458	3,4
6 aydan – 7 ayadək	19546	5,8
7 aydan – 8 ayadək	4381	1,3
8 aydan – 9 ayadək	1685	0,5
9 aydan – 10 ayadək	2022	0,6
10 aydan – 11 ayadək	2359	0,7
11 aydan – 12 ayadək	1348	0,4
12 aydan (bir ildən) yuxarı	16514	4,9
Cəmi	337006	100,0

Debitor borclarının vaxtında alınmasının zəruriliyini nəzərə alaraq, hazır məhsul, mal-material və s. aktivləri satan müəssisələrin əksəriyyəti mal alanlarla bağlanan müqavilələrdə dəyərinin nağd pulla ödənilməsi, bu şərtə nail olmadıqda isə, reallaşdırılan hazır məhsulu (malı və s.) müəssisə anbarlarında, frankostan-siyada (limanda) qəbul edildikdən yaxud, mal alanların ünvanına yola salındıqdan neçə gün (ay) sonra satış pulunun ödənilməsi nəzərdə tutulur. Belə bir şəraitdə debitor borclarını gün hesabı ilə təhlil etmək məqsədəuyğundur.

Bu məqsədlə bütün debitor borcları, ümumiyyətlə, 2 yerə bölünür: normal debitor borcları, yəni müqavilə şərtlərinə uyğun məhsul, iş və xidmətlər satışının artması və ya azalması ilə əlaqədar olaraq, artıb-azalan, ödəmə müddəti keçməmiş borclar; qeyri-normal debitor borcları, yəni ödəmə müddəti çatmış və keçmiş debitor borcları qeyri-normal debitor borcları, borcların idarə edilməsində, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət işində, əvvəllər reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) dəyərini ödəməyənlərin ünvanına hazır məhsulun yola salınmasının (satışının) davam etdirilməsi və idarəetmədə olan digər qüsurların nəticəsi kimi qəbul edilir və müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də normal debitor

borcları ödəmə müddəti daxilində, qeyri-normal debitor borcları isə gecikdirilmə müddətinə görə gün hesabı ilə təhlil edilir. Bu zaman mal, iş və xidmətlərə görə debitorlarla hesablaşmaların analitik uçotu məlumatlarından (62 və 76№-li hesablar), müqavilələrdən, qaldırılmış iddialardan və d. informasiya mənbələrindən istifadə etməklə təhlil aparılır.

Analitik uçot məlumatlarından göründüyü kimi, mal, iş və xidmətlər satışı üzrə debitor borclarının çox hissəsi ilin sonunda (sentyabr-dekabr aylarında) satış prosesinin intensivləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, müəssisə daimi mal alanlara gələn ildə də mal satmaq arzusu olduğuna görə, hesabat ilinin son aylarında bütün imkanları səfərbər etməklə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi hesabına onların ünvanına 2659528 min manat (61335 + 76837 + 89307 + 35049) hazır məhsul yola saldığına görə mal satışı üzrə bütün debitor borcunun $265528 \times 100 : 337006 = 77,9$ faizi 120 günədək olan borcların payına düşür.

Analitik uçot registrlərindən göründüyü kimi, vaxtında ödənilməyən debitor borcu məbləği 106157 min manat olmuşdur ki, bunun da 34500 min manatı qeyri-normal borcların-məhkəmə-arbitraj orqanları tərəfindən geri qaytarılan və kəsilməmiş işlər üzrə debitor borclarının payına düşür.

Ödəmə müddəti keçmiş debitor borclarının gün hesabı ilə keçməsi miqdarı və strukturu aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (Cədvəl № 7.10).

Cədvəl № 7.10

Qeyri-normal debitor borcları strukturunun təhlili

Borcun ödənilməsi müddətinin keçməsi günlərinin sayı	Qeyri-normal debitor borcu məbləği, min man	Cəmi vaxtı keçmiş debitor borcu məbləğində xüsusi çəkisi, %-lə
30 günədək	--	--
31 gündən 60 günədək	849	0,8
61 gündən 90 günədək	2654	2,5
91 gündən 120 günədək	2335	2,2
121 gündən 150 günədək	425	0,4
151 gündən 180 günədək	318	0,3
181 gündən 210 günədək	2458	2,4
211 gündən 240 günədək	5520	5,2
241 gündən 270 günədək	7643	7,2

271 gündən 300 günədək	3397	3,2
301 gündən 330 günədək	4246	4,0
331 gündən 360 günədək	3397	3,2
361 gündən yuxarı	1168	1,1
Cəmi qeyri-normal debitor borcu məbləği	34500	31,5

Təhlil zamanı borcun ödənilməsi müddətlərinin gün hesabı ilə gecikdirilməsi miqdarını, borc məbləğini və səbəblərini ayrı-ayrı mal alan müəssisə, idarə və təşkilatlar üzrə də öyrənmək məqsəduyğundur.

7.5 Müəssisə vəsaiti mənbələrinin təhlili

Müəssisə üçün tələb olunan əsas və dövriyyə vəsaiti, qeyri-maddi aktivlər həm özünün xüsusi, həm də cəlb edilmiş vəsait mənbələri hesabına əldə edilir. Bu səbəbdən də mühasibat balansının aktivi və passivinin maddələri və bölmələri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Balansın aktivində verilən uzunmüddətli aktivlər müəssisənin xüsusi kapitalı (vəsaiti), uzunmüddətli, bəzən də qısa müddətli kreditlər və borclar hesabına yaradılır. Dövriyyə aktivləri, yəni istehsal ehtiyatları, pul vəsaiti, hazır məhsul və sair aktivlərin mənbəyi, xüsusi kapital, həm də cəlb edilmiş vəsaitlər (qısamüddətli kreditlər və borclar) ola bilər.

Müəssisənin xüsusi kapitalı (səhmdar şirkətlərində isə səhmdar kapitalı) və cəlb edilmiş vəsait onun aktivləri mənbəyinin əsasını təşkil edir. Xüsusi kapital haqqında məlumat balansın passivinin birinci bölməsində verilir. Bu kapital öz növbəsində qoyulan kapitala və yığılan mənfəətə bölünür.

Mülkiyyət sahibləri tərəfindən investisiya edilən kapital - qoyulan kapital adlanır. Bu qrupa qoyulan kapitalın nominal dəyəri, emissiya mükafatı, məqsədli maliyyələşdirmə və məqsədli daxilolmalar, eləcə də qoyulan kapitalın dəyərində təsir göstərən digər amillər daxil edilir. Başqa sözlə desək, nizamnamə və əlavə kapitalın cəmi qoyulan kapitaldır.

Yığılan mənfəət bütün fəaliyyət dövrü ərzində müəssisənin qazandığı mənfəətdir. Bu maddəyə keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti, ehtiyat kapitalı, yığım fondları və hesabat ilinin xalis mənfəəti daxildir. Ehtiyat kapitalı və yığım fondları müəssisənin

sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına yaradılır və bu səbəbdən də keçmiş illərdə və hesabat ilində yığılan mənfəət hesab olunur.

Xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin dinamikası və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər, öz növbəsində aktivlərin formalaşmasına və onun maliyyə vəziyyətinə böyük təsir göstərir. Təhlil apardığımız müəssisədə xüsusi vəsaitin və cəlb edilmiş vəsaitin dinamikası və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (Cədvəl № 7.11)

Cədvəl № 7.11

Müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin təhlili

Vəsait mənbələri	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Hesabat ili ərzində dəyişiklik, +, -	
	məbləği min man	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği min man	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği min man	Faizlə
Cəmi mənbələr (passivın yekunu)	1048385	100,0	1799540	100,0	+ 751155	+ 71,65
O cümlədən:						
1 Xüsusi vəsait	1036529	98,97	983423	54,65	- 53106	- 44,22
1.1 Nizamnamə kapitalı (85)	1032530	98,49	9966895	53,73	- 65635	-44,26
		99,61		98,32		1,29
1.2 Əhtiyat kapitalı (86)			2787	0,15	+ 2787	+ 0,15
				0,28		0,28
1.3 Sosial sferalar fondu (88)	3981	0,38	374	0,02	- 3607	- 0,36
		0,39		0,04		0,35
1.4 Məqsədli maliyyələşdirmə və məqsədli daxilolmalar (96)	18		34		+ 16	
1.5 Böyükdürlü-məmiş mənfəət (81)			13333	0,74	+ 13333	+ 0,74
				1,36		1,36
II Cəlb edilmiş vəsait	11856	1,13	816117	45,35	+ 804261	+ 44,22
O cümlədən:						
2.1 Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (bank kreditləri, 92)			294699	16,38	+ 294699	+ 16,38
				36,11		36,11
2.2 Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	11856	1,13	512418	28,47	+ 500562	+ 27,34
		100,0		62,79		37,21
O cümlədən:						
2.2.1 Qısamüddətli bank kreditləri (90)	3813	0,36			- 3813	-0,36
		32,6				32,6
2.2.2 İşçilər üçün bank kreditləri (93)	8		4905	0,27	+ 4897	+ 0,27
				0,60		0,60
2.2.3 Hesablaşmalar və digər passivlar (65,69, 70,76,89)	8035	0,77	516513	28,70	+ 27,93	+ 27,93
		67,77		63,29		- 4,48

Qeyd: 1. Ayrı-ayrı vəsait mənbələri üzrə xüsusi çəki sütunlarında surətdə vəsait mənbələrinin cəmindəki xüsusi

çəkisi, məxrəcdə isə müvafiq bölmə üzrə xüsusi çəkisi göstərilir.

2. Axırncı sütunda cəmi vəsait mənbələri, o cümlədən, xüsusi vəsait və cəlb edilmiş vəsaitin ilin əvvəli ilə müqayisədə artım faizləri, qalan maddələr üzrə surətdə cəmi vəsait mənbələrində xüsusi çəkisinin, məxrəcdə isə müvafiq bölmə üzrə xüsusi çəkisinin artması və ya azalması göstərilir.

Verilən məlumatlarından görüldüyü kimi, hesabat ili ərzində müəssisənin vəsait mənbələri 751155 min manat, yaxud 71,65% artmışdır. Lakin bunu onun fəaliyyətində müsbət hal hesab etmək olmaz. Çünki bu artım cəlb edilmiş vəsait mənbələri, yəni kənardan alınan uzun və qısamüddətli borclar və kreditlər hesabına olmuşdur. Vəsait mənbəyində xüsusi vəsait mənbələri ilin əvvəli ilə müqayisədə 53106 min manat, yaxud 44,22 faiz, xüsusi çəkiyə malik olan Nizamnamə kapitalı 65635 min manat, yaxud 6,36 faiz ($65635 \times 100 : 1032530$), sosial sferalar fondu 3607 min manat, yaxud 90,60 faiz ($3607 \times 100 : 3981$) azalmışdır. Bunun əksinə olaraq, cəlb edilmiş vəsait mənbələri 804261 min manat, yaxud 67,83 dəfə ($804261 : 11856$), o cümlədən uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları 294699 min manat, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları 500652 min manat, yaxud 42,2 dəfə ($500652 : 11856$) artmışdır. Ümumiyyətlə, vəsait mənbələrində xüsusi vəsaitin payı 44,62 faiz azalmış, cəlb edilmiş vəsaitin payı isə eyni miqdarda artmışdır.

Xüsusi vəsait mənbələri payının ilin əvvəlinə 98,97 faizdən ilin sonuna 54,65 faizədək aşağı düşməsi, yaxud 44,22 faiz azalması onu göstərir ki, müəssisə aktivlərinin böyük bir hissəsi - 45,35 faizi kənardan alınan kredit və borclar hesabına əldə edilmişdir. Uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları ilin əvvəli ilə müqayisədə çox artmışdır. İlin əvvəlinə yalnız vəsait mənbələrinin 1,13 faizini qısamüddətli maliyyə qoyuluşları təşkil etdiyi halda, ilin sonunda qısamüddətli və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları balans üzrə vəsait mənbələrinin 45,35 faizə qədərini təşkil etmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində normal fəaliyyət göstərən müəssisələrdə dövrüyyə aktivlərində xüsusi vəsait mənbələri payının 60 faizdən çox olması normal hal hesab olunur. Bunun üçün müəssisənin maliyyə şöbəsi və mühasibatlıq tərəfindən hər bir hesabat dövrünün sonunda balans hazır olan kimi sahiblik

əmsalı hesablanır və bu göstəricinin köməyi ilə xüsusi mülkiyyətin vəziyyəti qiymətləndirilir. Xüsusi vəsait mənbələrinin cəmi vəsait mənbələrinə nisbətində sahiblik əmsalı deyilir. Bizim misalımızda sahiblik əmsalı, yeni müəssisə aktivlərində sahibkarların (investorların) payı ilin əvvəlinə 98,97% olduğu halda, ilin sonunda bu mühüm göstərici 54,45% faizədək aşağı düşmüşdür. Deməli, müəssisə uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər və borclar almaqla dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı ödəmək üçün daha çox səy göstərmişdir. Hesabat dövrü ərzində müəssisənin vəsaiti 71,65% artan şəraitdə, cəlb edilmiş vəsait mənbələri $804261:11856 = 67,8$ dəfə artmışdır ki, bunun da 36,64%-i $(294699 : 804261 \times 100)$ nisbətən gec dövr edən əsaslı vəsait qoyuluşlarına yönəldilən uzunmüddətli bank kreditlərinin payına düşür. Buna görə də təhlil zamanı uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrini ətraflı təhlil etmək tələb olunur.

7.5.1 Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrinin təhlili

Maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı mühasibat balansında aktivin bütün maddələri ümumiyyətlə, üç qrupda birləşdirilir:

I. Uzunmüddətli aktivlər. Bu qrupa əsas vəsaitlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, qurtarmamış əsaslı tikinti, sahibkarlara çatması dividendlər üzrə hesablaşmalar quraşdırılması avadanlıqlar və i.ə. dövriyyədən kənar aktivlər daxil edilir.

II. Qeyri-maddi aktivlər. Bu qrupa satın alınan dividendlər, əmtəə nişanları, ticarət markaları, torpaqdan istifadə hüquqları, faydalı qazıntılardan istifadə hüquqları, lisenziyalar, patentlər və s. uzun müddət istifadə olunan, müəssisəyə gəlir gətirən və maddi-cismani əsası olmayan aktivlər daxildir.

III. Cari aktilər. Bu qrupa bütün növlərdə istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, mallar, bitməmiş istehsal qalığı, pul vəsaiti, debitorlarla hesablaşmalar, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və s. dövriyyə aktivləri daxildir.

Eyni zamanda verilən balansın passivində müəssisə vəsaitinin mənbələri də üç qrupa bölünür:

I. Xüsusi vəsait mənbələri. Bu qrupa Nizamnamə kapitalı, əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, yığım fondları, istehlak fondları, ica-

rə öhdəlikləri, məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar, bölüşdürülməmiş mənfəət, sosial sferalar fondu və s. daxildir

II. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları. Bu qrupa uzunmüddətli bank kreditləri, uzunmüddətli borclar, istiqrazlar, uzunmüddətə ödəniləsi veksellər və 12 aydan sonra qaytarılması digər borclar daxildir.

III. Qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri. Bu qrupa qısamüddətli bank kreditləri, mal satanlara və podratçılara olan borclar, əməyin ödənişi üzrə borclar, sosial sığorta və sosial təminat üzrə borclar, büdcəyə olan borclar, alınan avans məbləğləri, büdcə-dənkənar fondlara olan borclar və i.a. 12 ayadək müddətə qaytarılması borclar daxildir.

Verdiyimiz qruplaşdırmadan istifadə etməklə, müəssisə aktivlərinin və passivlərinin müqayisəli hesabat dövrü ərzində onun maliyyə siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu cür təhlil aparmaq üçün balans məlumatlarından istifadə etməklə, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (Cədvəl № 7.12)

Cədvəl № 7.12

**Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin təhlili
(min man)**

Balansın aktiv və passivinin bölmələri və maddələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)
A	1	2	3
Balansın aktivinin I bölməsindən			
1. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər			
1.1. Uzunmüddətli aktivlər			
1.2. Qeyri-maddi aktivlər	529388	698538	+ 169150
	17	31	+ 14
Yekunu	529405	698569	169164
Passivin II bölməsindən			
1. Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	—	294699	+ 294699
Passivin I bölməsindən			
2. Xüsusi vəsait mənbələri	103665	984347 ¹	- 52304
	1 ¹		
O cümlədən:			
2.1. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ötürülməsinə yönəldilməsi	529405	403870 ²	- 125535
2.2. Cari (dövriyyə) aktivlərinin (xüsusi dövriyyə vəsaitinin) ötürülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	507246	580477 ³	+ 73231
	2		

Analitik cədvəldə verilən məlumatların çoxu maliyyə vəziyyətinin əsas informasiya bazası kimi götürdüyümüz balansda verilmişdir. Lakin mühasibat balansında uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin, habelə xüsusi dövriyyə aktivlərinin örtülməsinə istifadə olunan vəsait mənbələri verildiyinə görə təhlil zamanı bu göstəriciləri əlavə hesablamalar aparmaqla təyin etmək tələb olunur.

1. İlin əvvəlinə və sonuna xüsusi vəsait mənbələrini təyin edən zaman qarşıdakı xərc və gəlirlər üçün ehtiyatlar da hesablamağa daxil edilir:

Bizim misalımızda xüsusi vəsait mənbələri:

a) ilin əvvəlinə: $1056629 + 122 = 1036651$ min manat;

b) ilin sonuna: $983423 - 924 = 98347$ min manat olur.

2. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği 3-cü sətir üzrə yekun məbləğindən uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri məbləğini çıxmaqla təyin edilir:

Bizim misalımızda uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği:

a) ilin əvvəlinə $529405 - 0 = 529405$ min manat;

b) ilin sonuna $698569 - 294699 = 403870$ min manat olur.

3. Cari aktivlərin, yeni xüsusi dövriyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği cəmi xüsusi vəsait mənbələri məbləğindən uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən məbləği çıxmaqla təyin edilir:

Bizim misalımızda bu göstəricilər:

a) ilin əvvəlinə $1036651 - 529405 = 507246$ min manat;

b) ilin sonuna $984347 - 403870 = 580477$ min manat olur.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrinin hərəkətinin – artması, yaxud azalmasını təhlil etmək mümkündür.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisənin xüsusi vəsait mənbələrinin və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının cəmi məbləği ilin əvvəlinə 1036651 min manat və ilin sonuna $294699 + 984347 = 1279046$ min manat olmuşdur.

Mühasibat balansının passivin II bölməsində və yuxarıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə ilin əvvəlinə uzunmüddətli bank kreditləri və uzunmüddətli borclar (92 və 95№-li hesablar – balansda 500-

510-cu sətirlər) üzrə məbləğlər olmamışdır. Deməli, ilin əvvəlinə olan məlumatla görə müəssisədə mövcud olan bütün uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər onun xüsusi vəsait mənbələri hesabına tam həcmdə örtülmüş və bu məqsədlərə cəlb edilmiş vəsait mənbələrindən istifadə olunmamışdır. Lakin ilin sonuna olan məlumatdan göründüyü kimi, müəssisə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivləri tamamlamaq üçün 294699 min manat məbləğində uzunmüddətli bank kreditlərindən istifadə etmişdir. Deməli, ilin sonuna uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin $294699 \times 100 : 698569 = 42,2$ faizi cəlb edilmiş vəsait, $100,0 - 42,2 = 57,8\%$ -i isə xüsusi vəsait mənbələri hesabına örtülmüşdür.

Bu hal hesabat ili ərzində cari aktivlərin çoxaldılması üçün daha çox şey göstərilməsi və müəssisənin xüsusi vəsaitindən döviyyə aktivlərinin yaradılması və çoxaldılmasına yönəldilən vəsait payının artması ilə izah olunur.

Mühasibat balansından göründüyü kimi, müəssisənin cari aktivləri (aktivin II və III bölmələrin cəmi) ilin sonunda ilin əvvəli ilə müqayisədə 582073 min manat (1100970 - 518897) yaxud 112,18% artmış və müəssisə vəsaitinin ümumi həcmində onun payı 49,49%-dən 61,18%-dək çoxalmışdır.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, cari (döviyyə) aktivlərin, yəni xüsusi döviyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait mənbələri ilin əvvəli ilə müqayisədə $580477 - 507246 = +73231$ min manat çox olmuşdur. Beləliklə də müəssisənin cari aktivlərinin hesabat ilinin əvvəlinə

$$\frac{507246 \times 100}{518897} = 97,75 \text{ faizi, ilin sonuna isə}$$

$$\frac{580477 \times 100}{1100970} = 52,72 \text{ faizi xüsusi döviyyə vəsaiti hesabına}$$

örtülmüşdür.

Aparığımız hesablamalarda uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi bütövlükdə araşdırılır. Lakin təcrübədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri, az da olsa, fərqlənir. Bir qayda olaraq, əsas vəsait və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (pay və səhmlər, istiqrazlar, verilmiş borclar, kənar müəssisə və təşkilat-

lara qoyulan investisiyalar), qeyri-maddi aktivlər müəssisənin xüsusi vəsaiti, həm istehsal, həm də qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşları üzrə bitməmiş istehsal, quraşdırmaq tələb olunan avadanlıqların əldə edilməsinə məsrəflər uzunmüddətli bank kreditləri və borclar, habelə bu qəbildən olan digər uzunmüddətli aktivlər cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına ötürülür.

Təhlil apardığımız müəssisədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin ötürülməsi mənbələrinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (Cədvəl № 7.13)

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin həcmi $+169165 \times 100 : 529405 = +31,95$ faiz artan şəraitdə, bu aktivlərin ötürülməsinə istifadə olunan vəsait mənbələri $-125535 \times 100 : 529405 = -23,71$ faiz azalmışdır.

Cədvəl 7.13

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ötürülməsi mənbələri (min manatla)

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)	Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ötürülməsi mənbələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)
A	1	2	3	4	5	6	7
1. Qurtarmamış kapital qoyuluşları	489	16222	+15733	1. Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	--	294347	+294347
2. Quraşdırılacaq avadanlıqlar	210	1565	+ 1355	1.1. Bank kreditləri	--	294347	+ 294347
Yekunu	699	17787	+17088	2. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ötürülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	529405	403870	- 125535
3. Əsas vəsait	528340	678382	+150052				
4. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	349	2370	+ 1881				
5. Qeyri-maddi aktivlər	17	31	+ 14				
Yekunu	528706	680570	152075	Cəmi	529405	698570	+169165
Cəmi	529405	698570	+169165				

Hesabat ilində bank kreditləri hesabına ötürülməli olan qurtarmamış kapital qoyuluşu işləri və quraşdırmaq üçün avadanlıqların əldə edilməsinə vəsait sərfi 17088 min manat artmışdır. Bu məqsəd üçün 294347 min man məbləğində xüsusi təyinatlı bank krediti yaranmışdır. Deməli, ilin sonuna faktiki mövcud olan

uzunmüddətli kredit məbləğinin 277259 min manatı (294347 - 17088), yaxud 94,19 faizi ($277259 \times 100 : 294347$) təyinata uyğun sərf edilməmiş, başqa sözlə desək, müəssisənin xüsusi vəsaiti mənbələri hesabına örtülməli qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsinə və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarına sərf edilməmişdir.

Lakin bu nəticəni dəqiq hesab etmək olmaz. Çünki mühasibat balansında ilin əvvəlinə mövcud olan əsas vəsait, qeyri-maddi aktivlər, quraşdırmaq üçün avadanlıqlar və qurtarmamış kapital qoyuluşları üzrə uzunmüddətli aktivlərin örtülməsində xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin payını xarakterizə edən məlumatlar yoxdur. Daha dürüst nəticə çıxartmaq üçün 86№-li "Ehtiyat kapitalı", 88№-li "Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)", 89№-li "Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar", 92№-li "Uzunmüddətli bank kreditləri", 95№-li "Uzunmüddətli borclar" və 96№-li "Məqsədli maliyyələşdirmələr və daxilolmalar" hesabları üzrə analitik uçot məlumatlarından istifadə etməklə, uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrini araşdırmaq lazımdır.

7.5.2 Cari aktivlərin örtülməsi mənbələrinin təhlili

Cari (dövriyyə) aktivlərə istehsal ehtiyatları, debitor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, bitməmiş istehsal, pul vəsaiti və qısa bir müddət (adətən bir il) ərzində pul vəsaitinə çevirmək mümkün olan digər dövriyyə vəsaitləri aid edilir. Cari aktivlər müəssisənin xüsusi vəsaiti və cəlb edilmiş vəsait, başqa sözlə desək, qısamüddətli (cari) passivlər hesabına örtülür.

İstehsal ehtiyatları və məsrəflərin, mal-material dəyərlərinin formalaşması proseslərində yaranan qısamüddətli kreditlər və borclar, kreditor borcları üzrə məbləğlərin cəmi qısamüddətli (cari) passivlər adlanır. Bazar münasibətləri şəraitində cari aktivlərlə cari passivlər arasında qarşılıqlı əlaqənin tənzimlənməsi operativ idarəetmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cari aktivlər üzrə yekun məbləğindən cari passivlər üzrə yekun məbləğini çıxmaqla, müəssisənin xalis dövriyyə kapitalı, başqa sözlə desək, xüsusi dövriyyə vəsaiti məbləği təyin edilir.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində bu göstəricidən istifadə edilir. Məhsul satışı məbləğini xüsusi kapitalın artan illik məbləğinə bölməklə hesablanan xüsusi kapitalın dövriyyəsi əmsalı müəssisə tərəfindən qoyulan kapitalın dövr sürətini xarakterizə edir. Bu göstəricidən də maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Xüsusi kapitalın dövriyyəsi əmsalının yüksək olması satışın səviyyəsinin qoyulan kapitaldan xeyli üstün olmasını sübut edir. Bu hal öz növbəsində müəssisənin istehsal-satış fəaliyyətində kreditorların marağının sahibkarlarla müqayisədə daha da çoxalmasını təmin edir.

Əmsalın aşağı olması (düşməsi) xüsusi vəsaitin bir hissəsindən istifadə olunmamasını sübut edir. Bu haida müəssisənin rəhbərliyi özünün xüsusi dövriyyə vəsaitindən (cari aktivlərindən) daha gəlir gətirən istiqamətlərdə istifadə etmək üçün tədbirlər görməlidir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, xalis dövriyyə kapitalı müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitidir. Bir qayda olaraq, müəssisənin dövriyyə aktivlərinin onun xüsusi vəsaiti hesabına örtülən hissəsi kreditor borcları hesabına, kreditor borcları çatışmadıqda isə qısamüddətli bank kreditləri hesabına örtülür.

Təhlil zamanı qısamüddətli kreditə olan tələbatı, iqtisadi dildə desək, maliyyə-istismar (işlətmə) tələbatı təyin etmək lazım gəlir. Bu göstərici cari aktivlərdən (pul vəsaiti daxil edilmədən) əmtəəlik kreditor borclarını çıxmaqla təyin edilir. Həmin tələbat nə xüsusi vəsait, nə uzunmüddətli kreditlər, nə də qısamüddətli kreditor borcları ilə örtülməyən xalis dövriyyə aktivlərinin bir hissəsidir. O, xüsusi dövriyyə vəsaiti çatışmamazlığını və qısamüddətli kreditə olan tələbatı xarakterizə edir.

Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə və qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri (borclar) ilə örtülməsi dərəcəsini təyin etmək üçün mühasibat balansında və bu balansda verilən məlumatlara əsasən aparılan hesablamalarda verilən (40№-li analitik cədvəldə verilən) məlumatlardan istifadə etməklə, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl №7.14).

Cari aktivlərin ötürülməsi mənbələri

Uzunmüddətli və qeyri-məddi aktivlər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat ilində artım (+), azalma (-)	Uzunmüddətli və qeyri-məddi aktivlərin ötürülməsi mənbələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artım (+), azalma (-)
A	1	2	3	4	5	6	7
1. Əhtiyatlar və məsrəflər	516047	991602	+475755	1. Xüsusi mənbələr	1036651	984347	-52304
1.1. İstehsalat əhtiyatları (ATB-də daxil olmaqla)	100850	110692	+9727	1.1. Uzunmüddətli və qeyri-məddi aktivlərin ötürülməsinə istifadə olunan	823405	403871	-126534
1.2. Bilinməmiş istehsalat				1.2. Dövlətə aktivlərin ötürülməsinə istifadə olunan			
1.3. Olacaq dövrlərin xərci	5847	99385	+93538				
1.4. Hazır məhsul	400925	334258	-66667				
1.5. Yüklənmə məali	4418	72501	+68083				
1.6. Məhsul	3992	373844	+369852				
1.7. Məlumat qalığına döyən ləğv edilmiş xərci		1222	+1222				
2. Pul vəsaiti, hesablaşmalar və sair aktivlər	2933	109169	+106236	2. Qısamüddətli maliyyə ödəmələri	11734	82094	+908761
2.1. Pul vəsaiti (mühasibat balansında 280-310-cu səhifələr üzrə məbləğləri cəmi)	420	72044	+71619	2.1. Qısamüddətli bank kreditləri	3723	-	-3723
2.2. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	17	34	+17	2.2. Qısamüddətli borclar	-	-	-
2.3. Debitor borclar (mühasibat balansında 200-250-cü səhifələr üzrə məbləğləri cəmi)	2491	37080	+34590	2.3. Kreditor borclar və sair passivlər	8011	523466	+512484
2.4. Sair aktivlər							
Cəmi (1-6 sət.+2-cü sət.)	618990	1100071	+581991	Cəmi (sət. 1,2 +sət. 2)	518980	1100971	+581991

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisənin dövriyyə vəsaitinin (cari aktivlərin) əldə edilməsində həm xüsusi vəsaitdən və həm də cəlb edilmiş vəsaitdən, yəni qısamüddətli maliyyə öhdəliklərindən, qısamüddətli bank kreditləri və kreditor borclardan istifadə olunmuşdur. Lakin hesabat ili ərzində cari aktivlərin formalaşmasında xüsusi vəsaitin payı xeyli azalmış, cəlb edilmiş vəsaitin payı isə artmışdır. Bu, hesabat dövrü ərzində istehsal ehtiyatlarının, mal-material dəyərlilərinin əldə edilməsində bank kreditlərindən və kreditor borclardan daha çox istifadə olunmasının nəticəsidir. Dövriyyə vəsaitinin formalaşmasında xüsusi vəsaitin payı ilin əvvəlindəki $507246 \times 100 : 518980 = 97,74$ faizdən, ilin sonunda $580476 \times 100 : 110971 = 52,72$ faizədək aşağı düşmüş, bunun əksinə olaraq, cəlb edilmiş vəsaitin payı 2,26 faizdən $(11734 \times 100 : 518980) \times 47,28$ faizədək $(520495 \times 100 : 110971)$ qalxmamışdır.

Bazar münasibətləri şəraitində nizamnamə kapitalı uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin və cari aktivlərin əldə edilməsində istifadə olunur. Nizamnamə kapitalı üzrə ümumi məbləğdən uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan məbləğlərin cəmini çıxmaqla, cari aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan nizamnamə kapitalı məbləği təyin edilir.

Bizim misalımızda cari aktivlərin, yəni dövriyyə vəsaitinin maliyyələşdirilməsində istifadə olunan nizamnamə kapitalı:

a) ilin əvvəlinə $1032530 - 529405 = 503125$ min manat;

b) ilin sonuna $966895 - 403871 = 563024$ min manat məbləğində olmuş, yaxud təqvim ili ərzində 59899 min manat artmışdır. Maraqlı burasıdır ki, hesabat dövründə müəssisənin nizamnamə kapitalı 65635 min manat $(966895 - 1032530)$ azalan şəraitdə, bu mənbədən cari aktivlərin əldə edilməsinə sərf olunan vəsait məbləği 59899 min manat $(563024 - 503125)$, yaxud 11,9 faiz artmışdır. Bu səbəbdən də Nizamnamə kapitalından cari aktivlərin əldə edilməsinə istifadə olunan vəsaitin payı ilin sonuna 58,23 faizədək $(563024 \times 100 : 966895)$ artmışdır.

Analistik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində dövriyyə aktivlərinin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri $580476 - 507246 = +7327$ min manat artmışdır.

Müəssisənin maliyyə sabitliyi kifayət qədər xüsusi cari aktivlərin, yəni dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasından asılıdır. Xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələri hesabına dövriyyə aktivlərinin yaradılması və çoxaldılmasının müəssisə üçün faydalılığı eyni olmur. Buna görə də təhlil zamanı xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin artması və ya azalmasına təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək tələb olunur. Bunun üçün mühasibat balansında və əvvəlki analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (Cədvəl № 7.15).

Cədvəl № 7.15

Xüsusi dövriyyə vəsaiti (cari aktivlərin) qalıqlarına təsir göstərən amillər

	Amillər	Aminin təsirinə dair hesablama	Aminin təsirinin miqdarı (+,-)
1.	Xüsusi vəsait mənbələrinin dəyişməsi	984347 - 1036651	- 52304
1.1	Nizamnamə kapitalının dəyişməsi	966895 - 1032530	- 65635
1.2	Ehtiyat fondunun dəyişməsi	2787 - 0	+ 2787
1.3.	Xüsusi təyinatlı fondların dəyişməsi	374 - 3981	- 3607
1.4.	Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatların dəyişməsi	924 - 122	+ 802
1.5.	Məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmaların dəyişməsi	34 - 18	+ 16
1.6.	Bölüşdürülməmiş mənfəət məbləğinin dəyişməsi	13333 - 0	+ 13333
2.	Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri məbləğlərinin dəyişməsi	294699 - 0	+ 294699
2.1	Uzunmüddətli kredit məbləğlərinin dəyişməsi	294699 - 0	+ 294699
3.	Permanent (daimi) kapitalın dəyişməsi (1-ci sət + 2-ci sət)	1279046 - 1036651	+242395
4.	Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin dəyişməsi	698570 - 529405	+ 169105
4.1.	Əsas vəsaitin dəyişməsi	678382 - 528340	+ 150042
4.2.	Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının dəyişməsi	2370 - 349	+ 2021
4.3.	Quraşdırılacaq avadanlıqların dəyərinin dəyişməsi	1565 - 210	+ 1355
4.4.	Qurtarmamış kapital qoyuluşlarının dəyişməsi	1622 - 489	+ 15733
4.5.	Qeyri-maddi aktivlərin dəyişməsi	31 - 17	+ 14
Yekunu (sət 3 – sət 4)		580476 - 507246	+ 73270

Əvvəlki analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, cari aktivlərin əsas hissəsini təşkil edən ehtiyat və məsrəflər hesabat ilinin əvvəli ilə müqayisədə, ilin sonunda 475755 min manat artmışdır (991802 - 516047).

Ehtiyat və məsrəflərin artımının cüzi bir hissəsi – 73270 min

manatı, yaxud 15,4 faizi ($733270 \times 100 : 475755$) müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına, yerdə qalan 84,6 faizi isə qısamüddətli borclar və kreditlər hesabına yaranmışdır. Bunu müəssisənin fəaliyyətində müsbət hal hesab etmək olmaz. Buna görə də kreditör borclarını ətraflı təhlil etmək tələb olunur.

7.5.3 Kreditör borclarının təhlili

Fəaliyyətdə olan müəssisələrdə kreditör borclarının çoxalması müsbət hal hesab olunur. İstifadə olunan və imkan daxilində daha tez qaytarılan (mütərəqqi faiz stavkaları tətbiq edilməyən), bununla belə həddən artıq kreditör borclarının olması, onların qaytarılması müddətlərinin gözlənilməsini şübhə altına alır, nəzərdə tutulan müddətlərin gecikdirilməsi isə cərimələrin ödənilməsinə, son nəticədə isə maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Cari passivlərin əsas tərkib hissəsi sayılan kreditör borcları pul vəsaitinin ödənilməsi üzrə müəssisə öhdəlikləri hesab olunur. Buraya satın alınmış mal-material dəyərləri və xidmətlərə görə öhdəliklər, mal alan və sifarişçilərdən alınan avans məbləğləri, ödəniləsi veksellər, kommersiya akseptləri, əməyin ödənişi üzrə borclar, əmlak sığortası üzrə borclar, büdcəyə olan borclar, təhtəhsəb şəxslərə olan borclar, sair kreditörlərə olan borclar və i.a. daxildir. Kreditörlərə olan borclara dair mə'lumat balansın passivinin II bölməsində və mühasibat uçot registrlərində verilir.

Bizim misalımızda ilin sonuna cəlb edilmiş vəsait bütün vəsait mənbələrinin $816117 \times 100 : 1799540 = 45,35$ faizini, o cümlədən kreditör borcları $516513 \times 100 : 1799540 = 28,70$ faizini, təşkil edir.

Təhlil zamanı kreditör borclarının ümumi həcmi və dinamikasını öyrənməklə kifayətlənmək olmaz. Əksər hallarda istehsalın genişləndirilməsi və ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə kredit hesabına material tədarükü, maşın və avadanlıqların əldə edilməsi, işçilərin əməyinin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması, müəssisə üçün sərfəli şərtlərlə qısamüddətli borcların alınması və i.a. müəssisə fəaliyyətinin canlandırılması və genişləndirilməsini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq kreditör

borclarının artımı və bu borclardan istehsal və satış proseslərində istifadəsi faydalı hesab olunur. Yüksək faiz dərəcələri olmayan və iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməyən kreditör borclarından tədarük, istehsal və satış proseslərinin ahəngdarlığının təmin edilməsində istifadə vaxtında qaytarılmadıqda daha da yüksək artırılmış faiz dərəcələri tətbiq edilən bank kreditləri ilə müqayisədə faydalı olur. Bu səbəbdən də müəssisələrin çoxu faiz ödəmələri olmayan mal satanlara və xidmət göstərənlərə olan kreditör borcları qaytarmamağa səylə çalışır. İnflyasiya şəraitində kreditör borclarının qaytarılması müddətlərinin gecikdirilməsi və sonralar həmin borcların ucuzlaşmış (iflyasiyaya uğramış) pulla qaytarılması da müəssisə üçün faydalı olur. Buna görə də təhlil zamanı kreditör borclarının tərkibi və strukturunu öyrənmək tələb olunur. Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ili ərzində kreditör borclarının tərkibi və strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (Cədvəl №7.16).

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ili ərzində müəssisənin kreditör borcları 507676 min man. məbləğində, yaxud $(515589 : 7913) = 65,2$ dəfə artmışdır. Borcların artımının $(422379 \times 100 : 507676) = 83,2\%$ -i maddi dəyərlərin alınması, iş və xidmətlərdən istifadə üzrə borcların payına düşür. İlin başlanğıcında material resurslarını satan və müxtəlif xidmətlər göstərən kənar müəssisələrə borcları olmadığı şəraitdə, ilin sonunda yarım milyard manata yaxın borcun olması kifayət qədər material resurslarının yaradılması və istehsalın ahəngdar işlədilməsinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır.

Cədvəl 7.16

Kreditör borclarının tərkibi və strukturunun təhlili¹

Kreditörlərlə hesablaşmalar	Hesabat ilinin əvvəlinə		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)	
	məbləği min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği min man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği min man. (3-cü süt. - 1-ci süt.)	xüsusi çəkisi, % (4-cü süt. - 2-ci süt.)
1. Büdcəyə ödəmələr üzrə borclar	2306	29,14	32087	6,22	+29781	-22,92
2. Sosial ehtiyaclara ayrımlar üzrə borclar	493	6,23	13798	2,68	+13305	-3,55

¹ Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar üzrə debitor və kreditör borcları cədvəl məlumatlarına daxil edilməmişdir. (Bank kreditləri üzrə bu borclar müəssisə tərəfindən qaytarıldığına görə)

3. Əməyin ödənişi üzrə borclar	1637	20,69	29083	5,64	+27446	-15,05
4. Maddi cəyrlərin alınması, iş və xidmətlərdən istifadə ilə əlaqədar borclar			422379	81,92	+422379	+81,92
5. Budcədənəkar tədiyyələr üzrə borclar			10004	1,94	+10004	+1,94
6. Sair kreditrlərə olan borclar	3477	43,94	8238	1,60	+4761	-42,34
Kreditor borclarının cəmi	7913	100,0	515589	100,0	+507676	x

Hesabat materiallarından (1 yanvar tarixə mühasibat balansı) göründüyü kimi, ilin sonuna müəssisə anbarlarından istehsal etiyatları, hazır məhsul və yüklənmiş mallar maddələri üzrə qalıqlar 202328 min manat (müvafiq surətdə 7316 min manat, 72501 min manat və 40511 min manat), gələcək dövrlərin xərclərində və bitməmiş istehsalda material xərcləri 384736 min manat (289566+95230 min manat.) təşkil edir.

Mal satanlarla müqavilələrdə materialların dəyəri onlardan hazırlanan məhsulu və yarımfabrikatları reallaşdırıldıqdan sonra, materialı qəbul edən andan 6 aydan gec olmayaraq ödəməklə hesablaşma öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə dair analitik uçot məlumatlarından göründüyü kimi, mal satanlara olan borcun 308421 min manatı, yaxud $308421 \times 100 : 422379 = 73,0\%$ -i 3 ayadək və 113958 min manat; yaxud 27% -i 5 ayadək olan borclardır.

Mühasibat uçotu məlumatlarından göründüyü kimi, müəssisədə gələcək dövrlərin xərcləri mövsümü sənaye istehsalına hazırlıq işləri ilə əlaqədardır və yaxın gələcəkdə ödənilə bilər. Beləliklə, mal satanlarla müqavilə şərtlərini hesaba almaqla onlara olan kreditor borcların vəziyyətinin təhlili göstərir ki, müəssisədə onlara olan 422379 min manat, kreditor borcunu vaxtında ödəmək üçün kifayət qədər müvafiq təyinatlı vəsaitin daxil olması (202328+384736=587064 min man.) gözlənilir. Deməli, mal satanlara olan kreditor borcları qeyri-normal borclar kimi qəbul etmək olmaz.

Əməyin ödənişi üzrə borcun ilin əvvəli ilə müqayisədə $29083 : 1637 = 17,8$ dəfə artmasına baxmayaraq, kreditor borclarının ümumi həcmində onun xüsusi çəkisi 20,69%-dən 15,05 faizədək azalmışdır. Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borcun böyük artımı məhsul istehsalının artımı ilə əlaqədar olaraq, nisbi dəyişən əmək haqqı xərclərinin çoxalması və uzun müddət xid-

mətlə görə ildə 1 dəfə ödənilən mükafatların verilməsi ilə izah olunur. Analitik uçot və 10Nə-li jurnal-orderdə verilən məlumatlarından göründüyü kimi, işçi heyəti dekabr ayının əmək haqqını almamışdır. Bank tərəfindən təyin edilmiş qrafikdə əməyin ödənişi üçün nağd pul vəsaitinin hər ayın 7-də verilməsi nəzərdə tutulduğuna və mühasibat balansı 1 yanvar tarixinə tərtib edildiyinə görə, bu maddə üzrə kreditor borcunu da qeyri normal hesab etmək olmaz.

Məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəətin, habelə əmlakın artması ilə əlaqədar olaraq gəlir vergisi, əlavə dəyər vergisi, mənfəətdən vergi, əmlak vergisi və s. vergilərin çoxalması hesabına ödəmələr, əməyin ödənilməsinə məsrəflərin artması hesabına sosial ehtiyacları ayırmalar üzrə kreditor borclarının artımını da normal hal hesab etmək olar.

Maraqlı burasıdır ki, hesabat ilində kreditor borclarının böyük məbləğdə artımına baxmayaraq onun xüsusi çəki göstəriciləri aşağıdakı kimi azalmışdır. İlin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonunda büdcəyə ödəmələr üzrə -29,14%-dən, 6,22%-dək, yaxud 22,9%;

- sosial ehtiyacları ayırmalar üzrə 6,2%-dən, 2,68%-dək, yaxud 3,55%;

- əməyin ödənişi üzrə borclar -20,69%-dən, 5,64 %-dək, yaxud 15,05%;

- sair kreditor borclar -43,94%-dən 1,60%-dək yaxud 42,34% azalmışdır.

Təhlil zamanı sadəcə olaraq, kreditor borclarının tərkibi, strukturu, artması və azalması məbləğləri səviyyəsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Bununla yanaşı çıxarılan nəticələri dəqiq qiymətləndirmək üçün mühasibat balansında və uçot registrlərində verilən borc məbləğlərinə dair informasiyanın dürüstlüyünü, borcların növləri və müddətləri üzrə dəqiqliyini təyin etmək də tələb olunur. Bunun üçün müqavilə və kontraktları araşdırmaq borcu tələb edənlərlə şəxsi əlaqə saxlamaq, onlardan alınan məktub və teleqramların tələblərini öyrənmək borclar ilə öhdəliklərin analitik uçot registrlərində və hesabatlarda vaxtında və tam həcmdə əks etdirilməsini dəqiqləşdirmək tələb olunur.

Əksər müəssisələrdə kreditor borcların artımı və onların strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər müəssisələr arasında,

eləcə də müəssisələrlə dövlət büdcəsinə tədiyyələri tənzimləyən orqanlar arasında hesablaşma münasibətlərinin pozulması ilə izah olunur. Məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışı həcmünün artımı ilə əlaqədar olaraq, müəssisənin debitor borclarının artımı, öz növbəsində, müəssisə vəsaitinin dövriyyədən çıxması, pul axınının (gəlirinin) azalması və tədiyyə öhdəlikləri ilə əlaqədar olaraq kreditor borclarının artması ilə nəticələnir. Deməli, debitor borcları da öz növbəsində kreditor borcların yaranmasına səbəb olur. Buna görə də bu borcların qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı öyrənilir. Bizim misalımızda hesabat ilində debitor və kreditor borclarının hərəkəti belə olmuşdur (cədvəl №44)

Cədvəl 7.17

Debitor və kreditor borclarının müqayisəli təhlili, min man.

Debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə borclar	Debitor borclar	Kreditor borclar	Borclarin artimi	
			debitor borclarinin	kreditor borclarinin
1. Alınmiş və qəbul edilmiş mallar, iş və xidmətlər üzrə borclar	337006	422379	---	85373
2. Verilmiş (alınmış) avanslar üzrə borclar	18077	---	18077	---
3. Büdcədənənar tədiyyələr üzrə borclar	---	10004	---	10004
4. Büdcə ilə hesablaşmalar üzrə borclar	-110	32087	---	31977
5. Sosial sığortaya ayırmalar üzrə borclar	---	13798	---	13798
6. Əməyin ödənişi üzrə borclar	---	29083	---	29083
7. Təhtəhsab şəxslərlə hesablaşmalar üzrə borclar	1017	---	1017	---
8. Sair debitor və kreditor borclar	7541	8238	---	697
9. Törəmə müəssisələr üzrə borclar	891	---	891	---
10. İddialar üzrə borclar	876	---	876	---
CƏMI	365518	515589	20861	170932

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilinin sonuna kreditor borclar debitor borcları ilə müqayisədə $515589 - 365518 = +150071$ min manat çox olmuşdur. Deməli, debitor borclarını səfərbər etməklə kreditorlara olan borcların qaytarılması ehtimalı azdır. Qarşılıqlı borclar hesaba alındıqda, kreditorların nisbi artımı $170932 \times 100 : 20861 - 100 = 719\%$ olur.

Təhlil zamanı kreditor borclarının qaytarılması müddətlərinin gecikdirilməsinin xammal və material satanlarla, istehsal xidmətlərini icra edənlərlə müqavilələrin pozulması üçün təhlükəli anların olması, yeni potensial mal satanların, borc verənlərin itirilməsi təhlükəsi öyrənilir. Debitor borclarının təhlilində də dövr

sürəti göstəriciləri öyrənilir.

Kreditor borclarının dövr sürəti aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin edilir:

$$D_k = \frac{a_b \times U}{XM}$$

Burada: D_k -kreditor borclarının dövr sürəti;

K_b -kreditor borcları məbləği;

XM -xammal, material və i.a. tədarükü üzrə dövriyyə məbləği;

U -dövrün gün hesabı ilə uzunluğu göstərilir.

Kreditor borclarının dövr etmə əmsalı reallaşdırılan məhsulun maya dəyərini kreditor borclarının orta illik məbləğinə bölməklə də təyin edilir. Bu əmsal onlara təqdim olunan hesablamları ödəmək üçün nə qədər dövriyyə vəsaitinin lazım olduğunu göstərir. Təqvim ili ərzində günlərin sayını (365 yaxud 366) bu əmsala bölməklə kreditor borclarının gün hesabı ilə dövr sürətini təyin etmək olar. Bu göstərici kreditor borclarını tam ödəmək üçün neçə gün lazım gəldiyini bildirir.

7.6. Müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin təhlili

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini keyfiyyətə xarakterizə edən göstəricilərdən biri də onun ödəniş qabiliyyətidir. Ödəniş qabiliyyəti dedikdə, müəssisənin möhlətli öhdəlikləri üzrə tədiyələrin vaxtında ödənilməsi qabiliyyəti başa düşülür. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ödəniş qabiliyyəti nəinki müəssisə təsisçilərinin, eyni zamanda xarici investorların, bankların, qarşılıqlı əlaqədə olan kənar müəssisələrin marağını təyin edən problemlərdən biridir. Dövlət və kommersiya bankları kredit verməzdən əvvəl, müəssisə ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrə başlamaq və portnyorluq etmək istəyən kənar müəssisə və təşkilatlar isə müqavilə bağlamazdan əvvəl onun ödəniş qabiliyyətini, yəni borcları qaytarmaq imkanlarını öyrənirlər.

Müəssisənin ödəniş qabiliyyəti onun cari aktivlərinin likvidliyinin, yəni onların nağdı pula çevrilməsi imkanını təyin et-

məklə başlanılır. Ödəniş qabiliyyəti cari aktivlərin likvidlik dərəcəsi bilavasitə asılı olduğuna görə, likvidlik və ödəniş qabiliyyəti anlayışları bir-birinə çox yaxın olan anlayışlardır.

Kassada, hesablama və valyuta hesablarında, xüsusi hesablarda olan pul vəsaiti, asanlıqla və tez reallaşdırmaqla pul vəsaitinə çevrilmək mümkün olan qiymətli kağızlar, daxil olması ehtimalı yüksək olan debitor borcları, qısamüddətli bank kreditlərinin mallara, iş və xidmətlərə görə kreditor borclarının, büdcəyə, sosial sığortaya, pensiyaya, məşğulluq fonduna, eləcə də digər hüquqi və fiziki şəxslərə olan borcların, ilk növdəbə, ödənilməsinə təmin edən tədiyyə vəsaitləridir.

Göstərilən vəsait növləri üzrə cəmi məbləğin təcili öhdəliklərin cəmindən çox olması müəssisənin ödəniş qabiliyyətli olmasını, əks halda isə onun ödəniş qabiliyyətinin olmamasını sübut edir.

Ödəniş qabiliyyəti əmsalını (faizini) təyin etmək üçün mühasibat uçotu informasiyalarından istifadə etməklə, müəssisənin tədiyyə öhdəlikləri və bu öhdəlikləri icra etmək üçün mövcud olan tədiyyə vəsaitlərini ayrı-ayrılıqda qruplaşdırmaqla iki tərəfli sadə analitik cədvəl tərtib edilir. Bizim misalımızda bu informasiyalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir. (cədvəl №7.18).

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil aparılan tarixə müəssisə 22068 min manat ödəmə vaxtı çatmış və keçmiş kreditor borcunu ödəmək iqtidarında deyildir.

Müəssisə təcili tədiyyə öhdəliklərinin $144931 \times 100 : 166999 = 86,78\%$ -ni ödəmək imkanına malikdir. Bu halda ödəniş qabiliyyəti əmsalı 0,87 olur ki, bunu da məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı həcmnin daim azaldığı və bunun əksi-nə olaraq, tədiyyə öhdəliklərinin sürətlə artdığı müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində normal göstərici kimi qəbul etmək olar.

Cədvəl 7.18

Tədiyyə vəsaitləri və tədiyyə öhdəliklərinin təhlili

Tədiyyə vəsaitləri	Məbləği, min man.	Təcili öhdəliklər	Məbləği, min man.
1. Kassada olan pul vəsaiti	1683	1. Büdcəyə olan borclar	28908
2. Hesablama, xüsusi valyuta və d. hesablaşmalarda olan pul vəsaiti	8415	2. Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar	36432
3. Yüklənmiş mallar	996	3. Əmlakın sığortası üzrə borclar	2376
4. Mal alanlar tərəfindən ödənilməsi gözlənilən borclar	90644	4. Deponent ödəmələri üzrə borclar	4495

5. Əsas vəsait obyektlərinin satışından	9108	5. Qısamüddətli bank kreditləri üzrə borclar (ödəmə vaxtı çatmamış)	42375
6. Daxilolasi icarə haqları	1779	6. Podratçıların təqdim etdikləri hesabnamələr üzrə borclar	24650
7. Debitor borclarının daxil olması	8316	7. Sahmdarlarla kapitalda iştirakı üçün dividend ödəmələri (səhmlər üzrə) borcları	13845
8. Vaxtı keçmiş debitor borclarının daxil olması	2628	8. Əsas vəsait obyektlərinin təmiri üzrə borclar	7240
9. Potensial mal alanlar tərəfindən ödəniləsi gözlənilən məbləğlər (avans olaraq)	9152	9. Ödəmə vaxtı çatmış sair kreditor borclar	24342
10. Akkreditivlərdə və çek kitabçalarında olan vəsait qalığı	6230	10. Yol və məşğulluq fondlarına olan borclar	8260
11. Məqsədli proqramların reallaşdırılması üçün digər müəssisələrdən daxilolmalar (ödənilən)	1693	11. Müəssisədə işləməyən fiziki şəxslərə olan borclar	475
12. Əvvəllər verilmiş, lakin istifadə olunmamış avans qalığı	4287		
Yekunu	144931	Yekunu	166999
Tədiyyə öhdəliklərinin tədiyyə vəsaitlərindən artıqlığı (və ya azlığı)	22068		

Kreditödəmə qabiliyyətini təyin edən zaman müəssisənin tədiyyə öhdəliklərinin aşağıda göstərilən qruplarını bir-birindən ayırmaq lazımdır: 1) ödəmə müddəti çatmış və keçmiş tədiyyə öhdəlikləri; 2) yaxın gələcəkdə ödəməli tədiyyə öhdəlikləri; 3) uzunmüddətli borclar.

Təhlil işlərində birinci iki qrupa aid borclar qısamüddətli öhdəliklər, üçüncü qrupa aid borclar isə uzunmüddətli öhdəliklər adlanırlar.

Müəssisənin dövriyyə aktivləri ilə örtülən, yaxud da yeni qısamüddətli borclar yaranması hesabına ödənilən borclar qısamüddətli öhdəliklərdir. Bir qayda olaraq, qısamüddətli öhdəliklər bir ildən çox olmayan qısa müddət ərzində ödəniləsi borclardır.

Uzunmüddətli öhdəliklərdən (kredit və borclardan) hesabat ili ərzində ödənilməli olan borclar da cari ödəniş qabiliyyətinin təhlilində qısamüddətli öhdəliklərə aid edilir.

Bir təqvim ili keçdikdən sonra qaytarılmalı borclar uzunmüddətli öhdəliklərdir ki, bunlara da uzunmüddətli kredit və borcları, vekselləri, uzunmüddətə icarəyə görə icarə haqlarını, uzunmüddətə buraxılan istiqrazlar üzrə borclar və i.a. öhdəlikləri aid etmək olar.

Qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün cari aktivlər də likvidlik dərəcəsinə görə üç qrupa bölünür:

Birinci qrupa kassada, hesablama, valyuta və digər hesablarda olan pul vəsaiti, təhlil aparılan müəssisənin başqa müəssisələrdəki bir ilədək müddətə faizli istiqrazlara və digər qiymətli kağızlara qoyuluşlar, başqa müəssisələrə verilən qısamüddətli borclar banklarda olan depozitlər, digər müəssisələrdən alınmış səhmləri və digər qısamüddətli maliyyə qoyuluşları aid edilir.

İkinci qrupa, anbarlarda olan hazır məhsul, yüklənmiş mallar üzrə qalıqlar, normal debitor borcları və digər nisbətən asan və qısamüddətə pula çevirmək mümkün olan aktivlər aid edilir.

Üçüncü qrupa, istehsal ehtiyatları (10, 15 və 16-cı hesablar üzrə qalıqlar), bitməmiş istehsal, gələcək dövrlərin xərcləri və digər nisbətən çətin və gec reallaşdırılan aktivlər aid edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cari ödəniş qabiliyyətinin təyin edilməsi idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Birinci qrupa aid likvidlik vəsaiti məbləğlərinin cəmini birinci qrup üzrə borcların cəmi ilə tutuşdurmaqla, cari ödəniş qabiliyyəti təyin edilir. Əmsal vahidə bərabər olduqda yaxud vahiddən yüksək olduqda müəssisənin cari ödəniş qabiliyyəti ideal sayılır.

Cari ödəniş qabiliyyəti əmsalı hər ayın və hər kvartalin sonuna təyin edilir. Kreditor borcları, bir qayda olaraq, debitorlardan, məhsul, iş və xidmətlər satışından, alınan avanslardan və digər mənbələrdən daxil olan pul gəlirlərindən hər gün ödənilirlər. Bu səbəbdən də ödəniş qabiliyyətinin operativ təhlil edilməsi tələb olunur. Bunun üçün 1, 58, 10, 15, 20, 25 gün, bəzən də bir ay müddətində ödəniş qabiliyyətini xarakterizə edən tədiyyə təqvimi tərtib edilir. Bu təqvimin bir tərəfində nağd pul vəsaiti və gözlənilən pul gəlirləri, digər tərəfində isə həmin dövrə aid tədiyyə öhdəlikləri (ödəniləsi borclar) əks etdirilir.

Operativ tədiyyə təqvimi hazır məhsulun yola salınması və reallaşdırılması, avansların verilməsi, əməyin ödənilməsi üzrə hesablamalara, maddi sərvətlərin əldə edilməsinə, bank çıxarışlarına və digər hesablama sənədlərində verilən informasiyaya əsasən tərtib edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin cari və operativ vəziyyətini təhlil etməklə yanaşı, pers-

pektiv ödəniş qabiliyyətini də qabaqcadan öyrənmək tələb olunur. Perspektiv ödəniş qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün mütləq, ara və ümumi likvidlik əmsalları hesablanır.

Mütləq likvidlik əmsalı I qrupa aid edilən likvidlik vəsaiti məbləğləri cəminin balansın passivinin II bölməsində verilən müəssisənin qısamüddətli öhdəlikləri (mühasibat balansında 620, 630, 720-ci sətirlər) cəminə nisbəti kimi təyin edilir. Qərb ölkələrinin, Rusiya Federasiyasının təcrübəsində bu əmsal 0,30-0,35 həddində olduqda, normal sayılır. Bu o deməkdir ki, təhlil aparılan anda müəssisə özünün təcili borclarını tam ödəmək iqtidarındadır. Bizim misalımızda hesabat ayının əvvəlinə mallara, iş və xidmətlərə, əmək ödənişləri üzrə, sosial sığorta və təminat üzrə, büdcədən kənar ödənişlər üzrə, büdcə ilə hesablaşmalar üzrə və digər qısamüddətli borclar (94№-li hesab) 69774 min manat, kassada, hesablaşma hesabında, akkreditivlərdə, xüsusi hesablarda, yolda olan və digər I qrupa aid vəsait məbləğlərinin cəminin 30713 min manat olduğunu nəzərə alsaq, mütləq likvidlik əmsalı $30713:68774=0,45$ olur. Deməli, mütləq likvidlik göstəricisi qənaətbəxşdir.

Ara likvidlik əmsalı. Bu əmsal mühasibat balansının aktivində verilən likvidlik dərəcəsinə görə birinci və ikinci qruplara aid edilən vəsait məbləğlərinin cəmini balansın passivinin ikinci bölməsində verilən qısamüddətli borcların cəminə bölməklə hesablanır. Bu əmsal 1-ə bərabər olduqda, normal hesab olunur. Lakin təhlil zamanı analitik uçot informasiyalarından istifadə etməklə, əmsalın reallağını müəyyən etmək lazımdır. Çünki indiki şəraitdə ara likvidlik əmsalı daimi sürətlə artmaqda olan və çətinliklə, həm də faizsiz alınan debitor borclarının daxil olmasından çox asılıdır. Debitor borclarının vaxtında daxil olması ehtimalı azalan şəraitdə ara likvidlik əmsalının 1-ə bərabər olmasını qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Belə şəraitdə ara likvidlik əmsalı 1,5-ə bərabər olduqda, ödəniş qabiliyyəti qənaətbəxş sayılır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investitorlar və banklar bu və ya digər müəssisəyə kredit verən və vəsait qoyan zaman onun fəaliyyətinə tənqidi yanaşır, ara likvidlik əmsalının təhlilinə üstünlük verir. Bu səbəbdən də ona bəzən də likvidliyin kritik qiymətləndirilməsi əmsalı da deyilir.

Ümumi likvidlik əmsalı. Balansın aktivinin ikinci və üçüncü bölmələr üzrə yekun məbləğlərinin cəmi qısamüddətli öhdəliklərin cəminə bölməklə təyin edilir.

Əksər ölkələrdə bu əmsal 1,4-2,2 dairəsində olduqda normal hal hesab olunur. Lakin ölkəmizdə fəaliyyətdə olan müəssisələrin əksəriyyəti müasir xammal qıtlığı şəraitində daha çox xammal ehtiyatı yaratmaq üçün səy göstərir. Həm də uzaq məsafələrdən iri partiyalarla material resursları almaq iqtisadi cəhətdən faydalı olduğuna görə, idxal istehsal ehtiyatlarından istifadə olunan ölkə müəssisələrində daha çox istehsal ehtiyatları toplanmaq üçün səy göstərilir. Lakin sonralar istehsal olunan məhsula bazar tələbatı azaldıqda istehsal resepturaları dəyişildikdə və yeni məhsul çeşidləri mənimsənilmədikdə tələbatdan artıq xammal, material və tara materialları və digər istehsal resurslarını sərfəli qiymətlərlə satmaq mümkün olmur. Əksər müəssisələrdə azad bazar rəqabəti şəraitində buraxılan məhsulun reallaşdırılması çətin olduğuna görə hazır məhsul qalıqları da daim artmaqdadır. Belə bir şəraitdə həddindən artıq çətin reallaşdırılan material resursları və hazır məhsul qalıqları olan müəssisələrdə ümumi likvidlik əmsalı maliyyə vəziyyətini, xüsusilə də ödəniş qabiliyyətini dürüst qiymətləndirməyə imkan vermir.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal ehtiyatlarının, kənar müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən görülən iş və xidmətlərini, hazır məhsulun və s. satış qiymətləri, istehsalat və satışın miqyasları və strukturu, məhsulun maya dəyəri və rentabelliyi daim, bəzən də kəskin sürətdə dəyişilir ki, bu da öz növbəsində müəssisələrin kreditödəmə qabiliyyətinə nə likvidlik əmsallarına gözlənilməyən təsir göstərir. Bəzən də müəssisələr maliyyə resurslarına olan tələbatı ödəmək üçün uzunmüddətli aktivlərin reallaşdırılması hesabına cari aktivləri tamamlamaq üçün səy göstərir. Bu hal özünümaliyyələşdirmə qabiliyyətinin pisləşməsinə bürizə verir.

Bazar münasibətləri şəraitində özünümaliyyələşdirmə, müəssisələrin xərclərinin bir qismini, bəzən də çox hissəsi büdcədən maliyyələşdirilən totalitar idarəetmə sistemi tətbiq olunan əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində özünümaliyyələşdirmə sahibkarların, investorların, bankların, bütün əmək kollektivinin maddi ma-

ragını təmin edən problemlərdən biridir. Özünümaliyyələşdirmə şəraitində əmək adamları əmək haqları və mükafatlarını vaxtında və yüksək səviyyədə almaq imkanlarına malik olur, iş yerlərini və mək qorxusu olmur, əksinə vəzifələrini yüksəltmək və vəzifə lirləşləri artırmaq ümidləri çoxalır. Bu səbəbdən də təhlil zamanı özünümaliyyələşdirmə əmsalı öyrənilir.

Özünümaliyyələşdirmə əmsalı. Özünümaliyyələşdirmə şəraitində işləyən müəssisələr hazır məhsulu, iş və xidmətləri bəzən də uzunmüddətli və qısamüddətli aktivləri mal alanları, diktə etdikləri ucuz qiymətlərlə satmağa məcbur olurlar. Beləliklə, pulda olan tələbatın qısamüddətə ödənilməsinə baxmayaraq ödəniş qabiliyyəti düzəlmir.

Müasir idarəetmə sistemində özünümaliyyələşdirmə lirlərinin başlıca daxili mənbələri mənfəət və amortizasiya əməlləridir. Maliyyə resurslarına olan tələbatın ödənilməsində aksiyaların buraxılmasından, uzunmüddətli və qısamüddətli borclardan da istifadə edilir.

Daxili özünümaliyyələşdirmə gəlirləri məbləğlərinin cəmi daxili və xarici maliyyə gəlirləri cəminə bölməklə özünümaliyyələşdirmə əmsalı təyin edilir. Özünümaliyyələşdirmə əmsalı ($\Theta_{\text{əm}}$) aşağıda verilən düsturla hesablanır:

$$\Theta_{\text{əm}} = \frac{\text{mənfəət} + \text{amortizasiya ayırmaları}}{\text{buraxılan aksiyalar} + \text{qısa və uzunmüddətli borclar}}$$

Bazar münasibətləri şəraitində daxili maliyyə gəlirləri mütəmadi olaraq azalması müəssisələrin müflisləşməsinə, işçilərin əmək haqqının azalmasına və vaxtında verilməməsinə, son nəticədə iş yerlərinin itirilməsinə səbəb olur ki, bu da özünümaliyyələşdirmə əmsalı ilə yanaşı, orta hesabla bir işçidən düşən özünümaliyyələşdirmə gəlirinə dair göstəricinin (ikinci dərəcəli birinciyə nisbəti) də təyin edilməsini zəruri edir. Buna görə sahibkarlarla yanaşı müəssisənin əmək adamları da müəssisənin qeyri-ödəniş qabiliyyətinə düşməsinin səbəblərini məhsul istehsalı və satışı planlarının yerinə yetirilməməsi, əmək və material sərfi normalarının gözlənilməməsi ilə əlaqədar olaraq məhsul (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin yüksəlməsi, bazarın tələbi azalması, yaxud aşağı keyfiyyətdə məhsul istehsalı ilə əlaqədar olaraq, anbarlarda hazır məhsul qalıqlarının artması, debi-

borclarının yığılmaması və i.a. gəlirlərin azalmasında əmək adamlarından asılı səbəblərini ətraflı təhlil edirlər.

Ödəniş qabiliyyətinin pisləşməsi bazar rəqabəti ilə bağlı olduquna görə sadaladığımız göstəricilər eyni daxili və xarici bazarlarda fəaliyyətdə olan oxşar müəssisələrin təmsalında müqayisəli təhlil edilir.

Müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin pisləşməsi onun maliyyə vəziyyətindən, daha dəqiq desək, maliyyə çətinliklərindən, onların baş verməsi ilə əlaqədar borcların ödəmə vaxtı keçməsi müddətlərindən və digər obyektiv və subyektiv səbəblərdən ola bilər. Belə səbəblərə misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar: məhsul istehsalı və satışı planlarının yerinə yetirilməməsi, yaxud ahəngdarlığın pozulması; dövrüyyə kapitalından məqsədyönlü və səmərəli istifadə olunmaması; mənfəət planının yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olaraq, özünümaliyyələşdirmə üçün vəsaitin çatışmamazlığı (bəzən məhsul istehsalı və satışı üzrə plan tapşırıqları artıqlaması ilə yerinə yetirilən hallarda belə, istehsal və kommersiya xərclərinin artması, satış qiymətlərinin aşağı düşməsi, bilavasitə istehsal məsrəflərinə silinən qeyriməhsuldar xərclərin olması və digər səbəblərdən əməliyyat mənfəəti azalır); debitor borcların, xüsusilə də uzunmüddətli, ümitsiz və qeyri-normal debitor borclarda olan vəsaitin çoxalması; anbarlarda hazır məhsulun, xüsusilə də mal alanların sifarişi olmadan istehsal edilən və bazar tələbinə uyğun olmayan hazır məhsulun yığılması; tələbatdan artıq material resurslarının yığılması; reallaşdırılan bilməyən və istifadəsiz hazır məhsulun və materialların saxlanması ilə əlaqədar xərclərin və maddi itkilərin artması; kənar təşkilatlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin qiymətləri və tariflərinin qalxması və digər səbəblər. Bütün bunların maliyyələşdirilməsi mənbələri olmadıqda, müəssisənin kreditödəmə qabiliyyəti azalır.

Deməli, müəssisənin ödəniş qabiliyyəti, kreditödəmə qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Kreditödəmə qabiliyyəti alınan kreditin vaxtında və tam həcmdə qaytarılması deməkdir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq müəssisələrin müstəqilliyinin artırılması, bankların təsərrüfat hesabına keçməsi, yeni mülkiyyət formalarının yaradılması, mülkiyyət forması və təbəçiliyindən asılı olmayaraq müəssisələrarası hesablaşmaların dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi, borc verənlərin borc alanlarla müqayisədə

üstün hüquqlara malik olması, kreditvermə formalarının dəyişilməsi və faiz dərəcələrinin müxtəlifliyi bir tərəfdən kreditin rolunu, digər tərəfdən ondan istifadə olunmasına iqtisadi münasibəti köklü surətdə dəyişdirmişdir. Buna görə də banklar, borcverən müəssisə və təşkilatlar borc vermək üçün qərara gəlməzdən əvvəl borclarının etibarlılığını, onun əmlakının həcmi və strukturunu, fəaliyyət istiqaməti və istehsal tsiklinin uzunluğu, mövsümlüyü, iqtisadi vəziyyətini, bazar konyukturunu, maliyyə qoyuluşları və onların istiqamətlərini, maliyyə sabitliyi və digər məsələləri öyrənir, yeni təhlil edirlər.

Bunun üçün ilk növbədə kredit almaq, yaxud kreditə mal almaq istəyi olan müştərinin borca münasibəti, kreditor və investorların hesabnamələrinin, fəhlə və qulluqçulara, büdcəyə olan borcların ödənilməsinə diqqətli münasibəti, müəssisənin inkişafı templəri və istiqamətləri borc almaq istəyinin səbəbi və onun əsaslandırılması, əvvəlki borclar üzrə iqtisadi sanksiyaların vəziyyəti maliyyə və mühasibat hesabatlarından, digər informasiya mənbələrində verən məlumatlardan istifadə etməklə, bəzən də həmin müəssisə ilə bilavasitə iqtisadi əlaqələri olan müəssisələrin informasiyasından istifadə etməklə öyrənilir.

Eyni zamanda müəssisənin, xüsusilə də yeni yaradılan müəssisənin, biznes planı, burada verilən əsas göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi, balanslaşdırılması öyrənilir. Bu istiqamətlərdə təhlil aparan zaman kredit almaq arzusunda olan müəssisənin aktivlərinin tərkibində daha tez pula çevirmək mümkün olan, yeni likvidlik səviyyəsi nisbətən yüksək olan yüklənmiş mallar, debitor borcları, defisit xammal və materiallar, daha tez və yüksək mənfəət verən qiymətli kağızlar, barter, faktoring əməliyyatları üzrə yolda olan mallar və digər dövriyyə aktivləri daha ətraflı araşdırılır.

Kreditödəmə qabiliyyəti yuxarıda sadaladığımız əmlak vəziyyətini, yeni kreditin qaytarılması təminatını xarakterizə edən göstəricilərlə yanaşı, borc alanın maliyyə vəziyyəti və onun sabitliyini xarakterizə edən digər göstəricilərdən də çox asılıdır. Buna görə də yuxarıda sadaladığımız göstəricilərlə yanaşı, istehsalın rentabellik səviyyəsini, dövriyyə kapitalının dövr sürətini, istehsal və satış planlarının yerinə yetirilməsinin sabitliyini, məhsul, iş və xidmətlər satışının müqavilələrlə örtülməsini, maliyyə rıçaqının

sabitliyini, ümumi gəlirdə kreditor borclarının xüsusi çəkisini, ümumi gəlirin kreditor borclarına nisbətən üstün artım templərə nail olmasının mümkünlüyünü, əvvəllər alınan kreditor borcları üzrə ödəmə vaxtı keçmiş borc məbləğlərini və müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən digər bu kimi göstəricilər ətraflı öyrənilir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət və Kommersiya bankları, borc verən imkanlı müəssisə və təşkilatlar, habelə kreditə mal, iş və xidmət satanlar borclarının ödəmə qabiliyyətini yuxarıda verilən göstəricilər üzrə ətraflı təhlil edib, öyrənə bilmədiklərinə görə, mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, ölkə ərazisində fəaliyyətdə olan bütün təsərrüfat subyektlərində debitor və kreditor borcları sürətlə artmaqda davam edir. Dövlət və kommersiya bankları verdikləri kreditləri almaqda, mal satan və xidmət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatlar isə kreditə satış üzrə olan borcları yığmaqda çətinlik çəkdiklərinə görə ödəmə müddəti keçmiş borc məbləğləri günbəgün artmaqdadır. Bu səbəbdən də maliyyə sabitliyinə malik fəaliyyətdə olan müəssisələr azlıq təşkil edir.

Azərbaycanda fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin borc alanların kredit qaytarma qabiliyyətinin təhlilinə dair nə praktik təcrübəsi, nə də təlimat materialları yoxdur.

Lakin Rusiya Federasiyasının müəssisələrində ödəniş qabiliyyətinin və kredit qaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində ara likvidlik əmsalı, ümumi likvidlik əmsalı kimi keyfiyyət göstəricilərindən istifadə edilir. Bu ölkənin təsərrüfat subyektlərində ödəniş qabiliyyətinin və maliyyə sabitliyinin, habelə kredit qaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində ara likvidlik əmsalının 0,5-dən, ümumi likvidlik əmsalının 1,5-dən aşağı düşməməsi normal hal hesab olunur. Rusiya Federasiyasının təcrübəsində ümumi likvidlik əmsalı 1-dən kiçik olan müəssisələr birinci sinfə, 1-1,5 arasında olduqda ikinci sinfə, 1,5-dən yüksək olduqda isə üçüncü sinfə daxil edilir.

Banklar mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, birinci sinfə aid edilən müəssisələri kredit qaytarma qabiliyyəti olmayan müəssisələr sırasına daxil edir və onlara kifayət qədər əmlaka, o cümlədən dövriyyə aktivlərinə malik olmasına baxmayaraq, çox ağır şərtlər və yüksək faiz dərəcələri ilə

kredit verilir.

Rusiya təcrübəsində müəssisənin ödəniş qabiliyyətini təhlil edərkən istehsalın rentabelliği səviyyəsinin təsnifləşdirilməsindən də istifadə edilir. Belə ki, rentabelliği 25%-ə qədər olan müəssisələr birinci sinfə, 25-30%-dək olan müəssisələr ikinci sinfə və 30%-dən yüksək olan müəssisələr isə üçüncü sinfə aid edilir. Bu təsnifata uyğun qiymətləndirmə bank tərəfindən və ya mütəxəssis və alimlərin iştirakı ilə yaradılan ekspert komissiyası tərəfindən aparılır.

Bir qayda olaraq, nə yuxarıda sadaladığımız, nə də müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən ümumi və spesifik, mütləq və nisbi, amilli və nəticəli, plan, uçot və hesabat, hesablama və digər göstəricilər onun ödəniş qabiliyyətini və kredit ödəmə qabiliyyətini dürüst xarakterizə etmir və bunların tərkibində kreditvermə riskini qiymətləndirməyə imkan verən ümumiləşdirici göstərici də yoxdur. İqtisadçı alimlər, peşəkar mühasiblər, menecerlər, bank işçiləri və i.ə. belə bir intiqral göstəricini tapma bilməmiş və bu sahədə aparılan çoxlu tədqiqatlar da nəticəsiz qalmışdır.

Hesablaşmaların idarəedilməsinin mürəkkəbliyi, habelə dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi ümumiləşdirici nəticə göstəricilərindən ödəniş qabiliyyətini və kredit ödəmə qabiliyyətini keyfiyyətə xarakterizə edən inteqral göstəricini seçməyə imkan vermir. Məsələn, müəssisədə məhsul istehsalı və satışın miqyasları azalan, maya dəyəri artan şəraitdə konyuktor amillərin hesabına mənfəəti çoxalda bilər. Lakin müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar iqtisadi sanksiyalara məruz qaldıqda onun maliyyə vəziyyəti, ödəniş qabiliyyəti, kreditor borcları qaytarmaq imkanı pisləşə bilər.

Başqa bir misal: məhsulun maya dəyərinin bahalaşması hesabına məhsul istehsalı az da olsa, zərərlə başa gəldikdə istehsalın miqyasları artdıqca mənfəət əvəzinə zərər məbləği çoxalır və müəssisə kreditor borclarını qaytara bilmir.

İndi təsərrüfat hesabı şəraitində fəaliyyətdə olan banklar, borc verən imkanlı müəssisə və təşkilatlar, kreditə mal, iş və xidmət satanlar özlərinin xüsusi vəsaitini qorumaq, həm də çoxaltmaq və müflisləşmənin qarşısını almaq məqsədilə kredit istəyənlərin, yaxud kreditə mal alanların borclarını qaytarmaq qabi-

liyyətini qabaqcadan kompleks təhlil aparmaqla öyrənməli və bütün müştərilərdən ödəmə qabiliyyəti yüksək olanları seçməlidir.

Kredit (borc) verməklə pul qazanmaq sahəsində böyük nailiyyətlər qazanmış xarici ölkələrin bankları və borc vermək üçün kifayət qədər maliyyə resursları olan təsərrüfat subyektləri müştərilərin kredit qaytarma qabiliyyətlərini qabaqcadan öyrənmək üçün çoxölçülü müqayisəli təhlil metodikasından istifadə edirlər. Bu halda borc almağa sifariş verən müəssisələr içərisində hər bir göstərici üzrə etalon müəssisə, yəni ən yüksək səviyyəyə nail olmuş müəssisə seçilir və digər müəssisələr üzrə nisbi göstəricilər hesablanır.

Əsas məsələ sifarişçi müəssisələrin reyting qiymətləndirməsidir. Bu prosedura aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

Birinci mərhələdə sifarişçi müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən və ödəniş qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tələb olunan keyfiyyət göstəriciləri (adətən nisbi göstəricilər) toplanır və çıxış məlumatlarının matrisi tərtib edilir. Bizim misalımızda bu göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur (Cədvəl 7.19)

Cədvəl 7.19

Çıxış məlumatları matrisi

Müəssisənin sıra №-si	Zərərsizlik ehtiyatı %-lə	Əmsallar		Rentabelliyyət, %-lə		Maliyyə müştəqilliyi əmsalı	Carl aktivlərdə xüsusi aktiv dövrliyyə kapitalının payı, %-lə
		Likvidlik	Dövr sürəti	Məhsul (iş, xidmət) satışının	Kapitalın		
1	25	1,4	3,0	25	22	0,85	18
2	30	2,2	2,6	24	22	0,54	16
3	58	2,0	2,5	36	28	0,54	24
4	22	1,6	2,8	30	40	0,62	21
5	50	1,7	2,8	22	18	0,60	17
6	22	1,6	3,2	24	20	0,58	36

İndi də hər bir sütun üzrə müvafiq göstəriciləri etalon müəssisə üzrə göstəriciyə bölməklə aşağıda verilən düstur üzrə standartlaşdırılmış əmsalları (S_a) təyin edək:

$$S_a = \frac{ek}{mk}$$

Burada: S_a -standartlaşdırılmış əmsal;
ek-etalon göstərici;

mk-müqayisə edilən müəssisənin göstəricisi.

Standartlaşdırılmış əmsallar matrisi 7.20-ci cədvəldə verilir.

Təhlilin sonrakı mərhələsində matrisdə verilən elementlər, yəni standartlaşdırılmış əmsallar kvadrata yüksəldilir. Alınan kvadrat göstəriciləri ekspert yolu ilə hesablanan çəki əmsallarına (ζ_a) vurmaqla, əlavə göstəricilər hesablanır və hər bir sətir üzrə yekun məbləğlərini kvadrat kök altından çıxartmaqla, reyting qiymətləndirmə aparılır.

Cədvəl 7.20
Standartlaşdırılmış əmsallar matrisi

Müəssisənin №-si	Standartlaşdırılmış göstəricilər (əmsallar)						
	zərərsizlik ehtiyatı	likvidlik	dövr sürəti	satışın rentabelliği	kapitalın rentabelliği	maliyyə müstəqilliyi	cari aktivlərdə dövrliyə kapitalının payı
1	0,431	0,636	0,938	0,644	0,55	1,0	0,321
2	0,517	1,0	0,812	0,667	0,55	0,635	0,444
3	1,0	0,909	0,781	1,0	0,70	0,635	0,667
4	0,379	0,454	0,875	0,833	1,0	0,729	0,583
5	0,862	0,727	0,875	0,611	0,45	0,706	0,472
6	0,379	0,454	1,0	0,667	0,5	0,682	1,0

Reyting qiymətləndirmə göstəricisi aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir:

$$R_2 = \sqrt{\zeta_{a1} S_{a1}^2 + \zeta_{a2} S_{a2}^2 + \zeta_{a3} S_{a3}^2 + \dots + \zeta_{an} S_{an}^2}$$

Bizim misalımızda kredit almaq üçün sifariş verən müəssisələrin müqayisəli reyting qiymətləndirmə göstəriciləri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (Cədvəl №7.21)

Cədvəl 7.21
Müqayisəli reyting qiymətləndirmənin nəticələri

Müəssisənin sıra №-si	Reyting qiymətləndirmə göstəriciləri (əmsallar)							Integral reyting qiyməti R_2	Müəssisənin reytingi
	zərərsizlik ehtiyatı	likvidlik	dövr sürəti	satışın rentabelliği	kapitalın rentabelliği	maliyyə müstəqilliyi	cari aktivlərdə xüsusi kapitalın payı		
1	0,303	0,620	0,816	0,492	0,564	1,000	0,216	2,001	V
2	0,335	1,000	0,732	0,465	0,564	0,522	0,204	2,082	III
3	1,000	0,526	0,706	1,000	0,638	0,522	0,320	2,153	II
4	0,731	0,731	0,792	0,762	1,000	0,682	2,381	2,320	I
5	0,293	0,645	0,792	0,403	0,435	0,640	0,246	1,845	VI
6	0,303	0,731	1,000	0,762	0,5	0,538	1,000	2,002	IV

Bəzi alimlər və bank mütəxəssisləri etalon müəssisələri eyni sahənin oxşar müəssisələrin təmsalında formalaşdırmağı məs-

löhət bilirlər. Lakin bunlara haqq qazandırmaq olmaz. Çünki müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən əksər göstəricilər, xüsusilə də işin nəticələrini xarakterizə edən əksər keyfiyyət göstəriciləri (o cümlədən, əmsal göstəriciləri) müqayisəyə gələn göstəricilərdir ki, bu səbəbdən də kredit almaq növbəsində duran bütün müəssisələrin standartlaşdırılmış əmsallarına əsasən hesablanan reyting qiymətləndirmə göstəricilərinin təyin edilməsi yolu ilə müəssisələrin reyting qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Çoxölçülü müqayisəli təhlil metodikası sayılan bu metodikada kredit almaq rəqabətində olan bütün müəssisələrin real nailiyyətlərini göstərən nisbi göstəricilərdən istifadə etməklə, reyting qiyməti kəmiyyətlərini hesabladığına görə onun üstünlükləri çoxdur. Bu üsuldən istifadə edildikdə qısamüddətə və nisbətən aşağı faiz dərəcələri ilə az borc verilməli, habelə daha uzunmüddətə, ağır şərtlərlə və yüksək faiz dərəcələri ilə borc verilməli müəssisələri seçmək asan olur.

FƏSİL VIII. DÖVRIYYƏ AKTİVLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏHLİLİ

8.1 Dövriyyə aktivlərinin idarə edilməsi siyasəti

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisə ilə dövlət vergiləri və rüsumları yığan orqanlar, mal satanlar, banklar, müxtəlif növlərdə xidmətlər göstərən təşkilatlar, borc verənlər, icarədarlar və digərləri ilə, habelə fəhlə və qulluqçularla hesablaşmaların vaxtında və tam həcmdə aparılması onun ödəniş qabiliyyətinin səmərəli idarə olunmasından bilavasitə asılıdır. Hesablaşma münasibətləri başlıca olaraq pulla həyata keçirilən indiki şəraitdə ödəniş qabiliyyətinin yüksəldilməsi probleminin həllində vəsaitin likvidlik dərəcəsi, başqa sözlə desək, vəsaitin pula çevrilməsi müddəti həlledici rol oynayır.

Əsas kapitalla müqayisədə dövriyyə kapitalının (yəni dövriyyə vəsaitlərinin) likvidliyi yüksək olduğuna görə, ödəniş qabiliyyətinin idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsində dövriyyə vəsaitinin məqsədyönlü idarə edilməsinin əhəmiyyəti daha böyükdür. Bir qaydar olaraq, normal iş şəraitində dövriyyə kapitalı bir il, yaxud bir istehsal tsikli ərzində pula çevrilir. Deməli, istehsal tsikli qısaldıqca, dövriyyə kapitalın likvidliyi sürətlənir.

İstehsal tsikli əmək adamları tərəfindən idarə edildiyinə görə, bir istehsal tsikli ərzində bir formadan başqa formaya keçən (pul vəsaiti-xammal və materiallar-digər material resursları-istehsal-hazır məhsul-debitor borcları-yeni pul vəsaiti²) dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi də onlar tərəfindən idarə edilir.

Müvəqqəti ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə kənardan cəlb edilən dövriyyə kapitalını xalis dövriyyə kapitalından ayırmaq lazım gəlir. Müəssisənin cari aktivlərindən qısamüddətli kreditor borclarını (öhdəlikləri) çıxmaqla, xalis dövriyyə kapitalı təyin edilir. Lakin bunları bir-birindən ayırmaqla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, ödəniş qabiliyyətinin idarə edilməsində cəlb edilmiş cari aktivlər üzrə vəsait mənbələrinə ögey münasibət göstərmək

² Mənfəətlə işləyən müəssisələrdə artıqlaması ilə (məsrəflərə nisbətən) qayıdan pul vəsaiti

lazım gəlir. Burada başlıca məqsəd cari aktivlərin uzunmüddətli vəsait mənbələri ilə örtülən hissəni təyin etməkdir.

Cari aktivlərin cəmi məbləğindən xalis dövriyyə kapitalı və cari öhdəlikləri çıxmaqla, cari aktivlərin uzunmüddətli öhdəliklərlə örtülən hissəsi təyin edilir.

Cari aktivlərin dövriyyəsində onun ayrı-ayrı növlərinin likvidlik müddəti müxtəlif olduğuna görə pul ekvivalentlərinin hazır məhsulun, debitor borclarının, maddi-istehsal ehtiyatlarının, bitməmiş istehsalın, mal ehtiyatlarının və i.ə. sürəti göstəricilərini ayrı-ayrılıqda təhlil etməklə idarə edilməsi tələb olunur.

Təchizat, istehsal və satış prosesləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən və dəstəklənməyən indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə kapitalın dövriyyəsini və onun ayrı-ayrı növlərinin dövr sürətinə təsir göstərən gözlənilməyən hadisələr az deyildir. Belə hallarda normal fəaliyyətdə olan müəssisələrin kreditor borclara ehtiyacı olur, dövriyyə vəsaiti ilə kreditor borcları arasında nisbətləri dəyişilir. Bu səbəbdən də cari aktivlərin (dövriyyə aktivlərinin) idarə edilməsində daimi dövriyyə kapitalını, yeni bütün istehsal tsikli ərzində tələbat təqribən eyni həcmdə olan pul vəsaitini, debitor borclarını, istehsal ehtiyatlarını gözlənilməyən hadisələrlə əlaqədar olaraq dövriyyəyə cəlb edilən dəyişən kapitaldan ayırmaqla idarə etmək məqsədəuyğundur.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat nöqtəyi nəzərinə daimi dövriyyə kapitalının nisbi səviyyəsi azaldıqca, gözlənilməyən hadisələr hesabına alınmayan hallarda belə dövriyyə vəsaitlərinin bütün növlərinin (pul vəsaitindən başqa) likvidliyi aşağı düşür istehsal və satış proseslərinin ahəngdarlığı pozulur və mənfəət azalır.

Bazar iqtisadiyyatı sahəsində böyük inkişaf yolu keçmiş ölkələrin müəssisələrində, bir qayda olaraq, istehsal fəaliyyətini normal sürətdə aparmaq üçün tələb olunan daimi dövriyyə kapitalının çatışmayan həcmi təyin edilir və onun gözlənilməsinə daim operativ nəzarət yetirilir (keçmiş vaxtlarda bizim ölkənin müəssisələrində də normalaşdırılan dövriyyə vəsaitinin əksər növləri üzrə minimum qalıq normaları və onların çatışmayan məbləğləri müəyyənləşdirilməklə yanaşı, onların gözlənilməsinə nəzarət yetirilirdi).

Ölkə müəssisələrinin əksəriyyətinin ödəniş qabiliyyəti aşağı olan və müntəzəm olaraq pisləşən, başqa sözlə desək, müflisləşməyə gedən indiki zamanda döviyyə kapitalının idarə edilməsi siyasətinin başlıca istiqaməti uzun bir dövr ərzində istehsal fəaliyyətini davam etdirmək, müəssisənin maliyyə fəaliyyətini qorumaq, yüksəltmək üçün tələb olunan cari aktivlərin həcmi və strukturunu, onların örtülməsi mənbələri və nisbətlerini dəqiq təyin etməkdir. Lakin bununla belə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə fəaliyyətinin miqyası və effektivliyi artdıqca, tələbatdan artıq döviyyə aktivlərinin (xammal və materiallar, hazır məhsul, debitor borcları, mallar və i.a.) toplanması, öz növbəsində müəssisə vəsaitinin döviyyədən çıxmasına, onların saxlanması ilə əlaqədar xərclərin artmasına, maddi itkilərin çoxalmasına, nəhayət mənfəətin azalmasına və döviyyə aktivlərin rentabelliyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Beləliklə, döviyyə aktivlərinin idarə olunması siyasəti aşağıda göstərilən başlıca istiqamətlərə yönəldilməlidir:

- a) müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin təmin olunması;
- b) döviyyə aktivlərinin həcmi, strukturu və rentabelliği sahəsində müəssisə üçün sərfəli qərarların hazırlanması;
- v) pul vəsaitinin və pul ekvivalentlərin çatışmamazlığının kreditödəmə qabiliyyətinin təmin olunması, xüsusilə də, debitor borclarının daha tez toplanması;
- q) istehsal ehtiyatlarının azalmasının və kompleksizliyinin qarşısının alınması;
- d) istehsal texnologiyasına uyğun resepturaların təmin olunması;
- e) tələbatdan artıq istehsal ehtiyatlarının və digər cari aktivlərin toplanmasına yol verilməməsi;
- j) cari aktivlərin örtülməsində cəlb edilmiş kapitalın artımının qarşısının alınması;
- z) uzunmüddətli və qısamüddətli borclar arasında müəssisə üçün faydalı nisbətlərin gözlənilməsi, habelə bu borcların minimumlaşdırılması;
- i) nisbətən faydalı sayılan qısamüddətli kreditor borclarının minimum səviyyəyə çatdırılması;
- k) gözlənilən inflyasiya səviyyəsinin hesaba alınması;
- g) mövsümliliyinin nəzərə alınması və digər istiqamətlər.

8.2 Dövriyyə vəsaiti (kapitalı) komponentlərinin təsnifatı

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı növləri müxtəlif rol oynayır və onların likvidlik dərəcəsi, dövr sürəti göstəriciləri də kəskin surətdə fərqlənir. Dövriyyə vəsaitlərinin ən zəruri hissəsi sayılan və maliyyə vəziyyətinin tənzimlənməsində həlledici rol oynayan xalis dövriyyə kapitalının (cari aktivlərlə qısamüddətli borclar arasındakı fərq) həcmi və səmərəli strukturu ayrı-ayrı komponentlərin hərəkətidən bilavasitə asılıdır. Məsələn, istehsal ehtiyacları üçün tələb olunmayan, sərfəli qiymətlərlə satmaq üçün mümkün olmayan material resurslarının, bitməmiş istehsalın, ümitsiz debitor borclarının, reallaşdırmaq mümkün olmayan material mal ehtiyatlarının, vaxtında icra etmək imkanları mövcud olmayan şəraitdə sifarişçilərdən alınan avans məbləğləri və i.a. hesabına xalis dövriyyə kapitalının (vəsaitinin) artımını maliyyə nöqtəyi-nəzərincə müsbət hal saymaq olmaz.

Dövriyyə aktivlərinin idarə edilməsi siyasətinin istiqamətləri və onun məqsədləri xalq təsərrüfatının bütün sahələrində, sahə daxilində isə müxtəlif istehsal istiqamətli müəssisələrdə eyni ola bilməz. Məsələn, kənd təsərrüfatı xammalından istifadə edən meyvə-tərəvəz konservləri, müxtəlif şirə, şoraba və s. məhsulları istehsal edən müəssisələrdə müvafiq məhsul növləri üzrə yığım mövsümlərində meyvə və tərəvəz məhsulları xammalı üzrə ehtiyatların minimumlaşdırılmasına yol vermək olmaz.

Yaxın gələcəkdə qiymətlərin artmasını gözləməyən hazır məhsul ehtiyatlarının və malların və digər növlərdə cari aktivlərin örtülməsi üçün bank kreditlərindən və borclardan istifadə etməkdənsə kredit və borclardan istifadəyə görə faiz dərəcələri ilə müqayisədə ucuzlaşdırılmış qiymətlərlə dövriyyə aktivlərini satmaq müəssisə üçün daha faydalıdır. Onu unutmaq olmaz ki, pulu dövriyyəyə buraxmaqla daha çox pul əldə etmək siyasəti üstünlük təşkil edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu gün alınan pul, sabah, sonrakı günlərdə alınan eyni məbləğdən xeyli çoxdur.

Müxtəlif texnologiyaları tətbiq etməklə eyni xammaldan müxtəlif çeşidlərdə, həm də daxili və xarici bazar üçün məhsul (iş, xidmət) istehsal edən və onları nağdı pula və kreditə satan istehsal

müəssisələrində dövriyyə vəsaitlərin ayrı-ayrı növlərinin likvidliyi, istehsal-maliyyə fəaliyyətində rolu, dövr sürəti, saxlanması xərcləri və saxlanma zamanı maliyyə itkiləri kəskin surətdə fərqləndiyinə görə onları müvafiq əlamətlərə görə təsnifləşdirməklə, yəni xalis dövriyyə aktivlərin komponentlərini müvafiq fərqləndirici əlamətləri nəzərə almaqla idarə etmək tələb olunur.

Fəaliyyətdə olan müəssisənin dövriyyə kapitalına aşağıdakılar aid edilir:

1. İstehsal ehtiyatları. Müəssisənin normal iş fəaliyyətini təmin etmək üçün tələb olunan xammal və materiallar; yarımfabrikatlar, bitməmiş istehsal, hazır məhsul və d. istehsal ehtiyatları.

Ölkədə istehsal resursları qıtlığının daim artdığı, material resurslarının ümumi həcmində idxalı payının çoxaldığı müasir şəraitdə ölkə müəssisələrinin əksəriyyəti daha çox material ehtiyatı yığmağa səy göstərilir. Həm də xammal və materialları iri partiyalarla almaq üçün sifarişlər verildikdə mal satanlar nisbətən ucuz, güzəştli qiymətlərlə satmağa razılıq verirlər. Güzəştli qiymətlərlə satılan xammal və materialları iri partiyalarla daşıdıqda material vahidinə nəqliyyat xərcləri xeyli azaldığı üçün onların çoxlu ehtiyatın yaratmaqda müəssisənin maddi marağı artır. Lakin unutmamaq olmas ki, sonralar həmin xammal və materialların saxlanması xərcləri, saxlanma zamanı təbii itkilər, habelə keyfiyyətin aşağı düşməsi, sınıq-qırıq çıxması halları da olur. Əksər xammal növlərinin keyfiyyəti aşağı düşdükdə, bir tərəfdən məhsul çıxımı azalır, digər tərəfdən normadan artıq material sərfinə yol verilir ki, son nəticədə də köhnəlmiş xammaldan aşağı keyfiyyətli və ucuz qiymətlərlə satılan hazır məhsul alınır ki, bu da satışdan alınan mənfəət məbləğinin azalmasına səbəb olur. Qiymətlərin qalxması, yaxud aşağı düşməsinə də gözləmək olar. Belə bir şəraitdə tələbatdan artıq istehsal resursları yaratmaq qərarına gələn sahibkarlar mal satanların və nəqliyyat təşkilatların güzəştləri ilə yanaşı onların saxlanması ilə əlaqədar xərcləri və itkiləri də hesaba almalı, balanslaşdırmalı və birincinin ikincidən üstünlüyünü dəqiq təyin etdikdən sonra tələbatdan çox istehsal resursları yığmaq barədə qərarlar hazırlamalıdır.

2. Debitor borcları. Son illərdə ölkənin bütün müəssisələrində debitor borclarının həcmi və dövriyyə kapitalında bu

borcların xüsusi çəkisi sürətlə artmaqdadır. Ölkənin müəssisələrində yüksək faiz dərəcələri ilə borc və ya kredit alıb, mal satanların hesabnamələrini ödəməkdənsə, sonralar pul gəlirləri daxil olduqca hesabnamələr üzrə kreditor borclarının ödənilməsi sərfəli sayıldığına görə debitor borcları əmələ gəlir. Hazır məhsul, mal və material dəyərinin satışı artdıqca, ödənilməmiş hesabnamələr üzrə debitor borcları məbləğləri də artır.

Buna görə də müəssisə rəhbərliyi, xüsusilə də satış əməliyyatları üzrə idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər hazır məhsul satışı üçün müqavilələr bağlayan, yaxud sifarişlər qəbul edən zaman qeyri-ödəniş qabiliyyətli, yaxud da proqnoz üzrə yaxın gələcəkdə ödəniş qabiliyyətinin zəifləməsi zamanı gözlənilən mal alanlara hazır məhsul (iş, xidmət) satmamaq barədə qərarlar hazırlamalıdır. Zəruri hallarda isə dəyərini qabaqcadan nağdı pulla, pul ekvivalentləri, yaxud əmlak şəklində ödəməklə hazır məhsulun reallaşdırılması strategiyasına üstünlük verməlidir.

3. Pul vəsaiti və qiymətli kağızlar. Kassada, hesablaşma, valyuta və digər hesablarda olan pul vəsaitləri, qısamüddətli qoyuluşları sayılan qiymətli kağızlar, dövlət və başqa müəssisələr, habelə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar likvidlik dərəcəsi yüksək olan dövriyyə kapitalı sayılır. Bunların ayrı-ayrı növlərinin müəssisə üçün faydalılığı eyni olmur. Əksər hallarda müəssisələr kreditödəmə qabiliyyətini qorumaq məqsədilə hesablaşma və digər hesablarda daha çox pul vəsaiti toplamaq üçün səy göstərirlər.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müvəqqəti azad pul vəsaitinin saxlanması xərcləri və dövriyyədən çıxması ilə əlaqədar itkilər gözlənilən halda qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşları gələcəkdə gözlənilən mənfəətə təminat vermir. Buna görə də sahibkarlar pul vəsaitinə tələbatın optimal miqdarını gözləməli və yerdə qalan hissəni daha yüksək fayda verən qiymətli kağızlara çevirmək üçün səy göstərməlidir.

8.3. Pul vəsaitinin idarə edilməsinin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə qarşısında qoyulan istənilən problemin həllində likvidliyə ehtiyacı olmayan pul

gəlirlərinin hərəkətinin idarə edilməsi, başqa sözlə desək, pul axınının-gəliri və çıxarının təhlili, optimal miqdarının təyin edilməsi, gözlənilən pul gəlirləri və xərclərini hesaba almaqla pul vəsaiti büdcəsinin hazırlanması və bu büdcədə gözlənilməyən pul xərclərinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstehsalın və məhsul satışının əhəngdarlığı dövlət tərəfindən tənzimlənməyən bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, əksər müəssisələrdə pul gəlirlərinin daxil olması ilə onun xərclənməsi dövrü arası pul vəsaiti istifadəsiz qalır. Buna görə də müvəqqəti olaraq dövriyyədən azad olmuş pul vəsaitini müəssisənin ödəniş qabiliyyətini, xüsusilə də kreditödəmə qabiliyyətini gözləmək şərtlə daha faydalı investisiya qoyuluşlarına yönəltmək, yaxud da pul ekvivalentləri sayılan qiymətli kağızlara çevirmək sərfəli olur.

Bəzən kifayət qədər pul vəsaiti olan, mənfəətlə işləyən, bazarın tələbinə uyğun məhsul istehsal edən və onu daha tez reallaşdıran istehsal müəssisələrində istehsal və satışın miqyası genişləndikcə, mühasibat balansında mənfəət məbləği artan şəraitdə belə, hesablaşma hesabında olan pul məbləği tədricən azalır. Bu səbəbdən də cari pul vəsaiti qalığının gözlənilməsi və ona operativ nəzarət idarəetmənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin mənfəətli işləməsi onun uzun bir dövr ərzində normal fəaliyyəti üçün zəmanət verir. Mənfəətlə işləyən, məhsul satışından daha çox pul gəliri olan və bu gəlirləri günbəgün artıran müəssisələrdə pul vəsaitinin idarə olunmasını, idarə olunma isə gəlirlərin və xərclərin daha dəqiq operativ təhlilini tələb edir. Ola bilsin ki, mənfəətlə işləyən, məhsul satışından daha tez pul gəliri daxil olan, məhsul istehsalı və satışı miqyaslarını genişləndirən müəssisə qısa bir dövrdən sonra pulsuz qalsın, bank idarələri, maliyyə orqanları, qarşılıqlı hesablaşma əlaqələrində olan müəssisələr, fəhlə və qulluqçular, vergi orqanları, büdcə idarələri və digər təşkilatlar qarşısında tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməsin, son nəticədə müflisləşsin. Belə hallarda bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün tələblərinə uyğun olaraq, pul gəlirləri və xərclərin idarə olunması, pul ehtiyatının səmərəli idarə olunması təcrübəsinin olmamasına daha çox təsadüf olunur. Bunu aşağıdakı misaldan

daha aydın görmək olar.

Fərz edək ki, yeni yaradılan müəssisənin hesablaşma hesabında 50800 min manat pul vardır. İnvestorlar istehsal etdikləri məhsulu gün ərzində 10% mənfəətlə satmaq və növbəti gündə pulu almaq şərtlə işləməyə nail olmaq imkanına malikdir. Məhsul vahidinin (dəstin) tam maya dəyəri 1270 min manat və satış qiyməti 1397 min manat planlaşdırılmışdır. Bazarın tələbi yüksək və hazır məhsulu həmin gün ərzində satmaq imkanlarına malik olduqlarına görə sahibkarlar satışdan alınan gəliri tam həcmdə istehsalın genişləndirilməsinə yönəltməklə mənfəətlərinin çoxaldılması istiqamətində idarəetməyə üstünlük verərək pulun hərəkətinin idarə edilməsini nəzərdə tuturlar. Fəaliyyətə başlayan ilk gündə müəssisənin pul vəsaiti 50800 min manat olmuşdur. Məhsul istehsalı və satışının miqyaslarını genişləndirən bu müəssisədə qısa bir müddətdən sonra pul vəsaitinin miqdarının sürətlə azalmasını aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 8.1

Pul məsrəflərinin və mənfəətin dinamikasının təhlili

Günler	Istehsal olunan məhsulun miqdarı, dəst	Satışdan daxil olma ilə birlikdə cəmi pul vəsaiti	Gün ərzində məsrəflər	Satışın həcmi	Gün delik mənfəet	Toplanmış mənfəet (artan rəqəmlə)	Günün axırına hesablaşma hesabında pul qalığı
-	-	-	-	-	-	-	50800
1-ci	20	50800	25400	27940	2540	2540	25400
2-ci	30	53340	38100	41910	3810	6350	15240
3-cü	40	57150	50800	55880	5080	11430	6350
4-cü	48	62230	60960	67056	6096	11526	1270
5-ci	53	68326	67310	74041	6731	18257	1016
6-cı	53	68326	67310	74041	6731	20988	1016

Qeyd: 3-cü sütun məlumatları əvvəlki satışda 5-ci və 8-ci sütunlar üzrə göstəriciləri toplamaqla təyin edilir.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, 50800 min manat pul vəsaiti ilə fəaliyyətə başlayan və mənfəəti çoxaltmaq məqsədilə istehsal fəaliyyətini genişləndirən müəssisə 6 gündən sonra 20988 min manat qazana bilmişdir. Lakin onun pul vəsaiti 50800 min manatdan 1016 min manatadək azalmışdır. Burada ən sərfəli hesablaşma münasibətləri (gün ərzində reallaşdırılan məhsulun dəyərinin sabah ödənilməsi) nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir fəaliyyət proqramında mal alanlar tərəfindən hazır məhsulun də-

yərinin ödənilməsi az bir müddət ərzində gecikdirilsə müəssisənin pulsuz qalması, istehsalın dayanması və ödəniş qabiliyyətinin pozulması labüddür. Müəssisə nə ki, kontragentlərə, hətta büdcəyə, fəhlə və qulluqçulara olan borclar da pulla ödəmək iqtidarında deyildir.

Buradan da belə bir nəticə çıxartmaq lazımdır ki, nəgd pul vəsaitinin dövretmə müddətini, yəni dövriyyədən çıxmış pulun geri qayıtmasını, maliyyə tsiklini daimi idarə etmək tələb olunur. Bunun üçün təhlil işlərində maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə uzunluğu (MTU) göstəricisindən istifadə olunur.

Maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə uzunluğu aşağıdakı amillərdən bilavasitə asılıdır: a) istehsal ehtiyatlarının dövretmə müddətindən (İED); b) debitor borclarının dövretmə müddətindən (DBD) v) kreditor borclarının dövretmə müddətindən (KBD). Maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə uzunluğunu təyin edən zaman təqvim ilini 365 günə, kvartalını 90 günə, təqvim ayını isə 30 günə bərabər götürürlər.

İstehsal ehtiyatlarından dövretmə müddəti (İED) orta istehsal ehtiyatları məbləğinin məhsul istehsalına məsrəflərə nisbətini (ildə, ayda kvartalda) günlərin sayına vurmaqla; debitor borclarının dövretmə müddəti (DBD) orta debitor borcu məbləğinin kreditə məhsul (mal, iş və xidmətlər) satışı məbləğine nisbətini günlərin sayına vurmaqla; kreditor borclarının dövretmə müddəti (KBD) orta kreditor borcu məbləğinin məhsul satışı məbləğine nisbətini günlərin sayına vurmaqla təyin edilir.

Yuxarıda sadaladığımız bütün göstəricilər maliyyə tsiklinin əsasını təşkil edən əməliyyat tsiklinin uzunluğundan bilavasitə asılıdır. Xammal, material və onları müşayiət edən sənədlər müəssisəyə daxil olan gündən onlardan istehsal olunan məhsulun reallaşdırılması üzrə debitor borcları müəssisəyə daxil olanaqə olan dövr əməliyyat tsikli dövrü (ƏTD) hesab olunur.

Maliyyə tsiklinin gün hesabı ilə uzunluğu yuxarıda sadaladığımız göstəricilərdən istifadə etməklə, aşağıdakı düstürün köməyi ilə təyin edilir:

$$MTU = \text{ƏTD} - \text{KBD} = \text{İED} + \text{DBD} - \text{KBD}$$

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hesablaşma münasibətlərində mövcud olan hərcmərclik, habelə idarəetmədə olan pozuntularla əlaqədar olaraq iqtisadi sanksiyalar üzrə ödəmələr ölkənin iqtisadi

sadiyyatı üçün xarakterik haldır. Bu səbəbdən də əksər müəssisələrdə istehsal prosesi ilə əlaqədar olmayan debitor və kreditor borclar az deyildir.

Buna görə də maliyyə tsiklinin müddətinin təhlilini həm bütün debitor və kreditor borcları üzrə, həm də ancaq istehsal prosesi ilə əlaqədar olan debitor və kreditor borcları üzrə ayrı-ayrılıqda aparmaq məqsədəuyğundur. Mühasibat hesabatlarında istehsal prosesi ilə əlaqədar olan və olmayan borclar haqqında informasiya verilmədiyinə görə belə təhlili ancaq sintetik və analitik hesablarda üzrə uçot registrlərinə əsasən aparmaq mümkündür.

Unutmaq olmaz ki, pul vəsaiti fəaliyyətdə olan müəssisəyə hər gün və hər an lazım olur. Buna görə də maliyyə tsiklinin aylıq, kvartallıq və illik hesabat məlumatlarından istifadə etməklə hesablanan dövr müddətinə, əməliyyat müddətinin debitor və kreditor borclarının dövriyyədə olduğu vaxtın uzunluğuna dair məlumatları təhlil etməklə, başqa sözlə desək, retrospektiv təhlil aparmaqla kifayətlənmək olmaz.

«Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunda mal alanların ünvanına yola salınmış mal və məhsulların, köməkçi istehsalat və təsərrüfatların, xidmətedici istehsalatların kənara göstərdikləri xidmətlərin satışına dair hesablama sənədləri banka, kreditə dair hesablama sənədləri isə banka və ya kredit hesabına mal alanlara təqdim edilən kimi onlar reallaşdırılmış hesab olunur və 46№-li satış hesabında əks etdirilir. Əsas vəsait obyektləri, qeyri-maddi aktivlər və qiymətli kağızların silinməsi və satışı isə 47 və 48№-li satış hesablarda qeydə alınır. Hər ayın sonunda sadaladığımız hesablarda üzrə mənfəət məbləğləri təyin edilərək, mənfəət və zərərlər hesabına silinir. Lakin həmin reallaşdırılan, hesabatda əks etdirilən mənfəət gələcək dövrlərdə, bəzən də uzun bir dövr keçdikdən sonra pul şəklində müəssisəyə daxil olur. Deməli, mənfəətin çoxalmasını pul vəsaitinin çoxalması kimi qəbul etmək olmaz.

İndi bir çox müəssisələr əsas fəaliyyətlə yanaşı özləri üçün faydalı sayılan investisiya, maliyyə və digər fəaliyyət sahələrinə pul qoyur və gəlir götürürlər.

Əsas (cari) fəaliyyət üzrə pul gəlirlərinə mal alanların avansları, məhsul, yarımfabrikat (iş və xidmətlər) satışından alınan pul

vəsaiti, istehsal ehtiyacları üçün alınan kredit və borclar, verilən kredit və borclara görə alınan faizlər, pul xərclərinə isə mal satanların, istehsal təyinatlı iş və xidmət göstərənlərin hesabnamələri üzrə borcların, kreditlərin qaytarılması, bunlara görə faiz ödəmələri, işçilərə əmək haqqı ödəmələri, sosial sığorta üzrə xərclər, müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirilmədiklərinə və başqa əsas fəaliyyətlə əlaqədar cərimə ödəmələri və s. daxil edilir.

İnvestisiya fəaliyyəti üzrə pul gəlirləri və xərclərinə əsas vəsait obyektləri və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi, reallaşdırılması, icarəyə verilməsi və götürülməsi ilə əlaqədar pul gəlirləri və xərclər aid edilir.

Maliyyə fəaliyyəti üzrə pul gəlirləri və xərclərinə uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, əvvəllər alınan bu qəbildən olan borcların qaytarılması, onlara görə faiz ödəmələri, dividend ödəmələri və s. aid edilir.

Əvəzsiz alınan pul vəsaiti, valyuta, məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar və digər bu kimi daxilolmalar sair əməliyyatlar üzrə pul vəsaitinin daxil olması kimi qəbul edilir.

Sadaladığımız fəaliyyət istiqamətləri üzrə pul gəlirləri və xərclərin həcmi, daxil olması və xərclənməsi müddətləri, onları ayrı-ayrılıqda təhlil etmək tələb olunur. Pul gəlirləri və xərclərinin fəaliyyət sahələri üzrə təhlili, uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərin likvidliyi probleminin həllində ən sərfəli variantın seçilməsi üçün zəruridir.

Məhsul, iş və xidmətləri nəğd pula, qabaqcadan avans almaqla, dəyərinin bir qismini (məsələn, 10%-i, 20%-i, 30%-i və i.a.) hazır məhsulu (iş, xidməti) təhvil verən zaman almaqla, qısa, yaxud uzunmüddətə kreditə satmaqla və i.a. üsullarla reallaşdırılan, bəzən də barter əməliyyatlarından istifadə olunan indiki dövrdə istehsal sahələrinin pul gəlirləri və xərclərini təqvim ili, onun ayları və kvartalları üzrə dəqiq proqnozlaşdırılması çox çətindir.

Müasir dövrdə kreditə mal satışı üstünlük təşkil etdiyi və hesablaşma öhdəliklərinə əməl olunmadığına görə debitor borclar, xüsusilə də qeyri-normal debitor borclarının məbləğinin artdığı, bazarın tələbi azalan kimi hazır məhsul (iş, xidmət) istehsalının azaldığı üçün müəssisənin pul gəlirləri və xərclərinin proqnozlaşdırılması çətin olur. Buna görə də hazır məhsul istehsalı və

onun daha tez reallaşdırılması, kredit əməliyyatlarının sərfəliliyini, mal satan və mal alanların maliyyə vəziyyətini və hesablaşma intizamının gözlənilməsi təcrübəsini (bəzən hesablaşma və digər hesablarda kifayət qədər pulu və valyutası olan müəssisələr də kreditör borcun ödənilməsini mümkün qədər uzadılması üçün səy göstərir) yaxşı bilən maliyyə menecerləri, mühasiblər, analitiklər və digər mütəxəssislərin birgə səyi ilə pul gəlirləri və xərclərinin, kreditə olan tələbatın proqnozlaşdırılması problemi həll edilir.

8.4 Debitor borclarının idarə edilməsinin təhlili

Müasir dövrdə dövriyyə vəsaitlərinin (aktivlərin) ümumi həcmində debitor borclarının xüsusi çəkisi artır. Ona görə də indiki dövrdə dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin artırılması, dövriyyədən çıxmış vəsaitin dövriyyəyə yenidən cəlb edilməsi və beləliklə də pul vəsaitinə olan tələbatın ödənilməsi problemlərinin həlli debitor borclarının idarə edilməsindən bilavasitə asılıdır.

İnflyasiya ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan manatı, bəzən də xarici ölkə valyutası ucuzlaşan dövrlərdə debitor borclarının daha tez alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Debitor borclarının idarə edilməsi hesablaşmalarda olan vəsaitin hərəkətinə nəzarətin gücləndirilməsini, ödəmə potensialı yüksək olan mal alanların seçilməsini, onlarla bağlanan müqavilə və kontraktlarda, qəbul edilən sifarişlərdə malın dəyərinin ödənilməsi müddətinin dəqiq təyin edilməsini, bu müddətə riayət edilmədikdə, tətbiq ediləcək iqtisadi sanksiyaların qabaqcadan razılaşdırılmasını tələb edir.

Debitor borclar nağdsız hesablaşmaları, tədiyyə tapşırıqları (alınan və ya alınacaq malın dəyərini hesablaşma hesabından köçürmək barədə mal alanın banka tapşırığı), tədiyyə tələbnamələri (müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq yola salınan malın dəyərini almaq barədə mal satan tərəfindən mal alana təqdim edilən tələb), akkreditivlər (malın yüklənib yola salınması barədə sənədləri alan kimi dəyərini dərhal ödəmək barədə mal alanın özünə xidmət edən bank vasitəsilə mal satana xidmət etdikləri banka göndərdikləri tapşırıq), hesablaşma çekləri və d. hesablaşma formalarından istifadə şəraitində əmələ gəlir. İlk sənədlərdə, operativ uçot informasiyasında, məktublaşma, telefon, teleqram

və digər rabitə aləqələri formalarında verilən informasiyalardan istifadə etməklə sadaladığımız hesablaşma formalarına nəzarətin (pulu alanadək) təhlili debitor borcların idarə edilməsinin başlıca istiqamətləridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqavilə və kontraktlar bağlanmazdan əvvəl, sifarişlər qəbul etmək mərhələsində öyrənilən mal alanın (sifarişçinin) ödəniş qabiliyyəti səviyyəsi, keçmişlərdə hesablaşma intizamının gözlənilməsi vəziyyəti, iqtisadi və maliyyə şəraiti, maliyyə sabitliyi səviyyəsi pul vəsaitinə olan ehtiyacı, kreditor borclarının həcmi və qaytarılması müddətləri haqqında toplanan informasiya və onun təhlili nəticələri ilə kifayətlənmək olmaz. Çünki, keçid dövründə gözlənilməyən hadisələrin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq mal alanların gəlirinin azalması və müflisləşməsi halları hər an baş verə bilər. Buna görə də müqavilə də nəzərdə tutulmuş müddətlərdə və həcmdə hazır məhsulu mal alanın ünvanına yola salma ərafəsində də pulunu ala biləcəyini təyin etmək tələb olunur. Hazır məhsulun dəyərini almaq ehtimalı olmadıqda, malın göndərilməsini dayandırmaq barədə qərar qəbul edilməlidir. Çünki bilə-bilə ümüdsüz debitor borclar yaratmaqdan, müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə cərimə ödəmək müəssisə üçün daha faydalı olur. Kredit hazır məhsul, yarımfabrikat, mal, iş və xidmətlər, istehsal ehtiyatları satışının debitor borcların yaranmasına təsirinin qabaqcadan öyrənilməsi, dəyərini qabaqcadan tam həcmdə, yaxud qismən ödəməklə mal alanlara, qısamüddətdə (5-10 gün yaxud bir ay ərzində) ödəmək imkanı olanlara güzəştli qiymətlərlə mal (hazır məhsul, iş və xidmət və i.a.) satmaq, razılaşdırılmış müddətlərə riayət edildikdə isə cərimələr almaq, gecikmə müddəti uzandıqca mütərəqqi cərimə dərəcələri tətbiq etmək barədə idarəetmə qərarları çatdırmağa imkan verir.

Təhlil zamanı müəssisə balansına əlavə olunan 5Nə-li hesabatın debitor və kreditor borcları adlı üçüncü bölməsində verilən qısamüddətli və uzunmüddətli debitor borclara, o cümlədən vaxtı keçmiş borclara dair informasiyadan istifadə etməklə, onların dinamikasına dair mütləq və nisbi kəmiyyətləri öyrənməklə kifayətlənməz. Çünki bu halda debitor borclarının likvidliyinin sürətləndirilməsinin zərurilik dərəcəsini təyin etmək mümkün deyildir. Buna görə də analitik uçot məlumatlarından istifadə et-

məklə bütün debitorları borc sırasına düzmək, daha doğrusu, yaranması müddətlərinə görə (0-30 günədək, 31-90 günədək, 91-120 günədək, 121-150 günədək və i.ə.) qruplaşdırmaq, hər bir qrup üzrə borc məbləğini və onun xüsusi çəkisini təyin etmək lazımdır. Aşağı qruplarda borcların xüsusi çəkilərinin artımı dövryyə vəsaitinin dövryyədən çıxması nöqtəyi-nəzərinə mənfi hal hesab olunsada, böyük mənfi hal hesab olunmur. Yuxarı qruplarda borcların kəmiyyətə və nisbi şəkildə artımı müəssisə vəsaitinin daha uzun bir müddətə dövryyədən çıxmasını göstərməklə yanaşı, ümitsiz borcların gözlənilməsinə xarakterizə edir. Bir qayda olaraq, borcun ödənilməsi müddəti uzandıqca ümitsiz borcların xüsusi çəkisi də artır və onun alınması çətinləşir.

Lakin bu cür təhlil də uzunmüddətə dövryyədən çıxmış borcların dövryyəyə cəlb edilməsini təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamağa imkan vermir. Buna görə də yuxarı qruplarda borcu olan ayrı-ayrı müəssisə, idarə və təşkilatlar üzrə açılan analitik uçot kartoçkalarında verilən informasiyadan istifadə etməklə, uzunmüddətə borcu olan hər bir təsərrüfat subyekindən vəsaiti geri almaq barədə ayrıca idarəetmə qərarı hazırlamaq və onun icrasını təmin etmək tələb olunur.

Digər dövryyə aktivlərindən fərqli olaraq, likvidlik dərəcəsi yüksək olan debitor borcları sadəcə olaraq, təşkilati tədbirlər görmək və az miqdarda vəsait xərcləməklə (telefon zəngi, məktublaşma) geri almaq və müəssisənin dövryyəsinə cəlb etmək asan olduğuna görə sahibkarlar və idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər bu borcların operativ idarə olunmasına qayğı ilə yanaşmalı və ümitsiz borcların yaranması üçün maddi məsuliyyət daşımalıdırlar.

8.5. İstehsal ehtiyatlarının idarə olunmasının təhlili

İstehsal ehtiyatları likvidliyi (çox) uzun olan, lakin istehsal və satış proseslərinin ahəngdarlığının təmin olunmasında həlledici rol oynayan dövryyə aktivləridir. Material ehtiyatları istehsal ehtiyatlarının əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən də istehsal ehtiyatlarının yaradılması, komplektliyinin təmin olunması, müəssisədaxili hərəkətin və resepturanın gözlənilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi, saxlanma zamanı texnoloji itkilərin azaldılması,

mövcud resurslardan mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən məmulatlar (iş və xidmətlər) istehsalında istifadə olunması, istifadəsi sərfəli və mümkün olmadıqda isə onların reallaşdırılması idarəetmənin ən vacib problemlərindən biridir.

Ölkənin əksər müəssisələri xırda partiyalarla xammal və material tədarükü bəla başa gəldiyinə, bəzən də istehsalın dayanması halları baş verdiyinə görə iri partiyalarla material resurslarını almaq, daşıma vaxtı uzun olsa da nisbətən ucuz başa gələn nəqliyyat növləri ilə daşımaqla daha çox istehsal ehtiyatlarının yaradılmasına üstünlük verirlər. Lakin unutmamaq olmaz ki, bu halda material resurslarının saxlanması xərcləri və itkilər çoxalır, onların keyfiyyəti aşağı düşür, emal prosesində normadan artıq material sərfinə yol verilir, məhsul çıxımı azalır, texnoloji proseslərin gözlənilməsi və material sərfinin artmasına baxmayaraq, buraxılan məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür, ucuz qiymətə satılır, son nəticədə təsərrüfat subyektinin mənfəəti azalır. Xərc və itkilərin azaldılması isə öz növbəsində, material resurslarına yönəldilən pul vəsaitinin optimallaşdırılmasını tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük inkişaf yolu keçmiş Qərb ölkələrinin, xüsusilə də ölkədaxili xammal resursları çatışmayan ölkələrin, həm də Rusiya Federasiyasının təcrübəsində ehtiyatların idarə edilməsində hər bir partiya sifarişin həcmi, partiyalararası və aralıq dövrünü (gün hesabı ilə) təyin etmək üçün aşağıdakı sadə modeldən³ istifadə edilir.

$$q = \sqrt{\frac{2 \times S \times Z}{N}}$$

Burada: q-bir partiya materialın miqdarını (ədədlə);

S-hesaba alınan dövr ərzində materiala olan ümumi tələbatın miqdarını (ədədlə);

Z-bir partiya sifarişin yerinə yetirilməsinin dəyərini;

N-xammal vahidinin saxlanmasına məsrəfləri göstərir.

İstehsal resursları dövriyyə sürəti çox aşağı olan dövriyyə aktivləridir. Bütün dövriyyə aktivlərinin, o cümlədən də pul vəsaitinin dövr sürətinin artırılmasında istehsal ehtiyatlarının dövr

³ В.В.Ковалев «Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности», М., Финансы и статистика, 1999.

sürətinin yüksəldilməsi həlledici rol oynayır. (Pul vəsaiti, istehsal resursları, hazır məhsul, debitor borcları, pul vəsaiti). Deməli, istehsal ehtiyatlarının dövr sürətinin idarə edilməsi bütün resurslardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsində də az rol oynamır. İstehsal ehtiyatlarının dövr sürətinin yüksəldilməsi əlavə vəsaitin dövrüyyəyə daxil edilməsinə, aşağı düşməsi isə dövrüyyə vəsaitinin çatışmamazlığına səbəb olur. Təcrübədə müəyyən dövr ərzində istehsal ehtiyatlarının orta qalığı, onların ümumi həcmi bir günlük ehtiyat normasına bölməklə istehsal ehtiyatlarının dövr sürəti təyin edilir.

İstehsal ehtiyatların dövr sürətinin artması ilə əlaqədar olaraq dövrüyyədən azad olmuş vəsait hesabına istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bazarın və mal alanların tələbi ilə məmulatın material tutumunun yüksəldilməsi, resepturaların dəyişilməsi və digər səbəblərdən müəssisə anbarlarında xammal və resurslarının azalması və kompleksləşdirilməsinə səbəb olur. Buna görə də təhlil zamanı materialların uçotu kompyuterlərdə aparılan müəssisələrdə orada verilən informasiyalardan, digər müəssisələrdə isə materialların miqdar-məbləğ uçotu kartoklarında verilən informasiyalardan istifadə etməklə, hər bir material növü üzrə faktiki qalığın qəbul edilmiş normaya (hün hesabı ilə) uyğun olmasını təyin etmək, çatışmamazlıq aşkar edildikdə isə təcili sürətdə material tədarükü barədə idarəetmə qərarını hazırlamaq və onun icrasını təmin etmək lazımdır.

Material resurslarının idarə olunmasında əsas məsələlərdən biri də onlardan hansı çeşidlərdə, keyfiyyətdə, həcmdə hazır məhsul istehsalının müəssisə üçün faydalılığını hesablamaqdır. Məsələn, çörəkbişirmə müəssisələrində əsas xammal sayılan undan, müxtəlif çeşidlərdə çörək, çörək-bulka məmulatları, tikiş fabriklərində eyni parçadan müxtəlif çeşidlərdə, modada, fasonda və ölçüdə paltar, süd zavodlarında süddən yağ, pendir, süzmə, ayran, kəsmik və digər ərzaq məhsulları istehsal edilir ki, bunların da təsərrüfat subyektləri üçün mənfəətliliyi eyni olmur. Biznes planını tərtib edən zaman bunu nəzərə almaq məqsədəuyğundur.

Məhsul satışının həcminə və strukturuna dair biznes planını tərtib edən zaman bazarın tələbini, plana daxil edilən məmulatları istehsal etmək üçün peşəkar əmək resurslarının, maşın və av-

danlıqların, material resurslarının əldə edilməsi üçün maliyyə resurslarının mövcudluğunu hesaba almaqla yanaşı, bu resurslardan, ilk növbədə, əsas xammal və materiallardan hansı çeşiddə məmulat istehsal etməklə mənfəətin çoxaldılmasının sərfəli variantını axtarıb tapmaq lazımdır. Toplanan sifarişlərə əsasən müqavilələri bağlamazdan əvvəl təsərrüfat subyekti material resurslarının mövcud miqdarını hesaba almalı, çatışmamazlıq aşkar edildikdə isə mövcud xammaldan ilk növbədə daha çox mənfəət verən məmulatlar istehsalında istifadə olunması barədə qərar qəbul etməlidir.

Təcrübədə mövcud xammaldan hansı adda və çeşiddə məmulat istehsalının daha mənfəətli olduğunu təyin etmək üçün marjinal gəlir göstəricisindən istifadə edilir. Məmulat vahidinin satış qiymətindən udel dəyişən xərclərin (yəni dəyişən xərclərin son həddi) məbləğini çıxmaqla, marjinal gəlir təyin edilir.

Şərh etdiklərimizi misalla izah edək. Fərz edək ki, kiçik tikış müəssisəsinə 25 min ədəd qadın paltosu və 22 min ədəd kişi paltosu üçün sifariş verilmişdir. Bu sifarişləri yerinə yetirmək üçün 200500 metr parça tələb olunduğu halda, müəssisənin anbarında cəmi 177520 metr parça vardır. Sifarişlərin qəbul edilməsi və icrası barədə qərar qəbul etmək üçün gözlənilən marjinal gəlir və mənfəət məbləğinə dair hesablamalar aparaq.

Cədvəl 8.2

Sifarişlər üzrə ilkin hesablamalar

Göstəricilər	Qadın paltosu	Kişi paltosu	Yekunu
1. Sifarişin miqdarı, ədəd	25000	22000	77000
2. Bir ədəd üçün parça sərfi, metr	4,5	4,0	---
3. Cəmi parça tələb olunur (1-ci set. x 2-ci set.)	112500	88000	200500
4. Sifarişləri yerinə yetirmək üçün çatışmayan parçanın miqdarı (177520 metr – 200500 metr)	---	---	22980
5. Məmulat vahidinə udel dəyişən xərclər, min man.	409	360	---
6. Məmulat vahidinin satış qiyməti, min man.	589	480	---
7. Məmulat vahidinə marjinal gəlir, min manatla (6-cı set. – 5-	180	120	---

ci set)			
8. Bir metr parçaya marjinal gəlir, min man. (7-ci set. : 2-ci set)	40	30	---

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, bütün sifarişi yerinə yetirmək üçün müəssisədə 22980 metr parça çatışmır. Kişi paltosu ilə müqayisədə qadın paltosu üzrə marjinal gəlirin məmulat vahidinə $180-120=+60$ min manat çox olduğunu nəzərə alsaq, kiçik müəssisədə qadın paltosu üzrə sifarişi tam yerinə yetirdikdən sonra qalan parçadan kişi paltosu tikməlidir. Bu halda kişi paltosu üzrə sifarişin yerinə yetirilməsi üçün $177520-112500=65020$ metr parça qalır ki, bu materialdan da $65020:4=16255$ kişi paltosu tikmək mümkündür. Bu variantda marjinal gəlir məbləği $(25000 \times 180)+16255 \times 120=4500$ mln. man.+1950,6 mln. man.=6450,6 mln manat olur.

İkinci variantda mövcud parçadan ilk növbədə kişi paltosu tikilərsə, sonra yerdə qalan parçadan $177520-88000:4,5=19893$ qadın paltosu tikmək mümkündür. Bu halda marjinal gəlir məbləği $(19893 \times 180)+(22000 \times 120)=3580,74$ mln. man. + 2640 mln man.=6220,74 mln manat olur.

Deməli, birinci variantda marjinal gəlirin miqdarı ikinci variantla müqayisədə $6450,6-6220,74=+229,86$ mln manat çoxdur.

Biznes planına görə sabit xərclərin 3870,36 mln manat olduğunu nəzərə alsaq, onda kiçik müəssisənin mənfəəti birinci variantda $6220,74-3870,36=2350,38$ mln. manat; ikinci variantda $6220,74-3870,36=2350,38$ mln. manat olur.

Deməli, mövcud parçadan ilk növbədə qadın paltosu, yerdə qalan parçadan isə kişi paltosu üzrə sifarişləri yerinə yetirməklə, müəssisənin mənfəətini $2580,24-2350,38=229,86$ mln. manat çoxaltmaq olar.

Bazar rəqabəti hazır məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, moda və fasonların təzələnməsini tələb edir. Bütün bunlar nisbətən baha başa gələn materiallardan istifadə olunmasını, məmulatın material tutumunun yüksəldilməsini, resepturaların təzələnməsini, mütərəqqi texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir ki, nəticədə də material məsrəfləri artırı. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi ilə əlaqədar olaraq, material məsrəflərinin çoxalması

marjinal gəlirin üstün artımını təmin edən halda faydalı olur.

Dövriyyə aktivlərinin, o cümlədən material resurslarının idarə edilməsində və idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında vaxtaşırı inventarizasiyalar aparmaqla anbarlarda, iş və saxlama yerlərində, yolda olan material resursları qalıqlarının faktiki mövcudluğunu təyin etmək, əskik gəlmə və mənimşəmələrin hesablarından silinməsinə, saxlama şəraiti və maddi-məsul şəxslərin cavabdehliyini təyin etmək və idarəetmə qərarları hazırlamaq az əhəmiyyət kəsb etmir.

FƏSİL IX. RİSKLƏRİN TƏHLİLİ

9.1 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə risklərin zəruriliyi

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə məsələlərinin həllində təsərrüfat subyektlərinin sərbəstliyinin artırılması, sahibkarların zirekliyinin inkişaf etdirilməsi, işgüzar adamların yaradıcılığı və təşəbbüskarlığının genişləndirilməsi, səmərəsiz xərc və itkiləri aradan qaldırmaqla, daha çox mənfəətin əldə edilməsində idarəetmə funksiyalarını icra edənlərin maddi məsuliyyətinin çoxaldılması idarəetmənin effektivliyini yüksəldilməsini təmin edən zəruri şərtlərdir. Bazar münasibətləri bütün sahibkarları, investorları və işgüzar adamları məsrəflərin hər bir növünün məqsədəuyğunluğunu, iqtisadi cəhətdən faydalılığını qabaqcadan, həm də işlərin gedişatı zamanı təyin etmək ruhunda tərbiyə edir. İdarəetmə funksiyalarını icra edənlər tərəfindən hazırlanan hər bir qərar, fəaliyyətində nəzərdə tutulan hər bir əməliyyat, icra edilən hər bir fakt «xərcini çıxartmalıdır» şərtinin tələblərinə cavab verməlidir. Xüsusi sahibkarlıq şəraitində maliyyə, əmək, material və digər maddi məsrəflərə qənaət edilməsi təkcə ondan ibarət olmalıdır ki, vəsaitlər az xərclənsin, «saxlansın», mühafizə olunsun, həm də ondan ibarətdir ki, çəkilən xərclər səmərəli, təsərrüfatçılıq baxımından məqsədəuyğun olsun və sahibkara daha çox fayda versin, xərc-lənən hər bir manatı 2 manata çevirməyə imkan versin.

Bazar iqtisadiyyatı idarəetmədə mənfəətin rolunun yüksəldilməsi və onun çoxaldılmasında sahibkarların hüquqlarının genişləndirilməsini vəsaitin xərclənməsinin yeni forma və üsullarının axtarış tapılmasını, həm də onların daha tez mənimsənilməsini tələb edir. İndi mövcud maliyyə, maddi və əmək resurslarından hansı istiqamətlərdə istifadə edilməsinin sahibkar üçün faydalılığının qiymətləndirilməsi idarəetmənin təməl daşını təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatında Dövlət Qanunlarını və normativ aktları pozmadan mövcud maddi və maliyyə ehtiyatlarından istehsalın təşkili, aparılması və genişləndirilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin daha üstün istiqamətlərinə, təminatlı iqtisadi səmərə verən

tədbirlərin həyata keçirilməsində istifadə etməyi bacaran işgüzar adamlar, sahibkarlar, investorlar və idarə edənlər yeni şəraitdə işləməyi və yaşamağı bacaran adamlar hesab olunurlar.

Yeni şəraitdə sahibkarlıq və təşəbbüskarlıq mütləq zərurətdir. Bazar münasibətləri şəraitində SSRİ-dən miras qalmış inzibati amirlik idarəetmə metodları ilə nəinki, böyük nailiyyətlər qazanmaq, hətta təsərrüfat subyektlərini saxlamaq, xüsusi mülkiyyəti qorumaq, müflisləşmənin qarşısını almaq qeyri-mümkündür.

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə bu və ya digər məhsul (iş, xidmət) növü istehsalının, bu və ya digər kommersiya fəaliyyəti, bu və ya digər investisiya qoyuluşunun planlaşdırılması və həyata keçirilməsi arzusu (istəyi), hər şeydən əvvəl, gözlənilən məsrəflərin qabaqcadan hesaba alınmasını və son nəticələri ilə müqayisə edilməsini, habelə qiymətləndirilməsini tələb edir. Təsisçilərin qoyduqları xüsusi və başqa mənbələrdən daxil olmuş vəsaitlərdən (cəlb edilmiş) sahibkar üçün faydalı istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi idarəetmənin ümdə vəzifələrindən biridir. Sahibkarlar və təsərrüfat subyektlərində idarəetmə funksiyalarını icra edənlər maddi və maliyyə məsrəflərinin məqsədə uyğunluğunu, mənfəətverimini (zərərverimini) qabaqcadan qiymətləndirmək və müvafiq hesablamalarla əsaslandırmaq bacarığına malik olmalıdırlar.

Bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti ilə əlaqədar yeni və olduqca mürəkkəb idarəetmə vəzifələrinin dövlət orqanlarının və kənar şəxslərin müdaxilə edilməsini gözləmədən sahibkarlar tərəfindən vaxtında və yüksək keyfiyyətdə yerinə yetirilməsini tələb edir. Buna görə də «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsərrüfat subyektlərində idarəetmənin tam demokratikləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu tələbə görə müəssisə «öz fəaliyyətini müstəqil planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir». Belə bir şəraitdə hər bir müəssisə yuxarıda verilən, kənar təşkilatlar tərəfindən məsləhət görülməsinə tövsiyələri gözləmədən, özü üçün sərfəli idarəetmə qərarları hazırlamalı və onların icrasını təmin etməlidir.

İndi hər bir təsərrüfat subyekti bu və ya digər çeşiddə məhsul istehsalının miqdarı, onun resepturası və keyfiyyəti, istehsal texnologiyalarının gözlənilməsi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə

yetirilməsi, material tədarükü və material ehtiyatlarının yaradılması, hazır məhsul qalıqlarının artması, tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və i.a. maliyyə vəziyyətinə təsir göstərən bütün problemlərin həlli üçün tam maddi məsuliyyət daşıyır. Müəssisələrdə material resursları, maşın və avadanlıqlar, qiymətli kağızlar və s. almaq, hazır məhsulu istehsal etmək və reallaşdırmaq, yeni məhsul çeşidlərini mənimsəmək, kredit və borclar almaq və i.a. təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar hər bir əməliyyat, sahibkar üçün risk hesab olunur və o hər bir riskdən mənfəətin götürülməsini qarşıya məqsəd qoyur.

Risk yaxın gələcəkdə daha böyük nəticələrə nail olmaq məqsədilə hər an təhlükə sayılır. Təsərrüfat rəhbəri çəkilən xərclərin müqabilində nə zaman və nə qədər mənfəətin gələcəyi, yaxud zərərlə nəticələncəyi qeyri-müəyyən olan şəraitdə riskə gedir. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə riskə getmədən böyük nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür, yaxud xam xəyaldır.

İnsan cəmiyyəti inkişafının bütün mərhələlərində iqtisadi yüksəliş, təsərrüfat rəhbərləri, sahibkarlar və investorların riskə getməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi mövcud olmayan bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskli qərarları qəbul etməyən sahibkar və rəhbər durğunluğa can atan və idarəetmə üçün qorxulu şəxs sayılır. Risk təsərrüfat rəhbərinin daim yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq axtarışlarında və gələcəkdə daha çox mənfəət almaq ehtimalı olan qeyri-standart idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi iqtidarında olmasını tələb edir.

Totalitar idarəetmə rejimləri tətbiq olunan əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, idarəetmənin demokrativləşdirilməsi təmin olunan indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində, gələcəkdə zərər verməyən hər bir risk üçün dövlət yox, müəssisənin rəhbərliyi və təsisçiləri maddi məsuliyyət daşıyır. Bu səbəbdən də idarəetmə funksiyalarını icra edən hər bir vəzifəli şəxs risketmə məharətini göstərməlidir. Bunun üçün hər bir idarə aparatı işçisi qeyri-müəyyən situasiyanı qabaqcadan öyrənmək, risklə əlaqədar qərarları korrekt etmək üçün tələb olunan informasiyanı toplamaq və təhlil etməklə, operativ-riskli idarəetmə qərarları hazırlamaq və icra etmək bacarığına malik olmalıdır.

Risk sərfəli idarəetmə qərarı qəbul etmək üçün təxirəsa-

linmaz vasitə hesab olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bacarıqlı, işgüzar və təşəbbüskar rəhbər işçilər tərəfindən qəbul edilən qərarlar da təsadüflərdən, səhvlərdən və qeyri-müəyyənliklərdən kənarda qala bilməz.

Xarici ölkələrin, az da olsa ölkəmizin işgüzar Adamlarının təcrübəsi göstərir ki, effektivliyi konkret hesablamalarla əsaslandırılmamış risklər bəzi hallarda uğursuzluqla nəticələnir və buna görə də riskə gedən hər bir sahibkar gözlənilən uğursuzluğa qarşı hazır olmalıdır.

9.2 Risklər idarəetmə elmi sayılan iqtisadi təhlilin obyektidir

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər, xüsusilə də maliyyə menecerləri hər bir riskin müqabilində daha çox gəlir götürməyə çalışmalıdır. Risk və gəlir bir-birilə sıx bağlı olan və bir-birilə şərtlənən maliyyə kateqoriyalarıdır.

Risk dedikdə, bu və ya digər iş adamının fəaliyyət növündən, təbii hadisədən irəli gələn mümkün itki qorxusu başa düşülür. O, riskə gedən adam üçün mənfi, arzu edilməyən nəticədir. Müxtəlif idarəetmə qərarları müxtəlif risk dərəcələrinə malikdir.

Risk-iqtisadi kateqoriyadır və buna görə də iqtisadi təhlilin obyektii sayılır.

Risk hadisənin olacağını, yaxud da olmayacağını, olan təqdirdə isə üç cür iqtisadi nəticə: mənfi (uduzma, zərər); sıfır; müsbət (uduş, fayda, mənfəət) gözlənildiyini ifadə edir.

«Bəxtim gətirəcək-gətirməyəcək» prinsipi üzrə xoşbəxtlik ümidi ilə həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatları risk hesab olunur. Riskdən uzaqlaşmaq, sahibkar üçün mənfəətdən imtina etmək deməkdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində firma və şirkətlər risk etmədən heç nə qazana bilmir. Buna görə də riskə getmək və onları idarə etmək, başqa sözlə desək, risk hadisəsinin yaxınlaşmasını və başlanmasını müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmaq və risk dərəcəsini azaltmağa imkan verən tədbirlər görmək, təhlilin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə təcrübəsi olan Qərb ölkələrinin sürətli iqtisadi inkişafında gözəçarpan nailiyyətlər sübut edir ki, riskləri idarə etmək mümkündür. Lakin müxtəlif idarəetmə strukturunda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə bir-birinə uyğun gələn və gəlməyən, təkrar olunan və olmayan çoxlu sayda risklər müxtəlif metod və üsulların köməyi ilə təhlil edilir və idarə olunur. Riskləri öyrənmək və onların təhlili üsullarını axtarıb tapmaq üçün bütün riskləri qruplaşdırmaq-təsnifləşdirmək tələb olunur.

9.3 Risklərin təsnifatı

Ayrı-ayrı istehsal sahələrində və müxtəlif mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə risklər və onların nəticələri eyni olmadıqlarına görə, bütün riskləri müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırmaq-təsnifləşdirmək tələb olunur. Risklərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatı risklər sistemində hər bir riskin yerini təyin etməyə, onu idarə etmək üçün daha sərfəli metod və üsulları seçməyə imkan verir.

Qərb ölkələrinin təcrübəsində bütün risklər aşağıdakı əlamətlərə görə təsnif edilir:

I. Mümkün nəticədən asılılığına görə: xalis və spekulativ (təcrübəyə əsaslanmayan) risklər;

Xalis risklər mənfi, yaxud sıfır nəticə almağın mümkünlüyünü bildirir. Bu qəbildən olan risklərə: xalis-təbii, ekoloji, siyasi, nəqliyyat və kommersiya risklərinin bir qismi (əmlak, istehsal və ticarət) daxildir.

Spekulativ risklər-həm müsbət və həm də mənfi nəticələrin alınmasının mümkünlüyünü ifadə edir. Bunlara kommersiya risklərinin bir qismi olan maliyyə riskləri daxildir.

II. Baş verməsinin əsas səbəblərindən asılılığına görə risklər: xalis təbii (zəlzələlər, daşqın, su basma, tufan, yanğın, epidemiya və i.a. ilə əlaqədar), ekoloji (təbii mühitin çirklənməsi), siyasi (təsərrüfatçılıqdan asılı olmayan, dövlətin fəaliyyəti və ölkədə baş verən siyasi situasiyalardan irəli gələn müharibələr, hərbi münaqişələr, inqilablar, müsadirələr, milliləşdirmə, embarqonun qoyulması və s. əlaqədar), nəqliyyat (yüklərin avtomobil, çay, dəniz, dəmir yolu, hava, boru və i.a. nəqliyyatı ilə daşınması

ilə əlaqədar) və kommersiya riskləri daxildir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə kommersiya risklərinin təhlili və məqsədyönlü idarə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kommersiya riskləri öz növbəsində əmlak, istehsal, ticarət və maliyyə risklərinə bölünür.

Əmlak risklərinə oğurluq, təxribatçılıq (diversiya), texniki və texnoloji sistemlərdə həddindən artıq gərginliklərdən sahibkar vətəndaşın əmlak hüququnun itirilməsi ehtimalı ilə əlaqədar risklər daxildir.

İstehsal riskləri əsas və dövriyyə fondlarının tələf olması və zədələnməsi, xarab olması ilə əlaqədar amillərin təsiri altında itkilər verən risklərdir. Yeni texnika və texnologiyanın istehsalatda tətbiqi ilə əlaqədar itkilər də bu qəbildən olan risklərin nəticəsi sayılır.

Ticarət riskləri tədiyyələrin gecikdirilməsi, mallar yolda olan müddətdə ödəmədən imtina, malın göndərilməməsi və i.a. əlaqədar itkiləri ifadə edən risklərdir.

Maliyyə riskləri ehtimal olunan maliyyə resursları, yəni pul vəsaiti itkiləri ilə əlaqədar risklərdir.

Maliyyə riskləri öz növbəsində pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə və kapital qoyuluşları ilə əlaqədar risklərə bölünür.

Pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi və yüksəlməsi ilə əlaqədar inflyasiya və deflyasiya riskləri, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar valyuta riskləri qiymətli kağızları və digər malları satan zaman mümkün itkiləri ifadə edən likvidlik riskləri birinci qrupa aid maliyyə riskləridir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkəmizdə maliyyə risklərinin əsas tərkib hissəsi sayılan investisiya riskləri daha böyük yer tutur.

İnvestisiya risklərinə:

- a) əldən verilmiş xeyir riskləri;
- b) gəlirlərin aşağı düşməsi riskləri;
- s) bir başa maliyyə itkiləri riskləri daxildir.

Əldən getmiş xeyir riski hər hansı bir tədbirin (məsələn, sığortalanma, investisiya qoyuluşu və i.a.) həyata keçirilməməsi nəticəsində dolayı maliyyə zərərinin (alınmamış mənfəət) başlanması riskidir.

Gəlirlərin aşağı düşməsi riskləri portfel investisiyaları (in-

vestorlarda olan qiymətli kağızlar məcmusu), əmanətlər və kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin azalması nəticəsində baş verir.

Gəlirlərin aşağı düşməsi riski faiz risklərini və kredit risklərini özündə birləşdirir.

Faiz risklərinə kommersiya bankları, kredit idarələri, investisiya institutları, selinq kompaniyaları tərəfindən cəlb edilən vəsaitə görə faiz dərəcələrinin verilən kreditlər üzrə dərəcələrdən üstün olması ilə əlaqədar olaraq, onların itkilərini xarakterizə edir. Aksiyalar üzrə dividəntlərin, bazarlarda istiqrazlarda, sertifikatlar və digər qiymətli kağızlar üzrə dərəcələrin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq, investorların itkiləri də faiz risklərinə aid edilir.

Kredit riski borc verənə çatması əsas borcun və faizin kredit alan tərəfindən qaytara bilməməsi təhlükəsidir.

Qiymətli kağızlar buraxan emitent həmin kağızlar üzrə faizləri, yaxud əsas borc məbləğini ödəmək qabiliyyətində olmadıqda da bu hadisə kredit riski hesab olunur.

Birbaşa maliyyə itkiləri risklərinə birja riski, selektiv (seçmə qabiliyyəti) riski, müflisləşmə riski və kredit risklərinin bir qismi daxildir.

Birja riskləri birja sazişlərindən itkilərin təhlükəliliyini ifadə edir. Bunlara kommersiya sazişləri üzrə ödəmə riski, broker firmasının komission mükafatının ödənilməsi riski və i.ə. daxildir.

Selektiv risklər (latınca seçmə, ayırma mənasında işlədilir) investisiya portfeli formalaşdırılan zaman kapital qoyuluşu üsulunun, investisiya qoyulan qiymətli kağızlar arasında daha faydalı kağız növünün düzgün seçilməsi ilə əlaqədar risklərdir.

İflasa uğranma riski sahibkar tərəfindən olmayan kapital qoyuluşu üsulunun seçilməsi nəticəsində bütün kapitalın tamamilə itirilməsi və onun qəbul etdikləri öhdəlikləri icra etməyə qadir olmamasını göstərir. Nəticədə sahibkar müflisləşir.

9.4 Risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üsulları

Risklərin qabaqcadan və operativ təhlilinin başlıca məqsədi onların nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Müxtəlif istehsal təyinatlı təsərrüfat subyektlərində fəaliyyət növləri üzrə fərqlənən saysız-hesabsız miqdarda əsas (I dərəcəli) və (II dərəcəli) əlavə risklərdən istifadə edildiyinə görə, onların nəticələrinin qiymətlən-

dirilməsində də müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Deməli, risklərin nəticələrinin həm qabaqcadan və həm də sonradan qiymətləndirilməsində çoxlu sayda tədqiqat üsullarından istifadə edilir. Bu üsulları bilmədən hansı riskin hansı üsullarla qiymətləndirilməsinin və dəqiq nəticələrin əldə edilməsinin mümkünlüyünü təyin etmək olmaz.

Bazar münasibətləri şəraitində bir sıra maliyyə əməliyyatları (məsələn, vençur investisiya qoyuluşları, aksiyaların alınması, selinq əməliyyatları və digər) kifayət qədər əhəmiyyətli risklərlə əlaqədardır. Onlar həm əməliyyata başlamazdan əvvəl və həm də əməliyyatın icrası mərhələlərində risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsini və onun həcmnin təyin edilməsini tələb edir.

Riskin dərəcəsi itki hadisəsinin başlanması və həm də ondan mümkün zərərin miqdarına dair ehtimaldır. Sahibkarın riski qoyulan kapitaldan gözlənilən maksimum və minimum gəlirin (zərərin) miqdarını subyektiv ehtimalı qiyməti ilə kəmiyyətə xarakterizə edir. Bu hesablamada maksimal və minimal gəlirlər (itkilər) arasında diapazon çox olduqca (onların alınması ehtimalı bərabər olan şəraitdə), riskin dərəcəsi bir o qədər yüksək olur.

Sahibkar üçün risk «bəxti gətirəcək-gətirməyəcək» prinsipi üzrə xoşbəxtliyə nail olmaq ümidi ilə edilən bir hərəkətdir. Riski qəbul etməyin başlıca səbəbi təsərrüfat situasiyasının qeyri-müəyyənliyi, yəni iqtisadi və siyasi şəraitin məlum olmamasıdır. Qərarı qəbul edən zaman təsərrüfat situasiyasının qeyri-müəyyənliyi artdıqca, riskin dərəcəsi də bir o qədər yüksək olur.

Təsərrüfat situasiyalarının qeyri-müəyyənliyi tam informasiyanın olmaması, təsadüflər və əks təsir amilləri ilə izah olunur. Təsərrüfat situasiyaları haqqında informasiyanın natamamlığı və onun dəyişilməsi perspektivi sahibkarı əlavə informasiyanı toplamaq imkanlarını axtarmağa vadar edir.

Təsərrüfat situasiyasının qeyri-müəyyənliyi çox vaxt təsadüf amili ilə təyin edilir.

Təsadüf-oxşar şəraitlərdə eyni baş vermir və buna görə də onu qabaqcadan görmək və proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Lakin çoxlu sayda təsadüfləri müşahidə etməklə, indiki təsadüflər dünyasında müəyyən qanunauyğunluqları dərk etmək mümkündür. Bu qanunauyğunluqları öyrənmək üçün riyazi aparat ehtimal nəzəriyyəsi verir. Təsadüflər müəyyən rəqəmlərlə

əlaqələndirildikdə onlar ehtimal nəzəriyyəsinin predmeti olur.

Təsadüfi hadisələr, onların müşahidəsi zamanı müəyyən fasilələrlə təkrar olunur və onların saxlıqı aşkar olanların sayını müşahidələrin ümumi sayına bölməklə təyin edilir.

Təsadüfi A hadisəsinin obyektiv mümkünlüyü ölçüsü onun ehtimalı adlanır. Məhz buna görə də bu ehtimal ədədi ətrafında A hadisəsinin sıxlığı qruplaşdırılır. İstənilən hadisənin ehtimalı 0 ilə 1 arasında tərəddüd edir. Ehtimal 0-a bərabər olduqda hadisə qeyri-mümkün, 1-ə bərabər olduqda isə hadisə gerçək sayılır.

Təsadüfi hadisələri qruplaşdırmağa imkan verən ehtimal eyni zamanda, onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını verir.

Təsərrüfat situasiyalarında hər hansı bir hadisəyə həmişə əks təsir olur. Qəzalar, yanğın və digər təbii hadisələr, müharibə, inqilab, nümayiş, əmək kollektivlərində baş verən müxtəlif münaqişələr, rəqabət, müqavilə öhdəliklərinin pozulması, tələbatın dəyişilməsi, qəzalar, oğurluqlar və i.ə. əks təsirlərdir.

Sahibkar öz fəaliyyəti zamanı əks təsirin dərəcəsini azaltmağa imkan verən strategiyanı seçməklə riskin dərəcəsini azalda bilər.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün tələblərinə uyğun qanun və qaydaların tam formalaşdığı indiki zamanda sahibkarlar arasında konfliktlər (münaqişələr) də risklərin idarə edilməsində az rol oynamır. Konflikt situasiyalarda strategiyanı seçmək üçün sahibkar «oyunlar nəzəriyyəsi» adlı riyazi aparatdan istifadə edə bilər. Oyunlar nəzəriyyəsi üsullarının köməyi ilə aparılan təhlil sahibkara konkret şəraiti yaxşı mənimsəməyə, riskin dərəcəsini minimuma endirməyə, problemin özündən irəli gələn bir sıra məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa və nisbətən yaxşı vəziyyətə nail olmağa imkan verir.

Təhlil zamanı riskin həcmi kəmiyyətə təyin etmək üçün hər bir hadisənin bütün mümkün nəticələrini və onların baş verməsi ehtimalını bilmək lazımdır. Ehtimal müəyyən nəticəni almağın mümkünlüyünü göstərir.

Fərz edək ki, müəssisəyə kapital qoyuluşunun iki variantı təklif olunur. Eyni məbləğdə vəsait qoyuluşu müqabilində birinci variantda 500 mln manat məbləğində mənfəətin alınması ehtimalı 0,6, ikinci variantda isə 600 mln manat mənfəətin alınması ehtimalı 0,4-dir. Bu halda kapital qoyuluşundan gözlənilən mənfəət

alımı (riyazi gözləmə):

Birinci variantda $500 \times 0,6 = 300$ mln man.;

İkinci variantda $600 \times 0,4 = 240$ mln. man. olur.

Deməli, ehtimalı göstəriciyə görə birinci variantda kapital qoyuluşu müəssisə üçün sərfəlidir.

Ehtimalın kəmiyyətə miqdarı obyektiv və subyektiv metodların köməyi ilə təyin edilir.

Obyektiv metod hadisənin baş verməsi sıxlığının hesablanmasına əsaslanır. Məsələn, fərz edək ki, tədbirin həyata keçirilməsinə vəsait qoyuluşunda 100 haldan 60-da 500 mln man. mənfəət alındıqda mənfəətin alınması ehtimalı $60:500 = 0,3$ olur.

Ehtimalın təyin edilməsinin subyektiv metodundan müxtəlif fərziyyələrə (qiymət verən mühakimələri, şəxsi təcrübə, ekspert qiyməti, maliyyəçi mütəxəssisin fikri və i.ə.) əsaslanan meyarlardan istifadə edilir.

Bu halda müxtəlif adamlar müxtəlif nəticələr çıxarır və sonra seçmə aparır, seçmə mümkün olmadıqda isə ekspert qiymətləndirmə, yəni ekspertiza materiallarını işləməklə alınan ehtimalın kəmiyyətinin əsaslandırılması üzrə nəticə əsas götürülür.

Riskin həcmi, yəni risk dərəcəsi 2 meyarla ölçülür:

a) gözlənilən orta qiymət;

b) mümkün nəticənin dəyişməsi.

Gözlənilən orta qiymət qeyri-müəyyən situasiya ilə əlaqədar hadisənin həcmnin kəmiyyətidir və bu qiymət bütün mümkün nəticələr üçün orta çəkilidir.

Məsələn; fərz edək ki, sahibkar nəzərdə tutulan tədbirin həyata keçirilməsinə kapital qoyduqda 60 haldan 24-də 125 mln man. (ehtimal 0,4), 18 halda 100 mln man. (ehtimal 0,3) və 16 halda 150 mln man. (ehtimal 0,3) mənfəətin alınmasını gözləyir. Bu halda gözlənilən orta qiymət $(125 \times 0,4) + (100 \times 0,3) + (150 \times 0,3) = 125,0$ mln man. olur.

Burada kapital qoyuluşundan mənfəət məbləği 100 mln. manatdan 150 mln. manatadək tərəddüd edir və orta kəmiyyət 125 mln man. olur.

Təhlil zamanı digər variantlar üzrə də orta kəmiyyətlər tapılır və bunları tutuşdurmaqla bu və ya digər variantın xeyrinə qərar qəbul edilir.

Lakin müqayisəli təhlilin nəticələrinə istinad etməklə, qəti

qərar qəbul etmək üçün bir-birilə yaxından bağlı olan iki meyar, dan istifadə edilir: dispersiya və orta kvadrat kənarlaşma.

Dispersiya həqiqi nəticələrin gözlənilən orta kəmiyyətdən kvadrat kənarlaşmaların orta çəkili kəmiyyəti göstərir və aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir.

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2}{\sum n}$$

Burada: σ^2 -dispersiya;

x-hər bir müşahidə hadisəsi üçün gözlənilən qiyməti;

$\bar{x}$ -gözlənilən orta qiyməti;

n-müşahidə hadisələrin sayını (sıxlıq) göstərir.

Orta kvadrat kənarlaşma aşağıdakı düsturun köməyi ilə təyin edilir.

$$\sigma = \frac{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 n}}{\sum n}$$

Sıxlıq bərabər olduğu halda hissəvi hadisələr alınır:

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2}{n}$$

$$\sigma = \frac{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 n}}{n}$$

Orta kvadrat kənarlaşma adlı ədəddir və dəyişən əlaməti ölçən ölçülərlə hesablanır. Orta kvadrat kənarlaşma və dispersiya mütləq dəyişən ədədlərdir.

Risqlərin təhlili işlərində adətən variasiya əmsalı istifadə olunur. O, orta kvadrat kənarlaşmanın orta arifmetik kənarlaşmaya nisbətini ifadə edir və alınan kəmiyyətlərin kənarlaşması dərəcəsini göstərir. Variasiya əmsalı aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$V = \frac{\pm \sigma}{\bar{X}} \times 100\%$$

Burada: V-variasiya əmsalı, %-lə;

σ -orta kvadrat kənarlaşma;

x-gözlənilən orta kəmiyyətdir.

Variasiya əmsalı nisbi kəmiyyətdir və buna görə də öyrənilən kəmiyyətlərin mütləq miqdarı bu əmsala təsir göstərmir. Variasiya əmsalı 0-dan 100-dək dəyişə bilər. Əmsal yüksək olduqca dəyişmə bir o qədər güclü olur. Onun köməyi ilə müxtəlif ölçü vahidlərində ifadə olunan əlamətlərin enib-qalxmasını (dəyişməsinə) müqayisə etmək olar. Belə ki, 10%-dək olduqda zəif dəyişmə; 10%-dən 25%-dək olduqda orta dəyişmə; 25%-dən yuxarı olduqda yüksək dəyişmə sayılır.

Kapital qoyuluşlarında dispersiya və variasiya əmsallarının hesablanması metodikasını misalla şərh edək.

Cədvəl 9.1

A və B tədbirlərinə kapital qoyulduqda dispersiya hesablamaları

Hadisənin №-si	Alınan mənfəət, mln. man. x	Müşahidə hadisələrinin sayı n	(x - $\bar{x}$)	(x - $\bar{x}$) ²	(x - $\bar{x}$) ² x _n
«A» tədbirləri					
1	250	48	-	-	-
2	200	36	-50	2500	90 000
3	300	36	+50	2500	90 000
Yekunu	x=250	120	-	-	180 000
«B» tədbirləri					
1	400	30	+100	10 000	300 000
2	300	50	-	-	-
3	150	20	150	22 500	450 000
Yekunu	x=300	100	-	-	750 000

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə, müvafiq tədbirlər üzrə orta kvadrat kənarlaşmaları və variasiya əmsallarını hesablayaq.

Orta kvadrat kənarlaşmalar:

$$A \text{ tədbirləri üzrə } \sigma = \sqrt{\frac{180000}{120}} = \pm 38,7;$$

$$B \text{ tədbirləri üzrə } \sigma = \sqrt{\frac{750000}{100}} = \pm 86,6;$$

Variasiya əmsalları:

$$A \text{ tədbirləri üçün } V = \frac{\pm 38,7}{250} = \pm 15,5\%$$

$$B \text{ tədbirləri üçün } V = \frac{\pm 86,6}{300} = \pm 29,8\% \text{ olur.}$$

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, A tədbirlərinə kapital qoyuluşunun variasiya əmsali B tədbirlərinə kapital qoyuluşu ilə müqayisədə xeyli azdır ki, bu da A tədbirlərinə kapital qoyuluşu xeyrinə qərar qəbul etmək barədə nəticə çıxarmağa razılıq deməkdir.

Qərb ölkələri sahibkarlarının təcrübəsində risk dərəcəsinin təyin edilməsində bir qədər sadələşdirilmiş metoddan da istifadə edilir. Bu metodda gəlirlərin maksimum və minimum həcmli göstəricilərindən istifadə etməklə riskin dərəcəsi təyin edilir. Gəlirlərin maksimum və minimum həcmli ehtimalı investordan riskini kəmiyyətə xarakterizə edir. Bərabər ehtimal şəraitində bu kəmiyyətlər arasında diapazon çox olduqca, riskin dərəcəsi də bir o qədər yüksək olur. Bu metodda dispersiyanı, orta kvadrat kənarlaşmanı və variasiya əmsalını hesablamaq üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə edilir:

$$\sigma^2 = P_{\max}(x_{\max} - \bar{x})^2 + P_{\min}(\bar{x} - x_{\min})^2;$$

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2};$$

$$V = \frac{\pm \sigma}{\bar{x}} \times 100$$

Burada: $P_{\max}$ -maksimum gəlir (mənfəət, rentabellik) əldə etmək ehtimalı;

$x_{\max}$ -gəlirin (mənfəətin, rentabelliyn) gözlənilən orta həcmi;

$P_{\min}$ -minimum gəlirin (mənfəətin, rentabelliyn) alınması ehtimalı;

$x_{\min}$ -gəlirin (mənfəətin, rentabelliyn) minimum həcmi göstərir.

İndi də yuxarıda verilən həcm göstəricilərindən və müvafiq düsturlardan istifadə etməklə, müvafiq variantlar (A, B) üzrə tələb olunan kəmiyyətləri hesablayaq.

Kapital «A» tədbirlərinə yönəldikdə (qoyulduqda) tələb olunan göstəricilər üzrə aşağıdakı kəmiyyətlər alınır:

$$\sigma^2 = 0,3 (300-250)^2 + 0,3 (250-200)^2 = 1500 \text{ mln man.}$$

$$\sigma = \sqrt{1500} = \pm 38,7$$

$$V = \frac{\pm 38,7}{250} \times 100 = \pm 15,5\%$$

Kapital «B» tədbirlərinə yönəldikdə (qoyulduqda) göstəricilərin kəmiyyətləri belə olur:

$$\sigma^2 = 0,3 (400-300)^2 + 0,3 (300-150)^2 = 7500 \text{ mln man.}$$

$$\sigma = \sqrt{7500} = \pm 86,6$$

$$V = \frac{\pm 86,6}{300} \times 100 = \pm 28,9\%$$

Hesablamalarda verilən kəmiyyətlərin müqayisəsi bir daha təsdiq edir ki, «A» tədbirlərinə kapital qoyuluşunda aşağı risk dərəcəsi gözə çarpar.

Deməli, müəssisə vəsaitinin «A» tədbirlərinə kapital qoyuluşuna yönəldilməsi barədə qərar qəbul etmək müəssisə üçün faydalıdır.

FƏSİL X. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) İSTEHSALI VƏ SATIŞININ TƏHLİLİ

10.1 Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri

Müəssisələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektləri mal alanlarla və ya məhsulu istehlak edənlərlə bağlanan müqavilələrə yaxud onlardan qəbul edilmiş sifarişlərə, maddi-texniki resurslar satan təşkilatlarla bağlanan müqavilələrə, mövcud əmək resursları və maddi-texniki bazaya, perspektivdə bazarın tələbini və gözlənilən gəlirlərin yaxın gələcəkdə iqtisadi və sosial inkişaf istiqamətlərini, investorların maraqlarını nəzərə almaqla məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışına dair cari və proqnoz plan göstəricilərini müstqəli surətdə təyin edir. Bir qayda olaraq istehsal müəssisələrində əsas istehsal fondlarına, material resurslarına, maliyyə resurslarına olan tələbat, gözlənilən pul gəlirləri və mənfəət məhsul, iş və xidmətləri istehsalının həcminə və strukturuna görə planlaşdırılır. Deyilənlərdən əlavə istehsal fəaliyyətini planlaşdıran sahibkarlar istehlakçıların maraqlarını, habelə, onlara təhvil veriləcək məhsul, iş və xidmətlərin keyfiyyətinə olan tələblərini də hesaba almalı olur.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın və məhsul satışının yüksək artım templəri sahibkar fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir. Çünki, istehsalın artım templəri müəssisə fəaliyyətini keyfiyyətə xarakterizə edən istehsal və kommersiya xərclərinə, satışın həcminə mənfəət və rentabelliyyə xarakterizə edən göstəricilərə təsir göstərir.

Məhsul, iş və xidmətlər istehsalının normal gedişatı müqavilə öhdəliklərinin və sifarişlərin vaxtında yerinə yetirilməsi və beləliklə də iqtisadi sanksiyalar üzrə cərimə peniya, dəbbələmə məbləğləri və digər qeyri-məhsuldar xərclərin və itkilərin azaldılması, habelə mal alanların və sifarişçilərin etimadlarının doğrulması, onların itirilməməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir.

Müəssisənin iqtisadi müstəqilliyinə, bazar münasibətlərindən bacarıqla istifadə olunmasına istinad edilən təsərrüfatçılıq sistemi və bu sistemin effektiv idarə olunması, hər şeydən əvvəl məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışına dair çoxlu sayda

müxtəlif variantlarda idarəetmə qərarlarının hazırlanmasını və bunların müqayisəli təhlilini aparmaqla sahibkar üçün ən faydalı variantın seçilməsini tələb edir.

Bazarın, mal alanların və sifarişçilərin tələblərinə uyğun olaraq məhsul çeşidləri daim təzələnen, moda və fasonları dəyişdirilən, keyfiyyət parametrlərini yüksəltmək, bəzən də unikal məhsul buraxmaq, müasir material qıtlığı şəraitində müəyyən növdə, keyfiyyətdə, ölçüdə materialın, yarımfabrikatların, komplektləşdirici məmulatın başqası ilə əvəz edilməsi, məmulat istehsalı recepturalarının və istehsal texnologiyalarının dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zəruri olan indiki şəraitdə idarəetmənin bütün mərhələlərində məhsul, iş və xidmətlər istehsalının mütəmadi təhlili sahibkarlıq fəaliyyəti qarşısında qoyulan ümdə tələblərdən biridir.

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə, sadəcə olaraq, istehsal prosesi yol, məhsul (iş, xidmət) istehsalı üçün sifarişlərin alınması və alıcı ilə razılaşmış qiymətlə ödənilməsi iqtisadi təhlilin obyektı hesab olunur. Deməli, məhsul (iş, xidmət) istehsalının təhlili, bazarın konyukturasının öyrənilməsi və mərkəzi qiymətləndirilməsi qarşılıqlı, əlaqəli surətdə bir-birinə təsir göstərir və buna görə də istehsal proqrammasının hazırlanması və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət mərhələlərində bunları nəzərə almaq tələb olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın həcmının artırılması və strukturunun yaxşılaşdırılması yolu ilə sahibkar mənfəətinin çoxaldılmasına təsir göstərən amillərlə müqayisədə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən-mallara və məhsullara yeni keyfiyyət xarakteri verən amillər daha böyük rol oynayır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrində də əhəmiyyətli dərəcədə müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Azərbaycanla ticarət əməliyyatları aparan ölkələrin sayı və mal dövriyyəsinin həcmi ilbəl artmaqdadır. İndi respublikamızın təsərrüfat subyektləri MDB ölkələri ilə yanaşı İtaliya, Fransa, İsrail, Türkiyə və digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinə də milli məhsulları satır. Xarici ticarət əlaqələri genişləndikcə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə olan tələbat getdikcə çoxalır. Xarici bazarlarda reallaşdırmaq üçün məhsul istehsalının çoxaldılmasının zəruriliyi daxili bazarların həcmində məhsulun bolluğu və bunlar da mal bolluğu, xarici valyutaya olan tələbatın

artması, qiymət konyukturası, ölkənin, həm də ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin idxal-ixrac əməliyyatlarında müsbət saldoya nail olmağı istəklərinin artması ilə izah olunur. Xarici bazar üçün məhsul istehsalı miqyaslarının genişləndirilməsi ilk növbədə onun keyfiyyətinin yüksəldilməsini və dünya standartlarına uyğun məhsul buraxılışını tələb edir.

Məhsulun (işin, xidmətin), malın keyfiyyəti istehsal prosesində, istehsal texnologiyalarında formalaşır. Belə bir şəraitdə idxal-ixrac əməliyyatlarının, barter əməliyyatlarının miqyasları genişləndikcə idarəetmədə istehsalın, hazırlanan məhsulun keyfiyyətinin təhlilinə olan ehtiyac da artır.

Müasir şəraitdə fəaliyyətdə olan dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində istehsal ediləcək məhsula bazarın tələbatının öyrənilməsi; əvvəlki dövrlərdə məhsulun reallaşdırılmasına dair müqavilələrin yerinə yetirilməsini təhlil etməklə mövcud resurslardan istifadə şəraitində müqavilələrin davam etdirilməsi və genişləndirilməsinin sahibkar üçün faydalılığının təyin edilməsi; planlaşdırılan dövrdə istehsalın həcmi və strukturunun optimallaşdırılması məqsədilə əsas vəsait obyektlərindən, əmək və material resurslarından daha yaxşı istifadəni təmin edən təsərrüfat daxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsinə imkan verən tədbirlər planının hazırlanması; müqavilə öhdəliklərinin, məhsulun həcmi, strukturu, keyfiyyəti, komplektliliyi, göndərmə müddətləri üzrə yerinə yetirilməsinin araşdırılması; müqavilə öhdəliklərinin vaxtından qabaq tam həcmdə, yaxud qismən yerinə yetirilməsinin (yaxud yetirilməməsinin) satışın həcminə, mənfəətə, rentabelliyyə, əmək məhsuldarlığına, istehlak fonduna və d. göstəricilərə təsirinin təyin edilməsi; müqavilələrin yerinə yetirilməməsinə, əsas iqtisadi göstəricilərə mənfi təsir göstərən təsərrüfatdaxili və xarici səbəblərin müəyyən edilməsi istehsal fəaliyyəti təhlilinin başlıca istiqamətləridir.

Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının iqtisadi təhlilinin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Bütövlükdə müəssisə üzrə istehsal sexləri və məhsul çeşidləri üzrə məhsul istehsalı və satışına dair plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi səviyyəsini təyin etmək və qiymətləndirmək;
2. Son 5-10 ilin timsalında məhsul istehsalı və satışının dinamikasını qiymətləndirmək;

3. Məhsul istehsalı və satışına dair plan göstəricilərinin reallığını, müvafiq müqavilə və sifarişlərlə örtülməsi dərəcəsini təyin etmək;

4. Məhsul istehsalının həcminə təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini təyin etmək;

5. Məhsul buraxılışı və satışının ahəngdarlığını təyin etmək və qiymətləndirmək;

6. Məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətini xarakterizə edən göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsini və keyfiyyət kənarlaşmalarının məhsul istehsalı və satışının həcminə təsirini təyin etmək;

7. Məhsul buraxılışı və satışının həcmələrinin artırılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkar etmək və onlardan yaxın gələcəkdə istifadə olunmasını təmin edən əməli tədbirlər (hesablamalarla əsaslandırılmış) planını hazırlamaq və i.ə.;

Məhsul istehsalı və satışını xarakterizə edən göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etmək üçün müəssisənin biznes planından, 1-maliyyə №-li müəssisənin (təşkilatın) maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabatdan, 2№-li maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatdan, müəssisənin (təşkilatın) maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatdan (3-maliyyə №-li forma), uçot registrlərindən mal alanlarla və mal satanlarla bağlanmış müqavilələrdən yaxud da onlar tərəfindən qəbul edilmiş sifarişlərdən, məhsul buraxılışına dair qrafiklərdən, hesab-fakturalardan, uçot registrlərindən, laboratoriya analizi məlumatlarından, sertifikatlardan, tərəflərin təqdim etdikləri iddialardan, ekspert rəylərindən, istehsalat müşavirələrinin qərarlarından və d. informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

10.2 İstehsalın və satışın həcmi xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Maddi istehsal sahələrinin təsərrüfat subyektlərində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının (həm də satışın) həcmi natural, şərti-natural və dəyər göstəricilərlə ifadə olunur. Natural və şərti-natural göstəricilər dəyər göstəriciləri ilə müqayisədə ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə istehsalın həcmi, dinamikasını daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin istehsalın (satışın)

həcminə dair ümumiləşdirilmiş informasiyaları əldə etmək üçün dəyər göstəricilərindən istifadə etmək tələb olunur. Ümumiləşdirici göstəricilər məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışına dair natural göstəriciləri (miqdarı) topdan satış qiymətləri ilə hesabla- maqla təyin edilir.

Hal-hazırda fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın həc- mini xarakterizə edən ümumi məhsul və əmtəəlik məhsul gös- tərəcilərindən istifadə olunur. Ümumi məhsul müəssisənin kənara vermək üçün, yaxud gələcəkdə öz istehsalında istifadə etmək üçün istehsal etdiyi məhsulun həcmi səciiyələndirən göstərici- dir. Sənaye müəssisəsinin ümumi məhsuluna hazır məmulat, bitməmiş istehsalın və yarımfabrikatların qalıq artımı, kənar üçün sənaye xarakterli işlər daxildir. (kənd təsərrüfatı müəssisələrində, tikinti təşkilatlarında ümumi məhsulun həcmi təyin edilməsi qaydası fərqlənir). Ümumi məhsul, bir qayda olaraq müqayisəyə gələn qiymətlərlə ifadə olunur. Bu göstəricidən müəssisənin is- tehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, milli gəlirin müəyyən edilməsində də istifadə olunur.

Əmtəəlik məhsul-müəssisənin müəyyən dövrdə istehsal et- diyi, müəssisədən kənarda realizə etmək üçün nəzərdə tutduğu məhsulların həcmidir. Əmtəəlik müəssisənin əsas, köməkçi, yar- dımçı və əlavə sexlərində hazırlanan hazır məhsulun, kənara sa- tılan yarımfabrikatların, sənaye xarakterli iş və xidmətlərin dəyəri daxil edilir. Əmtəəlik məhsul hesabat ilində qüvvədə olan topdan satış qiymətləri ilə hesablanır, uçot registrlərində və hesabatlarda əks etdirilir.

İstehsalçı tərəfindən mal alanlara və sifarişçilərə göndərilən və onlar tərəfindən haqqı ödənilən məhsul (iş və xidmətlər) reali- zə edilmiş (satılmış) sayılır. Beynəlxalq praktikada tədiyyəçidən (mal alandan, sifarişçidən) vəsaitin (aldığı məhsula görə) mal göndərən (satan) müəssisənin hesablaşma hesabına, yaxud kassaya, valyuta hesabına daxil olması anı realizə anı sayılır. Bundan fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində göstərilir ki, pulun daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq məhsulun (malın, işin, xidmətin) mal alanlara təhvil verilməsi, onların ünvanına yola salınmasına dair Vergi he- sab-fakturası yazılan anı (əksər hallarda 5 gündən gec olmay- raq yazılır, aksiz vergisi ödənilən mallar və məhsullar isə hesab-

faktura yazdıqdan sonra müəssisənin ərazisindən çıxarıla bilər) realizə (satış) anı sayılır. (Vergi Məcəlləsi maddə 176, 195, 196 və s.).

Birinci halda həm müəssisənin və həm də satışdan alınan reallaşmış mənfəətdə payı olan (divident olan) investorların, təsisçilərin maraqlarını təmin edən real satış məbləğinə, ikinci halda isə ancaq vergi orqanlarının maraqlarını təmin edən mühasibat satış məbləğinə dair göstəricilər alınır. Real satış məbləğinə dair göstərici müəssisənin satış fəaliyyətini, satışın nəticəsini (alınan mənfəətini) dürüst qiymətləndirməyə imkan verir.

Şerti-natural göstəricilər də dəyər göstəriciləri kimi məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi ümumiləşdirilmiş şəkildə natural ifadədə xarakterizə edən göstəricilərdir. Məsələn, məhsul buraxılışının natural ifadədə ümumi həcmi hesablamaq üçün meyvə, tərəvəz, balıq konservləri hazırlayan zavodlarda şerti banka, şərab zavodlarında dekalitr, təmir zavodlarında şerti təmirlərin sayı və i.ə. şerti-natural göstəricilərdən istifadə edilir.

10.3. Məhsul (iş, xidmət) istehsalının həcmi xarakterizə edən göstəricilərin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal müəssisələrinin başlıca məqsədi bazarın tələbinə uyğun əmtəəlik məhsul istehsalının həcmi daim artırmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyi yüksəltməkdən ibarətdir. Buna görə də istehsalın həcmi təhlili son 3-5 ilin təmsalında əmtəəlik məhsul istehsalının dinamikasını, əvvəlki ilə və bazis ilinə nisbətən artım templərini təyin etməklə başlanır. Bu halda əmtəəlik məhsul istehsalının bazis ilinə və əvvəlki ilə nisbətən artım templəri, habelə orta illik artım tempini təyin etməklə əmtəəlik məhsul istehsalını xarakterizə edən göstəricilər, başqa sözlə desək, müəssisənin istehsal fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə son beş ildə əmtəəlik məhsul istehsalının dinamikasını xarakterizə edən əsas göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir:

Əmtəlik məhsul istehsalı, mln. manat

İllər	Müqayisəyə gələn qiymətlərlə əmtəlik məhsul	Artım tempi indeksləri	
		Bazis ilə nisbətən	Zəncirvari ()
A	1	2	3
Birinci (T ₁)	105 200	1,000	1,00
İkinci (T ₂)	107 500	1,022	1,022
Üçüncü (T ₃)	102 400	0,953	0,973
Dördüncü (T ₄)	109 600	1,070	1,042
Beşinci (T ₅)	121 400	1,1077	1,154

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmtəlik məhsulun həcmi bazis ili ilə müqayisədə 10,76 faiz artmışdır. Əmtəlik məhsul istehsalı dövlət tərəfindən tənzimlənməyən, bazarın tələbindən və istehlakçıların sifarişlərindən asılı olaraq daim artıbazalan bazar münasibətləri şəraitində istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilir. Planlaşdırma və təhlil işlərində əmtəlik məhsulun orta illik artım tempi orta həndəsi, yaxud orta arifmetik çəkili qiymətlə hesablanır.

Bizim misalımızda orta həndəsi çəkili qiymətlə hesablanan əmtəlik məhsulun orta illik artım tempi:

$$T = \sqrt[n]{T_1 \times T_2 \times T_3 \times T_4 \times T_5} = \sqrt[5]{1,0 \times 1,022 \times 0,973 \times 1,042 \times 1,154} = \sqrt[5]{1,605} = 1,12 \text{ yaxud } 112\%.$$

Bizim misalımızda müəssisədə son ildə əmtəlik məhsul istehsalının həcmi bazis ili ilə müqayisədə 10,77 faiz artmışdır. Son beş ildə orta illik artım tempi isə $112,0 - 110 = 12,0$ faiz olmuşdur.

Əmtəlik məhsul istehsalının dinamikasını idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslərin, sahibkarların, investorların, təsisçilərin və müəssisə ilə partnyorluq edən kənar təşkilatların maraqlarını təmin edən problemlərdən biri olduğuna görə istehsalın idarə edilməsində nailiyyətləri olan müəssisələrdə istehsalın artım templərini əyani surətdə göstərmək üçün xüsusi qrafika cədvəlləri hazırlanır və müvafiq yerlərdə asılır.

İstehsal müəssisələrində əmtəlik məhsul istehsalı mal alanlarla bağlanan müqavilələrə, onlardan qəbul edilən sifarişlərə istinad etməklə hesabat ili, ilin kvartalları və ayları, habelə

istehsal sexləri və sahələri üzrə planlaşdırılır və təhlil edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəəlik məhsul buraxan əsas istehsal sexlərində əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə planın yerinə yetirilməsinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 10.2

Müəssisənin əsas istehsal sexlərində əmtəəlik məhsul buraxılışı planının yerinə yetirilməsinin təhlili

Əsas istehsal sexləri	Əmtəəlik məhsul istehsalının həcmi, milyon manatla			Plan üzrə məhsul buraxılışının keçən ilə nisbətən kənarlaşması (+, -)		Faktiki əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə kənarlaşma, +, -			
	keçən ildə faktiki	hesabat ilində		keçən ilə nisbətən kənarlaşması (+, -)		plana nisbətən		keçən ilə nisbətən	
		plan üzrə	faktiki	milyon manatla	%-lə	milyon manatla	%-lə	milyon manatla	%-lə
1№-li	34240	32320	34700	-1920	-5,61	+2380	+7,36	+460	+1,34
2№-li	28330	26950	30240	-1380	-4,87	+3290	+12,2	+1910	+6,74
3№-li	47030	28280	56460	-18750	-39,87	+28180	99,64	+9430	+20,05
Yekunu	109600	87550	121400	-22050	20,12	+33850	+38,66	+11800	+10,77

Bazar münasibətləri şəraitində əmtəəlik məhsulun təminatlı reallaşdırılması məqsədilə əmtəəlik məhsul istehsalının plan həcmi mal alanlarla bağlanan müqavilələrə və onlardan qəbul olunan sifarişlərə əsasən təyin edilir. Məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisə əmtəəlik məhsulun istehlakçılarının bir qismini itirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, əmtəəlik məhsul istehsalı keçən ildə faktiki nail olmuş səviyyə ilə müqayisədə 1 №-li sex üzrə 1920 milyon man., yaxud 5,61%, 2№-li sex üzrə 1380 milyon man., yaxud 4,87%, 3№-li sex üzrə 18750 milyon man., yaxud 39,87%, bütövlükdə müəssisə üzrə 22050 milyon man., yaxud 20,12% az planlaşdırılmışdır. Bunu müəssisədə marketing fəaliyyətinin, başqa sözlə desək, əmtəələrin istehsaldan daxili və xarici bazarlarda fəaliyyət göstərən istehlakçılara yeridilməsi fəaliyyətinin zəifliyi ilə izah olunur.

Mövcud imkanlarla müqayisədə çox aşağı plan göstəricilərinin qəbul edilməsinə baxmayaraq, əmtəəlik məhsul istehsalının faktiki həcmi plana nisbətən 33850 milyon man., yaxud 38,66%, keçən ilə nisbətən 11800 milyon man., yaxud 10,77% çox olmuşdur.

Əmtəəlik məhsul buraxılışının həcmnin üç qrup amilləri:

a) əmək resursları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə

dərəcəsi;

b) əsas istehsal fondları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə dərəcəsi;

v) material resursları ilə təchiz olunması və onlardan istifadə dərəcəsi ilə əlaqədar amillər təsir göstərir. Sadaladığımız amillərin ümumi məhsulun, əmtəəlik məhsulun həcminə təsirinin təhlili sonrakı fəsillərdə geniş şərh olunur.

10.4. Əmtəəlik məhsul çeşidləri üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili

Sənaye müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin effektivliyi sahibkar üçün eyni olmur. Bəzən də material resurslarının çatışmamazlığı, resepturaların təmin olunmaması, bazarın tələbinin dəyişilməsi, istehlakçıların istəkləri və d. səbəblərlə əlaqədar olaraq bəzi məhsul çeşidləri üzrə əmtəəlik məhsul istehsalını genişləndirmək və ya azaltmaq zəruriyyəti yaranır.

Müqavilədə nəzərdə tutulmuş çeşidlər üzrə əmtəəlik məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməməsi müqavilə öhdəliklərinin icrasına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, mal alanlara peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğlərinin ödənilməsinə zəruri edir. Nəticədə bu qəbildən olan qeyri-məhsuldar xərclər və itkilər hesabına əmtəəlik məhsul istehsalının effektivliyi aşağı düşür. Bu və ya digər məhsul çeşidi üzrə mal alanlarla bağlanan müqavilələrə və onlardan qəbul edilmiş sifarişlərə əsasən tərtib olunan istehsal planında nəzərdə tutulduğundan çox əmtəəlik məhsul buraxıldıqda isə onun reallaşması çətinləşir, müəssisə anbarlarında saxlanması xərcləri artır, məsrəflərin artmasına baxmayaraq onların keyfiyyəti aşağı düşür, deformasiya olunur və nəhayət ucuz qiymətlərlə (bəzən də maya dəyərindən aşağı) reallaşdırmaq zəruriyyəti yaranır. Buna görə də ümumi və əmtəəlik məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etməklə yanaşı assortiment, yəni məhsul çeşidləri üzrə planın yerinə yetirilməsi təhlil edilir. Çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi bazarın tələbini daha dolğun və ahəngdar ödənilməsi üçün zəruri şərtidir.

Əmtəəlik məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması zamanı məhsul nomenklaturası və məhsul çeşidləri terminlərini ayırd etmək lazımdır.

Məhsul nomenklaturası-natural ifadədə məhsulun qruplar, yarımqruplar və vəziyyətlər üzrə planlaşdırmada və uçotda qəbul edilmiş siyahısıdır. Geniş mənada məhsulun nomenklaturası müxtəlif məhsul növlərinin tiplər, markalar, profillər, ölçülər, artı-kullar, sortlar üzrə ətraflı siyahısı deməkdir.

Məhsul çeşidi- məhsulun növ, tip, sort, ölçü, marka artikul və s. üzrə tərkibidir. Məhsul çeşidinin düzgün müəyyənləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının və əhəlinin tələbatlarının daha yaxşı ödənilməsi, istehlakçıların tələblərinə cavab verməyi məmullatlar buraxılışına yol verilməməsi məqsədini güdür. Məhsul çeşidlərini genişləndirmək və daha da yaxşılaşdırmaq, yeni unikal məhsul çeşidlərini mənimsəmək bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin zəruri tələblərindən biridir.

Məhsulun nomenklaturası üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili, bir qayda olaraq əsas siyahıya (dövlət sifarişi) daxil edilmiş məmullat növləri üzrə əmtəəlik məhsul buraxılışına dair faktiki və plan göstəricilərini tutuşdurmaqla aparılır. Həm dövlət, həm də qeyri-dövlət istehsal müəssisələrində əmtəəlik məhsul çeşidləri üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. (nomenklatura ilə müqayisədə).

Məhsul çeşidi üzrə planın yerinə yetirilməsi müxtəlif hesablamə üsullarıyla hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bizim misalımızda məhsul çeşidi üzrə planın yerinə yetirilməsi aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 10.3

Çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi

Məhsul çeşidi	Planda nəzərdə tutulan qiymətlərlə əmtəəlik məhsul, milyon manatla		Kənarlaşma məbləği, mln. man. (süt.2-süt.1)	Planın yerinə yetirilməsi faizi (süt. 2 x100:süt.1)	Çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilmiş əmtəəlik məhsul, milyon man.
	plan üzrə	faktiki			
A	1	2	3	4	5
«A»	18823	24523	+5700	130,28	18823
«B»	14708	37967	+23259	258,14	14708
«V»	22238	11928	-10310	53,64	11928
«Q»	14533	32338	+17805	222,51	14533
«D»	17248	14644	-2604	84,90	14644
Yekunu	87550	121400	+33850	138,67	74636

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, əmtəəlik məhsul istehsalına dair plan tapşırığı 38,67% artıqlaması ilə yerinə ye-

tirilməsinə baxmayaraq, planda nəzərdə tutulmuş 5 çeşiddən 2-si üzrə planın yerinə yetirilməsi kəsirdə qalmışdır.

Ən aşağı faiz üsulunda hesablamada çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi 53,64%, məmulat vahidlərinin ümumi sayında planı yerinə yetirilmiş məmulatların sayına (üç məmulatdır) görə hesablamada isə $3 \times 100 : 5 = 60\%$ olur. Lakin, əmtəlik məhsulun ümumi həcmində ayrı-ayrı məmulat növlərinin xüsusi çəkisi kəskin surətdə fərqləndiyinə görə bu qəbildən olan hesablamalarda alınan nəticəni dürüst qəbul etmək olmaz. Ona görə də üçüncü üsuldan istifadə etmək tələb olunur. Bu halda verilmiş plan daxilində faktiki istehsalın həcmi hesablamaya daxil edilir. Plandan artıq əmtəlik məhsulun reallaşdırılması təminatı olmadığına görə həmin məhsul hesablamaya daxil edilmir. Bu halda çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi $74636 \times 100 : 87550 = 85,25\%$ olur. Başqa sözlə desək, çeşid üzrə planın $85,25 - 100 = -14,75\%$ kəsirlə yerinə yetirilməsi əmtəlik məhsulun həcmnin $-14,75 \times 87550 : 100 = -12914$ milyon manat azalmasına səbəb olur.

Məmulat növləri üzrə əmtəlik məhsul istehsalı mal alanların sifarişləri ilə planlaşdırıldığını nəzərə alsaq, çeşid üzrə illik planın 12914 milyon manat kəsirlə yerinə yetirilməsi, eyni məbləğdə məhsulun alıcılara təhvil verilməməsi deməkdir. İllik, kvartallıq hesabat məlumatlarından istifadə etməklə çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi təhlilinin nəticələri müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün əməli tədbirlərin görülməsində az əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də məhsul çeşidləri üzrə əmtəlik məhsul buraxılışı planının yerinə yetirilməsi operativ təhlil edilir. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etməklə ayın əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə hesablamalar aparmaqla məhsul çeşidləri üzrə planın artıqlaması yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi təyin edilir.

Cədvəl 10.4

Əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlil

Məmulat	Plan		01.01.2002-ci il		02.01.2002-ci il				və ia.
	sutkalıq	Aylıq	faktiki həcmi		sutka ərzin- də	ayın əvvə- lindən		Kənar laş- ma, +, -	
			ayın əvvə- lindən	Kənar Laşma		plan üzrə	fak- tiki		
«A»	90	1800	94	+4	82	180	176	-4	
«B»	70	1400	70	-	76	140	146	+6	
«V»	85	1700	84	-1	88	170	172	+2	
«Q»	50	1000	52	+2	62	100	114	+14	
«D»	70	1400	73	+3	44	140	117	-23	
Yekunu	365	7300	373	+8	352	730	725	-5	

Qeyd: Müəssisə həftədə 5 günlük iş rejimində işləyir.

Əmtəəlik məhsul buraxılışının operativ təhlili məhsul çeşidləri üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsinin səbəblərini hər gün təyin etməyə və müqavilə öhdəliklərinin icrasını təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamağa imkan verir. Əmtəəlik məhsul buraxılışına dair bu və ya digər çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsi təsərrüfatdaxili və xarici səbəblərdən ola bilər.

Daxili səbəblərə- istehsalın və istehsal texnologiyalarının, əməyin təşkilində olan qüsurları, texnoloji avadanlıqların qeyri-qənaətbəxş texniki vəziyyəti və nasaz işlədilməsi, təmirdə və texniki hazırlıq (sazlama) müddətlərinin normada nəzərdə tutulduğundan çox olması, idarəetmə və maddi stimullaşdırma (məsuliyət) sistemində olan qüsurlar, aşağı istehsal mədəniyyəti, resepturaların təmin olunmaması, əmək intizamının pozulması və i.a. daxildir.

Xarici səbəblərə- ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinə bazarın tələbinin azalması, bazarın konyukturası, maddi-texniki təchizatın qeyri-ahəngdarlığı və kompleksizliyi, istehsal güclərinin vaxtında işə salınmaması, kənar təşkilatlardan alınan elektrik enerjisi, qaz, buxar və i.a. qeyri-ahəngdar verilməsi, sifarişlərin ləğv edilməsi və azaldılması, qəza hadisələri, təbii iqlim şəraitinin pozulması və müəssisədə çalışan əmək adamlarının fəaliyyətlərindən asılı olmayan digər səbəblər daxildir.

Operativ təhlil zamanı, ilk növbədə, əmək kollektivinin fəaliyyətindən asılı olaraq bu və ya digər məhsul çeşidi üzrə məhsul buraxılışının həcmi azaldan səbəblərin aradan qaldırılmasını təmin edən əməli tədbirlər görülür. Eyni zamanda xarici

səbəblərdən məhsul buraxılışının azalmasının qarşısının alınması üçün təşkilati işlər aparılır.

9.5 Əmtəəlik məhsul buraxılışı strukturunun təhlili

Məhsulun strukturu dedikdə, ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin əmtəəlik məhsulun ümumi həcminə nisbəti, yaxud əmtəəlik məhsulda payı başa düşülür. Deməli, ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə istehsal planının yerinə yetirilməsi səviyyələrinin qeyri-bərabərliyi struktur dəyişikliyi ilə nəticələnir. Əmtəəlik məhsulun strukturu üzrə planın yerinə yetirilməsi əmtəəlik məhsulun ümumi həcmində plan səviyyəsinin (faizlə) saxlanılması deməkdir. Lakin istehsalın həcmi, strukturu, satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən indiki şəraitdə buna nail olmaq qeyri-mümkündür.

Ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin qiymətləri, material tutumu, fond tutumu, material tutumu göstəriciləri fərqləndiyinə görə məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik öz növbəsində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini keyfiyyət və kəmiyyətə xarakterizə edən dəyər ifadəsində məhsulun həcmi, material tutumu (verimi), əmək tutumu (verimi), fond tutumu (verimi), məsrəf tutumu (verimi), əmək məhsuldarlığı, əmtəəlik məhsulun maya dəyəri, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə böyük təsir göstərir. Buna görə də istehsal proqramının yerinə yetirilməsini qiymətləndirən zaman məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər ətraflı öyrənilir.

Əmtəəlik məhsulun ümumi həcmində: bəha qiymətli məhsul çeşidlərinin payı artdıqca, dəyər ifadəsində məhsul buraxılışının həcmi artır və əksinə; rentabellik səviyyəsi yüksək olan məhsul çeşidlərinin payı artdıqca, reallaşmadan alınan mənfəət məbləği artır və əksinə.

Əmtəəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin məhsulun həcminə təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 10.5

Əmtəəlik məhsulun strukturunun təhlili

Məhsul çeşidləri	Əmtəəlik məhsul buraxılışına, milyon manat		Məhsul buraxılışının strukturu, %		Plan strukturunda faktiki məhsul buraxılışı süt2 x süt3:süt4	Struktur dəyişikliki hesabına məhsul buraxılışının dəyişməsi (artma +, azalma -) (süt2-süt5)	Struktur üzrə planın yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilir
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki			
A	1	2	3	4	5	6	7
«A»	18823	24523	21,5	20,2	26101	-1578	24523
«B»	14708	37667	15,8	31,3	20378	+17589	20378
«V»	22238	11928	25,4	9,8	30915	-18987	11928
«Q»	14533	32338	16,6	26,6	20180	+12158	20180
«D»	17248	14644	19,7	12,1	23826	-9182	14644
Yekunu	87550	121400	100,0	100,0	121400	+2747	91653

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, əmtəəlik məhsul istehsalı planı $121400 \times 100 : 87550 = 138,67\%$, yəni $38,67\%$ artıqlaması ilə yerinə yetirilsəydi, əmtəəlik məhsul buraxılışının faktiki həcmi 91653 milyon manat olardı. Buradan da struktur irəliləmələrin əmtəəlik məhsul buraxılışının həcminə müsbət təsiri $121400 - 91653 = +29747$ milyon manat olur.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində satış qiymətləri az rol oynamır. Buna görə də istehsalın strukturunun dəyişilməsinin məlumatların orta satış qiymətinə təsiri təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisənin 3№-li sexində əmtəəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliyin orta satış qiymətinə təsiri aşağıdakı hesablamada verilir.

Cədvəl 10.6

3№-li sexdə məhsul buraxılışındakı struktur dəyişikliyinə məhsul vahidinin orta satış qiymətinə təsirinə dair hesablama

	Bir vahidin topdan satış qiyməti, manatla	Əmtəəlik məhsulun strukturu, %-lə			Struktur dəyişikliki hesabına orta satış qiymətinin dəyişməsi (süt1 x süt4:100)
		Plan üzrə	faktiki	kenarlaşma, +, -	
A	1	2	3	4	5
«A»	1200	31,22	37,98	+6,76	+81,12
«B»	2400	28,36	29,46	+1,10	+26,40
«V»	2200	40,42	32,56	-7,86	-172,92
Yekunu		100,0	100,0	x	-65,40

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi 3№-li sexdə əmtəəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik

nəticəsində məmulat vahidinin orta satış qiyməti 65,40 man aşağı düşmüşdür.

10.6 Məhsulun keyfiyyətinin təhlili

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi bazar münasibətləri şəraitində əmtəlik məhsulun daha tez reallaşdırılması, avans edilən kapitalın daha tez sahibkara qayıtmasını təmin edən mühüm mənbələrdən biridir. Yüksək keyfiyyətli məhsul baha qiymətə reallaşdırılan indiki şəraitdə məsrəfveriminin, mənfəətveriminin yüksəldilməsində keyfiyyət amili həlledici rol oynayır.

Məhsulun keyfiyyəti- məhsulun təyinatına müvafiq olaraq müəyyən şəxsi və istehsal tələbatını ödəmək qabiliyyətini şərtləndirən xassələrin məcmusudur. Sahibkarlıq şəraitində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində iqtisadi artımı, mənfəətin çoxaldılması və rentabelliyn yüksəldilməsinin mühüm amili, istehsalın intensivləşdirilməsinin vacib şərtidir.

Bazar rəqabəti şəraitində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahibkarların qarşısında duran mühüm iqtisadi və siyasi vəzifələrdən biridir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi çox vaxt əlavə material və əmək sərfi ilə bağlı olsa da, iqtisadi effektivlik baxımından istehsalın həcmi genişləndirməyə nisbətən daha məqsədəuyğun sayılır.

Bazar iqtisadiyyatında yüksək keyfiyyətli məmulat istehsalından, xüsusilə də ixrac üçün əmtəlik məhsul istehsalından, götürülən iqtisadi qazanc hər bir məhsul vahidindən istifadə olunmasının səmərəsindən və onun xarici və daxili bazarlar, potensial istehlakçılar üçün istehsal miqyaslarından birləşmə asılıdır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində ixrac imkanlarını artırmağın vacib amilidir.

Məhsulun keyfiyyətini təhlil etmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Planlaşdırma və təhlil, idarəetmə işlərində keyfiyyət göstəriciləri səciyyəvi xassələrinə görə aşağıdakılara ayrılır: təyinatlıq, etibarlıq və uzunömürlük, texnolojilik, ergonomikaya uyğunluq, daşınmağa yararlılıq, standartlaşmaya və unifikasiyalasmağa uyğunluq, təhlükəsizlik, ekoloji, patent-hüquqi, iqtisadi (məhsulun əməktutumu, enerjitutumu,

materialtutumu və s.).

Keyfiyyət göstəriciləri natural və dəyər vahidlərində ifadə oluna bilər. Bütün bu göstəricilər aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir:

I Müəssisədə istehsal edilən bütün məhsulun keyfiyyətini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilər: o, cümlədən sənayesi yüksək dərəcədə inkişaf etmiş uzaq xarici ölkələrə ixrac məhsulun ümumi həcmində yeni məhsulun xüsusi çəkisi; ixrac üçün məhsulun xüsusi çəkisi; attestasiya edilmiş və edilməmiş məhsulun xüsusi çəkisi; unikal məhsulun xüsusi çəkisi; dünya standartlarına uyğun məhsulun xüsusi çəkisi.

II Məhsulun keyfiyyətinin bircə xüsusiyyətini xarakterizə edən fərdi göstəricilər: yararlılıq-südüün yağıllığı, ərzaq məhsullarında zülalın miqdarı, spirtli içkilərin tündlüyü, filizdə dəmirin miqdarı və i.a.

Davamlılıq-uzunömürlülük, dayanmazlıq, arasıkəsilməzlik, müntəzəmlik və s.

Texnolojik- konstruksiya və texnoloji qərarların effektivliyini əməltutumu, elektrik enerjitutumunu, yanacaqtutumunu, əsas xammaltutumunu xarakterizə edən məmulatın estetikliyi.

III Dolayı göstəricilər- məhsulun ümumi həcmində brak məhsulun, standartdan kənar məhsulun həcmi və xüsusi çəkisi, brakdan olan itkilər, keyfiyyət kənarlaşmalarına görə mal alanlara ödənilən cərimələr, mal alanlar tərəfindən qaytarılan və aşağı keyfiyyətdə qəbul edilən məhsulun miqdarı və xüsusi çəkisi, laboratoriya analizinə, ekspertizaya təqdim edilən məhsulun miqdarı və xüsusi çəkisi və i.a.

Bir sıra müəssisələrdə, məsələn; şüşə və şüşə qabları hazırlayan, kərpic, kirəmid, saxsı qablar istehsal edən müəssisələrdə brak məhsul ümumi məhsulun həcminə nisbətən faizlə planlaşdırılır və təhlil edilir.

Əksər müəssisələrdə məhsulun keyfiyyəti sort göstərici ilə planlaşdırılır və təhlil edilir. Bu qəbildən olan müəssisələrdə hər bir sort üzrə məmulatların faktiki miqdarını plan miqdarı ilə tutuşdurmaqla ayrı-ayrı sortlar üzrə planın artıqlaması ilə yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi dərəcəsi eyni olmadığı (əksər hallarda belə olur), bəzən də bəzi sortlar üzrə faktiki miqdarı planda nəzərdə tutulduğundan çox, digərləri üzrə az olduğu hallarda bütövlükdə

müəssisədə, istehsal sexi üzrə məhsulun keyfiyyəti üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etmək mümkün olmur. Buna görə də orta sortluq göstəricisindən istifadə etməklə məhsulun keyfiyyəti üzrə planın yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir.

Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar. 10.7 №-li sexin timsalında.

Əmtəəlik məhsulun keyfiyyətinin təhlili

Məhsulun sortu	Bir va- hidin qiyməti manatla	Qiymət əmsali	Məhsulun miqdara, ədədlə		Məbləği, min ma- natla		Birinci sortla çevir- məklə məhsulun mi- qdan	
			plan üzrə	Faktiki	plan üzrə (1-ci süt x 3-cü süt)	faktiki (1-ci süt x 4-cü süt)	plan üzrə (2-ci süt x 3-cü süt)	faktiki (2-ci süt x 4-cü süt)
A	1	2	3	4	5	6	7	8
I	82,0	1,0	920	814	75440	66748	920	814
II	67,90	0,85	950	1200	66215	83640	807,5	1020
III	45,10	0,55	760	780	34276	35178	418	429
Ümumi	x		2630	2794	175931	185566	2145,5	2263

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, əmtəəlik məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi faizi:

a) natural ifadədə $\frac{2794 \times 100}{2630} = 106,2\%$

b) dəyər ifadəsində $\frac{185560 \times 100}{175931} = 105,5\%$ olmuşdur.

Məhsul istehsalı planının natural ifadədə 6,2%, dəyər ifadəsində isə 5,5%, yəni 0,7% (6,2-5,5) az yerinə yetirilməsi istehsalın ümumi həcmində aşağı keyfiyyətdə, nisbətən ucuz məhsulun üstün artım tempi ilə izah olunur. Bu halda orta sortluq əmsali:

a) plan üzrə $\frac{2145,5}{2630} = 0,8158$

b) faktiki $\frac{2263}{2794} = 0,8099$ olur.

Buradan da əmtəəlik məhsulun keyfiyyəti üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi $\frac{0,8099 \times 100}{0,8158} = 99,3\%$ təşkil edir.

Əmtəəlik məhsulun keyfiyyəti üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsi $99,3-100=-0,7\%$ olur.

Deməli, məhsulun keyfiyyəti üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsi əmtəəlik məhsulun həcmi $-0,7 \times 175931 : 100 = -1231,5$ min man. azalmasına səbəb olmuşdur.

Əmtəəlik məhsulun strukturunda və keyfiyyətində əmələ gələn dəyişiklik, öz növbəsində, orta satış qiymətinə təsir göstə-

rir. Bizim misalımızda struktur və keyfiyyət dəyişikliklərin (plana nisbətən) məmulat vahidinin orta satış qiymətinə təsiri aşağıdakı hesablamada verilir.

Cədvəl №10.8

Əmtəəlik məhsulun strukturunda və keyfiyyətində əmələ gələn dəyişikliyin orta satış qiymətinin təsirinə dair hesablama

Məhsulun sortu	Bir vahidin qiyməti, man.	Məhsulun miqdarı, adədlə		Xüsusi çəkisi, %-lə			Struktur və keyfiyyət kənarlaşmaları hesabına orta satış qiymətinin dəyişməsi
		plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +	
A	1	2	3	4	5	6	7
I	82,00	920	814	34,98	29,13	-5,85	-4,79
II	67,90	950	1200	36,12	42,95	+6,83	
III	45,10	760	780	28,90	27,92	-0,98	-0,44
Yekunu		2630	2794	100,0	100,0	x	-0,59

Deməli, əmtəəlik məhsulun strukturunun və keyfiyyətində əmələ gələn dəyişikliklər hesabına məhsul vahidinin faktiki orta satış qiyməti plana nisbətən 0,59 man aşağı düşmüşdür.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istehsalın effektiv olduğuna görə ona texniki nəzarət istehsal prosesinin bütün mərhələlərində-ilkın xammalın daxil olmasından başlanmış hazır məhsulun göndərilməsində olan bütün mərhələlərdə həyata keçirilir. Bu təsərrüfatdaxili texniki nəzarətin əsas funksiyaları: məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin konstruksiya sənədlərinin tələblərinə, texniki şərtlərə, təcrübə nümunələrinin göstəricilərinə uyğun gəlməsinin müəyyən edilməsi, istehsal prosesinin vəziyyəti barədə informasiyanın operativ qaydada alınması, istehsaldakı qüsurların və brak məhsulun, mal alanların və sifarişçilərin maldan imtina edilməsi hallarının və nasazlıqlarının hesaba alınması (uçotu), təhlili və qarşısının alınması, onların əmələ gəlməsini aradan qaldırmağa imkan verən texniki, iqtisadi və təşkilati tədbirlərin işlənilib hazırlanmasıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan istehsal müəssisələrində məhsulun keyfiyyətinin kökündən yaxşılaşdırılması, dünya standartlarına çatdırılması istehsalın sahibkar üçün effektivliyinin yüksəldilməsinin, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin zəruri şərtlərindən biridir. Buna baxmayaraq istehsal müəssisələrinin brak məhsul buraxılışı hallarına təsadüf olunur.

Brak məhsul istifadənin mümkünlüyünə görə düzəldilə bilən və düzəldilməsi mümkün olmayan (yaxud da iqtisadi cəhətdən faydalı olmayan-buna qəti brak da deyilir), aşkar edilməsinə görə daxili (müəssisənin özü tərəfindən aşkar edilən) və xarici (mal alanlar və sifarişçilər tərəfindən brak edilən) brak məhsula bölünür.

Brak məhsul buraxılışı məhsulun maya dəyərinin yuxarı qalxmasına, əmtəəlik məhsulun həcmnin azalmasına, məhsulun gec, çətin və ucuz reallaşdırılmasına, reallaşdırılan şəraitdə isə satışdan pul gəlirinin və mənfəətin azalmasına və nəhayət məhsul istehsalı və satışının rentabelliyyənin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Buna görə də məhsulun keyfiyyətinin təhlili zamanı təqvim illəri, ilin kvartalları və ayları üzrə brak məhsulun dinamikası həm mütləq rəqəmlərlə, həm də əmtəəlik məhsulun ümumi həcmində xüsusi çəkisinə görə öyrənilir. Eyni zamanda brakdan olan itkilər hesablanır.

Qəti brak edilmiş məhsulun istehsal maya dəyərindən bu işə məsul şəxslərdən tutulan məbləğlər və brak məhsuldan mümkün istifadə dəyəri çıxmaqla brakdan olan itki məbləği təyin edilir.

Düzəldilməsi mümkün olan brak məhsulun istehsal maya dəyərindən onun düzəldilməsi ilə əlaqədar xərcləri, müqəssir şəxslərdən tutulan məbləğləri çıxmaqla brakdan olan itki məbləği hesablanır.

10.7 İstehsalın ahəngdarlığının təhlili

Planlı idarəetmə sistemləri tətbiq olunan dövrlərdə ay, dekada, sutka, saat ərzində bərabər səviyyədə, yaxud da artan ölçüdə (planda nəzərdə tutulan hallarda) məhsul buraxılışı istehsalının ahəngdarlığı hesab olunurdu. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmədə isə istehsalın ahəngdarlığı mal alanlarla bağlanan müqavilələrə və ya onlardan qəbul edilən sifarişlərə uyğun tərtib olunan qrafik üzrə kvartal, sutka, saat ərzində plan həcmində ritmlə məhsul buraxılışıdır.

Bağlanan müqavilələrə, icra üçün qəbul olunan sifarişlərə, naryadlara uyğun olaraq məhsul göndərilməsi, iş və xid-

mətlərin təhvil verilməsi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün təsərrüfat subyektlərinin məsuliyyəti yüksəldilmiş olan indiki şəraitdə istehsalın ahəngdarlığı istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri göstəricilərdən biridir.

İstehsalın qeyri-ahəngdarlığı müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə görə ödənilən peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğlərinin və digər qeyri-məhsuldar xərclərin artmasına səbəb olur, istehsal gücündən, maddi və əmək resurslarından istifadəni pisləşdirir, pul gəlirlərinin mənfəəti, avans edilən kapitalın dövr sürətini azaldır, son nəticədə sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivini aşağı salır. Buna görə də fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində istehsalın ahəngdarlığı göstəricisi bütövlükdə müəssisə üzrə, onun sexləri, briqada və sahələri üzrə təhlil edilir.

Ahəngdarlığın təhlilində təqvim dövrünün seçilməsi məhsul buraxılışına dair plan-qrafikinin tərtib edilməsi və dekada, həftə, sutka, növbə, iş saati ərzində bu qrafikin yerinə yetirilməsinin uçota alınması imkanlarından bilavasitə asılıdır. Bir qayda olaraq bu tipli məhsulları kütləvi istehsal edən və qısa istehsal tsiklində işləyən müəssisələrdə əmtəəlik məhsul buraxılışının ahəngdarlığına dair dekada, həftə, sutka, növbə, iş saati ərzində məhsul buraxılışına dair qrafiklər tərtib etmək, faktiki məhsul buraxılışını operativ qaydada uçota almaq, habelə bu informasiyalardan istifadə etməklə istehsalın ahəngdarlığını təhlil etmək mümkündür. Lakin buraxılan məhsulların nomenklaturası çox olan, istehsal tsikli uzun və müəkkəb texnologiyalardan ibarət olan sənaye müəssisələrində qısa bir dövr- ay, on gün, həftə, növbə, iş saati üçün istehsalın ahəngdarlığını planlaşdırmaq, təhlil etmək və qiymətləndirmək çətin olur.

İstehsal müəssisələrinin başlıca məqsədi məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı planlarını ahəngdar surətdə yerinə yetirməklə (vaxtından qabaq yaxud artıqlaması ilə yerinə yetirildikdə onların malların anbarlarda saxlanılması xərcləri artır, buna baxmayaraq onların keyfiyyəti aşağı düşür, təbii itkilər və malların deformasiyası olur) sahibkar mənfəətinə nail olmaqdır. Lakin məhsul istehsalı və onun reallaşdırılması qrafikləri bazarın tələbinə uyğun tənzimlənən indiki şəraitdə istehsalın ahəngdar iş rejimini təmin edə bilməyən təsərrüfat subyektləri çoxluq təşkil edir. Məhsul (iş, xidmət) buraxılışının qeyri-ahəngdarlığı onların

təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən bütün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsir göstərir: istehsalın həcmi artırır və müəssisə anbarlarında plandan artıq hazır məhsul qalıqları toplanmasına səbəb olur; məhsulun keyfiyyətini aşağı salır və maya dəyərini artırır; müqavilə öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etmir və cərimə, peniya və cərimələr ödəməklə qeyri-məhsuldar xərcləri çoxaldır; satış pullarının vaxtında daxil olmasına mane olur; əmək intizamının pozulmasına, öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə uzadılmış və əlavə növbələrin təşkili, bazar və istirahət günlərində fəhlələrin işə dəvət edilməsi zəruri olur və əlavə ödəmələr hesabına əmək haqqı fondu üzrə bədxərcliyə yol verilir və i.a. bütün sadaladığımız arqumentlər məhsul istehsalının maya dəyərinin artmasına, mənfəətin azalmasına, rentabelliyn aşağı düşməsinə, son nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müasir dövrdə bütün təsərrüfat subyektlərində məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışının ahəngdarlığının təhlili idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir. Ahəngarlığı təhlil etmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Ahəngdarlığı xarakterizə edən bütün göstəricilər müstəqim və dolayı göstəricilərə bölünür.

Müstəqim göstəricilərə: istehsalın ahəngdarlığı, qeyri-ahəngdarlıq əmsalı, variasiya əmsalı, aylıq məhsul buraxılışının ümumi həcmində hər bir dekadanın xüsusi çəkisi, kvartallıq məhsul buraxılışının ümumi həcmində hər bir ayın xüsusi çəkisi, illik məhsul buraxılışının ümumi həcmində hər bir kvartalin xüsusi çəkisi, hesabat ayının birinci dekadasında məhsul buraxılışının keçən ayın sonuncu dekadasında məhsul buraxılışına nisbəti, hesabat ilinin ayrı-ayrı kvartalları və aylarında məhsul buraxılışının keçən ilin müvafiq kvartalları və aylarında məhsul buraxılışına nisbəti və i.a. daxildir.

Müəssisənin taqsırı üzündən boşdayanmalara görə ödəmələr, fəhlələrin iş vaxtından əlavə, bayram və istirahət günlərində, gecə növbələrində (planda nəzərdə tutulmamış) işlədilməsinə görə əlavə ödəmələr, məhsulun (işin, xidmətin) vaxtında göndərilməsinə yaxud təhvil verilməsinə görə cərimə ödəmələri, brakdan olan itkilər, normativdən artıq bitməmiş istehsal qalığı, hazır

məhsul qalığı və i.a. Müasir planlaşdırma və təhlil işlərində ahəngdarlıq əmsali, qeyri-ahəngdarlıq əmsali, variasiya əmsali göstəricilərindən daha çox istifadə olunur. Ən çox yayılmışı istehsalın ahəngdarlığı əmsalidir. Ahəngdarlıq planının yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilən məhsulun həcmi (bu halda plandan artıq istehsal edilən məhsul hesaba alınmır) plan həcminə bölməklə, istehsalın ahəngdarlığı əmsali, bu əmsaldan 1-i çıxmaqla qeyri-ahəngdarlıq əmsali təyin edilir. Variasiya əmsali sutka ərzində məhsul buraxılışına dair plan tapşırığından orta kvadrat kənarlaşmanı plan üzrə orta sutkalıq məhsul buraxılışı göstəricisinə bölməklə hesablanır.

Məhsul buraxılışının ayın dekadaları üzrə ahəngdarlığının təhlilini aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, əmtəəlik məhsul istehsalının ahəngdarlığı əmsali $316972:324600=0,9765$ yaxud 97,65%, qeyri-ahəngdarlıq əmsali isə $0,9765-1=-0,235$ yaxud 2,35% olmuşdur. İstehsalın qeyri ahəngdarlığı hesabına əmtəəlik məhsul buraxılışı $-0,235 \times 324600 = -7628,1$ min man. (yaxud da $-2,35 \times 324600:100 = -7628,1$ man.) azalmışdır.

Cədvəl 10.9

Hesabat ilinin yanvar ayında dekadalar üzrə məhsul buraxılışının ahəngdarlığının təhlili

Ayın dekadaları	Hazır məhsul buraxılışı, min manatla		Dekadalar üzrə xüsusi çəkisi, %-lə		Ahəngdarlığın yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilmişdir	
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	%-lə	min manatla
A	1	2	3	4	5	6
I	108189	100561	33,33	30,64	30,64	100 561
II	85532	88745	26,35	27,04	26,35	85532
III	130879	138894	40,32	42,32	40,32	130879
Ay üzrə yekunu	324600	328200	100,0	100,0	0,976	316972

Variasiya əmsalından istifadə etməklə ahəngdarlığın və qeyri-ahəngdarlığın təyin edilməsində kvadrat kənarlaşma üsulundan istifadə etməklə hesablamalar aparılır.

Variasiya əmsali göstəricisindən istifadə etməklə istehsalın qeyri-ahəngdarlığı və bunun məhsul istehsalına təsirini

aşağıdakı misaldan aydın görmək olar.

Cədvəl 10.10

Məhsul buraxılışı planının hesabat ilinin ayları üzrə yerinə yetirilməsinə dair hesablama

İlin ayları	Əmtəəlik məhsul istehsalı, mln man.		Kənarlaşma +, - (süt. 2-süt. 1)	Kvadrat kənarlaşma
	plan üzrə	faktiki		
A	1	2	3	4
Yanvar	7290	7320	+30	900
Fevral	7290	7350	+60	3600
Mart	7290	7880	+590	348100
April	8430	8400	-30	3600
May	9210	9050	-160	25600
İyun	7400	8250	+850	722500
İyul	7200	8960	+1760	3097600
Avqust	7200	8740	+1540	2371600
Sentyabr	6850	13860	+7010	49140100
Oktyabr	6850	13890	+7020	49280400
Novabr	6920	13870	+6950	48302500
Dekabr	5620	13830	+8210	67404100
Yekunu	877550	121400		220697900

Hesabat ilində plan üzrə orta aylıq məhsul buraxılışı $87550:12=7296$ milyon manat, kvadrat kənarlaşma məbləği

$$\sqrt{\frac{220697600}{12}} = 526 \text{ milyon man. olduğunu nəzərə alsaq, qeyri-}$$

ahəngdarlıq əmsali $526:7296=0,072$, yəni 7,2% və bu səbəbdən əmtəəlik məhsul buraxılışının azalması məbləği $-7,2 \times 87550:100=6303,6$ milyon manat olur.

Təhlil zamanı ahəngdarlığın pozulmasının əmtəəlik məhsul istehsalı və satışının həcminə digər göstəricilərə təsirini təyin etməklə yanaşı, ahəngdarlığın pozulmasının daxili və xarici səbəblərini də təyin etmək tələb olunur.

Daxili səbəblərə: maliyyə resurslarının çatışmamazlığı, istehsalın maddi-texniki təchizatın qeyri-qənaətbəxşliyi, istehsalın və əməyin təşkilinin aşağı səviyyəsi, istehsal texnologiyaların aşağı səviyyəsi və onlara operativ nəzarətin zəifliyi, məhsul buraxılışı planının, plan qrafiklərinin hazırlanması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət işində olan qüsurlar və çatışmamazlıqlar və s. daxildir.

Xarici səbəblərə: xammal, material, yarımfabrikat, tara və tara materialları və komplektləşdirici məmulatların mal satanlar tərəfindən vaxtında göndərilməməsi, az və ya aşağı keyfiyyətdə göndərilməsi, kənar təşkilatların elektrik enerji, buxar, qaz, su, nəqliyyat, rabitə və d. xidmətlərində olan çatışmazlıqlar və s. daxildir.

10.8. Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və məhsul satışının təhlili

Məhsul satışı sahibkar tərəfindən avans edilən vəsaitin dövryyəsinin son mərhələsidir. Pul axını, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən likvidlik, mənfəət və mənfəətlilik, rentabellik göstəriciləri, öhdəliklərini yerinə yetirilməsi və s. satışın həcmindən bilavasitə asılıdır. Bazar münasibətləri şəraitində anbar üçün yox, satış üçün əmtəəlik məhsul istehsalı sahibkarın başlıca məqsədlərindən biridir. Buna görə də əmtəəlik məhsul istehsalı ilə yanaşı əmtəəlik məhsul satışının həcmi xarakterizə edən göstəricilər üzrə planının yerinə yetirilməsi və dinamika öyrənilir, satış fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Məhsul, iş və xidmətlər satışı və onun dinamikaasını təhlil etmək üçün «Mühasibat balansın»-dan (forma №1), «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»-dan (forma №2), «Maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabat»-dan (forma №1-maliyyə), mal alanlarla və sifarişçilərlə bağlanmış müqavilələrdən, kontraktlardan, sazişlərdən, onlardan qəbul edilmiş sifarişlərdən, bu sənədlərə istinad etməklə hazırlanan əmtəəlik məhsulun istehsalı və göndərilməsinə (təhvil verilməsinə) dair qrafiklərdən, mal alanlarla və sifarişçilərlə hesablamalara dair uçot registrlərindən, vergi hesab-fakturalarının qeydiyyat kitabından və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir. Bir qayda olaraq məhsul (iş, xidmət) satışının təhlili illik, kvartallıq, yarımillik, doqquz aylıq və aylıq hesabat materiallarından istifadə etməklə təhlil edilir. Təhlil prosesində məhsul (iş, xidmət) satışına dair müqayisəyə gələn faktiki göstəriciləri müvafiq plan göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla planın yerinə yetirilməsi, keçmiş illərin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla satışın dinamikaası öyrənilir.

Satışın həcmi planla nisbətən artmasına, yaxud azal-

masına çoxlu sayda amillər: hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna müəssisə anbarlarında əmtəəlik hazır məhsul qalıqlarının, yüklənmiş mallar üzrə qalıqların, əmtəəlik hazır məhsul buraxılışı həcmnin, sair məxaricin (hazır məhsulun təbii əskik gəlməsi, tələf olması, xarab olması, maddi məsul şəxslərin təqsiri üzündən əskik gəlməsi, oğurlanması və s.) plana nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir. Mal alanların çoxunun maliyyə vəziyyətinin pisləşdiyi indiki şəraitdə yüklənmiş mallar hesabı üzrə qalıqların plana nisbətən dəyişilməsini araşdıran zaman ödəmə müddəti çatmamış, vaxtında ödənilməmiş və mal alanlarda məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan yüklənmiş mallar üzrə qalıqlara ayırmaq məqsədəuyğundur. Birinci maddə üzrə qalıqların olması və artmasını normal hal kimi qəbul etmək olar. İkinci və üçüncü maddələr üzrə yüklənmiş mal qalıqlarının həm olması, həm də artması, satışın həcminə mənfi təsir göstərən amil kimi qəbul edilir.

Məhsul satışı üzrə planın yerinə yetirilməsinə müxtəlif amillərin təsiri sadə balans əlaqələndirmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəəlik məhsulun reallaşdırılmasına əsas amillərin təsirini aşağıdakı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar:

Cədvəl №10.11

Məhsul satışı üzrə planın yerinə yetirilməsinin amilli təhlili, mln.man.

Müəssisənin plan topdanasatış qiyməti ilə göstəricilər	Məbləği milyon manatla		
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +, -
A	1	2	3
1. Hesabat ilinin əvvəlinə hazır məhsul qalığı	2150	3260	+1110
2. Hesabat ilində hazır məhsul buraxılışı	698560	729405	+30845
3. Hesabat dövrünün sonuna hazır məhsul qalığı	880	1218	-338
4. Sair məxarici	-	22957	-22957
5. Hesabat dövründə hazır məhsul yola salınıb (sət.1+sət.2-sət.3-sət.4)	699830	708490	+8660
6. Mal alanların ünvanına yola salınmış hazır məhsul qalığı			
a) ilin əvvəlinə	1980	7620	+5640
b) ilin sonuna	2850	5260	-2410
7. Hesabat ilində hazır məhsul satışı (sət.5+sət.6a-sət.6b)	698960	710850	+11890

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, əmtəəlik məhsul satışı üzrə plan tapşırığı hazır məhsul buraxılışının çoxaldılması (30845 min man.), hesabat ilinin əvvəlində müəssisə anbarlarında hazır məhsul qalığının artımı (1110 min man.), ilin əvvəlinə yüklənmiş mallar hesabı üzrə artım (5640 min man.) amilləri hesabına cəmi 37595 milyon manat artmış, hesabat dövrünün sonuna anbarlarda hazır məhsul qalığının, ilin sonuna mal alanların ünvanına hazır məhsulun yola salınması və sair məxaric hesabına $338+22957+2410=25705$ min manat azalmışdır.

Bütün amillərin təsirinin cəmi $(+37595)+(-25705)=+11890$ mln man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$710850-698960=(37595)+(-25705);$$

$$+11890 \text{ mln. man.} = +11890 \text{ mln. man.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Bir qayda olaraq, əksər istehsal müəssisələrində sair məxaric planlaşdırılmır. Lakin onların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq müəssisə anbarlarında hazır məhsulun təbii itki norması daxilində və normadan artıq əskikgəlməsi, xarab olması, oğurlanması, yanğın və s. səbəblərdən əskikgəlmələr məhsul satışının azalmasına səbəb olur. Təhlil zamanı hazır məhsul anbarlarından normadan artıq məhsulun saxlanılmasının, sair məxaricəin səbəbləri və cavabdeh şəxslər təyin edilir.

Hazır məhsul ilk növbədə müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə mal alanlara satılır. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin buraxdığı hazır məhsula bazarın tələbi artdıqda sahibkarlar müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi hesabına daha sərfəli müqaviləsi olmayan alıcılara nisbətən baha qiymətlərlə hazır məhsul satmağa səy göstərir. Bu halda məhsul satışı həcmnin plana nisbətən artmasına baxmayaraq müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olaraq cərimə, peniya və dəbbələmə məbləğlərinin ödənilməsi ilə bağlı işə satış fəaliyyətinin effektivliyi aşağı düşür, daimi istehlakçıları (mal alanları) itirir, son nəticədə istehsalın miqyasları azalır. Buna görə də müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi həm ilin ayları üzrə, həm də ilin əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə təhlil edilir.

Bizim misalımızda fevral ayında və hesabat ilində müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə dair məlumatlar aşağıdakı ana-

litik cədvəllərdə verilir.

Cədvəl 10.12

Hesabat ilinin fevral ayında hazır məhsul göndərmələrə dair müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili

Memulat	Mal alanlar	Müqavilə üzrə hazır məhsul göndərməli mln. man.	Faktiki göndərib	Az göndərib	Planın yerinə yetirilməsi, %-i	Planın yerinə yetirilməsi hesabına qəbul edilib
«A»	1	1280	1280	-	100,0	1280
	2	2420	2640	-	109,09	2420
	3	6480	4260	2220	65,74	4260
	4	2240	2100	140	93,75	2100
«B»	1	950	1600	-	168,42	950
	2	1260	2990	-	237,30	1290
	3	890	640	250	71,91	640
və i.ə.						
Yekunu		67400	79850	6590	118,47	60810

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilinin fevral ayında mal alanlara müqavilədə nəzərdə tutulduğundan 6590 milyon manat az hazır məhsul göndərilmişdir. Müqavilə öhdəlikləri $60810 \times 100 : 67400 = 90,22\%$ yaxud $90,22-100=7,98\%$ kəsirlə yerinə yetirilmişdir.

Cədvəl 10.13

Hesabat ilində müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili

İlin ayları	Hazır məhsul göndərmə planı		Hazır məhsul az göndərilib		Planın yerinə yetirilməsi %-i	
	ay ərzində	ilin əvvəlindən	ay ərzində	ilin əvvəlindən	ay ərzində	ilin əvvəlindən
A	1	2	3	4	5	6
Yanvar	65000	65000	-240	240	99,6	99,6
Fevral	60810	132640	-6830	10070	90,2	95,1
Mart	62300	194420	-480	10550	99,2	94,5
Aprəl	64700	259120	-720	11270	98,9	95,6
May	64700	233820	-	11270	100,0	95,2
İyun	64700	388520		11270	100,0	97,1
və i.ə.						
Dekabr	64800	698960	-620	11890	99,0	98,3

Təhlil prosesində xarici mal alanlar üçün, barter qaydasında mal alanlar üçün hazır məhsulun göndərilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərinin icrasına xüsusi diqqət yetirilir. Təhlilin sonuncu mərhələsində mövcud əmək resurslarından, texnoloji maşın və avadanlıqlardan, xammal və materiallardan mümkün istifadə ehtiyatlarını səfərbər etməklə: əlavə iş yerlərini yaratmaq, əmək

məhsuldarlığını yüksəltmək, iş vaxtı itkilərini azaltmaq, əmək adamlarının peşə vərdişlərini və ixtisas səviyyəsini artırmaq; məşin və avadanlıqlarda iş vaxtı itkilərini və boşdayanmaları azaltmaq, onları tam yükləmək, texniki vasitələrin strukturunu yaxşılaşdırmaq; material sərfi normalarını azaltmaq, daha keyfiyyətli material növlərindən istifadə etmək, resepturaları təkmilləşdirmək; yeni məhsul çeşidlərini mənimsəmək; unikal məhsul buraxmaq; anbarlarda və saxlama yerlərində normadan artıq hazır məhsul qalıqlarına yol verməmək; yüklənmiş mallar hesabı üzrə qalıqları azaltmaq; mal alanlarda məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan malları daha tez reallaşdırmaq; hazır məhsul itkilərinin qarşısını almaq və digər yollarla satışın həcmnin çoxaldılmasını və onun strukturunun yaxşılaşdırılmasını təmin edən tədbirlər planı hazırlamalıdır.

Satış pulu müəssisənin adi fəaliyyətindən alınan gəlirin əsas hissəsidir. Buna görə də satış fəaliyyətinin təhlili zamanı bu göstərici ilə əlaqədar olan bütün maddələri (hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti də daxil olmaqla) satış pulu məbləğinə nisbətə təyin edilir. Başqa sözlə desək, hər bir maddənin satış məbləğinə nisbətən faizi hesablanır və qiymətləndirilir. Faiz səviyyələrinə dair hesablama müəssisədə mövcud maliyyə situasiyasını əyani surətdə göstərir və maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarını təyin etməyə imkan verir. Bizim misalımızda maliyyə situasiyasına dair əsas maddələrin satışın həcminə nisbətləri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 10.14
Maliyyə göstəricilərinin səviyyəsi və dinamikasının təhlili mil. Manatla

GÖSTƏRİCİLƏR	Keçən ilde	Hesabat ilində	Müqayisəli konar- laşma (süt- süt1)	Keçən ilde satış nəbzətinə görə % səviyyəsi	Hesabat ilində satış nəbzətinə görə % səviyyəsi	Hesabat ilində satış nəbzətinə görə % səviyyəsi	Hesabat ilində satış nəbzətinə görə % səviyyəsi
A	1	2	3	4	5	6	7
1. Məhsul, iş və xidmətlər satış (ƏDV, Aksiz və d. oxşar öhdəliklər çıxmaqla)	654200	710850	56650	8,66	100,0	100,0	
2. Reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərin maye dəyəri	420260	440560	20300	4,83	64,24	77,77	15,53
3. Ümumi mənfəət (1 sat.-2 sat.)	233940	270290	36350	15,54	35,76	47,71	11,95
4. Kommersiya xərcləri	6320	8445	2125	33,62	0,97	1,49	0,52
5. İdarəetmə xərcləri	3250	30050	26800	824,61	0,50	5,30	4,80
6. Satışdan mənfəət (zərər) sat3-sat4-sat5	224370	231795	7425	3,31	34,30	40,92	6,62
7. Alınan faizlər	1212	1310	90	7,38	0,19	0,23	0,4
8. Ödənilən faizlər	640	500	+140	21,88	0,10	0,09	-0,01
9. Digər təşkilatlarda işləyən gəlirlər	285	325	40	14,03	0,04	0,06	0,02
10. Sərfəli gəlirlər	4860	5725	865	17,80	0,74	1,01	0,27
11. Sərfəli əməliyyat xərcləri	2810	1760	1050	37,37	0,42	0,31	0,09
12. Satışdan konar gəlirlər	840	620	-220	-26,19	0,13	0,11	-0,02
13. Satışdan konar xərclər	255	340	85	-33,33	0,04	0,06	0,02
14. Vergiyə cəlb ediləcək mənfəət (sat6+sat7-sat8-sat9-sat10-sat11-sat12-sat13)	227870	237175	9305	4,08	34,83	41,87	7,04
15. Mənfəətdən vergi və digər oxşar ödəmələr	16282	18930	2648	16,28	2,49	3,34	0,85
16. Adi fəaliyyətdən mənfəət (zərər) (sat14-sat15)	211588	218245	6657	3,15	32,34	38,52	6,18
17. Fövqəladə gəlirlər	730	880	150	20,55	0,11	0,15	0,04
18. Fövqəladə xərclər (itkilər)							
19. Hesabat ilinin xalis (bölüşdürülməmiş) mənfəəti (zərər) (sat16-sat17-sat18)	210858	217365	6507	3,09	32,24	38,37	6,13

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində satış pulu əvvəlki ilə müqayisədə 56650 min man. yaxud 8,66% artmışdır. Bu göstərici məhsulların və malların satışından gəlirləri, iş və xidmətlərin görülməsi ilə əlaqədar daxilolmaları, adi fəaliyyət növündən gəlirlər verən təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən gəlir məbləğini xarakterizə edir.

Maraqlı burasıdır ki, satış pulunun artımı ilə yanaşı əvvəlki ilə müqayisədə reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin də 20300 min man., yaxud 4,83 faiz artımı gözə çarpır. Satış pulu məbləğində maya dəyərinin payı 77,77% olmuşdur ki, bu da əvvəlki ilə müqayisədə 15,53% çoxdur. Bunu müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Satışla əlaqədar kommersiya xərclərinin 0,97%-dən 1,49%-dək (0,58%) və idarəetmə xərclərinin 0,5%-dən 5,30 faizədək (4,80%) artması da satış prosesinin idarə edilməsinin effektivliyinin aşağı düşməsinə xarakterizə edir. Lakin keçən ilə müqayisədə satışın həcmnin maya dəyərinin onun həcminə nisbətədə üstün artımı (8,66-4,83) ümumi mənfəətin satış məbləğinə nisbi faizini 11,95 artımına nail olmağa imkan vermişdir.

Vergiye cəlb ediləcək mənfəətin keçən ilə müqayisədə 9305 min man., yaxud 4,08% artımını da müəssisənin fəaliyyətində müsbət hal kimi qəbul etmək olar. Lakin bünün əksinə olaraq mənfəətdən vergi və digər oxşar ödəmələrin daha yüksək artımı (16,28-4,08) adi fəaliyyətdən alınan mənfəət məbləğinin 9305 min manatdan 6657 min manatadək aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Satışdan kənar gəlirlərin 220 min man. azalması və bunun əksinə olaraq satışdan kənar xərcləri 85 min man. artımı mənfəətə mənfi təsir göstərmişdir.

Maya dəyəri ilə müqayisədə satışın həcmnin üstün artımı, fəvqəladə gəlirlərin 20,55% artımı və d. amillər hesabat ilinin sonunda xalis mənfəət məbləğinin 6507 min man. yaxud 3,09% artımına səbəb olmuşdur.

FƏSİL XI. MÜƏSSİSƏNİN (FİRMANIN) ƏMƏK RESURLARI İLƏ TƏMİN OLUNMASI VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

11.1. Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Əmək resursları istehsal resurslarının ən mühüm tərkib hissəsidir. Məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi, strukturu və keyfiyyəti, istehsalın ahəngdarlığı, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, müəssisənin sabit inkişafı, habelə mövcud istehsal gücündən, maliyyə, material, torpaq, su və digər istehsal resurslarından effektiv istifadə ilk növbədə bütün resursları hərəkətə gətirən əmək resursları ilə təmin olunmasından, onların ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən, iş vaxtından intensiv istifadə olunmasından, maddi stimullaşdırılmasından asılıdır. Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın intensiv inkişafının sürətləndirilməsi, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, istehsal gücü yüksək və baha başa gələn maşın və avadanlıqlardan və digər texniki vasitələrdən effektiv istifadə etməklə sahibkar kapitalının çoxaldılmasında əmək resursları ilə təchiz olma və onlardan səmərəli istifadə həlledici rol oynayır. Müəssisənin istehsal gücü artdıqca, istehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, yeni, mütərəqqi texnologiyalardan istifadə miqyasları genişləndikcə yüksək ixtisaslı işçilərə tələbat da artır. Bazar rəqabəti şəraitində daxili və xarici bazarlara yüksək keyfiyyətli, istehlakçıların tələbinə uyğun çeşidlərdə, ucuz və mənfəətli, daha tez reallaşdırılan məhsul istehsalı iş yerlərinin yüksək ixtisaslı fəhlə kadrları ilə təmin olunmasını, iş vaxtından tam istifadəni və əmək məhsuldarlığının daim yüksəldilməsini tələb edir. İş yerlərinin ixtisaslı fəhlə kadrları ilə təmin olunması, iş vaxtı itkilərinin azaldılması yolu ilə bütün istehsal resurslarından effektiv istifadənin təşkili, məsrəflərin, qeyri-məhsuldar xərclərin və itkilərin azaldılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınması və istehsalın mənfəətliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əmək resursları ilə təmin olunma və onlardan istifadənin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Bütövlükdə müəssisə üzrə, ayrı-ayrı istehsal sexləri, kö-

mərkəzi və yardımçı istehsal sahələri, idarəetmə aparatı üzrə işçilərin faktiki sayının plana uyğun olmasını, habelə plandan kənarlaşmaların səbəblərini təyin etmək;

2. Əlavə əmək resursları cəlb etmədən istehsalın həcmünün çoxaldılmasını təmin edən daxili imkanları aşkara çıxartmaq;

3. Mövcud əmək resurslarının strukturu və dinamikasını təyin etmək;

4. İşçilərin, o cümlədən fəhlələrin sayının, tərkibi və strukturu, dəyişməsinin, iş vaxtından istifadəyə və əmək məhsuldarlığının məhsul istehsalının həcminə təsirini hesablamaq;

5. İşçi axını və onun səbəblərini təyin etmək;

6. Əmək məhsuldarlığının dinamikasının, artım templərinə və istehsalın nəticələrinə təsirini təyin etmək;

7. Hasilat normalarının yerinə yetirilməsini, kənarlaşmaların səbəblərini, habelə mövcud normaların istehsal texnologiyalarına və şəraitinə uyğunluğunu təyin etmək;

8. İş vaxtından istifadəni və iş vaxtı itkilərinin istehsalın həcminə təsirini təyin etmək;

9. Əmək haqqı (əməyin ödənilməsi) fondu üzrə kənarlaşmaları və onların səbəblərini təyin etmək;

10. Əmək haqqının və əmək məhsuldarlığının artım templərinin qanunauyğunluğunu təyin etmək;

11. Mövcud əmək resurslarından daha da səmərəli istifadəni xüsusilə də iş vaxtı itkilərinin azaldılmasını, mütərəqqi hasilat normalarının tətbiqini, əməyin təşkili və ödənilməsi formalarından istifadəni, kadrların ixtisaslarının yüksəldilməsini, maddi stimullaşdırılmasını və təsərrüfatdaxili ehtiyatların səfərbər edilməsini təmin edən tədbirlər planı hazırlamaq.

Əmək resursları ilə təmin olunma və onlardan istifadə, əmək məhsuldarlığı və əməyin ödənişi göstəricilərini təhlil etmək üçün müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planından, 1 saylı «Əmək üzrə hesabat»-dan, ona əlavə edilən 1 saylı «İşçi qüvvəsinin və iş yerlərinin hərəkəti haqqında hesabat»-dan, 2 saylı «İdarəetmə aparatı işçilərinin sayı və onların əməyinin ödənilməsi haqqında hesabat»-dan, müəssisə balansına əlavə edilən 5 saylı «Müəssisənin xüsusi kapitalı və fondların hərəkəti haqqında» hesabatdan, forma 1-maliyyə adlı «Müəssisənin (təşkilatın) maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabat»-dan, tabel uçotu mə-

lumatlarından, kadrların uçotu məlumatlarından, boş dayanmalara dair aktlardan, əməyin və əmək məsrəflərinin cari uçotu məlumatlarından və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

11.2. Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunmasının təhlili

Müəssisənin kifayət qədər əmək resursları ilə təmin olunması, iş vaxtı itkilərinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının çoxaldılması, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həllində ən vacib məsələlərdən biridir. İstehsal müəssisələrində avadanlıqlardan, maşın və mexanizmlərdən, material resurslarından effektiv istifadə, məhsul buraxılışının ahəngdarlığı, tex-noloji proseslərdə itkilərin azaldılması, maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin çoxaldılması və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən digər iqtisadi göstəricilərin qənaətbəxşliyi, əmək resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadə dərəcəsindən bilavasitə asılıdır.

Müəssisənin, onun ayrı-ayrı bölmələrinin əmək resursları ilə təmin olunması və onlardan effektiv istifadə ayrı-ayrı kateqoriyalar, peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə, ən vacib, yəni məhsul istehsalında həlledici rol oynayan peşələr üzrə işçilərin faktiki sayını əvvəlki illərin müvafiq göstəriciləri, hesabat ilinin plan göstəriciləri ilə, tələbatın miqdarı ilə tutuşdurmaqla təyin edilir.

Bizim misalımızda müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunmasına dair məlumatlar aşağıdakı 11.1№-li analitik cədvəldə verilir.

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində əsas fəaliyyət sahəsində çalışanların sayı hesabat ili üçün plana nisbətən azalmış və 95,64%, keçən ilə nisbətən isə 95,30% təşkil etmişdir.

Əsas istehsal sahələrində çalışan fəhlələrin sayının azalması plana və keçən ilə nisbətən azalmışdır.

Cədvəl 11.1
Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunmasına dair hesablama

İşçi heyətinin kateqoriyaları	Plan üzrə	Hesabat üzrə	Keçən ildə	Hesabat ilində faizlə	
				plana nisbətən	keçən ilə nisbətən
Cəmi	4010	3835	4024	95,64	95,30
O cümlədən əsas fəaliyyət üzrə	3882	3730	3998	96,08	92,30
Onlardan:					
fəhlələr	3216	3084	3314	95,90	93,06
qulluqçular	666	646	684	96,99	94,44
Onlardan:					
rahbər işçilər	216	202	228	93,52	88,60
mütəxəssislər	450	444	456	98,67	97,37
Digər fəaliyyət sahələri (əvvri-əsas)	128	105	126	82,03	83,33

Keçən ilə müqayisədə əsas fəaliyyət sahələrində çalışan işçilərin sayı keçən ilə nisbətən 4,7% (95,30-100) azalan şəraitdə fəhlələrin sayının daha çox 7,7% (92,3-100,0) miqdarında azalması məhsul istehsalı həcminin dəyişilməsi və təşkilatı-texniki tədbirlər görməklə məhsulun əmək tutumunun dəyişilməsi ilə əlaqədar ola bilər.

Hesabat məlumatlarından göründüyü kimi məhsul istehsalının həcmi planda nəzərdə tutulan 38420 milyon manat əvəzinə faktiki 39275 milyon manat olmuşdur. Deməli, planda nəzərdə tutulduğundan 855 milyon man. (39275-38420) yaxud $\frac{39275 \times 100}{38420} - 100 = +2,2\%$ çox olmuşdur. Deməli, məhsul istehsalı

planı artıqlaması ilə yerinə yetirilən şəraitdə əsas istehsalda çalışanların 3084-3216= -132 nəfər ixtisar edilməsinə müəyyən texniki və təşkilati tədbirlər görməklə iş vaxtı itkilərinin azaltmaqla əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına nail olmuşdur. Deməli, təhlil aparılan müəssisədə istehsal fəhlələrin sayı azalan şəraitdə məhsul buraxılışı planının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi intensiv amillərin hesabına olmuşdur.

Bazar rəqabəti şəraitində işləyən istehsal müəssisələrinin əksəriyyəti əsas istehsal sexlərində işlərin mexanikləşdirilməsi, daha məhsuldar maşın və mexanizmlərdən, mütərəqqi texnologiyalardan, istifadə, iş, texnoloji avadanlıqlarda yerlərini yüksək ixtisaslı fəhlə kadrları ilə təmin olunması, iş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına daha çox, həm də yüksək keyfiyyətli, daxili və xarici bazarlarda baha qiymətə satılmaq ehtimalı olan hazır məhsul istehsalı üçün səy göstərir. Belə hallarda digər sahələrdə iş yerlərinin ixtisara salmaq imkanlarının məhdudluğu qeyri-müstəqil

əmək və əmək haqqı xərclərinin nisbi səviyyəsinin artımı məhsulmaya dəyərində və mənfəətin çoxaldılmasına mənfəəti təsir göstərir. Buna görə də təhlil zamanı əmək resurslarının strukturu öyrənilir. Bunun üçün yuxarıda verilən cədvəl məlumatlarından istifadə etməklə əmək resurslarının strukturuna dair faiz göstəriciləri hesablanır. Bizim misalımızda əmək resurslarının strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.2

Əmək resursların strukturunun dəyişilməsi

İşçi heyətinin kateqoriyaları	İşçi heyətinin strukturu, %			Kənarlaşma %-i, +/-	
	hesabat ilinə üçün plan üzrə	hesabat ilində faktiki	keçən ildə	plana nisbətən	keçən ilə nisbətən
Cəmi	100,0	100,0	100,0	—	—
O cümlədən:					
əsas fəaliyyət üzrə	96,81	97,26	98,35	+0,45	-2,09
Onlardan:					
fəhlələr	80,20	80,42	82,35	+0,22	-0,16
qulluqçular	16,61	16,84	17,0	+0,23	-0,16
Onlardan:					
rahbər işçilər	5,39	5,26	5,67	-0,13	-0,41
mütəxəssislər	11,22	11,58	11,33	+0,36	+0,25
Digər fəaliyyət sahələri (əvvri-əsas)	3,19	2,71	3,15	-0,45	-0,39

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmək resurslarının ümumi həcmində əsas fəaliyyət sahələrində çalışan fəhlələrin xüsusi çəkisi keçən ilə nisbətən 1,93% azaldığı halda, hesabat ilində plana nisbətən 0,22% artmışdır.

Təhlil zamanı eyni zamanda əsas və köməkçi fəhlələr arasında nisbətlər öyrənilir və dəyişilməsi tendensiyası təyin edilir. Əsas fəhlələrin xüsusi çəkisinin köməkçi fəhlələrin xüsusi çəkisinə nisbətən üstün artımı (mənfəəti haldır) aşkar edildikdə bu neqativ tendensiyanın aradan qaldırılmasını təmin edən tədbirlər planı hazırlanır və onların həyata keçirilməsinə operativ nəzarət yerilir.

Eyni zamanda əsas fəhlələrin xüsusi çəkisinin köməkçi fəhlələrə nisbət dəyişilməsinin təsiri hesablanır. Bu göstərici xüsusi çəki üzrə kənarlaşma faizini (plana və keçən ilə nisbətən) plan üzrə (yaxud keçən ildə) bir fəhləyə düşən orta illik hasilatın miqdarına vurmaqla təyin edilir. Köməkçi fəhlələrin sayının azaldılmasına maşın və avadanlıqların sazlanması və təmiri, istehsal və yığma sexlərində hazır məhsulun sortlaşdırılması, qablaşdırıl-

ması, etiketləşdirilməsi, daşınması və bu qəbildən olan digər köməkçi işlərin mexanikləşdirilməsi yolu ilə mümkündür.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqində mütəxəssislər həlledici rol oynayır. Lakin bununla belə istehsalın təmərküzləşməsi və ixtisaslaşmasına qayğı ilə yanaşılan hallarda onların xüsusi çəkisinin azaldılmasına nail olmaq mümkündür. Bizim misalımızda mütəxəssislərin xüsusi çəkisi keçən ilə nisbətən 0,25 faiz, hesabat ili üçün plana nisbətən 0,36 faiz artmışdır. Belə bir şəraitdə müəssisənin rəhbərliyi vəzifə maaşlarını yüksəltmək əsasında istehsalatda yeni iqtisadi rəhbərlik metodlarını tətbiq etməklə idarəetmə əmsalının yüksəldilməsini təmin edən tədbirlər görməlidir.

Rəhbər işçilərin, digər fəaliyyət sahələrində işləyənlərin xüsusi çəkisinin həm plana, həm də keçən ilə nisbətən müvafiq surətdə 0,13 faiz, 0,41 faiz, 0,45 faiz və 0,39 faiz azalması idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, lüzumsuz ştatların ixtisar edilməsi, habelə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin tələblərinə uyğun olaraq əsas fəaliyyətlə müqayisədə az effektiv digər fəaliyyət sahələrində işlərin həcmnin azaldılması ilə izah olunur.

İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı peşələr və dərəcələr üzrə fəhlə qüvvəsinə olan tələbatın ödənilməsi yüksək keyfiyyətli məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının çoxaldılmasında həlledici rol oynayır. Bu və ya digər texnoloji prosesi başqa peşələrə yiyələnmiş fəhlələr yaxud yuxarı dərəcələrdə işlər aşağı dərəcələrdə fəhlələr tərəfindən icra edildikdə işlərin keyfiyyəti və əmək məhsuldarlığı aşağı düşür, bəzən də işlərin təkrar görünməsi zəruri olur. Məsələflərin və məhsulun əmək tutumunun artmasına baxmayaraq, aşağı keyfiyyətdə məhsul ucuz qiymətlərlə, həm də çətin satıldığına görə istehsalın effektivliyi azalır. Aşağı dərəcədə işlərin icrası yuxarı dərəcələrdə fəhlələrə həvalə edildikdə əmək məhsuldarlığı və məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyəti artır. Bu halda əmək haqqı xərclərinin əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artımına yol verilir ki, bu da müəssisə üçün faydalı olmur. Buna görə də təhlil zamanı bütövlükdə müəssisə üzrə, ayrı-ayrı təsərrüfat vahidləri üzrə fəhlələrə olan tələbatla dair ümumi göstəriciləri təhlil etməklə yanaşı ayrı-ayrı peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsi təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə fəhlələrə olan tələbatın ödə-

nilməsinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.3

Ayrı-ayrı peşəilər və dərəcələr üzrə fəhlələrin faktiki sayının tələbatdan artıq olması və çatışmamazlığı 13.X.2001

Peşələr	Dərəcələr						Cəmi
	I	II	III	IV	V	VI	
1. Çilingər:							
tələb olunur	---	---	264	212	128	---	604
Vardır	---	---	203	180	136	42	561
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	---	-61	-32	+8	+42	-43
2. Qaynaqçı:							
tələb olunur	---	105	172	178	192	47	684
Vardır	---	105	184	106	139	54	588
Tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	---	+12	-72	-43	+7	-96
3. Frezerçi:							
tələb olunur	---	153	118	105	164	42	582
Vardır	---	188	192	101	123	65	669
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	+35	+74	-4	-41	+23	+87
4. Cilalayıcı:							
tələb olunur	---	192	107	130	68	12	509
Vardır	---	194	195	138	72	---	599
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	+2	+88	+8	+4	-12	+90
5. Deşikəçən:							
tələb olunur	---	14	103	101	94	22	334
Vardır	---	---	103	87	82	18	290
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	---	14	---	-14	-12	-4	-44
6. Sair fəhlələr:							
tələb olunur	102	198	167	---	---	---	464
Vardır	138	234	105	---	---	---	477
tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	+36	+36	-62	---	---	---	+10
Cəmi:							
tələb olunur	102	662	931	726	636	123	3180
Vardır	138	621	982	612	552	179	3084
Tələbatdan çoxdur (azdır) +,-	+36	-41	+51	-114	-84	+56	-96

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi ayrı-ayrı peşələr üzrə fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Çilingərlər üzrə $561 \times 100 : 604 = 82,02\%$
2. Qaynaqçılar üzrə $588 \times 100 : 684 = 85,96\%$
3. Frezerçilər üzrə $669 \times 100 : 582 = 114,95\%$
4. Cilalayıcılar üzrə $599 \times 100 : 509 = 117,68\%$
5. Deşikəçənlər üzrə $290 \times 100 : 334 = 86,83\%$
6. Sair fəhlələr üzrə $377 \times 100 : 467 = 80,73\%$

Bütövlükdə fəhlələr üzrə tələbatın ödənilməsi $3084 \times 100 : 3150 = 96,98\%$.

Deməli, məhsul istehsalında həlledici rol oynayan fəhlələrə olan tələbat bütövlükdə müəssisə üzrə $3,02\%$ ($96,98-100$), o cümlədən çilingərlərə olan tələbat $17,98\%$, qaynaqçılar üzrə

14,04%, deşikəçanlar üzrə 13,17% və sair fəhlələr üzrə 19,27% kəsirlə ödənilmişdir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir elmi-texniki inqilab şəraitində yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, istehsalın və əməyin təşkilində mütərəqqi üsullardan istifadə etməklə iş vaxtı itkilərinin azaldılması yolu ilə iş yerlərinin ixtisar edilməsi müəssisənin fəaliyyətində müsbət hal kimi hesab olunur.

Konkret təşkilati tədbirlər hesabına şərti azad olan fəhlələrin (işçilərin) sayı müstəqim hesablama yolu ilə müəyyən edilir. Fəhlələrin sayının ixtisar olunmasını müəyyən edərkən bu və ya digər tədbir hesabına işçilərin sayının azalması faizi əvvəlki dövrün əmək məhsuldarlığının saxlanılması şərtilə hesabat dövründə məhsul istehsalı üçün tələb olunacaq fəhlələrin miqdarına aid edilir. Əsas istehsal fəhlələrinin azalmasının sayı bir qayda olaraq, texnoloji proseslərdə təşkilati tədbirlərin aparılmasından əvvəlki və sonrakı dövrlərdəki əmək tutumunun müqayisə olunması yolu ilə aşkar edilir. Yeni texnikanın və texnologiyaların tətbiqi üzrə təşkilati tədbirləri həyata keçirtmək üçün plan qərarları hazırlayan zaman, ilk növbədə, məhsul istehsalının çoxalması, onun keyfiyyətinin yüksəlməsi və emal zamanı xammal itkilərinin azalması miqdarını hesablamaqla yanaşı, əsas istehsal fəhlələrinin mümkün sayının azalması miqdarı da təyin edilir. Əsas istehsal fəhlələrinin mümkün sayının fəhlələrin ümumi miqdarına nisbətən azalması faizi (Faf) aşağıdakı düstundan istifadə etməklə hesablanır:

$$Faf = \frac{(t_1 - t_2) \times m \times 100}{U_f}$$

Faf-tədbirdən əvvəlki dövrdəki əmək məhsuldarlığı səviyyəsi saxlanılmaqla hesabat dövründə fəhlələrin sayının azalması faizini;

t_1, t_2 -tədbirin aparılmasından əvvəlki və sonrakı dövrlərdə məhsul vahidinin əmək tutumunu;

m-hesabat dövründə məhsul vahidinin miqdarını;

U_f -tədbirdən əvvəlki dövrdə əmək məhsuldarlığı səviyyəsini saxlanılmaqla hesabat dövründə fəhlələrin iş vaxtı fondunu (norma-saat) göstərir.

Əlavə maliyyə resursları tələb olunan yeni texnikanın tətbiqi və mütərəqqi texnologiyalardan istifadə yolu ilə fəhlələrin sayının

azaldılması ilə müqayisədə sadəcə olaraq təşkilati tədbirləri (pulsuz) həyata keçirtməklə iş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına fəhlələrin sayının ixtisar edilməsi müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən faydalı sayılır. İş vaxtı itkilərinin ixtisar olunmasını təmin edən təşkilati tədbirlərin fəhlələrin sayının azaldılmasına təsiri aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablanır.

$$F_{\text{haf}} = \frac{(a - v) \times 100}{100 - a}$$

F_{haf} -fəhlələrin sayının hesablama (şerti) azalması faizi;

a -əvvəlki dövrdə iş vaxtı itkisinin faizini;

v -təşkilati tədbirdən sonra iş vaxtı itkisinin faizini göstərir.

Fərz edək ki, əvvəlki dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən fəhlələrin faktiki iş vaxtı itkisi 28% təşkil etmiş hesabat dövründə aparılan təşkilati tədbirlər nəticəsində 12%-dək azaldılmışdır. Bu halda

fəhlələrin sayının hesablama azalması $\frac{28 - 12}{100 - 28} \times 100 = 22,2\%$ olur.

İş vaxtı itkilərinin azaldılmasının fəhlələrin sayının ixtisarına təsirini hesablamaq üçün ilk növbədə əvvəlki dövrdəki fəhlələrin sayından texniki, texnoloji və digər tədbirlər hesabına fəhlələrin azalması miqdarı çıxılır. İş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına fəhlələrin azalmasının mütləq sayını müəyyən etmək üçün hesablama (şerti) azalma faizini başqa tədbirlər nəticəsində fəhlələrin azalması miqdarını çıxdıqdan sonra alınan göstəriciyə görə hesablanır.

Fərz edək ki, təhlil aparılan müəssisənin 2Nə-li sexində əsas fəhlələrin sayı 420 nəfər olmuş, texniki, texnoloji və digər tədbirlər nəticəsində onların sayı 24 nəfər ixtisar edilmişdir. Bu halda boşdayanmalar, işə çıxmaq halları və digər iş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabına fəhlələrin sayının azalması 420 nəfərə görə, yox 396 nəfərə (420-24) görə hesablanır. Bizim misalımızda iş vaxtı itkilərinin azaldılması hesabının fəhlələrin sayının ixtisar edilməsi miqdarı $22,2 \times 396 : 100 = 6$ nəfər olur.

Ayrı-ayrı ixtisas dərəcələri üzrə fəhlələrə olan təlabatın ödənilməsi də qənaətbəxş olmamışdır. Belə ki, fəhlələrə olan təlabatın ödənilməsi:

I dərəcə üzrə $138 \times 100 : 102 = 135,3\%$

II dərəcə üzrə $621 \times 100 : 93,8 = 93,8\%$

II dərəcə üzrə $982 \times 100 : 931 = 105,5\%$

IV dərəcə üzrə $612 \times 100 : 726 = 84,3\%$

V dərəcə üzrə $552 \times 100 : 636 = 86,8\%$

VI dərəcə üzrə $179 \times 100 : 123 = 145,5\%$ olmuşdur.

Maraqlı burasıdır ki, aşağı dərəcələrdə (1-3-cü dərəcələr)

fəhlələrə olan tələbat $\frac{(138 + 621 + 982) \times 100}{102 + 662 + 931} - 100 = +2,7$ faiz artıq

laması ilə ödənilməyi bir şəraitdə yuxarı dərəcələrdə (4-6-cı dərəcələr) fəhlələrə olan tələbatın ödənilməsi

$\frac{(612 + 552 + 179) \times 100}{726 + 636 + 123} - 100 = -9,4\%$ kəsirdə qalmışdır.

Müəssisədə çilingərlərin sayı 43 nəfər, deşikəçanların sayı 44 nəfər, qaynaqçıların sayı 96 nəfər tələbatdan az olduğu halda frezerçilərin sayı 87 nəfər, cilalayıcıların sayı 90 nəfər çoxdur. Yüksək dərəcələrdə fəhlələrin sayı 4-cü dərəcə üzrə 114 nəfər və 5-ci dərəcə üzrə 84 nəfər tələbatdan azdır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələr bazarın tələbinə uyğun yüksək keyfiyyətli məhsul buraxılışı, məhsul çeşidlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi üçün daim səy göstərməlidir. Buna görə də idarəetmə sistemi günün tələbləri səviyyəsində qurulmuş müəssisələrdə yeni peşələr üzrə, iki və daha çox peşəyə yiyələnmiş fəhlə kadrların hazırlanması, fəhlələrin ixtisaslarının artırılması planlaşdırılır. Təhlil zamanı fərdi yolla, xüsusi şagird briqadalarını təşkil etməklə, istehsalatdan ayrılmaq və ayrılmaqla, yaxud da digər yollarla fəhlə kadrlarının hazırlanması üzrə planın yerinə yetirilməsi öyrənilir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə tətbiqi zəruri olan indiki bazar rəqabəti şəraitində ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanması ilə yanaşı, işləyən fəhlələrin ixtisaslarının yüksəldilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İxtisasın yüksəldilməsi dedikdə, fəhlənin öz peşəsi, yaxud da başqa peşə dərəcəsinə biliyinin genişləndirilməsi, dərinləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Təhlil zamanı: a) istehsal-texniki kurslar; b) xüsusi təyin olunmuş məqsədli kursları; v) qabaqcıl əmək üsullarını öyrədən kursları; q) qabaqcıl istehsal təcrübəsini öyrədən kursları təşkil etməklə fəhlələrin ixtisaslarının yüksəldilməsi üzrə planın yerinə yetirilməsi təyin edilir.

İşçilərin, xüsusilə də idarəetmə funksiyalarını icra edənlərin mühəndis-texniki işçilərin, habelə mürəkkəb texnoloji prosesləri icra edən fəhlələrin ixtisas səviyyəsi onların yaşından, iş stajlarından, təhsilindən bilavasitə asılıdır. Bir qayda olaraq uzun bir dövr ərzində stajı olan, peşə vərdişlərinə yaxşı yiyələnmiş, orta ixtisas və ali təhsili olan fəhlələrin tərkibində bu və ya digər səbəblərdən işdən çıxma, əmək intizamının pozulması halları qismən az olur.

Təhlil apardığımız müəssisədə fəhlələrin keyfiyyət tərkibini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.4

Müəssisənin əmək resurslarının (fəhlələrin) keyfiyyət tərkibi

Göstəricilər	Hesabat ilinin sonuna	Xüsusi çəkisi, %-lə
I Yaşlarına görə fəhlələr:		
20 yaşadək	154	5,0
21-dən 30 yaşadək	308	10,0
31-dən 40 yaşadək	555	18,0
41-dən 50 yaşadək	1049	34,0
51-dən 60 yaşadək	710	23,0
60 yaşdan yuxarı	308	10,0
Yekunu	3084	100,0
II Cinsinə görə:		
Kişilər	1727	56,0
Qadınlar	1357	44,0
III Təhsilinə görə:		
İbtidai	62	2,0
Natamam orta	1881	61,0
Orta, orta ixtisas	1110	36,0
Ali	31	1,0
Yekunu	3084	100,0
IV Stajına görə:		
5 ilədək	62	2,0
6 ildən 10 ilədək	555	18,0
11 ildən 15 ilədək	493	16,0
15 ildən 20 ilədək	586	19,0
21 ildən 30 ilədək	1110	36,0
31 ildən 40 ilədək	154	5,0
40 ildən yuxarı	124	4,0
Yekunu	3084	100,0

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi fəhlələrin 67% (34+23+10) 40 yaşdan yuxarı, 56% kişilər, 64% 10 ildən çox iş stajı və 37% (36+1) orta, orta ixtisas və ali təhsili olan, öz peşələrinə yaxşı yiyələnmiş fəhlələrdir. Bunu müəssisənin kadr siyasətində yaxşı hal kimi qəbul etmək olar.

Fəhlələrin peşə və ixtisas səviyyələrinə görə təhlili zamanı ayrı-ayrı peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə təhlil etməklə yanaşı, müəssisənin ayrı-ayrı sexləri və istehsal sahələrində hasilat normalarının yerinə yetirilməsində həlledici rol oynayan amillərdən biri sayılan orta tarif əmsalının (işlərin orta dərəcəsi) dəyişməsi göstəricilərini də hesablamaq və dinamikasını təyin etmək tələb olunur.

Təhlil apardığımız müəssisədə fəhlələrin orta tarif əmsalı:

$$\text{Plan üzrə} \frac{102 \times 1 + 662 \times 2 + 931 \times 3 + 726 \times 4 + 656 \times 5 + 103 \times 6}{3180} = 3,466$$

$$\text{Faktiki} \frac{138 \times 1 + 621 \times 2 + 982 \times 3 + 612 \times 4 + 552 \times 5 + 179 \times 6}{3084} = 3,294$$

Bütövlükdə müəssisə üzrə fəhlələrin faktiki orta ixtisas dərəcəsi hesabat ili üçün plana nisbətən 3,294-3,466; 0,172 dərəcə aşağı düşmüşdür. Bu hal fəhlə kontingentinin tərkibində aşağı dərəcələrdə fəhlələrin xüsusi çəkisinin artması ilə izah olunur. Ayrı-ayrı sexlərdə işləyən, istehsal sahələrində fəhlələrin ixtisas dərəcələrinin onlar tərəfindən icra edilən işlərin dərəcələrinə uyğun olmasını təyin etmək üçün fəhlələrin orta ixtisas dərəcələri ilə yanaşı işlərin orta dərəcəsinə dair göstəricilər hesablanır. Bu göstəriciləri tutuşdurmaqla sexlər, istehsal sahələri, briqadalar və i. təsərrüfat vahidlərində fəhlələrin ixtisas səviyyələrinin onlar tərəfindən icra edilən işlərin dərəcələrinə uyğun olması təyin edilir.

Ayrı-ayrı dərəcələr üzrə fəhlələrin strukturunda əmələ gələn dəyişiklik öz növbəsində fəhlələrin orta tarif əmsallarına təsir göstərir. Bizim misalımızda aşağı dərəcələrdə fəhlələrin faktiki sayının plana nisbətən çox, əksinə yuxarı dərəcələrdə fəhlələrin sayının az olmasının orta tarif əmsalına təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə aparılan hesablamalardan görmək olar.

Fəhlələrin ixtisas tərkibi

Cədvəl 11.5

Fəhlə dərəcələri	Tarif əmsalları	Fəhlələrin sayı, nəfər			Xüsusi çəkili, faizlə		
		plan üzrə	faktiki	kənarlaşma	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma
A	1	2	3	4	5	6	7
I	1,0	102	138	+36	3,2	4,5	+1,3
II	1,22	662	621	-41	20,8	20,2	-0,6
III	1,50	931	982	+51	29,3	31,9	+2,6
IV	1,85	726	612	-114	22,9	19,8	-3,1
V	2,12	656	552	-104	20,6	17,8	-2,8
VI	2,50	103	179	+76	3,2	5,8	+2,6
YEKUNU	X	3180	3084	-96	100,0	100,0	X

Bu halda orta tarif əmsalı (işlərin orta dərəcəsi):

$$\text{Plan üzrə} = \frac{1,0 \times 102 + 1,22 \times 662 + 1,50 \times 931 + 1,85 \times 726 + 2,12 \times 656 + 2,50 \times 103}{3180} = 3,466$$

$$\text{Faktiki} = \frac{1 \times 138 + 1,22 \times 621 + 1,5 \times 982 + 1,85 \times 612 + 2,12 \times 552 + 2,5 \times 179}{3084} = 3,294 \text{ olur.}$$

Hesablamalardan göründüyü kimi hesabat ilində fəhlələrin ümumi sayında aşağı dərəcələrdə fəhlələrin xüsusi çəkisinin plana nisbətən artması və bunun əksinə olaraq yuxarı dərəcələrdə fəhlələrin xüsusi çəkisinin azalması nəticəsində faktiki orta tarif əmsalı plana nisbətən 3,294-3,466=-0,172 punkt aşağı düşmüşdür.

Istehsal müəssisələrində onların işə qəbul edilməsi və işdən çıxmasından bilavasitə asılıdır. Müxtəlif istehsal sahələrinin müəssisələrində, hətta eyni sahənin dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində əməyin ödənilməsi səviyyəsi, işlərin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi, iş şəraiti, sosial şəraiti, iş adamlarının sağlamlığı üçün zəruriliyi, iş rejimi və s. kəskin surətdə fərqlənən indiki bazar münasibətləri şəraitində işçi axını böyük yer tutur. İşçi axını nəticəsində fəhlələrin, xüsusilə də ağır, insanın sağlamlığı üçün zərərli istehsal sahələrində fəhlələrin defisitliyi işdə qalan fəhlələrin daha çox işə cəlb olunmasına, əlavə növbələrin, iş vaxtını uzadılmış növbələrin təşkilinə, bayram və istirahət günlərində işlərin təşkilinə səbəb olur ki, bu da əmək və əmək haqqı məsrəflərini artırır, istehsalın effektivliyini aşağı salır. Buna görə də fəhlələrin defisitliyi, orta ixtisas dərəcələrinin aşağı düşməsi, fəhlələrin dərəcələrinin yerinə yetirilən işlərin dərəcələrinə uyğun gəlməməsi halları aşkar edildikdə, fəhlə qüvvəsinin hərəkətini xarakterizə edən işə qəbul, işdən çıxma, işçi axını, daimi kadr əmsalı və digər əmsallar hesablanır və qiymətləndirilir. Təhlil apardığımız müəssisədə fəhlə

qüvvəsinin hərəkətinə dair göstəricilər aşağıdakı 11.6 sayılı cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.6

Fəhlə qüvvəsinin hərəkəti, nəfər

Göstəricilər	Hesabat ilində	Bazis ilində
A	1	2
1. İşə qəbul edilib	514	480
2. İşdən çıxışdır	611	652
O cümlədən:		
2.1 Oxumağa gedib	20	18
2.2 Əsgəriyə gedib	245	206
2.3 Pensiyaya çıxma və qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər səbəblərə görə	68	75
2.4 Öz xahişi	176	265
2.5 Əmək intizamını pozduğuna görə	102	88
3. Fəhlələrin orta siyahı sayı	3084	3314
4. Dövriyyə əmsalları		
işə qəbul üzrə (sət. 1:sət. 3)	0,1667	0,1532
işdən çıxma üzrə (sət. 2 : sət. 3)	0,1981	0,1967
fəhlə axını əmsali (sət.2x4+sət2x5:sət.3)	0,0901	0,1065

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müəssisədə işdən çıxma əmsalları yüksək olmuşdur. Öz xahişinə və ya əmək intizamının pozulmasına görə fəhlələrin sayı keçən ildə 353 nəfər (265+88) və hesabat ilində 276 nəfər azalmışdır. Lakin buna baxmayaraq işdənçıxma əmsali hələ də yüksəkdir.

Təhlil zamanı müəyyən dövr ərzində işə qəbul edilən və işdən azad edilən işçilərin cəmi sayını bütün işçilərin orta siyahı sayına bölməklə ümumi dövriyyə əmsali hesablanır. Təqvim ili ərzində daimi siyahı tərkibdə olan işçilərin faktiki sayını ilin əvvəlində işçilərin faktiki sayına nisbəti daimi kadr əmsalını göstərir.

Təhlil zamanı kadr axınının səbəblərinin öyrənilməsi perspektivdə onun minimuma endirilməsini təmin edən tədbirləri görməyə imkan verir. İşçi axının optimal həcmədək azaldılması istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinin başlıca amillərindən biridir.

Təcrübədə ayrı-ayrı yaşlarda və iş stajlarına malik fəhlələrin işdən çıxmasına dair göstəricilər kəskin sürətdə fərqlənir. Bir qayda olaraq cavan və iş stajları az olan fəhlələrin işdən çıxması əmsalları yüksək olur. Təhlil apardığımız müəssisədə yaş qrupları və iş stajları üzrə işdən çıxma əmsalları (faizlə) belə olmuşdur:

Cədvəl 11.7

Yaş qrupları üzrə işdən çıxma

Göstəricilər	Cəmi	O cümlədən yaş qrupları üzrə					
		20 yaşadək	21-25 yaşlarda	26-30 yaşlarda	31-35 yaşlarda	36-40 yaşlarda	40 yaşdan yuxarı

A	1	2	3	4	5	6	7
1 il ərzində işdən çıxmışdır	611	204	191	118	53	26	19
2 Yekununa nisbətən faizlə	100,0	33,4	31,2	19,4	8,7	4,2	3,1

Cədvəl 11.8

İş stajları üzrə işdən çıxma

Göstəricilər	Cəmi	O cümlədən iş stajları üzrə					
		bir ildən az	bir ildən 3 ilədək	3 ildən 5 ilədək	5 ildən 10 ilədək	10 ildən 15 ilədək	15 ildən yuxarı
A	1	2	3	4	5	6	7
1 il ərzində işdən çıxmışdır	611	332	150	73	31	17	8
Yekununa nisbətən faizlə	100,0	54,3	24,6	11,9	5,1	2,8	1,3

Məlumatlardan göründüyü kimi fəhlə axınının 64,6%(33,4+31,2) peşə seçimi olmayan 25 yaşadək gənc fəhlələrin payına düşür. Böyük iş stajına malik, peşələrini sevən və yaxşı mənimsəmiş, pensiya yaşına çatanadək işləmək arzusunda olan, müəssisə fəaliyyətinin daimiliyini dərk edən, perspektivdə iş şəraitinin yaxşılaşması və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsinə ümidlə baxan fəhlələr arasında işdən çıxma olduqca azdır.

İşçi axını yüksək və kadro defisitliyi olan, perspektivdə istehsalı genişləndirmək, yeni məhsul çeşidlərini mənimsəmək, istehsal profilini dəyişdirmək, yeni texnika və texnologiyalardan istifadəni nəzərdə tutulan müəssisələrdə fəhlə kadrlarının hazırlanması və təzədən hazırlanması planında lazım olan ixtisaslar və peşələr üzrə fəhlələrin ixtisaslarının yüksəldilməsi, iki və daha çox peşə yiyələnmiş fəhlə kadrlarının hazırlanması nəzərdə tutulur.

Apardığımız müəssisədə kadrların hazırlanması və onların ixtisaslarının yüksəldilməsinə dair planın yerinə yetirilməsinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir:

Fəhlə kadrlarının hazırlanması və ixtisaslarının yüksəldilməsinə dair planın yerinə yetirilməsi.

Təlimin növü	Plan üzrə	Faktiki	Planın yerinə yetirilməsi %	Təlimin növü üzrə xüsusi şəxslər, %-ə
1. Yeni fəhlə kadrlarının hazırlanması:				
a) fərdi təlim yolu ilə	185	213	115,1	74,7
b) briqada təlim yolu ilə	49	72	146,9	25,3
Yekunu	234	285	121,8	100,0
2. Fəhlələrin ixtisaslarının artırılması:				
a) istehsal-texniki kurslarda	288	312	108,3	40,8
b) məqsədli-təyinatlı kurslarda	192	165	85,9	21,6
v) ikinci peşənin təlimi	123	167	87,0	21,8
q) qabaqcıl təcrübə məktəblərində	144	121	84,0	15,8
Yekunu	747	765	102,4	100,0
Cəmi	981	1050	107,0	100,0

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi fəhlə kadrlarının hazırlanması planı 21,8%, kadrlarının hazırlanması planı 21,8% və ixtisaslarının artırılması planı isə 2,4% artıqlaması ilə yerinə yetirilib. Müəssisədə fərdi təlim yolu ilə kadrların hazırlanmasına üstün yer verilir. Hazırlanan kadrların 74,7%-i bu üsulun payına düşür. Fərdi təlim yolu ilə kadrların hazırlanması ucuz başa gəldiyinə və həm də qısa bir müddət ərzində müəssisədə tətbiq olunan texnologiyaları yaxşı mənimsəmiş fəhlə kadrları hazırlamaq effektiv olduğuna görə rəhbərlik bu üsulla kadr hazırlığına üstünlük vermişdir.

Hesabat ilində yeni hazırlanan və ixtisaslarını artıran fəhlələrin sayı 1050 nəfər olmuşdur ki, bu da bütün fəhlələrin $1050 \times 100 : 3084 = 34\%$ -ni təşkil edir. Yeni texnologiyalar tətbiqi və yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi zəruri olan indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bunu müəssisə rəhbərliyinin nailiyyəti kimi qəbul etmək olar.

Proqnozda müəssisə fəaliyyətinin genişləndirilməsi, istehsal gücünün artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması nəzərdə tutulduqda ayrı-ayrı kateqoriyalar və peşələr üzrə əmək resurslarına olan tələbatı və onların cəlb edilməsi mənbələrini təyin etməlidir.

11.3 Əmək resurslarından istifadənin təhlili

Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunması onlardan istifadə dərəcəsini xarakterizə etmir və təbii ki, bilavasitə məhsul, iş və xidmətlər istehsalına birbaşa təsir göstərən amil ola bilməz. Məhsul buraxılışı və onun keyfiyyəti, istehsalın ahəngdarlığı fəhlələrin sayından çox, onlar tərəfindən istehsal proseslərində sərf edilən əməyin miqdarı və keyfiyyətindən, məhsuldarlıq dərəcəsindən asılıdır. Buna görə də əmək göstəricilərinin təhlili zamanı müəssisənin əmək kollektivinin iş vaxtından istifadənin effektivliyi öyrənilir. Elm və texnikanın sürətli inkişafının indiki mərhələsində bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə əməyin intensivliyinin yüksəldilməsi, iş vaxtı itkilərinin aradan qaldırılması istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən amillərdən biridir.

Əmək resurslarından istifadə ilk növbədə iş vaxtı fondundan istifadə dərəcəsindən asılıdır. Hesabat dövrü ərzində mövcud əmək resurslarından istifadə bütün işçilər (fəhlələr) tərəfindən, bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam-günlərinin və saatlarının miqdarına görə qiymətləndirilir.

Planlaşdırma və təhlil işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə əmək resurslarından istifadəni ifadə etmək məqsədilə gələn hesabat ili üçün müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planını tərtib edən zaman iş vaxtı balansı tərtib edilir və bütün hesabat dövrü ərzində onun gözlənilməsinə operativ nəzarət edilir. Əksər istehsal müəssisələrində, xüsusilə də mövsümü istehsal sahələri mövcud olan müəssisələrdə təqvim ilinin ayrı-ayrı dövrlərində əmək resurslarına olan tələbat və onlardan istifadə göstəriciləri fərqləndiyinə görə planlaşdırılan il üçün iş vaxtı balansında iş vaxtı fondu ilin ayrı-ayrı kvartalları üzrə hesablanır. İş vaxtı balansının nümunəvi forması aşağıdakı 11.10 sayılı cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.10

İş vaxtı balansı (beşgünlük həftədə bir işçi hesabı ilə)

Göstəricilər	Hesabat dövrü	Plan dövrü				
		cəmi	Kvartallar üzrə			
			I	II	III	IV
1. Təqvim vaxt fondu, gün	366	365	90	91	92	92
2. Övrü iş günləri	93	88	19	23	25	21
3. Cəmi						
4. Bəy	8	5	1	3	—	1

istirahət	85	83	18	20	25	20
onlardan əlavə istirahət günləri	34	33	6	7	12	8
3. Təqvim iş günlərinin miqdarı (nominal fond), sət 1-sət 2						
	273	277	71	68	67	71
4. İşə çıxmayan günlərin sayı						
	31,2	31,2	8,0	7,7	7,6	7,9
O cümlədən:						
-növbəli və əlavə məzuniyyət	16,3	17,8	4,4	4,5	4,5	4,4
-tədris məzuniyyəti	0,8	1,1	0,4	0,3	0,2	0,2
-dogumla əlaqədar məzuniyyət	1,1	1,4	0,4	0,3	0,3	0,4
-xəstəlik	9,8	9,3	2,4	2,2	2,2	2,5
5. Qanunvericilikdə icazə verilən digər işə çıxmamalar, gün						
	1,8	1,6	0,4	0,4	0,4	0,4
6. Müdiriyyətin razılığı ilə işə çıxma, gün						
	0,8	---	---	---	---	---
7. Proqul (hesabat üzrə)						
	0,5	---	---	---	---	---
8. Bütöv gün ərzində boşdayanma (hesabat üzrə)						
	0,1	---	---	---	---	---
9. İlə iş günlərinin sayı (sət. 3-sət4)						
	241,8	245,8	63,0	60,0	59,4	63,1
10. İş gününün orta (nominal) uzunluğu, saat						
	7,67	7,67	7,67	7,67	7,67	7,67
11. İş günü uzunluğunun qısdılması ilə əlaqədar vaxt itkiləri, saat						
	0,05	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04
O cümlədən						
-südəmə uşaqlı qadınlar üçün	---	---	---	---	---	---
-növbədəxili boşdayanmalar (hesabat üzrə)	---	---	---	---	---	---
-bayram günlərində	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02
- ağır və sağlamlıq üçün zərərli işlərdə çalışanlar üçün	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
-yeniyetmələr üçün	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
12. İş gününün orta uzunluğu, saat						
	7,62	7,63	7,63	7,63	7,63	7,63
13. Bir fəhlə hesabı ilə yararı iş vaxtı fondu, saat (sət.9 x sət.12)						
	1842,5	1875	481	460	453	481

Qeyd 1: Qəbul edilmiş qaydaya görə iki növbəli iş rejimində və növbənin uzunluğu 8 saat qəbul edildikdə hər VIII gün şənbə günü hesab olunur.

Qeyd 2: Fəhlələrdən başqa digər işçi kateqoriyaları üzrə iş vaxtı balansı tərtib edilir.

Qeyd 3: İş vaxtı balansı bütövlükdə müəssisə üzrə, onun əsas və köməkçi sexləri və istehsal sahələrində çalışan fəhlələr üzrə tərtib edilir.

Təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində (məsələn hesabat ilində) iş vaxtı fondu (İVF) fəhlələrin orta siyahı sayından (F_a), orta hesabla bir fəhlə tərəfində işlənmiş günlərin (I_g) sayından və bir iş gününün orta uzunluğundan (I_{gu}) asılıdır və aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$IVF = F_s \times I_g \times I_{gu}$$

Istehsal müəssisələrində obyektiv və subyektiv səbəblərdən bütöv iş günü ərzində və növbəarası boşdayanmalar zəruridir və buna görə də belə boşdayanmalar planlaşdırılır. Təhlil zamanı plandan artıq boşdayanmalar üzrə iş vaxtı itkiləri təyin edilir.

Bütöv iş günü ərzində boşdayanma adam-günlərinin miqdarını bir iş gününün uzunluğuna vurmaqla bütövlükdə iş günü

boşdayanmaları üzrə plandan artıq iş vaxtı itkisi təyin edilir (saat hesabı ilə).

İş gününün uzunluğuna dair faktiki göstəricilə plan göstəricisi arasındakı fərqi fəhlələr tərəfindən faktiki işlənmiş iş günlərinin sayına vurmaqla növbəarası boş dayanmalara görə plandan artıq iş vaxtı itkisi hesablanır (saat hesabı ilə).

Təhlil zamanı əvvəlcə bütövlükdə müəssisə üzrə hesabat dövrü ərzində orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayının plana nisbətən az olmasının, habelə növbədaxili boşdayanmaların iş vaxtı itkilərinə təsiri hesablanır, bu kənarlaşmaya obyektiv və subyektiv amillərin təsiri təyin edilir. İş vaxtı itkilərin fəhlələrin iş vaxtından sonra işə cəlb edilməsini zəruri etdiyinə görə bu səbəbdən işlənmiş iş saatlarının miqdarı hesablanır. Təhlil apardığımız müəssisədə əmək resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumi göstəricilər aşağıdakı 11.11 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.11

Əmək resurslarından istifadəyə dair hesablama

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində		Kənarlaşma (+,-)	
		plan üzrə	faktiki	keçən ilə nisbətən	plana nisbətən
A	1	2	3	4	5
1. Fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	3210	3180	3084	-126	-96
2. Bir fəhlə tərəfindən işlənmişdir:					
Gün	236	245,8	241,8	+5,8	-4 0
Saat					
3. İş gününün orta uzunluğu, saat	7,60	8,0	7,63	+0,3	-0,37
0 cümlədən iş vaxtından sonra işlənmiş, min saat	22,4	—	25,6	+3,2	—

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi müəssisədə mövcud əmək resurslarından tam həcmdə istifadə olunmamış, iş vaxtı itkilərinə yol verilmişdir. Orta hesabla bir nəfər fəhlə tərəfində işlənmiş günlərin sayı 4 gün, iş gününün uzunluğu isə 0,37 saat az olmuşdur. Bu səbəbdən iş vaxtı itkiləri $4 \times 3084 = 12336$ gün, yaxud $1236 \times 8 = 98688$ saat olur.

İstehsalat və əməyin təşkilində olan qurğularla, yəni subyektiv səbəblərlə əlaqədar növbəarası boşdayanmalar da çox olmuşdur. Bu səbəbdən iş vaxtı itkiləri $3084 \times 241 \times 0,37 = 275000$ saat təşkil edir. Bütövlükdə müəssisə üzrə iş vaxtı itkiləri-nin ümumi həcmi $1845-1966 \times 3084 = 373164$ saat olur. Bunu dürüst göstərici kimi qəbul etmək də olmaz. Belə ki, burada iş vaxtında

əlavə iş vaxtı hesaba alınmamışdır. Bu göstəricini hesaba alsaq, iş gününün faktiki uzunluğu $(5690-25,6) : (3084 \times 241,8) = 7,6$ saat olur. Bu halda iş vaxtı itkisinin dəqiq miqdarı $3084 \times 241 \times 0,4 = 297297,6$ saat olur.

İş vaxtı itkiləri müxtəlif obyektiv kənardan alınan elektrik enerjisinin, su, buxar və s. kəsilməsi və müəssisənin fəaliyyətdən asılı olan, planlaşdırılmayan müdiriyyətin razılığı ilə əlavə məzuniyyətlərin verilməsi, müvəqqəti iş qabiliyyətinin itirilməsinə görə fəhlələrin xəstələnməsi, proqul, maşın və avadanlıqların nasaz olmasına görə, xammal və materialların, yanacağın və dəstləşdirici məmulatların, elektrik enerjisinin çatışmamazlığına, habelə digər subyektiv səbəblərə görə ola bilər. Bu halda hər bir səbəb üzrə, xüsusilə də müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan səbəblər üzrə iş vaxtı itkilərini ətraflı təhlil etmək lazımdır. Müəssisənin fəaliyyətindən asılı iş vaxtı itkiləri (subyektiv itkilər) məhsul istehsalını artırmaq, fəhlələri ixtisar etmək üçün təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur. Subyektiv səbəblərdən iş vaxtı itkiləri əlavə vəsait qoyuluşu tələb olunmayan, ancaq təşkilati tədbirlər görməklə daha tez səfərbər etməklə istehsalın effektivini yüksəltmək müəssisə üçün faydalı olur.

Təhlil zamanı təşkilati tədbirlər görməklə aradan qaldırılması mümkün olan və olmayan iş vaxtı itkilərini ayırd etmək tələb olunur.

Südəmər uşağı əmizdirmək üçün qadınlara verilən tənəffüs, yeniyetmələr üçün iş vaxtının qısaldılması üzrə vaxt itkiləri (və bu qəbildən olan digər itkilər) aradan qaldırılması mümkün olmayan növbədaxili itkilərə əmək intizamının pozulmasına, kiçik bədən xəsarətinə, müdiriyyətin icazəsi ilə işin qabaqcadan dayandırılmasına, ağır və zərərli iş şəraitinə, ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyan tələbələrə verilən güzəştlərə görə iş vaxtı itkiləri aradan qaldırmaq mümkün olmayan növbədaxili iş vaxtı itkilərinə daxil edilir.

Aradan qaldırmaq mümkün olan iş vaxtı itkilərinin cəmi miqdarı iş vaxtı fondunun artırılmasında istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur. Bizim misalımızda iş vaxtı itkiləri və bu itkilərin məhsul istehsalının həcminə təsiri aşağıdakı 11.12 sayılı analitik cədvəldə və cədvəl məlumatlarına əsasən aparılan hesablamalarda verilir.

Bir nəfər fəhlə hesabı ilə iş vaxtı fondu (iş vaxtı balansı)

Göstəricilər	Plan üzrə	Hesabat üzrə	Kənarlaşma
A	1	2	3
1. Təqvim ilinin sayı	365	365	---
2. Qeyri iş günlərinin sayı (bayram və istirahət günləri)	111	111	---
3. Nominal iş vaxtı fondu (İsət:İlsət)	254	254	---
4. Saat hesabı ilə nominal iş vaxtı fondu	2083	2083	---
5. İşə çıxmayan günlərin sayı	29,8	31,7	+1,9
O cümlədən:			
5.1 Növbəti və bütün növlərdə məzuniyyət	18,8	18,7	-0,1
5.2 Hamiləlik və doğumla əlaqədar məzuniyyət	2,8	2,8	---
5.3 Xəstəliyə görə	6,4	7,6	+1,2
5.4 Qanunvericilikdə icazə verilən digər işə çıxmamalar	1,8	1,4	-0,4
5.5 Müdiriyyətin icazəsi ilə işə çıxma.	---	0,5	+0,5
5.6 Bütün gün ərzində boşdayanmalar	---	0,2	+0,2
5.7 Proqul	---	0,3	+0,3
5.8 Tədris məzuniyyəti	---	0,2	+0,2
6. Faktiki işləmişdir:			
6.1 gün hesabı ilə	224,2	222,3	-1,9
6.2 saat hesabı ilə	1838	1823	-15
7. Növbə daxili boşdayanmalar, saat hesabı ilə	52,8	58,9	+7,6
7.1 südəmə uşaqlı qadınlar üçün əlavə tənəffüs	3,6	4,8	+1,2
7.2 iş gününün qısaltılması	49,2	51,4	+2,2
8. Real iş vaxtı fondunu, saat hesabı ilə	1785,2	1764,1	21,2

Bizim misalımızda işçilərin orta illik siyahı sayı 3084 nəfər, məhsul istehsalının plan həcmi 1120 milyon manatdır. Bu halda bir iş gününə düşən məhsul istehsalının plan həcmi $1120:224,2=49,96$ min man., bir iş saati hesabı ilə isə $49,96:8,2=6,09$ min man. olur (müəssisə 5 günlük iş həftəsi rejiminə işləyir).

Müxtəlif səbəblərdən iş vaxtı itkilərinin hazır məhsul istehsalına təsiri aşağıdakı hesablamalarda verilir.

Səbəblər	Hesablamalar
1. Xəstəliyə görə işə çıxmayan günlərin sayının plana nisbətən dəyişməsi	$1,2 \times 3084 \times 49,6 = 183559,68$ min man.
2. Müdiriyyətin razılığı ilə işə çıxma	$0,5 \times 3084 \times 49,6 = 76483,2$ min man.
3. Proqul	$0,3 \times 3084 \times 49,6 = 45889,92$ min man.
4. Bütün gün davam edən sair boşdayanmalar	$0,2 \times 3084 \times 49,6 = 30593,28$ min man.
5. Tədris məzuniyyəti	$0,2 \times 3084 \times 49,6 = 30593,28$
Cəmi	367119,36 min man.

Sadaladığımız səbəblər üzrə iş vaxtı itkilərini aradan qaldırırsaydı, müəssisənin əmək kollektivi hazır məhsul buraxılışının həcmi 367119,36 min man. artırardı.

Müəssisə hesabat ilində hər bir fəhlə hesabı ilə 2,7 saat növbədaxili boşdayanmalara yol vermişdir. Bu səbəbdən cəmi iş vaxtı itkisi $2,7 \times 3084 : 8,2 = 68280$ saat, məhsul istehsalının plana nisbətən azalması həcmi isə $2,7 \times 3084 \times 6,09 = 50710,2$ man. olur.

Əlavə vəsait xərcləmədən ancaq təşkilati tədbirlər görməklə aradan qaldırmaq mümkün olan iş vaxtı itkiləri, yəni ehtiyat təşkil edən iş vaxtı fondu $(2,7 \times 3084) + 1110 = 8326,8$ gün olur. Müəssisənin rəhbərliyi ehtiyat təşkil edən iş vaxtı fondundan istifadə edə bilmədiyinə görə, il ərzində $8326,8 : 224,2 = 37$ fəhləni əlavə işə cəlb etmək məcburiyyətində olmuşdur.

Müəssisədə növbədaxili boşdayanma $2,7 \times 3084 = 8326,8$ saat olmuşdur ki, bu da hər gündə $8326,8 : 1785,2 = 5$ fəhlənin işə çıxmasına bərabərdir.

İş vaxtı itkilərinin cəmi miqdarı hesabat dövründə təyin olunmuş vaxt (faktiki iş vaxtından əlavə işlənmiş vaxtı çıxmaqla hesablanan) ərzində bütün fəhlələr tərəfindən vaxtın miqdarından fəhlələrin faktiki sayına görə təzədən hesablanan məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışına dair plan tapşırığını yerinə yetirmək üçün iş vaxtının miqdarını çıxmaqla da təyin edilir.

İdarəetmədə analitik işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə iş vaxtı itkilərinin hesablanmasını asanlaşdırmaq üçün aşağıdakı formulalardan istifadə edilir.

$$|C| = (F_1 - I^{cm}) - (FS_0 - F_0 \times F_1)$$

$$|C| = FS_1 - (FS_0 : F_0 \times F_1)$$

Bu göstəricini (|C|) faktiki işlənmiş vaxtdan fəhlələrin faktiki sayına görə korrektə edilmiş plan iş vaxtını çıxıb alınan nəticəyə iş vaxtından əlavə işlənmiş saatların miqdarını əlavə etməklə də təyin etmək olar. Bu halda formula belə olur:

$$|C| = FS_1 - (FS_0 : F_0 \times F_1) + I_{es}$$

İş vaxtı itkilərinin cəmini bir fəhləyə düşən faktiki iş vaxtı itkisini fəhlələrin faktiki sayına vurub, alınan nəticəyə iş vaxtından əlavə iş saatlarının miqdarını əlavə etməklə də hesablamaq olar. Bu halda formula aşağıdakı kimi olur:

$$IC = F_1^{bs} - (F_o^{bs} : F_o - F_1)$$

Burada: IC-cəmi iş vaxtı itkisi plan və faktiki;

F_o , F_1 -fəhlələrin orta siyahı sayı;

$FS_o - FS_1$ -bütün fəhlələr tərəfindən işlənmiş cəmi iş saatlarının planı və faktiki miqdarı;

I_{es} -iş vaxtından əlavə işlənmiş vaxtın faktiki miqdarı tərəfindən;

F^{bs} -bir fəhlə tərəfindən işlənmiş vaxt, saat hesabı;

I^{cm} -qeyri məhsuldar iş vaxtı.

İstehsal müəssisələrində çətin və düzəldiləsi brak məhsul istehsalı, brakin düzəldilməsi, habelə texnoloji prosesdən kənarlaşma işlərinin görülməsinə əmək məsrəfləri qeyri-məhsuldar xərclər hesab olunur. Qeyri-məhsuldar əmək məsrəfləri məhsulun maya dəyərinin tərkibində əmək haqqı xərclərinin mütləq və nisbi ifadədə artmasına səbəb olur. Satış bazarlarında rəqabət mübarizəsi daim güclənən indiki şəraitdə bazara çıxartmaq üçün seçilən məhsulun xarici görünüşün, etiketlərin, qablaşdırmanın müasirləşdirilməsi və i.a məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqədar olmayan işlərə əmək məsrəfləri də qeyri-məhsuldar xərclərdir.

Təhlil zamanı bu qəbildən olan qeyri-məhsuldar əmək məsrəfləri ayrıca təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar.

Qeyri məhsuldar əmək məsrəfləri

Göstəricilər	Məbləği, milyon manat
1. Ümumi məhsulun həcmi	39275,6
2. İstehsal fəhlələrinin əmək haqqı	4512,2
3. Brakdan olan itkilər	35,8
4. Material məsrəfləri	19682,2
5. Brakin düzəldilməsinə məsrəflər	5,6
6. Bütün fəhlələrin əmək haqqı	8574,8
7 Fəhlələr tərəfindən işlənmiş saatların miqdarı	7325
8. Brakin düzəldilməsi ilə əlaqədar xərclər	1,3

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə brak məhsulun hazırlanmasına və düzəldilməsinə qeyri-məhsuldar əmək məsrəflərini hesablamaq üçün aşağıdakı göstəricilər təyin edilir:

1) Əmtəəlik məhsulun maya dəyərində bilavasitə texnoloji proseslərdə işləyən istehsal fəhlələrinin əmək haqqının xüsusi çəkisi:

$$4512,2:39275,6:100=11,49\%$$

2) Qəti brak edilmiş məhsulun maya dəyərində əmək haqqı məbləği:

$$35,8 \times 11,49:100=4,1 \text{ mln. man.};$$

3) İstehsal edilmiş əmtəəlik məhsulun maya dəyəri göstəricisindən xammal və material, komplektləşdirici məlumat və yarımfabrikatlarla əlaqədar məsrəfləri çıxıldıqdan sonra alınan məsrəf məbləğində istehsal fəhlələrinin əmək haqqının xüsusi çəkisi:

$$4512,2 : (39275,6-19682) \times 100=28,94;$$

4) Brak məhsulun düzəldilməsi ilə məşğul olan fəhlələrin əmək haqqı:

$$5,6 \times 28,94:100=1,56 \text{ mln. man.};$$

5) Orta hesabla bir iş saatına düşən əmək haqqı:

$$8574,8:7325=1,71 \text{ min man.};$$

6) Qəti brakda və onun düzəldilməsində fəhlələrin əmək haqqı:

$$4,1+1,56=5,66 \text{ mln. man.};$$

7) Brak məhsulun hazırlanması və onun düzəldilməsinə iş vaxtı sərfi:

$$6,9:1,71=4,03 \text{ min saat.}$$

11.4 Məhsulun əmək tutumunun təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrində məhsulun (işin, xidmətin) əmək tutumunun azaldılması məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını və mənfəətin çoxaldılmasını təmin edən əsas amillərdən biridir. Əmək məsrəflərinin, xüsusilə də ağır əl əməyin və iş adamlarının sağlamlığı üçün zərərli işlərlə əlaqədar məsrəflərin azaldılması əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən böyük ehtiyat mənbəyidir.

Əməktutumu-hazırlanan bütün məhsula, məhsul vahidinə, yaxud müəyyən texnoloji əməliyyatın yerinə yetirilməsinə sərf olunan iş vaxt göstəricisidir. Məhsul vahidinin əmək tutumu müəyyən çeşiddə (növdə) məhsulun hazırlanmasına, iş vaxtı fondunu həmin ayda məhsulun natural, yaxud şərti natural ifadədə miqdarına bölməklə hesablanır (norma-saat, adam-saat hesabı ilə). Planlaşdırma və təhlil işlərində ümumi (əmtəəlik) məhsulun 1 manatına əmək məsrəfləri adlı əməktutumu göstəricisindən də istifadə edilir. Bu göstərici bütün məhsul istehsalına cəmi iş vaxtı

fondunu məhsul buraxılışının həcminə bölməklə təyin edilir və məhsulun 1 manatına əmək sərfini xarakterizə edir.

İstehsal prosesində elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə, texnikanın və istehsal texnologiyaların, istehsalın və əməyin təşkili formalarının daim təkmilləşdirilməsi, daha asan emal olunan material resurslarından istifadə (məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən), qeyri-məhsuldar əmək məsrəflərinin aradan qaldırılması, işlərin mexanikləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, satınalma yarımfabrikatlardan və komplektləşdirici məlumatlardan istifadə, iş vaxtı itkilərinin azaldılması, kadrların ixtisaslarının və peşə verdişlərinin artırılması məhsul istehsalına əmək məsrəflərinin azaldılmasını, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən əsas amillərdir.

Əmək tutumunun təhlilində məhsulun əməktutumu üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikası, onun dəyişilməsi səbəbləri, məhsulun udel əməktutumunun dəyişilməsi və dinamikası, sadaldığımız göstəricilər üzrə keçən illə, hesabat ili üçün planla müqayisədə kənarlaşmaların səbəbləri və onların məhsulun əməktutumuna təsiri təyin edilir. Bunun üçün aşağıdakı formada sadə analitik cədvəl tərtib edilir. (bax 11.13 sayılı cədvəl).

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ili üçün qəbul edilmiş planda fəhlələrin orta illik sayını keçən ilə nisbətən 2,3% (97,7-100) ixtisara salınan şəraitdə əmtəəlik məhsul istehsalını 3,5% (103,5-100) artırmaq, başqa sözlə desək, əmək məsrəflərinə qənaət etmək, fəhlələrin sayını azaltmaq nəzərdə tutulmuşdu.

Cədvəl 11.13

Məhsulun əmək tutumunun təhlili

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat illində		Göstəricinin artım səviyyəsi, %-lə		
		plan	faktiki	plan keçən ilə nisbətən	Faktiki keçən ilə nisbətən	faktiki plana nisbətən
A	1	2	3	4	5	6
Əmtəəlik məhsul, milyon man.	37115	38420	39275	103,5	105,8	102,2
2. Fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	3210	3136	3084	97,7	96,1	97,7
3. Bir fəhlə tərəfindən işlənmişdir, saat	1794	1838	1823	102,4	101,6	99,2
4. Cəmi işlənmişdir, saat (sət3 x sət2)	5758740	5763968	5622132	100,0	97,6	97,5
5. 1 milyon manat məhsulun udel əməktutumu, saat (sət4, sət1)	155,2	150,0	143,1	96,6	92,2	95,4
6. Orta hesabla 1 iş saatına məhsul istehsalı, min man. (sət1 sət4)	6,445	6,665	6,986	103,4	108,4	104,8

Fəhlələrin sayı keçən ilə nisbətən 126 nəfər ixtisara salınan şəraitdə əmtəəlik məhsulun keçən ilə nisbətən 5,8% (105,8-100) və hesabat ili üçün plana nisbətən 2,2% artması şəraitində iş vaxtı fondunun keçən ilə nisbətən 2,4% (97,6-100) və hesabat ili üçün plana nisbətən 2,5% (97,5-100) azalması əmək məsrəflərinə qənaətin nəticəsidir. Bu hal öz növbəsində məhsulun əməktutumuna müsbət təsir göstərmişdir. Məhsulun əməktutumunun keçən ilə nisbətən azaldılmasına dair plan tapşırığı $(150 \times 100:155,2)-100=3,4\%$ -dir. Hesabat ilində əməktutumunun keçən ilə nisbətən aşağı salınması $(143,1 \times 100:155,2)-100=-7,8\%$ miqdarında olmuşdur.

Əməktutumunun azaldılması, öz növbəsində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmişdir. Qəbul edilmiş planda əmək məhsuldarlığının (1 iş saatına məhsul istehsalının keçən ilə nisbətən 3,4% yüksəldilməsi nəzərdə tutulduğu halda, onun faktiki səviyyəsi keçən ilə nisbətən 8,4%, hesabat ili üçün plana nisbətən isə 4,8% çox olmuşdur.

Əməktutumunun azaldılmasına dair faktiki göstərici planda nəzərdə tutulduğundan $7,8-3,4=4,4\%$ çox olmuş və nəticədə orta hesabla 1 iş saatına məhsul istehsal $8,4-3,4=5,0\%$ artmışdır.

Məlumatlardan göründüyü kimi məhsulun əmək tutumu keçən ilə nisbətən 7,8%, plana nisbətən 4,6% azalan məhsul istehsalı artımı hesabına əmək məhsuldarlığı müvafiq surətdə 8,4% və 4,8% artmışdır. Deməli, məhsulun əməktutumu ilə əmək məhsuldarlığı arasında tərs mütənəsiblik mövcuddur. Çünki məhsulun ümumi udel əməktutumu və fəhlələrin iş vaxtının 1 saatin məhsul istehsalı göstəricilərinin keçən ilə və plana nisbətən dəyişilməsi eyni amillərin təsiri nəticəsində olur.

Əməktutumuna dair ümumi göstəricilərin təhlili əməktutumunun azaldılması ehtiyatlarının aşkar edilməsində az əhəmiyyət kəsb edir. Çoxlu çeşiddə məhsul buraxan müəssisələrdə ayrı-ayrı çeşidlərin, hətta istehsalın texniki səviyyəsi, istehsal texnologiyaları, istehsalın və əməyin təşkili formaları fərqlənən sexlərdə istehsal olunan eyni çeşiddə məhsulun əməktutumu fərqlənir. Belə bir şəraitdə əməktutumu yüksək olan məmulatların istehsalı müəssisə üçün faydalı olmur. Buna görə də əməktutumuna dair ümumi göstəriciləri təhlil etməklə yanaşı həm əməktutumu yüksək olan məlumatları istehsaldan götürmək, həm də əməktu-

tumunun aşağı salınması ehtiyatlarını aşkara çıxartmaq və bunları səfərbər etmək məqsədilə ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə əmək-tutumu göstəriciləri təhlil edilir. Bizim misalımızda əsas məhsul çeşidləri üzrə əməktutumu göstəricilərinə dair məlumatlar aşağıdakı 11.14 sayılı cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.14

Məhsul çeşidləri üzrə udel əməktutumu göstəricilərinin təhlili

Məhsul çeşidi	İstehsalın həcmi, ədəd		Udel əməktutumu, adam-saat		Məhsul buraxılışına əmək məsrəfləri, adam-saat		
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	plan üzrə (set 1 x set 3)	faktiki məhsula plan üzrə (set 2 x set 3)	faktiki
A	1	2	3	4	5	6	7
«A»	26400	28855	8,4	6,2	221760	242382	178901
«B»	28200	29158	10,5	9,1	296100	306159	265338
«V»	24500	30120	12,6	10,4	308700	379512	313248
Yekunu	79100	87433	10,4	8,7	826560	928053	757487
						+101493	-69073

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi bütün çeşidlər üzrə buraxılan məhsulun faktiki əməktutumu planda nəzərdə tutulduğundan $757487-826560=-69073$ adam-saat, yaxud $\frac{69073}{826560} \times 100 = 8,4\%$ azalmışdır. Lakin bunu dəqiq göstərici kimi

qəbul etmək olmaz. Çünki məhsul istehsalının faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan $87433-79100=8333$, yaxud $8333 \times 100:79100=10,5\%$ çox olmuşdur. Buna görə də məhsul istehsalının faktiki həcminə görə əmək məsrəflərinin plana nisbətən artmasının dəqiq miqdarı $928053-826560=+101493$ adam-saat olur. Udel əməktutumunun aşağı düşməsi hesabına faktiki məhsul istehsalına əmək sərfi $757487-928053=-170566$ adam-saat azalmışdır.

Məhsulun əməktutumunun azalması ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə əməktutumunun və məhsul buraxılışının strukturunun dəyişilməsi hesabına ola bilər. Bu amillərin əməktutumunun orta səviyyəsinə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Məhsulun orta əməktutumu bu qədər olmuşdur:

$$1. \text{ Plan üzrə } \frac{826560}{79100} = 10,4 \text{ adam-saat;}$$

$$2. \text{ Hesablama (şerti) } \frac{757487}{79100} = 9,6 \text{ adam-saat;}$$

$$3. \text{ Faktiki } \frac{757487}{87433} = 8,7 \text{ adam-saat}$$

Bütün məhsulun faktiki orta əməktutumu planla müqayisədə 8,7-10,4=-1,7 adam-saat azalmışdır. Bu kənarlaşmaya əsas iki amilin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Ayrı-ayrı məlumatların əməktutumunun plana nisbətən aşağı düşməsi əməktutumunun 9,6-10,4=-0,8 adam-saat azalmasını təmin etmişdir.

2. Məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik hesabına əməktutumu 8,7-9,6=-0,9 adam-saat aşağı düşmüşdür. İki amilin təsirinin cəmi $(-0,8)+(-0,9)=-1,7$ adam-saat olur. Yaxud balans bərabərliyi $8,7-10,4=(-0,8)+(-0,9)$; $-1,7 \text{ adam-saat} = -1,7$ adam-saat. Deməli hesablamalar düzdür.

Bazar rəqabəti şəraitində yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsini, buraxılan məhsul çeşidlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xarici görünüşünün yaxşılaşdırılması hazır məhsulun daha tez, həm də baha qiymətlərlə reallaşdırılması zəruri şərtidir. Bir qayda olaraq yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi canlı əmək məsrəflərinin və əmək haqqı xərclərinin artması ilə müşahidə olunur. Yeni mənimlənilən məhsul çeşidləri üzrə əməktutumunun ilk anlarda artması və sonralar tədricən aşağı düşməsi təbii hal hesab olunur. Lakin bazar rəqabəti müəssisədə buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, davamlılığının artırılmasını, rəqabət qabiliyyətinin çoxaldılmasını tələb edir. Bu problemlərin həlli ilə əlaqədar olaraq əmək məsrəfləri və əmək haqqı xərclərinin artımı öz növbəsində məhsulun əməktutumunun yüksəlməsi ilə müşahidə olunur. Çünki, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, modernləşdirilməsi, davamlılığının artırılması əlavə əmək və əmək haqqı məsrəflərini tələb edir. Yeni çeşiddə məhsullar bazarlarda baha qiymətlərlə satıldığına görə belə məhsul çeşidləri üzrə istehsalın genişləndirilməsi müəssisə üçün faydalı olur. Məhsulun modernləşdirilməsi, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar olaraq əmək və əmək haqqı məsrəflərinin artım tempi ilə müqayisədə satış qiymətinin üstün artım tempi təmin olunan hallarda məhsulun əməktutumu-

nun artımı faydalı sayılır. Lakin yüksək keyfiyyətli modernləşdirilmiş məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə çətin emal olunan materiallardan istifadə, əlavə texnoloji əməliyyatların (işlərin) görülməsi də məhsulun əməktutumunun artmasına səbəb olur.

Məsələn, fərz edək ki, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq baha və çətin emal olunan materiallardan istifadə, yüksək ixtisaslı fəhlələrin işə cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq material məsrəfləri 15,0%, əmək məsrəfləri 12%, əmək haqqı məsrəfləri daha çox 148%, sair məsrəflər 1,4% artan halda hazır məhsulun bazar qiyməti 41,4% artmışdır.

Bu halda reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərinin 31,2% ($15,0+14,8+1,4$) artan şəraitdə satış qiymətinin 41,4% artımı, məhsul vahidinə mənfəətin 10,2% ($41,4-31,2$) üstün artımı əməktutumunun, yeni məhsul vahidinə əmək sərfinin 12% yüksəlməsinin effektivliyini xarakterizə edir. Başqa sözlə desək, satışın həcmnin artması, daha yüksək qiymətlər hesabına əldə edilən nağd qazanc (yeni çeşiddə və yüksək keyfiyyətlə hazır məhsul nisyə satılmır) məmulatın əmək tutumunun artması ilə əlaqədar əlavə xərcləri üstələyir. Buna görə də təhlil zamanı məhsulun əməktutumu və keyfiyyətini, maya dəyəri, satışın həcmi və mənfəət göstəricilərini qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənmək tələb olunur.

Əməktutumu istehsal fəhlələri tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsindən də asılıdır. Bu səbəbdən də əməktutumu üzrə planın yerinə yetirilməsini hərtərəfli, dəqiq qiymətləndirmək və əmək məhsuldarlığının artırılmasını, fəhlələrin ixtisar edilməsini təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq üçün götürə əmək haqqı alan fəhlələr tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsi təhlil edilir. Bizim misalımızda hesabat ilində hasilat normalarının yerinə yetirilməsini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı 11.15 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.15

Götürə əmək haqqı alan fəhlələr tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsi

Hasilat normalarının yerinə yetirilməsi, %-lə	Orta faiz	Götürə əmək haqqı alan fəhlələrin sayı	Yekuna nisbətən faizlə
80-90-dək	85	140	4,5
91-100-dək	95	257	8,3
101-110-dək	105	817	26,5
111-120-dək	115	746	24,2
121-130-dək	125	607	19,7
131-140-dək	135	326	10,6
141-150-dək	145	191	6,2
		3084	100,0

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə götürə əmək haqqı alan bütün istehsal fəhlələri tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsinə dair orta səviyyə (HN_{yy}) təyin edilir. Bizim misalımızda bu göstərici:

$$HN_{yy} = \frac{(140 \times 85) + (257 \times 95) + (817 \times 105) + (746 \times 115) + (607 \times 125) + (326 \times 135) + (191 \times 145)}{3084} = \frac{11900 + 24415 + 85785 + 85790 + 75875 + 44010 + 27695}{3084} = 115,26\% \text{ olur.}$$

Müəssisənin hesabat ili üçün iqtisadi və sosial inkişafı planında götürə əmək haqqı alan bütün fəhlələr tərəfindən hasilat normalarının yerinə yetirilməsi 108% nəzərdə tutulmuşdur. Əməktutumunun azaldılması üzrə planın artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi hesabına götürə əmək haqqı alan fəhlələrin əmək məhsuldarlığı üzrə plan tapşırığını $(115,26 - 108) \times 100 : 108 = +6,72\%$ yük artıqlaması ilə yerinə yetirə bilmişdir.

Bu nailiyyətlərlə yanaşı 397 (140+257) fəhlə hasilat normalarına dair planı yerinə yetirə bilməmişdir.

$817 + 746 = 1563$ fəhlə, yaxud bütün fəhlələrin $1563 \times 100 : 3084 = 50,68\%$ -i hasilat normalarının yerinə yetirilməsi səviyyəsinə dair orta göstəriciyə nail ola bilməmişdir. Belə bir şəraitdə həmin fəhlələrin iş yerlərində hasilat normalarının reallığını, texniki keyfiyyətini və texniki cəhətdən əsaslandırılmış hasilat normalarının fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilməsi üçün əlverişli

şəraitin yaradılmasını ətraflı təhlil etmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın və əməyin təşkil formalarının təkmilləşdirilməsi əlavə vəsait qoymadan əmək və əmək haqqı məsrəflərinə qənaətin, əməktutumunun azaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin ən sərfəli üsuludur. Buna görə də təhlil zamanı əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmək məsrəflərinə mütləq qənaət, əmək məsrəflərinin aşağı salınması dərəcəsi, habelə əmək məhsuldarlığının artımı göstəriciləri hesablanır və qiymətləndirilir. Sadaladığımız göstəricilər aşağıdakı düsturlardan istifadə etməklə təyin edilir:

1. Əmək məsrəflərinə mütləq qənaət (adam-gün və ya adam-saat hesabı ilə) bu düsturla müəyyən edilir:

$$E_t = (t_e - t_h)N;$$

2. Əmək məsrəflərinin aşağı salınması dərəcəsini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$At = \frac{t_e - t_h}{t_e} \times 100$$

3. Əməyin təşkilinin nəticəsində əmək məhsuldarlığının artımı aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablanır:

$$\Theta_t = \frac{t_e}{t_h} \times 100$$

Burada: E_t -təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində (adətən 1 il) əmək məsrəflərinə mütləq qənaəti (adam-gün və ya adam-saat hesabı ilə);

A_t -əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmək məsrəflərinin aşağı salınması dərəcəsini;

Θ_t -əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığının artımını;

t_e -əsas dövrdə, yəni təkmilləşdirməyə qədərki əmək prosesinin yerinə yetirilməsinə adam-gün, (adam-saat) hesabı ilə əmək sərfini;

t_h -hesabat dövründə, yəni təkmilləşdirmədən sonrakı dövrdə əmək prosesinin yerinə yetirilməsinə adam-gün (adam-saat) hesabı ilə əmək sərfini;

N -bütövlükdə müəssisə və ya onun ayrı-ayrı sexləri və təsərrüfat vahidləri üzrə prosesin yerinə yetirilməsi hallarının sayını gös-

tərir.

Əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmək məsrəflərinə və əmək haqqı xərclərinə qənaət öz növbəsində məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə təsir göstərir. Bu təsir aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablanır:

$$M_a = \frac{M_o - M_n}{M_o}$$

Burada: M_a -əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində məhsul vahidi maya dəyərinin əmək haqqı xərclərinə qənaət hesabına azalması faizini;

M_o -təkmilləşdirməkdən əvvəlki dövrdə maya dəyərini tərkibində əmək haqqı xərclərinin xüsusi çəkisini (faizlə);

M_n -təkmilləşdirmədən sonrakı dövrdə məhsulun maya dəyərinin tərkibində əmək haqqı xərclərinin xüsusi çəkisini (faizlə) göstərir.

İnsanlara bir şəxsiyyət kimi özünü əmək prosesində, yaradıcı fəaliyyətdə göstərmək imkanları verən indiki azad bazar iqtisadiyyatında fizioloji, psixoloji, estetik, sanitariya-gigiyena, ixtisas, təhsil və i.ə. amillər də əmək məsrəflərinə, məhsulun əməktutumu, əmək məhsuldarlığına və digər göstəricilərə təsir göstərir. Bu qəbildən olan amillərin əmək göstəricilərinə təsirinin hesablanması çox çətindir. Ona görə də bu amillərin təsirini müəssisədə çalışan digər mütəxəssislərlə birgə hesablayır.

11.5 Əmək məhsuldarlığının təhlili

İstehsalın miqyasları artdıqca, daxili və xarici bazarlarda rəqabət gücləndikcə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində əməyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal proseslərində fəaliyyət göstərən adamların əməyinin effektivliyi əmək məhsuldarlığı ilə ölçülür. Əmək məhsuldarlığı insanların məqsədəuyğun fəaliyyəti olmaqla yanaşı istehsalın effektivliyinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. O, maddi istehsalda vaxt vahidi ərzində yaradılan məhsulun miqdarı, yaxud məhsul vahidin adam-gün, adam-saat hesabı ilə əmək sərfinin miqdarı ilə ölçülür.

Bazar rəqabəti şəraitində əmək məhsuldarlığının artırılması

Üzrə planın işlənilib hazırlanması, bu planı hazırlayan zaman planlaşdırılan dövrdə elmi-texniki tərəqqi, əmək adamların mədəni-texniki səviyyəsinin artırılması, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, əməyin nəticələrinə görə işçilərin maddi və mənəvi maraqlarının gücləndirilməsi və digər amillərin hesaba alınması, onun reallaşdırılmasına və yerinə yetirilməsinə daimi nəzarətin təmin edilməsi idarəetmənin ən aktual problemlərindən biridir və əvvəlki dövrlərlə müqayisədə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrdə əmək məhsuldarlığına dair göstəricilər yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq edilmir və hər bir təsərrüfat subyekti tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən edilir, iqtisadi və sosial inkişaf planında nəzərdə tutulur.

Bu planda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən bütün texniki, texnoloji, təşkilati tədbirləri hesaba almaqla yanaşı, əmək məhsuldarlığının orta əmək haqqına (maddi stimullaşdırma tədbirləri ilə əlaqədar ödəmələr də daxil olmaqla) nisbətən üstün artımı nəzərdə tutulur ki, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlərin effektivliyi təmin olunsun.

Əmək məhsuldarlığının təhlili prosesində plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi, onların artıqlaması ilə, yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsi səbəbləri və hər bir səbəbin təsiri öyrənilir, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə dair plan tapşırıqlarının reallığı əsaslandırılır, müəssisədə (ayrı-ayrı sexlərdə və digər təsərrüfat vahidlərində) mövcud olan əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları (təsərrüfatdaxili) aşkara çıxarılır, onlardan istifadəni təmin edən konkret təşkilati-texniki tədbirlər hazırlanır (hesablamalarla əsaslandırılmış), habelə əmək məhsuldarlığının artımının istehsalın həcminə, fəhlələrin sayına, əməyin ödənişi fonduna, məhsulun maya dəyərinə, mənfəətin həcmi və istehsalın rentabelliyyəsinə təsiri təyin edilir.

Təhlilin ilk mərhələsində əmək məhsuldarlığı səviyyəsi və onun dinamikası öyrənilir. Əmək məhsuldarlığı səviyyəsini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Əmək məhsuldarlığını xarakterizə edən bütün göstəriciləri, ümumiyyətlə, üç qrupa bölmək olar: ümumi (ümumiləşdirici), hissəvi və köməkçi (ara) göstəricilər.

Ümumi göstəricilərə orta hesabla bir işçiye, bir fəhləyə, orta

illik bir adam-gününə, bir adam saatına məhsul istehsalına dair göstəricilər daxildir. Bu göstəricilər dəyər ifadəsində planlaşdırılır və təhlil edilir. Ümumi məhsulun, əmtəəlik məhsulun 1 manatına (min manatına, milyon manatına adam-gün (adam-saat, adam-saniyə) hesabı ilə əmək sərfinə dair göstəricilər də əmək məhsuldarlığı səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərdir.

Hissəvi göstəricilər bu və ya digər çeşiddə (növdə) məhsul vahidinə əmək sərfini (əməktutumunu), yaxud orta hesabla bir adam-gününə, bir adam-saatına natural ifadədə müəyyən çeşiddə (növdə) məhsul buraxılışını xarakterizə edir.

Köməkçi (ara) göstərici müəyyən növdə işin (texnoloji prosesin) bir vahidinə adam-gün, adam-saat hesabı ilə əmək sərfini, yaxud vaxt vahidi ərzində yerinə yetirilən işin miqdarını göstərir. Əmək məhsuldarlığının artımı planlarında ancaq iki göstərici hesablanır: sənaye-istehsal heyətinin orta siyahı sayının 1 nəfərinə (1 fəhləyə) orta illik məhsul istehsalı və mühüm məhsul növlərinin əməktutumu (adam-gün, adam-saat hesabı ilə). Həmin planda əmək göstəriciləri mütləq rəqəmlərlə hesablanır və hesabat ilindən əvvəlki dövrlərlə müqayisədə nisbi səviyyəsinin dəyişməsi göstərilir.

Əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması, onun artması səviyyəsini, templərini və təsir göstərən amilləri, habelə əmək məhsuldarlığının və orta əmək haqqının artım templərini təyin etməyə imkan verir. Əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması və təhlilində dəyər və natural (məhsul, iş, xidmət istehsalına dair bəzən də şərti natural) göstəricilərdən istifadə edilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq qiymətlər daim dəyişilən və məhsulun qiymətləndirilməsində müxtəlif üsullardan (orta satış qiyməti, uçot qiyməti, FIFO, LIFO və bazar qiymətləri ilə qiymətləndirmə) istifadə olunan indiki şəraitdə istehsalın və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində, o cümlədən əmək məhsuldarlığının təhlilində natural və şərti göstəricilərdən daha çox istifadə olunur.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi planının hazırlanmasına bazis dövründə gözlənilən əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin təyin edilməsindən başlanılır. Bu halda bir işləyəne bir fəhlə hesabı ilə orta hasilatın səviyyəsinə və orta artım tempinə təsir göstərən amillər təhlil edilir.

Amilli təhlil əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatlarını aşkar etməyə imkan verir. Əmək məhsuldarlığının amilli təhlili ilə əlaqədar analitik işlərə plan-iqtisad xidməti işçiləri ilə yanaşı iqtisadi təhlil bürosunun; əməyin norma-laşdırılması bürosunun işçiləri, habelə digər əməkdaşlar da cəlb edilir.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən daxili ehtiyatların çox hissəsinin istehsal texnologiyalarında olduğunu nəzərə alsaq, mühəndis-texniki işçilərin, xüsusilə texnoloqların, habelə normalaşdırıcıların təhlil işlərinə cəlb edilməsi ehtiyatların daha dəqiq təyin edilməsi və onlardan az miqdarda əmək və material sərfi, təşkilatı tədbirlər görməklə istifadəni təmin edən əməli iqtisadi cəhətdən faydalı tədbirlərin hazırlanması üçün vacibdir. Belə təhlilin nəticələrindən istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edən təşkilatı-texniki tədbirlər planının hazırlanmasında istifadə edilir.

Təhlilin nəticələrinə əsasən hazırlanan hər bir tədbir məhsulun (işin, xidmətin) əməktutumunun azaldılmasını təmin edən halda qəbul olunur. Əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması və təhlili proseslərində:

1. İstehsalatda struktur irəliləmələrin, yeni məhsul istehsalının ümumi həcmində ayrı-ayrı məhsulların xüsusi çəkirlərinin dəyişməsinin;

2. İstehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinin: istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının; yeni texnologiyaların tətbiqinin; istifadədə olan avadanlıqların modernləşdirilməsinin; materiallardan, yanacaqdan və elektrik enerjiden istifadənin yaxşılaşdırılmasının; istehlak olunan xammal, material, yanacaq və elektrik enerjisinin daha effektivləri ilə əvəz edilməsinin;

3. İdarəetmənin, istehsalın və əməyin təşkilinin, habelə istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi; iş normalarının və xidmət zonasının artırılması; iş vaxtı itkiləri ilə yanaşı brakdan olan itkilərin minimuma endirilməsi, hasilat normalarını yerinə yetirməyən fəhlələrin azaldılması; mövsümü istehsallarda iş dövrünün dəyişdirilməsi;

4. Məhsul istehsalı həcmnin dəyişdirilməsi: ayrı-ayrı məhsul növlərinin və istehsalların xüsusi çəkirlərinin dəyişdirilməsi və i.ə. birinci və ikinci dərəcəli amillərin əmək məhsuldarlığına təsiri təyin edilir.

Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün müxtəlif hesablama üsullarından, formulalardan, alqoritmlərdən istifadə edilir. Məsələn, fərz edək ki, bazis ilində sənaye istehsal heyətinin tərkibində istehsal fəhlələrinin sayı 3,2 min nəfərdir. Mal alanlarla bağlanmış müqavilələrə və onlardan qəbul edilmiş sifarişlərə görə planlaşdırılan ildə istehsalın həcmi 11% artırmaq tələb olunur. Bu halda bazis ilinin əmək məhsuldarlığı səviyyəsinə görə istehsal fəhlələrinin plan sayı $3,2 \times 1,11 = 3,552$ min nəfər olur.

Bazar iqtisadiyyatı, mənfəətlilik səviyyəsi aşağı olan, çətin reallaşdırılan məhsul çeşidləri üzrə istehsal miqyaslarının azaldılması hesabına nisbətən yüksək mənfəətlə çeşidlər üzrə istehsalın daim genişləndirilməsini tələb edir ki, bu da struktur irəliləmələri ilə nəticələnir.

İstehsalatda struktur irəliləmələrin əmək məhsuldarlığına təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$IF_{nq} = \sum IF_{bs} \times I_{ihn} - FS_{\text{ş}}$$

Burada: IF_{nq} -istehsal fəhlələrinə nisbi qənaəti;

IF_{bs} -istehsal fəhlələrinin bazis ilində sayını (nəfər);

I_{ihn} -plan dövründə istehsalın həcmi artması əmsalını;

$FS_{\text{ş}}$ -bütövlükdə müəssisə üzrə fəhlələrin şərti sayını göstərir.

Yeni avadanlıqlardan istifadə və işlənən avadanlıqların modernləşdirilməsi hesabına fəhlə qüvvəsinə qənaət aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin edilir:

$$F_{nq} = \frac{A \times 100}{A_1 \times 100 + A_2 \times \Theta M_a} \times 100 : \frac{T_1}{T_2}$$

Burada: A -avadanlıqların cəmi miqdarını;

A_1 -texniki təkmilləşdirməyə ehtiyacı olmayan avadanlıqların miqdarını;

A_2 -yeni və modernləşdirilmiş avadanlıqların miqdarını;

ΘM_a -yeni və ya modernləşdirilmiş avadanlıqlardan istifadə edildikdə əmək məhsuldarlığının artım faizini;

T_1 -yeni yaxud modernləşdirilmiş avadanlıqlardan istifadə aylarının sayını;

T_2 -plan dövründə təqvim aylarının sayını göstərir.

Bunu misalla izah edək. Aşağıda verilən məlumatlardan isti-

fəadə etməklə yeni tokar dəzgahlarının işə salınması və metalkəsən avadanlıqlarının modernləşdirilməsi nəticəsində fəhlə qüvvəsinə qənaəti hesablayaq (bax 11.16 sayılı cədvəl).

Cədvəl 11.16

Avadanlıqlardan istifadə göstəriciləri.

Göstəricilər	Avadanlığın növü	
	tokar dəzgahı	metalkəsən
A	1	2
1. Bazis dövrünün sonuna avadanlıqların ümumi sayı, ədəd	30	20
2. Yeniləri ilə əvəz etmək tələb olunan avadanlıqların sayı, ədəd	10	---
3. Planlaşdırılan dövrdə modernləşdirilməsi nəzərdə tutulan avadanlıqların sayı, ədəd	---	20
4. Yeni və modernləşdirilmiş avadanlıqlardan istifadə müddətləri	1/VII	1/VIII
5. Yeni və modernləşdirilmiş avadanlıqların istifadədə olanlarla müqayisədə məhsuldarlığının artımı, faizlə	30	20
6. Həmin avadanlıqlara xidmət işlərində çalışan fəhlələrin əməyə-istehsal heyətinin sayına nisbətə xüsusi çəkisi, %	5	6,4

Yuxarıda verilən formuladan istifadə etməklə fəhlə qüvvəsinə qənaəti (faizlə) hesablayaq:

yeni avadanlıqların işə salınması nəticəsində əmək resurslarına qənaət:

$$F_{nq} = \left(100 - \frac{30 \times 100}{20 \times 100 + 10 \times 130} \times 100\right) \times \frac{6}{12} = 4,5\%$$

avadanlıqların modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmək resurslarına qənaət:

$$F_{nq} = \left(100 - \frac{60 \times 100}{40 \times 100 + 20 \times 120} \times 100\right) \times \frac{5}{12} = 2,6\%$$

İdarəetmənin, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsinin, işçilərin, fəhlələrin sayının azaldılmasına və son nəticədə əmək məhsuldarlığına təsiri də müxtəlif formulalardan, hesablama üsullarından istifadə etməklə təyin edilir.

Təhlil zamanı əvvəlcə hesabat dövründə orta illik siyahı sayının, orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayının, iş gününün uzunluğunun və bir iş saati ərzində məhsul istehsalı miqdarının plana nisbətən dəyişməsinin ümumi məhsulun həcmnin artmasına (azalmasına) təsiri təyin edilir. Bizim misalımızda sadaladığımız göstəricilər üzrə kənarlaşmalar aşağıdakı 11.17 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.17

Əmək məhsuldarlığının amilləri təhlili üçün göstəricilər.

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +, -
A	1	2	3
1. Müqayisəyə gələn qiymətlərlə əmtəəlik məhsulun həcmi, milyon man.	38420	39275	+855
2. İstehsal fəhlələrinin orta illik sayı, nəfər	3180	3084	-96
3. Bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmişdir, adam-gün	245,8	241,8	-4
4. Bir iş gününün uzunluğu, adam-saat	8,2	7,63	-0,57
5. Bir iş saati ərzində məhsul istehsalı, min. man.	5,9942	6,9027	+0,9085

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində əmtəəlik məhsulun faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan 855 milyon manat çox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya əmək resursları və onlardan istifadəni xarakterizə edən əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün əvvəlcə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır.

HESABLAMALAR

- I. $3180 \times 245,8 \times 8,2 \times 5,9942 = 38420$ milyon man.;
- II. $3084 \times 245,8 \times 8,2 \times 5,9942 = 37260$ milyon man.;
- III. $3084 \times 241,8 \times 8,2 \times 5,9942 = 36653$ milyon man.;
- IV. $3084 \times 241,8 \times 7,63 \times 5,9942 = 34106$ milyon man.;
- V. $3084 \times 241,8 \times 7,63 \times 6,9027 = 39275$ milyon man.

Hesablamalar üzrə yekun məlumatlarından istifadə etməklə əsas amillərin istehsalın həcminə təsirini hesablayaq:

1. İstehsal fəhlələrinin orta illik siyahı sayının plana nisbətən 96 nəfər azalması nəticəsində əmtəəlik məhsulun faktiki həcmi planla müqayisədə $37260 - 38420 = -1160$ milyon man. azalmışdır.

2. Orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam-günlərin sayının 4 adam-gün azalması əmtəəlik məhsul istehsalı həcmində $36653 - 37260 = 607$ milyon manat azalmasına səbəb olmuşdur.

3. İş gününün orta uzunluğunun $-0,57$ adam-saat azalması istehsalın həcmində $34106 - 36653 = -2547$ milyon manat azalması ilə nəticələnmişdir.

4. Bir adam-saat ərzində faktiki məhsul istehsalı miqdarının planda nəzərdə tutulduğundan $+0,9085$ min man. çox olması nəticəsində əmtəəlik məhsulun həcmi $39275 - 34106 = +5169$ milyon man. artmışdır. Bütün amillərin təsirinin cəmi: $(-1160) + (-607) + (-2547) + (+5169) = +855$ milyon man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$39275-38420=(-1160)+(-607)+(-2547)+(+5169)$; 855 milyon man.= +855 milyon man.

Deməli, hesablamalar düzdür.

İstehsal müəssisələrində əməktutumuna təsir göstərən istehsalın texniki səviyyəsi, qeyri-məhsuldar iş vaxtı, istehsalın və əməyin təşkili və i.ə. bu qəbildən olan amillər, habelə məhsul istehsalının strukturunda və kooperativləşdirmə səviyyəsinin dəyişməsi öz növbəsində orta hesabla bir adam-saatına məhsul istehsalının miqdarına, son nəticədə isə əmtəəlik məhsul istehsalının ümumi həcminə təsir göstərir. Təhlil zamanı ikinci dərəcəli amillərin əmək məhsuldarlığına və istehsalın həcminə təsiri də təyin edilir.

11.6 Əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən istifadənin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin əmək resursları ilə təchiz olunması, məhsulun (iş və xidmətlərin) əməktutumu və əmək məhsuldarlığı səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri əməyin ödənilməsinə məsrəflərlə qarşılıqlı əlaqəli surətdə təhlil etmək lazımdır. Çünki, məhsulun həcmnin artması (azalması), məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliklərin əməktutumuna təsiri, əmək məhsuldarlığının dəyişməsi öz növbəsində əməyin ödənilməsi səviyyəsinə təsir göstərir.

Əmək haqqının artımı normativləri və iqtisadi stimullaşdırma fondlarının formalaşması, əmək məhsuldarlığının və orta əmək haqqının nisbətləri, əmək haqqı stavkaları, maaşlar və mükafat ödəmələri ciddi surətdə dövlət tərəfindən tənzimlənmə təcrübəsi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə istehsalın effektiv idarə edilməsi üçün yaramır. Buna görə də indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarına əsaslanaraq fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinə əməyin ödənilməsi məsələlərinin həllində maksimum müstəqillik verilmişdir. Qanunvericiliyə görə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Lakin bununla belə dövlət əməyin ödənilməsi səviyyəsinin minimum həddini təyin etməklə əməyin ödənilməsi səviyyəsini, az da olsa

tənzimləyir.

Eyni zamanda dövlət və qeyri dövlət müəssisələrində əməyin ödənilməsi və onun artımının məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasına baxmayaraq, işçilərin əməyin ödənilməsinə sərf edilən əməyin miqdarı və keyfiyyətindən, əmək kollektivi işinin son nəticələrindən asılılığı əmək adamlarının sosial müdafiəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətin rolu əməyin minimal təminatlı ödənilməsi səviyyəsini təyin etməklə kifayətlənən, habelə vergi sistemi və vergi siyasəti ilə müəssisə tərəfindən istehlak fonduna yönəldilən vəsaitin həcminə təsir göstərən əməyin ödənilməsi ilə əlaqədar bütün məsələlər əmək bazarı tərəfindən müvafiq keyfiyyətdə əməyə olan tələbatdan və təklifdən asılı olaraq həll olunan indiki şəraitdə istehsal müəssisələri əmək haqqı fondunun istehsal fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqələndirməklə planlaşdırmağa daha çox səy göstərməlidir.

Fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektləri özlərinin iqtisadi inkişaf planlarında əmək haqqı fondunun həcmi təyin edən zaman məhsulun maya dəyərində əmək haqqı xərclərinin xüsusi çəkisinin azaldılması, əmtəəlik məhsulun 1 manatına əmək haqqı xərclərinin aşağı salınması, istehsalın həcmi artırılması və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar olaraq əmək haqqı məsrəflərinin mütləq artımı şəraitində nisbi qənaətə nail olmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları hesaba almalıdır.

İndiki şəraitdə əmək məhsuldarlığının artımı ilə əlaqədar olaraq əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin artımı zəruridir. Bu halda əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən elə təsərrüfatcasına istifadə etmək lazımdır ki, əmək məhsuldarlığının artım tempi əməyin ödənilməsinə üstələsin.

İstehsal müəssisələrində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi və strukturu mal alanlarla bağlanan müqavilələrə və onlardan qəbul edilən sifarişlərə əsasən tənzimlənən, bazarın tələbinə uyğun olaraq məhsul çeşidləri daim təzələnen və məhsulun modernləşdirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilən, vəsait mənbələri tapıldıqca istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi problemlərini zaman-zaman həll edən indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müəssisə üçün iqtisadi inkişaf planını tərtib edən

zaman planlaşdırılan normativ əmək haqqı fondunun daim korrekte edilməsini tələb edir. Buna görə də əməyin ödənilməsi fondundan istifadəni, onun plana nisbəti mütləq və nisbi artımını təhlil etməzdən əvvəl, yuxarıda sadəldığımız arqumentləri hesaba almaqla plan əmək haqqı fondunu korrekte etmək tələb olunur.

Başqa sözlə desək, məhsulun 1 manatı (1000 manatına, milyon manatına) hesabı ilə texnoloji əmək tutumunun dəyişilməməsi şəraitində məhsul buraxılışının artımı (azalması), əmək tutumunun arması və ya azalmasına təsir göstərən struktur irəliləmələri (çəşid dəyişiklikləri), kooperativ göndərmələri, satınalma komplektləşdirici məlumatlardan və yarımfabrikatlardan istifadə miqyasları üzrə kənarlaşmaları hesaba almaqla əmək haqqı fondunun normativ (plan) həcmi korrekte etdikdən sonra əmək haqqı fondundan istifadəni təhlil etmək məqsədəuyğundur.

Əmək haqqı fondundan istifadənin təhlili zamanı ilk növbədə onun faktiki həcmi planla müqayisədə mütləq və nisbi artımı, yaxud azalması təyin edilir.

Əmək haqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalar bütövlükdə müəssisə üzrə, onun ayrı-ayrı sexləri və təsərrüfat bölmələri üzrə, habelə işçi kateqoriyaları üzrə əməyin ödənilməsinə faktiki vəsait sərfi məbləğlərini əmək haqqının plan fondunda nəzərdə tutulan müvafiq göstəricilərlə tutuşdurmaqla təyin edilir.

Lakin əmək haqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalar əmək haqqı fondundan istifadəni, başqa sözlə desək, əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən dürüst xarakterizə etmir. Çünki kənarlaşma göstəriciləri məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsini təyin etmədən hesablanır.

Əmək haqqı fondunun plan həcmi məhsul istehsalının plan həcminə görə təyin edilir. Hazır (əmtəlik) məhsul istehsalının faktiki həcmi isə əksər hallarda planda nəzərdə tutulduğuna qədər olmur, çox və ya az olur. Bu səbəbdən də əmək haqqı fondunun plan və faktiki həcminə dair göstəricilər müqayisəyə gəlməyən göstəricilər hesab olunur. Buna görə də əmək haqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalarla yanaşı, nisbi kənarlaşmalar da təyin edilir.

Nisbi kənarlaşmaları hesablamaq üçün əvvəlcə məhsul istehsalı planının artıqlaması ilə (yaxud kəsirlə) yerinə yetirilməsini hesaba almaqla plan əmək haqqı fondu korrekte edilir. Başqa sözlə desək, məhsul istehsalının faktiki həcminə görə əmək haqqı

fondunun plan həcmi (hesablama göstərici) təyin edilir. Məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsi əmsalını əmək haqqı fondunun plan həcminə vurmaqla məhsulun faktiki həcmi üçün plan əmək haqqı fondu təyin edilir. Əmək haqqı fondunun faktiki həcmi hesablama əmək haqqı fondu ilə tutuşdurmaqla əmək haqqı fondu üzrə nisbi kənarlaşma təyin edilir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal müəssisələrində nisbi sabit əmək haqqı xərcləri istehsalın həcmi artırılmasından asılı olmayaraq dəyişilməz qalır. Buna görə də təhlil zamanı məhsul istehsalının həcmi mütənasib olaraq dəyişən (artırılacaq) əmək haqqı fondu korrekte edilir və nisbi kənarlaşmaları təyin edən zaman korrekte edilmiş göstəricilərdən istifadə edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə işçilərin o cümlədən fəhlələrin orta illik siyahı sayının və əmək məhsuldarlığının plana nisbətən dəyişməsinə təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatların təhlilinə dair hesablamalardan görmək olar (11.18 sayılı cədvəl).

Cədvəl 11.18

Əmək haqqı və əmək məhsuldarlığının təhlili.

Göstəricilər	Plan üzrə	Fakti- ki	Kənar- laşma +,-
A	1	2	3
1. Məhsul istehsalının həcmi, milyon man.	38420	39275	+855
2. İşçilərin orta illik sayı, nəfər	3430	3371	-59
O cümlədən: fəhlələr	3156	3084	-72
3. Əmək haqqı fondu, milyon man.	8209	8278	+69
O cümlədən: fəhlələrin	7953	8002	+49
4. Bir işçinin orta illik əmək haqqı, min man.	2393	2456	+63
O cümlədən: bir fəhlənin orta illik əmək haqqı	2520	2656	+139
5. Əmək haqqı fondunun ümumi məhsulda payı, %lə	21,37	21,08	-0,29
O cümlədən: fəhlələrin	20,70	20,37	-0,33

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmək haqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşma, yəni plana nisbətən artma 69 mln. man., o cümlədən fəhlələrin əmək haqqı fondu üzrə 49 mln. manatdır. Lakin bunu mənfi hal kimi qəbul etmək olmaz. Belə ki, əmək haqqı fondu $+69 \times 100 : 8209 = +0,84\%$ artan şəraitdə ümumi məhsulun artımı $+855 \times 100 : 38420 = +2,22\%$ çoxalmışdır. Bu səbəbdən də əmək haqqı fondunun ümumi məhsulun həcminə nisbəti planda

nəzərdə tutulduğundan 21,37%-dən 21,08%-dək aşağı düşərək 0,29% azalmışdır. Başqa sözlə desək, məhsulun hər manatına normativdə nəzərdə tutulduğundan 0,29 man. az əmək haqqı məsrəfləri olmuşdur.

Əmək haqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalara iki əsas amil-işçilərin orta siyahı sayının və bir işçinin orta illik (aylıq, kvartallıq) əmək haqqının plana (bazis ilinə) nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir.

Əsas iki amilin təsiri sadə hesablama yolu ilə təyin edilir.

İşçilərin (fəhlələrin) orta siyahı sayına dair faktiki və plan göstəriciləri arasındakı «+» və ya «-» fərqi plan üzrə bir işçinin orta illik əmək haqqı məbləğinə vurmaqla işçilərin orta illik siyahı sayının plana nisbətən artması, yaxud azalmasının təsiri təyin edilir.

Bir işçinin (fəhlələnin) orta illik əmək haqqına dair faktiki göstərici ilə plan göstəricisi arasındakı «+» və ya «-» fərqi işçilərin (fəhlələrin) faktiki orta illik sayına vurmaqla bir işçinin orta illik əmək haqqının plana nisbətən dəyişilməsinin, başqa sözlə desək, əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsinin əmək haqqı fondu üzrə plandan kənarlaşmaya təsiri təyin edilir.

Bu üsulla hesablama çox asandır. Lakin çoxlu səxləri, yarıdımçı və köməkçi istehsal sahələri olan müəssisələrdə bütün işçi kateqoriyaları üzrə əsas iki amilin təsirini hesablamaq üçün çoxlu hesablamlar aparmaq tələb olunur. Buna görə də təhlil işlərində hesablama (şərti) göstəricinin köməyi ilə əsas iki amilin təsirinin hesablanması üsuluna üstünlük verilir.

Bu halda işçilərin (fəhlələrin) orta illik sayını plan üzrə bir işçinin orta illik əmək haqqı məbləğinə vurmaqla hesablama (şərti) əmək haqqı fondu fondunu çıxmaqla işçilərin (fəhlələrin) orta illik sayının plana nisbətən dəyişilməsinin və faktiki əmək haqqı fondunda hesablama göstəricini çıxmaqla isə orta hesabla bir işçinin orta illik əmək haqqının plana nisbətən dəyişilməsinin əmək haqqı fondu üzrə kənarlaşmaya təsiri hesablanır.

Bizim misalımızda işçilərin orta illik sayı 59 nəfər, o cümlədən fəhlələrin sayı 72 nəfər azalan şəraitdə əmək haqqı fondunun faktiki həcmi planla müqayisədə müvafiq surətdə 69 mln. man. və 49 mln. man. çox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya əsas iki amilin təsiri aşağıdakı qaydada hesablanır:

Hesablama, yeni işçilərin faktiki orta illik sayına və bir işçinin

plan üzrə orta illik əmək haqqı məbləğinə görə əmək haqqı fondu $3371 \times 2,293 = 8067$ mln. man. olur.

Əsas iki amilin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. İşçilərin faktiki orta illik sayının plana nisbətən 59 nəfər azalması nəticəsində əmək haqqı fonduna mütləq qənaət $8067 - 8209 = -142$ mln. man. olur.

2. Bir fəhlənin orta illik əmək haqqının 63 min man. artması nəticəsində faktiki əmək haqqı fondunun plana nisbətən artımı $8278 - 8067 = +211$ mln. man. olur. İki amilin təsirinin cəmi əmək haqqı fondu üzrə ümumi kənarlaşma məbləğinə bərabər olduqda hesablamalar düzgün sayılır.

İki amilin təsirinin cəmi $(-142) + (+241) = +69$ mln. manatdır.

Yaxud balans bərabərliyi:

$8278 - 8209 = (-142) + (+211)$;

69 mln. man. $= +69$ mln. man.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Fəhlələrin faktiki əmək haqqı fondunun plana nisbətən 49 mln. man. artımına əsas iki amilin təsiri də eyni qaydada hesablanır.

Bazar münasibətləri şəraitində əmək haqqı sisteminin səmərəliliyini yüksəltmək, işçilərə verilən əlavə ödəmələrin və mükafatların miqdarını onların əmək töhfələri ilə daha sıx əlaqələndirmək, əməyin ödənilməsində bərabərlik ünsürlərini aradan qaldırmaq, işdə yol verilən nöqsanlar üçün maddi və mənəvi məsuliyyətini gücləndirmək məhsul istehsalının artırılmasını, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, son nəticədə isə istehsalın effektivliyini təmin edən zəruri şərtlərdir. Bu şərtlərə əməl edildikdə əməyin ödənilməsi səviyyəsi yüksələn şəraitdə belə əmək haqqı fonduna nisbi qənaət təmin olunur.

Bizim misalımızda əmək haqqı fondu üzrə mütləq artıq xərc 69 mln. manatdır. Lakin ümumi məhsulun faktiki həcmi 2,22% artan şəraitdə faktiki əmək haqqı fondunun 0,84% artımın bəd-xərclik kimi qəbul etmək olmaz.

Məhsul istehsalının artımını hesaba almaqla əmək haqqı fondunun plan həcmi $1,222 \times 8209 = 10031$ mln. man. olur. Bu halda əmək haqqı fondu üzrə nisbi kənarlaşma $8273 - 10031 = -1753$ mln. man. olur. Deməli, müəssisədə əmək haqqı fondu üzrə nəinki artıq xərcə (69 mln. man.) yol verilmişdir, əksinə əməyin ödənilməsi məsrəflərinə 1753 mln. man. qənaət edilmişdir.

Əmək haqqı fondundan istifadənin təhlili zamanı sadəcə olaraq əsas iki amilin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Bazar münasibətləri şəraitində çoxlu amillərin təsiri altında dəyişilən fəhlələrin əmək haqqı ümumi məhsulun dəyərində böyük yer tutur. Bizim misalımızda əmtəəlik məhsulun hər manatına düşən fəhlələrin əmək haqqı xərci plan üzrə 20,7 qəp. və faktiki 20,37 qəpikdir.

Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinə məsrəflər ümumiyyətlə 2 yerə bölünür:

1. Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinin dəyişilən hissəsi;
2. Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinin dəyişilməyən hissəsi.

Əmək haqqı fondunun dəyişilən hissəsi götürə tarifləri üzrə ödəmələrin, istehsalın nəticələrinə görə mükafatların, daimi hissəsi isə tarif dərəcələri üzrə vaxtamuzd ödəmələrin, iş vaxtından sonra işləmələrinə (planlaşdırılmayan), iş stajına və müəssisənin günahı üzündən boşdayanmalara görə ödəmələrin plana nisbətən dəyişilməsi ilə əlaqədar artıb azala bilər. Bunlardan başqa mükafatlı və sabit əmək haqqı alan fəhlələrin məzuniyyətinin ödənilməsi üzrə məsrəflərin, qulluqçuların əməyin ödənilməsi üzrə məsrəflərinin plana nisbətən dəyişilməsi də əmək haqqı fondu üzrə kənarlaşmalara təsir göstərir. Bizim misalımızda əməyin ödənilməsi növləri üzrə əmək haqqı fondundan kənarlaşmalar aşağıdakı (11.19 sayılı) analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.19

Əmək haqqı fondundan istifadənin təhlili.

Göstəricilər	Əmək haqqı məbləği, mln. man.		
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma, +,-
A	1	2	3
1. Fəhlələrin əmək haqqının dəyişilən hissəsi	6252	6196	-56
1.1 Götürə rəssenkalar üzrə	5524	5444	-80
1.2 İstehsalın nəticələrinə görə mükafat	728	752	+24
2. Fəhlələrin əmək haqqının sabit hissəsi	1701	1806	+105
2.1 Tarif dərəcələri üzrə vaxtamuzd əmək haqqı	1441	1368	-73
2.2 Əlavə ödəmələr	260	438	+178
2.2.1 İş vaxtından əlavə işləmələrinə görə	—	39	+39
2.2.2 İş stajına görə	260	253	7
2.2.3 Müəssisənin təsiri üzündən boşdayanmalara görə	—	146	+146
3. Məzuniyyət məbləğlərini hesaba almadan fəhlələrin əmək haqqının cəmi	7953	8002	+49
4. Fəhlələrin məzuniyyətlərinin ödənilməsi	94	104	+10
4.1 Dəyişən hissəyə aid	74	80	+6
4.2 Sabit hissəyə aid	20	24	+4
5. Qulluqçuların əməyinin ödənilməsi	162	172	+10

6. Ümumi əmək haqqı fondu	8209	8278	+69
O cümlədən:			
6.1 Dəyişən hissə (sət 1+sət4x1)	6325	6300	-25
6.2 Sabit hissə (sət2-sət 4x2+sət5)	1853	1978	+95
7. Ümumi ə./h. fond-n həcmində xüsusi çəkisi			
7.1 Dəyişən hissənin	77,0	76,0	-1,0
7.2 Sabit hissənin	23	24	+1,0

Bir qayda olaraq əməyin ödənilməsi üzrə sabit (daimi) xərclərə aid hissə (fəhlələrin tarif dərəcələri üzrə əmək haqqı, qulluqçuların vəzifə maaşları üzrə əmək haqqı, bütün növlərdə əlavə ödəmələr, qeyri-sənaye işçilərinin əmək haqları və onlara müvafiq məzuniyyət ödəmələri üzrə məbləğlər) məhsul istehsalı həcmnin artması və ya azalmasından asılı olmayaraq sabit qalır. Bizim misalımızda məhsul istehsalı planı 2,222% artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Bu halda ancaq istehsalın həcmi ilə əlaqədar olaraq əmək haqqı fondunun dəyişən hissəsini korrekte etmək tələb olunur. Başqa sözlə desək, götürə əmək haqqı alan fəhlələrin əmək haqlarına, istehsalın nəticələrinə görə fəhlələrə və idarə heyətinə verilən mükafat məbləğlərinə və dəyişən əmək haqqının müvafiq hissəsini korrekte etmək tələb olunur.

Bizim misalımızda məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsi faizi 102,22 yaxud 1,0222, əmsalını ancaq əmək haqqı xərclərinin dəyişən hissəsinə tətbiq edildiyini nəzərə alsaq, əmək haqqı fondu üzrə nisbi kənarlaşma $8278 - (6326 \times 1,0222 + 1883) = 8278 - (6466 + 1883) = 8278 - 8349 = -71$ mln. man. olur.

Əmək haqqı fondunun dəyişən hissəsinə məhsul istehsalının həcmnin istehsal edilən məhsulun strukturunun, məhsulun udel əməktutumunun, adam-saatına orta əmək haqqının dəyişilməsi təsir göstərir.

Bu amillərin əmək haqqı üzrə mütləq və nisbi kənarlaşmalara təsirini hesablamaq üçün plan və hesabat göstəriciləri ilə yanaşı müəyyən hesablama göstəricilərini də təyin etmək və zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə təhlil aparmaq lazım gəlir.

Əmək haqqı fondu üzrə mütləq və nisbi kənarlaşmaları təyin etmək üçün hesablanan göstəricilər:

Əmək haqqı fondu
mln. man.

1. Plan üzrə

6326

2. Plan strukturunda məhsulun faktiki həcminə görə ($6326 \times 1,0222$) 6466
3. Məhsul istehsalının faktiki həcminə və faktiki strukturuna görə 6629
təzədən hesablanan plan üzrə
4. Faktiki əməktutumu və əməyin ödənilməsinin plan səviyyəsində faktiki 6101
5. Faktiki 6300

Plandan kənarlaşma:

A) mütləq kənarlaşma ($6300 - 6326$) -26

B) nisbi kənarlaşma ($6300 - 6466$) -166

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müəssisədə fəhlələrin əmək haqqı fonduna həm mütləq və həm də nisbi qənaət edilmişdir. Bu götürə əmək haqqı alan fəhlələrin əmək məhsuldarlığının onların əməyinin ödənilməsi ilə müqayisədə üstün artımı, məhsul istehsalında struktur irəliləmələrlə əlaqədar olaraq əməktutumu az olan məhsul çeşidlərinin xüsusi çəkisinin artımı ola bilər. Bizim misalımızda məhsulun udel əməktutumunun azalması əmək haqqı fonduna mütləq və nisbi qənaətdə həlledici rol oynamışdır. Bunu aşağıdakı verilən dəyişən əmək haqqı fonduna ayrı-ayrı amillərin təsirinə dair hesablamaдан görmək olar.

Cədvəl 11.20

Əmək haqqı fondunun dəyişən hissəyə müxtəlif amillərin təsirinə dair hesablama

Amil	Əmək haqqı fonduna mütləq təsir	Əmək haqqı fonduna nisbi təsir
A	1	2
1. Məhsul istehsalının həcmi	$6466 - 6326 = +140$	---
2. İstehsal edilən məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik	$6629 - 6466 = +163$	+163
3. Məhsulun udel əməktutumunun azalması	$6101 - 6629 = -528$	-528
4. Əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsi	$6300 - 6101 = +199$	+199
Yekunu	-26	-166

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə yeni texnika və texnologiyalardan istifadə edən, yeni məhsul çeşidlərini mənimsəyən dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı artmaqdadır. Təsərrüfat subyektlərində məhsul (iş) vahidi istehsalına sərf olunan iş vaxtının elmi əsaslandırılmış, nizama salınmış həcmi (adam-

saatla, dəqiqə ilə) təyin etməkdə çətinlik çəkdiyə görə vaxta görə əmək haqqı sisteminin tətbiqinə üstünlük verir (bazar iqtisadiyyatına keçməzdən ayrı-ayrı sahələrin müəssisələri üçün əvvəl əmək sərfi normaları ixtisaslaşdırılmış sahə elmi-tədqiqat institutları və laboratoriyaları tərəfindən hazırlanıb, istehsal müəssisələrinə çatdırılırdı). Bu səbəbdən də indi dövlət və qeyri dövlət müəssisələrində hasilat normasının qəbul oluna bilməyəcəyi və ya ayrıca ödəmənin qeyri məqsədəuyğun olduğu işlərdə çalışan fəhlələrə vaxta görə əmək haqqı hesablanır və ödənilir. Son illərdə məhsulun əməktutumunda, əmək haqqı fondunun ümumi həcmində vaxtamuzd əmək və əmək haqqı məsrəflərinin payı artmaqda davam edir. Buna görə də təhlil prosesində vaxta görə əmək haqqı fondundan istifadə göstəriciləri ayrıca araşdırılır.

Cədvəl 11.21

Vaxtamuzd (vaxta görə) əmək haqqı fondunu xarakterizə edən göstəricilər.

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma, +, -
A	1	2	3
1. Vaxtamuzd əmək haqqı alan fəhlələrin orta illik sayı, nəfər	212	240	+28
2. Təqvim ilində bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam-günlərin orta sayı	242	234	-8
3. İş növbəsinin orta uzunluğu, adam-saat	8	7,6	-0,4
4. Vaxtamuzd əmək haqqı fondu, milyon manatla	485	565	+80
5. Bir fəhlənin əmək haqqı, min manatla:			
a) orta illik	2288	2354	+66
b) orta hesabla bir adam-günüə	9,454	10,060	+0,606
v) orta hesabla bir adam-saatına düşən	1,182	1,324	+0,142

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi vaxtamuzd əmək haqqı fondunun faktiki məbləği planda nəzərdə tutulduğundan 80 milyon manat çox olmuşdur. Vaxtamuzd əmək haqqının plana, keçmiş dövrlərə nisbətən artmasına (azalmasına): fəhlələrin orta siyahı sayının, orta hesabla bir fəhlə tərəfində il (ay, kvartal) ərzində işlənmiş günlərin sayının, iş gününün adam-saat hesabı ilə uzunluğunun və bir iş saatına düşən məhsulun həcmində dəyişməsi təsir göstərir. İstehsal müəssisələrində iki amilin: işəməuzd fəhlələrin orta illik sayının və bir fəhlənin orta illik əmək haqqının

plana nisbətən dəyişilməsinin əmək haqqı fonduna təsirinin fərq üsulu ilə təyin edilməsi qaydası geniş tətbiq edilir.

Bizim misalımızda işəməuzd fəhlələrin orta illik sayının plana nisbətən 28 nəfər (240-212) çox olması əmək haqqı fondunun $+28 \times 2288 = +64$ milyon manat, bir fəhlənin orta illik əmək haqqının 66 min artması isə $(2354-2288) + 66 \times 240 = +16$ milyon manat artmasına səbəb olmuşdur.

Təhlil işlərini daha dərinləşdirmək, yeni bütün amillərin təsirini daha dəqiq təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır:

HESABLAMALAR

- I. $212 \times 242 \times 8 \times 1,182 = 485$ milyon manat;
- II. $240 \times 242 \times 8 \times 1,182 = 549$ milyon manat;
- III. $240 \times 234 \times 8 \times 1,182 = 531$ milyon manat;
- IV. $240 \times 234 \times 7,6 \times 1,182 = 504$ milyon manat;
- V. $240 \times 234 \times 7,6 \times 1,324 = 565$ milyon manat.

Vaxtamuzd əmək haqqı fondunun $565-485 = +80$ milyon manat artmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Götürə əmək haqqı alan fəhlələrin sayının plana nisbətən 28 nəfər artması (549-485) +64,0
 2. Bir fəhlə tərəfində il ərzində işlənmiş günlərin sayının 8 adam-gün azalması (531-549) -18
 3. Bir iş gününün uzunluğunun 0,4 adam-saat azalması (504-531) -27
 4. Bir iş saatı ərzində məhsul istehsalının 0,143 min man. artması (565-504) +61
- Cəmi: +80

Təhlil zamanı qulluqçuların, inzibati idarə işçilərinin faktiki əmək haqqı fondunun plana nisbətən artması və ya azalmasına hesabat dövründə vəzifə ştatlarının və maaşlarının dəyişilməsinin təsiri fərq üsulunda sadələşdirmə aparmaqla təyin edilir.

Son illərdə istehlaka yönəldilən vəsaitin, yeni əmək adamlarına birbaşa və dolayı pul və natural ödəmələr çoxalmaqladır. Bu səbəbdən də mühasibat balansında və ona əlavə edilən 5№-li hesabat formasında, Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatda, «Müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti

haqqında» statistik hesabatda (forma 1-i) 1-t Nə-li əmək üzrə hesabatda, məsrəflər smetasında və digər informasiya mənbələrində istehlaka yönəldilən vəsait və ondan istifadə barədə informasiyalar verilir. Buna görə də əmək haqqı fondundan istifadənin təhlili zamanı əmək haqqı fondu ilə müqayisədə daha geniş məvhum hesab olunan «İstehlaka yönəldilən vəsait»dən istifadə göstəricilərinin təhlili zəruridir.

Hal-hazırda qüvvədə olan normativ sənədlərə görə istehlaka yönəldilən vəsaitə aşağıdakılar daxil edilir:

1. Ödəmələrin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən asılı olmayaraq müəssisənin bütün işçilərinin, o cümlədən ştat cədvəlində olmayan işçilərin əməyinin ödənilməsinə məsrəflər (müəssisədə qəbul edilmiş əməyin ödənilməsi formaları və sistemlərin uyğun olaraq yerinə yetirilən işlərə görə pul və natural formada hesablanan əmək haqqı; tarif stavkalarına və vəzifə məaşlarına əlavələr; cari mükafatlar; illik və əlavə məzuniyyətlərin ödənilməsi; müəssisənin işçilərinə pulsuz verilən kommunal xidmətləri, yeməklər, məhsulların dəyəri; əmək adamlarına mənzillərin pulsuz verilməsi üzrə xərclər; çoxillik iş stajına görə mükafatlar; istirahət və bayram günlərində, iş vaxtından sonra işləməyə görə əlavə ödəmələr, dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi vaxtına görə ödəmələr, işdən çıxarılan zaman verilən müavinətlər və i.a.).

2. Illik fəaliyyətin nəticələrinə mükafatlar da daxil olmaqla pul ödəmələri və mükafatlar (çox vacib tapşırıqların yerinə yetirilməsinə görə birdəfəlik mükafatlar; maddi yardım; işçilərə pul ödəmələri xarakteri daşıyan əmək və sosial güzəştlərin verilməsi, məsələn: pensiyaya çıxan əmək veteranlarına birdəfəlik yardım, müalicəyə və istirahətə gedənlər üçün verilən putyovkaların ödənilməsi və s.; müəssisədaxili yeməxanalarda işçilərə verilən xövrəklərin ucuzlaşdırılması üzrə ödəmələr və i.a.);

3. Müəssisəyə qoyulan əmlaka və səhmlərə görə dividend formasında ödəmələr;

4. Ezamiyyət xərcləri (bu xərclər istehlak fonduna daxil edilir, lakin istehlaka yönəldilən vəsaitə daxil edilmir) və i.a.

Təhlil apardığımız müəssisədə istehlaka yönəldilən vəsaitdən istifadəni və onun strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri xarakterizə edən məlumatlar aşağıdakı 11.22 sayılı analitik cədvəldə verilir.

İstehlaka yönəldilən vəsaitdən istifadənin təhlili, mln. manatla.

Göstəricilər	İstehlak fondu				Plandan kənarlaşma	
	plan üzrə		Faktiki		min. manatla	xüsusi çəkisi, %
	Məbləği Mln. man.	xüsusi çəkisi, %	məbləği, mln. man.	Xüsusi çəkisi, %		
A	1	2	3	4	5	6
1. Əməyin ödənilməsi fondu	8209	100,0	8278	100,0	+69	---
1.1 Götürə rəssenkələr üzrə	1569	19,11	1585	19,15	-16	+0,04
1.2 Tarif dərəcələri və vəzifə maaşları üzrə	3499	42,63	3530	42,64	+31	+0,01
1.3 İstehsal nəticələrinə görə mükafatlandırma	1673	20,39	1691	20,43	+18	+0,04
1.4 Peşələrin əvəz edilməsi, fəhlələrin peşə ustalıq və qulluqçuların yüksək ixtisasına görə əlavə ödəmələr	575	7,0	575	6,94	---	-0,06
1.5 Gece növbəsində bayram və istirahət günlərində, iş vaxtından sonra işləməyə görə əlavə ödəmələr	240	2,92	227	2,74	-13	0,18
1.6 İllik və əlavə məzuniyyətə ödənilməsi	521	6,35	526	6,35	+5	---
1.7 Yeni təməllərə verilən güzəşt saatlarını və südəmər uşaqlı qadınlara verilən tənəffüslər üçün ödəmələr	25	0,3	24	0,3	-1	---
1.8 Orta əmək haqqı səviyyəsindəki əlavə ödəmələr	82	1,0	97,0	1,17	+15	+0,7
1.9 Boşdayanlara görə ödəmələr	x	8,1	---	---	+8,1	---
1.10 Əmək müqaviləsi üzrə görülən işlərə (əvəzlilik) görə ödəmələr	25	0,3	23	0,28	-2	-0,02
2. Xalis mənfəət hesabına ödəmələr	2068,01	100,0	2732	100,0	663,99	---
2.1 İlin yekunları üzrə ümumi nəticələrə görə mükafatlar	910	44,0	1259	46,08	+349	+2,08
2.2 Pensiya alanlara birdəfəlik ödəmələr	14	0,67	16	0,60	+2	-0,7
2.3 Maddi yardım	585,6	27,35	787	28,8	+221,4	+1,45
2.4 Təyin edilmiş müddətdən çox məzuniyyətə görə ödəmələr	---	---	---	---	---	---
2.5 Ali və orta ixtisas məktəblərində təhsilə qatılma kurslarında oxuyanlara təqaüd	4,5	0,22	3,0	0,11	-1,5	-0,11
2.6 Mənzil şəraitin yaxşılaşdırılması üçün işçilərə verilən ssudaların qaytarılması	---	---	---	---	---	---
2.7 İstirahət və müalicə üçün pulyovkaların dəyəri	294,0	14,22	448	16,4	+154	+2,18
2.8 Qiymətli kağızlar üzrə dividendlərin ödənilməsi	280	13,54	219	8,0	-61	-5,53
Cəmi: istehlaka yönəldilən vəsait (1-ci sət. +2-ci sət)	10277,1	100,0	11010	+732,9	100,0	---

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi istehlaka yönəldilən vəsaitin həcmi planla müqayisədə $+732,9:10277,1 \times 100 = +7,13\%$ artmışdır. Lakin bu artımın $69:732,9 \times 100 = 9,41\%$ -i əməyin ödənilməsi fondunun $663,9:732,9 \times 100 = 90,59\%$ isə xalis mənfəət hesabına olmuşdur. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi xalis mənfəətdən istehlaka yönəldilən vəsaitin həcmi çoxaltmaqla xalis mənfəətin artırılmasında əmək adamlarının maddi marağını artırmaq üçün daha çox say göstər-

mişdir. Bunun nəticəsidir ki, istehlakın ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin ümumi həcmində əməyin ödənilməsi fondunun payı planda nəzərdə tutulan 79,88%-dən ($8209:10277,1 \times 100$) faktiki 75,18%-dək ($8278:11010 \times 100$) azalmış, xalis mənfəət hesabına ödəmələr isə 20,12%-dən 24,82%-dək artmışdır. Bununla belə, əməyin ödənilməsi fonduna faktiki yönəldilən vəsaitin plana nisbətən 69 milyon manat, o cümlədən tarif dərəcələri və vəzifə maaşları üzrə ödəmələrin 31 min man., istehsalın nəticələrinə görə mükafatların 18 mln. man. artımı istehlak fonduna yönəldilən vəsaitdən istifadənin idarə edilməsində müsbət hal kimi qəbul etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istehlaka yönəldilən vəsaitin artımının 47,62 %-i ($349 \times 100:732,9$) ilin yekunları üzrə ümumi nəticələrə görə mükafatların 30,21%-i ($221,4 \times 100:732,9$) isə maddi yardımın payına düşür. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi hesabat dövrü ərzində istehsalın son nəticələrində, xüsusilə də xalis mənfəətdə əmək adamlarının maddi marağının yüksəldilməsini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün daha çox səy göstərmişdir.

Xalis mənfəət hesabına istirahət və müalicə üçün putyovkaların alınmasına 448 mln. man., yaxud planda nəzərdə tutulduğundan 154 mln. man. vəsaitin xərclənməsini müəssisə rəhbərliyinin, işçilərin sağlamlığına müsbət münasibətini sübut edir. Tarif dərəcələri və vəzifə maaşları əmək haqqı xərclərinin 31 milyon manat, yaxud 0,01% artımı hesabat ili ərzində məhsul buraxılışının struktur irəliləmələri, başqa sözlə desək, daha mürəkkəb texnologiyalardan istifadə edildiyinə görə yüksək əmək haqqı ödənilən yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi ilə izah olunur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, xalis mənfəət hesabına ödəmələrin qeyri-bərabər artımı gözə çarpır. Sosial təyinatlı ödəmələrin-maddi yardım, əvvəllər müəssisədə işləmiş pensionerlərə ödəmələr, tələbələrə təqaüdlərin verilməsi və məktəblərə oxumaqlarına görə təhsil haqlarının ödənilməsi ilə əlaqədar xərclər sürətlə artmaqdadır.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, istehlaka yönəldilən vəsaitə dair smeta ilin kvartalları üzrə tərtib edildiyinə görə istehlaka yönəldilən vəsaitdən istifadə göstəricilərini ilin kvartalları üzrə təhlil etmək məqsəduyğundur.

11.7 Əmək məhsuldarlığının və əmək haqqının artım templəri nisbətlərinin təhlili

Əmək məhsuldarlığı ilə işçiyənlərin orta əmək haqqı arasında nisbətlər istehsalın effektiv idarə edilməsi və məhsulun əməktutumunun azaldılması, istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində böyük rol oynadığına görə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə də bu göstəricilər üzrə sərfəli nisbətlər müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planlarında göstərilir. Buna görə də əmək üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili zamanı bu nisbətlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq insan cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində əmək məhsuldarlığının orta əmək haqqı ilə müqayisədə üstün artım tempi prinsipi təsərrüfat subyektlərinin effektiv idarə edilməsinin əsas prinsipi kimi qəbul olunmuşdur. Çünki əmək məhsuldarlığının aramsız artımı əmək haqqının artımı üçün əsas baza hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün mənbələrdən əməyin ödənilməsi üçün ayrılan vəsaitdən səmərəli istifadə sahəsində müəssisənin əmək kollektivinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi nəticələrini dürüst qiymətləndirmək üçün bir işçi hesabı ilə əmək məhsuldarlığı və bir işçiyə düşən əmək haqqı (əmək haqqı fondu və maddi stimullaşdırma fondlarının hesabına) göstəricilərdən istifadə olunur.

Əmək məhsuldarlığının və orta əmək haqqının artım templəri arasında plan nisbətlərinin pozulması amillərini təyin etmək üçün həm ayrı-ayrı işçi kateqoriyalar və həm də əsas köməkçi istehsal sahələrində bu göstəricilər qarşılıqlı əlaqəli təhlil edilir. Analitik işlərin, xüsusilə də operativ təhlil işlərinin səviyyəsi yüksək olan təsərrüfat subyektlərində illik (aylıq) əmək məhsuldarlığı və orta əmək haqqının artım templəri arasındakı nisbətlərlə yanaşı, orta hesabla bir saatlıq, bir günlük əmək məhsuldarlığı ilə müvafiq fəhlələrin orta hesabla bir saatlıq, bir günlük (adam-gün, adam-saat) əmək haqqının artım templəri arasındakı nisbətlərdə təhlil edilir.

Bu göstəricilərin təhlili əmək məhsuldarlığının orta əmək haqqından üstün artım tempi əmsalının hesablanmasından başlanır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq dövlət və qey-

ri-dövlət müəssisələrində yeni texnika və texnologiyalardan, yüksək ixtisaslı kadrlardan, istehsalın və əməyin təşkilinin müə-
rəqqi üsullarından istifadə imkanları və miqyaslarının artımı əmək
məhsuldarlığının orta əmək haqqına nisbətən üstün artımı üçün
əlverişli şərait yaratmışdır. Bazar münasibətləri dərinləşdikcə,
azad bazar rəqabəti artdıqca əmək məhsuldarlığının artımı ilə orta
əmək haqqının artımı arasında optimal nisbətlərin təmin edilməsi
və bu nisbətlərin gözlənilməsinə operativ nəzarətin gücləndiril-
məsinin əhəmiyyəti gətdikcə artmaqdadır.

Əmək məhsuldarlığının artım tempinin orta əmək haqqının artımına nisbətən üstünlüyünü təmin etmək kimi mühüm iqtisadi, təşkilati və siyasi əhəmiyyət kəsb edən vəzifənin yerinə yetirilməsi idarəetmənin bütün pillələrində əməyin ölçüsü və onun həvəsləndirilməsi həddi üzərində nəzarəti gücləndirmək, əmək haqqı fondundan səmərəli və qənaətlə istifadə etmək, əməyin keyfiyyətinə və kəmiyyətinə görə ödənilməsi prinsipinin ardıcıl və ciddi surətdə həyata keçirilməsinə fəhlə və qulluqçuların iştirakı üçün əlverişli şərait yaratmaq, onların təşəbbüskarlığını və maddi məsuliyyətini artırmaq tələb olunur.

Müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planında mal alanlarla bağlanan müqavilələrə və onlardan qəbul edilmiş sifarişlərə, habelə daxili və xarici bazarların tələblərinə uyğun olaraq istehsalda struktur irəliləmələri, istehsal olunan məhsulun həcmi və keyfiyyətinin sərfəli dəyişilməsini, yeni istehsal sahələrinin mənimşənməsini, iş adamlarının istehsala yönəldilən vəsaitinin artırılmasını hesaba almaqla əmək məhsuldarlığının və orta əmək haqqının artım templəri arasında gözlənilən optimal nisbətlər müəyyən edilir. Bu nisbətlərə ciddi riayət etmək idarəetmənin ümdə prinsiplərindən biridir. Bu səbəbdən də əmək göstəriciləri üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil edən zaman həmin nisbətlərin gözlənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə bazis ilində və hesabat dövründə əmək məhsuldarlığının və orta əmək haqqının artım templəri haqqında məlumatlar aşağıdakı 11.23 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 11.23

Əmək məhsuldarlığının və orta əmək haqqının artım templəri.

Göstəricilər	Plan üzrə	Hesabat üzrə
1	2	3
1. Bir işçiye düşən hasilat, min man:		
1.1 bazis ilində	x	
1.2 hesabat ilindən əvvəlki ildə	x	
1.3 hesabat ilində	11201	11651
2. Bir işçinin orta illik əmək haqqı, min man:		
2.1 bazis ilində	x	2107
2.2 hesabat ilindən əvvəlki ildə	x	2314
2.3 hesabat ilində	2393	2456
3. Bazis ili ilə müqayisədə artım tempi, faizlə:		
3.1 əmək məhsuldarlığı üzrə	16,7	21,3
3.2 orta əmək haqqı üzrə	13,6	16,6
4. Hesabat ilindən əvvəlki ilə müqayisədə artım tempi, faizlə:		
4.1 əmək məhsuldarlığı üzrə	7,9	15,1
4.2 orta əmək haqqı üzrə	3,4	6,1
5. Əmək məhsuldarlığının artımının 1 faizinə orta əmək haqqının artım faizi:		
5.1 bazis ilə nisbətən	0,81	0,78
5.2 hesabat ilindən əvvəlki ilə nisbətən	0,43	0,40

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək məhsuldarlığının orta əmək haqqına nisbətən üstün artım templərini təhlil edən zaman əmək haqqı fonduna xalis mənfəət, maddi stimullaşdırma fondları və digər mənbələr hesabına işçilərə ödəmələri daxil edilməklə təzədən hesablanan göstəricilərdən istifadə edilir.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi hesabat ilində əmək məhsuldarlığını bazis ilə nisbətən 16,7% artırmaq planlaşdırıldığı halda, faktiki 21,3%, yəni planla müqayisədə 4,6% çox (21,3-16,7) artmışdır. Hesabat ilində əvvəlki ilə müqayisədə əmək məhsuldarlığının artım tempi planda nəzərdə tutulduğundan təqribən 2 dəfə (15,1:7,9) çox olmuşdur. Lakin bunu müəssisənin fəaliyyətində böyük nailiyyət kimi qəbul etmək olmaz. Çünki, bazis ili ilə müqayisədə əmək məhsuldarlığının praktiki artımı 21,3% olduğu halda, hesabat ili üçün planda artım tempi 7,9% nəzərdə tutulmuş və bununla da müəssisənin rəhbərliyi totalitar idarəetmə dövrlərində olduğu kimi imkanlarından aşağı səviyyədə qəbul edilmiş göstəricini asanlıqla və yüksək səviyyədə yerinə yetirə bilmişdir.

Əmək məhsuldarlığı bazis ilinə nisbətən 21,3%, hesabat ilindən əvvəlki ilə nisbətən 15,1% artdığı bir şəraitdə orta əmək haqqının artım templəri xeyli aşağı, müvafiq surətdə 16,6% və 6,1% olmuşdur. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi əmək məhsul-

darlığının orta əmək haqqına nisbətən üstün artımı qanunun tələblərinə, başqa sözlə desək, əmək məhsuldarlığının nisbətən yüksək artım tempi hesabına məhsulun əmək tutumunun azalmasına nail ola bilmişdir. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz. Çünki müəssisədə əmək məhsuldarlığının artımının bir faizinə düşən orta əmək haqqının artım faizinin artımı planlaşdırılan nisbətələri pisləşməsinə, qeyri-qənaətbəxşliliyini göstərir. Başqa sözlə desək, orta əmək haqqının planda nəzərdə tutulduğundan daha yüksək artım tempi ($16,6-13,6=+3,0\%$ və $6,1-3,4=2,7\%$) əmək məhsuldarlığının əmək haqqına nisbətən artım tempinə mənfi təsir göstərmişdir.

FƏSİL XII. MÜƏSSSƏNİN (FİRMANIN) ƏSAS FONDLARLA TƏMİN OLUNMASI VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

12.1 Əsas fondların təhlilinin vəzifələri, əsas istiqamətləri və informasiya mənbələri

İqtisadi ədəbiyyatlarda və təcrübədə çox vaxt əsas fondlar adlandırılan əsas vəsaitlər hər hansı istehsalın ən mühüm amillərindən biridir. Onların vəziyyəti və faydalı istifadə olunması müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə birbaşa təsir göstərir.

Müəssəsin istehsal fondlarından və istehsal güclərindən səmərəli istifadə olunması bütün texniki-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına, o cümlədən məhsul buraxılışının artmasına, onun maya dəyərinin və əmək tutumunun aşağı düşməsinə imkan yaradır.

Bazar münasibətlərinin formalaşması müxtəlif məhsul istehsalçıları arasında rəqabət mübarizəsi nəzərdə tutur. Bu mübarizədə mövcud olan ehtiyat və resurslardan kim daha səmərəli istifadə edərsə, o da qələbə çalır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin şərtləri əmək kollektivini istehsalın bütün maddi-material amillərindən, o cümlədən əsas fondlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını daimi olaraq axtarmağa məcbur edir. Bu ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması və praktiki olaraq onlardan istifadə yollarının axtarılıb tapılması hərtərəfli və dəqiq iqtisadi təhlilin köməyi ilə mümkündür.

Əsas fondların texniki vəziyyəti və istifadə olunması analitik işlərin ən vacib nöqtəyi nəzərini ifadə edir. Belə ki, onlar xüsusi ilə hər hansı istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinin əsas amili olan elmi-texniki tərəqqini təmsil edir.

Müəssəsin əsas fondları və istehsal güclərindən tam və səmərəli istifadə edilməsi onun bütün texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına, yeni əmək məhsuldarlığının artımına, fondveriminin yüksəlməsinə, məhsul buraxılışının çoxalmasına, maya dəyərinin aşağı salınmasına, investisiya qoyuluşuna qənaət olunmasına səbəb olur.

Təhlil zamanı iqtisadi sistemin inkişaf qanunlarını nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, hər bir texnoloji mərhələ, yaxud iqtisadi sistem texnoloji sistemlə özünün müəyyən edilən artım həddinə malikdir. Əsas fondlardan istifadənin effektivliyi (texnoloji sistem)

onların S-şəkilli əyri inkişaf istiqamətinə və bazarda malların vəziyyətinə əsasən müəyyən edilir. Bu iki parametrlərin əlaqələrinin müxtəlifliyi nəticələrin və məsrəflərin müəyyən nisbətini xarakterizə edir.

Əsas fondların təhlili bir neçə istiqamət üzrə aparıla bilər. Onların kompleks təhlili zamanı əsas vəsaitlərin strukturu, dinamika və onlardan istifadənin effektivliyi və uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi qiymətləndirilir.

Əsas vəsaitlərin təhlilinin əsas istiqamətləri və hər istiqamət çərçivəsində həll edilən vəzifələr aşağıdakılardır:

1-ci istiqamət: Əsas vəsaitlərin strukturu və dinamika-nın təhlili;

2-ci istiqamət: Əsas vəsaitlərdən istifadənin effektivliyinin təhlili;

3-cü istiqamət: Avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin effektivliyinin təhlili;

4-cü istiqamət: Əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin təhlili;

Təhlilin istiqaməti və həll olunacaq analitik məsələlərin seçilməsi təhlil edilən müəssisə, idarə və təşkilatın tələblərinə əsasən müəyyən edilir. Əsas vəsaitlərin strukturu, dinamika və onlara investisiya qoyuluşlarının təhlili (1 və 4-cü istiqamətlər üzrə) maliyyə təhlilinin məzmununu təşkil edir. Əsas vəsaitlərdən istifadənin və onların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin effektivliyinin təhlili idarəetmə təhlilinə aid edilir. Lakin, hər iki təhlil növü arasında dəqiq sərhəd yoxdur.

Şərh etdiyimiz bölmələrdə əsas vəsaitlərin təhlilinin 2-ci istiqamətini, yəni əsas vəsaitlərdən istifadənin effektivliyinin təhlil olunmasını hərtərəfli nəzərdən keçirəcəyik.

Avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin təhlili məhsulun maya dəyərinin təhlilinin əsas tərkib hissəsi olduğuna görə o barədə maya dəyərinin təhlili bölməsində söhbət açacağıq. Əsas istehsal fondların texniki vəziyyəti və onlardan istifadənin effektivliyinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1) Müəssisənin və onun struktur bölmələrinin əsas fondlarla təmin olunmasını, əsas istehsal fondlarının tərkibi və texniki vəziyyəsinin onun tələbatına uyğunluğunu təyin etmək;

2) Əsas istehsal fondlarının, xüsusilə də onların aktiv hissə-

sinin texniki vəziyyətini öyrənmək;

3) Əsas istehsal fondlarından istifadə dərəcəsini və ona təsir edən amillərin təsirini müəyyən etmək;

4) Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək;

5) Avadanlıqların iş vaxtından və gücündən istifadənin effektivliyini aydınlaşdırmaq;

6) Əsas fondlardan istifadənin məhsulun həcminə təsirini müəyyən etmək;

7) Fondveriminin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq;

8) Əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması hesabına məhsul buraxılışının və mənfəətin həcmünün artırılmasını müəyyən etmək və i.a.

Müəssisənin biznes-planı, texniki-inkışaf planı, 1-saylı «Mühasibat balansı» və balans əlavə (forma №5), 11-saylı «Əsas fondların mövcudluğu və hərəkəti haqqında illik hesabat», İB-adlı «İstehsal gücü balansı», 7-saylı «Anbarlarda olan «Qurşağıdırılmamış avadanlıqlar ehtiyatına dair hesabat», «Məhsul istehsalı üzrə müəssisənin hesabatı», «Müəssisənin istehsal fəaliyyətinin göstəriciləri hesabatı», inventar kartoçkalrı, layihəsmeta və texniki sənədləri, müəssisədə aparılan əsas vəsaitlərin inventarizasiya siyahıları, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi haqqında məlumatlar, müxtəlif normativ sənədlər təhlilin informasiya mənbələrini təşkil edir.

Təhlilin keyfiyyəti informasiyaların doğruluğundan, mühasibat uçotunun təşkilinin keyfiyyətindən, əsas vəsait obyektləri üzrə əməliyyatların qeydə alınması sistemindən, obyektlərin uçotda təsnifat qruplarına düzgün aid edilməsindən, inventarizasiya siyahılarının düzgünlüyündən asılıdır.

Onu da göstərmək lazımdır ki, müasir dövrdə iş vaxtının uçotunun operativ-texniki təşkili və avadanlıqların boş dayanmasının, onların məhsuldarlığının və yüklənmə dərəcəsinin uçotunun təşkili səviyyəsinin aşağı olmasına görə müəssisələrdə əsas vəsaitlərdən istifadənin təhlili imkanları məhduddur. Təcrübədə əsas vəsait obyektlərinə dair əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələrinin analitik uçotu aparılmır. Tikinti obyektlərinin pasportlarında əsaslı tikinti obyektlərinin və güclərin analitik uçot informasiyaları

məhduddur, bir çox hallarda rekvizitlər tam formada doldurulmur. Bu da əsas vəsaitlərin təhlilini hər tərəfli dərinləşdirməyə imkan vermir.

12.2 Müəssisənin əsas istehsal fondları ilə təmin olunması- nın təhlili

Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunmasını təhlil edərkən, əvvəlcə müəssisənin əsas fondlarla kifayət dərəcədə təmin olunub-olunmamasını, onun dinamikasını, tərkibini, quruluşunu, texniki səviyyəsini, istehsalın və onun təşkili səviyyəsini öyrənmək lazımdır.

Sənaye müəssisələrinin əsas istehsal fondları istehsal və qeyri istehsal sahəsində istifadə olunma təyinatına görə əsasən üç qrupa bölünür:

1. Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondlar;
2. Başqa sahələrin əsas istehsal fondları;
3. Qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondları.

Bununla əlaqədar olaraq iqtisadi təhlilin əsas vəzifələrindən biri də bu qruplar üzrə əsas fondların dinamikası və onların strukturunda əmələ gələn dəyişikliklərin dəyişməsinə qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Təhlil apardığımız müəssisədə əsas fondların mövcudluğu və hərəkətinin dəyişməsinə nəzərdən keçirək.

Cədvəl №12.1
Əsas fondların mövcudluğu, hərəkəti və dinamikasının təhlili
(milyon manatla)

	Əsas fondlar	İlin əvvəlinə	İl ərzində daxil olub		İl ərzində təsərrüfatdan çıxıb		İlin axırına qalıq	Daxil olmanın təsərrüfatdan çıxımdan artıq və ya əksinə, +, -	Artım tempi, %-lə
			Cəmi	o cümlədən, ləğv edilib	Cəmi	o cümlədən, ləğv edilib			
1	A Sənaye-istehsal təyinatlı əsas fondlar	1	2	3	4	5	6	7	8
		32842	365	365	147	57	33060	+219	100,7
a	o cümlədən: onların aktiv hissəsi	17439	345	345	131	41	17653	+214	101,2
b	passiv hissəsi	15403	20	20	16	16	15408	+5	100,03
2	Digər sahələrin əsas istehsal fondları								
3	Qeyri-istehsal əsas fondlar								
	Cəmi	32842	365	365	147	57	33060	+219	100,7

Cədvəldən göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə sənaye istehsalı təyinatlı əsas fondlar hesabat ilində 219 milyon manat, yaxud 0,7% artmışdır. Sənaye istehsalı təyinatlı əsas fondların aktiv hissəsi il ərzində 345 milyon manat, yaxud 1,2%, passiv hissəsi isə 20 milyon manat, yaxud 0,03 artmışdır.

Təhlil apardığımız müəssisədə başqa sahələrin əsas istehsal fondları və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondları olmadığı üçün əsas fondların dəyəri sənaye istehsalı təyinatlı əsas fondların dəyərinə bərabər olmuşdur. Bu fondların olmaması indiki dövrdə müəssisənin müstəqil təsərrüfat vahidi kimi işləməsidir. Bu fondların müəssisədə mövcud olmamasını mənfi hal kimi qiymətləndirmək olar.

Əsas istehsal fondların tərkibi və dinamikasının təhlilində əsas məqsəd müəssisə üzrə cəmi istehsal fondlarının aktiv hissəsi ilə passiv hissəsi arasındakı nisbəti, ayrı-ayrı qrupların strukturunun və hər bir qrupun xüsusi çəkisinin hesabat dövründə dəyişməsinə müəyyən edib, qiymətləndirməkdən ibarətdir.

İstehsal təyinatlı əsas fondların aktiv hissəsinə texnoloji proseslərdə istifadə olunan ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, istehsal və təsərrüfat inventarları, çoxillik əkmələr aid edilir. Passiv hissəsinə isə binalar və qurğular daxil edilir. Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsi məhsul istehsalı prosesində bilavasitə məmulat (iş, xidmət) istehsalına təsir göstərməklə istehsalın miqyaslarını təyin edir. Bilavasitə məhsulun istehsalının keyfiyyətinə, həcminə təsir göstərməyən və aktiv əsas istehsal fondların normal işləməsinə kömək edən fondlar isə passiv fondlar adlanır. Əsas fondların strukturunun təhlili aktiv və passiv əsas istehsal fondlarının xüsusi çəkilərini və onun hesabat dövrü ərzində dəyişilməsi istiqamətlərini təyin etməyə imkan verir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlarından görmək olar.

Cədvəldən göründüyü kimi, hesabat dövründə müəssisədə sənaye istehsalı təyinatlı əsas fondlar 219 milyon manat və ya 0,7% artmışdır. Təhlil olunan dövr ərzində sənaye istehsalı təyinatlı əsas fondların strukturu da xeyli dəyişmişdir. Belə ki, sənaye istehsalı təyinatlı əsas fondların aktiv hissəsi 214 milyon manat və ya 1,2%, passiv hissəsi 5 milyon manat və ya 0,03% artmışdır. Bununla yanaşı onların strukturunda da müəyyən dəyi-

şikliklər baş vermişdir. Belə ki, sənaye istehsalı təyinatlı əsas fondların tərkibində onun aktiv hissəsi 53,1%-dən 53,4-ə qədər artmış, passiv hissəsi isə əksinə 46,9%-dən 46,6%-ə qədər aşağı düşmüşdür. Lakin əsas istehsal fondlarının ən aktiv hissəsi olan maşın və avadanlıqların ilin əvvəlinə nisbətən ilin axırına 31 milyon manat artmasına baxmayaraq, onun xüsusi çəkisi 0,3% (50,9-51,2) aşağı düşmüşdür. Əsas istehsal fondların aktiv hissəsinə aid ötürücü qurğuların xüsusi çəkisi 0,1%, nəqliyyat vasitələri 0,2%, istehsal və təsərrüfat inventarları isə 0,3% artmışdır.

Cədvəl 12.2

Əsas fondların mövcudluğu, tərkibi və strukturunun təhlili

	Göstəricilər.	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		İl ərzində dəyişmişdir, +,-	
		məbləği, mln. man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği mln. man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləği	xüsusi çəkisi, %-lə
	A	1	2	3	4	5	6
1	Sənaye istehsal təyinatlı fondlar	32842	100,0	33061	100,0	+219	—
1.1	Binalar	15000	45,7	15004	45,4	+4	-0,3
1.2	Tikililər	403	1,2	404	1,2	+1	—
	Əsas istehsal fondlarının passiv hissəsi	15403	46,9	15408	46,6	+5	-0,3
1.3	Maşın və avadanlıqlar	16812	51,2	16843	50,9	+31	-0,3
1.3.1.	Güc maşınları və avadanlıqlar	164	0,5	179	0,5	+15	—
1.3.2.	İş maşınları və avadanlıqlar	15005	45,7	15007	45,4	+2	-0,3
1.3.3.	Ölçü və nizamlayıcı cihazlar və laboratoriya avadanlıqları.	921	2,8	920	2,8	-1	—
1.3.4.	Hesablama texnikası	722	2,2	737	2,2	+15	—
1.4	Ötürücü qurğular	54	0,2	74	0,3	+20	+0,1
1.5	Nəqliyyat vasitələri	306	0,9	371	1,1	+65	+0,2
1.6	Alətlər, istehsal və təsərrüfat inventarları və sair əsas vəsaitlər	267	0,8	365	1,1	+98	+0,3
1.7	Digər sahələrin əsas istehsal fondları						
1.8	Qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlar						
	Əsas istehsal fondların aktiv hissəsi	17439	53,1	17653	53,4	+214	+0,3
	Cəmi əsas fondlar.	32842	100	33060	100	+218	—

Əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin yüksəlməsi müəssisənin texniki avadanlıqlarla təchiz olunması və istehsal gücünün və fondveriminin yüksəlməsi imkanlarının artmasını xa-

rakterizə edir. Texniki avadanlıqlarla yaxşı təhciz olunan hallarda belə, normal əmək şəraitinin olmaması nəticə etibarı ilə xəstəlik, zədələnmə və kadr axını, hallarının çoxalmasına, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olduğuna görə əsas fondların passiv hissəsinin də artırılması və strukturunun yaxşılaşdırılması mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin digər sahələrinin də əsas istehsal fondlarına və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlarına malik olması məqsədəuyğun sayılır. Çünki, həmin əsas fondlar müəssisə işçilərinə xidmət edən xidmət sferasının genişlənməsinə, onların rifahının yaxşılaşmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində istehsalın effektivliyinin artmasına təsir edir.

Beləliklə, aparılan təhlilin nəticələrindən aydın olur ki, müəssisədə yenidənqurma işləri gedir, deməli yaxın gələcəkdə müəssisə aktiv və passiv əsas istehsal fondları arasında normal nisbət yaratmaqla məhsul buraxılışının artırılmasına və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail ola biləcəkdir.

Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunmasını qiymətləndirmək üçün əsas istehsal fondlarının orta illik göstəricilərindən istifadə etməklə təhlili daha da dərinləşdirmək olar.

Cədvəl 12.3

Müəssisənin əsas fondlarla təmin olunmasının qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində		Hesabat ill. %-lə	
		plan	faktiki	keçən ilə nisbətən	plana nisbətən
A	1	2	3	4	5
Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri, mln. man.	32093	37098	32956	102,7	88,8
O cümlədən: aktiv hissəsinin	15886	18735	16808	105,8	89,7
Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi, %-lə	49,5	50,5	51,0	102,0	101,0

Cədvəldən göründüyü kimi, sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri keçən ilə nisbətən 2,7% artmış, plana nisbətən isə əksinə 11,8% azalmışdır. Əsas istehsal fondların aktiv hissəsi hesabat ilində keçən illə müqayisədə 922 milyon manat

(16808-15886) və ya 5,8%, planla müqayisədə isə 1927 milyon manat (18735-16808) və ya 10,3 azalmışdır. Bununla yanaşı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi keçən illə müqayisədə hesabat ilində maşın avadanlıqların dəyəri 31 milyon manat artsa da, onun xüsusi çəkisi 0,3% aşağı düşmüşdür ki, bunu da normal hal hesab etmək olmaz. Bunun konkret səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün əlavə məlumatları cəlb etməklə, təhlili daha da dərinləşdirmək lazımdır. Bu halda müəssisənin struktur bölmələri həddində sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların aktiv hissəsinin orta illik göstəriciləri əsasında onların strukturunun öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi məqsədəuyğun sayılır.

12.3 Əsas fondların hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlili

Sənaye müəssisələrində əsas fondlardan effektiv istifadə olunması ən çox onların texniki vəziyyətindən asılıdır. Xüsusən əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsi olan bilavasitə texnoloji prosesləri icra edən maşın və avadanlıqlardan səmərəli istifadə edilməsi, onların texniki vəziyyətinin sazlığı, təmirarası müddətlərin gözlənilməsi, həmişə iş (istismar) üçün yararlı olması və normadan artıq boşdayanma hallarının ləğv edilməsi ilə əlaqədardır.

Əsas istehsal fondlarının fiziki cəhətdən vaxtından qabaq köhnəlməsi onlardan istifadə üzrə iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur, təmiri və texniki xidməti ilə əlaqədar olaraq pul və material məsrəflərinin səviyyəsi durmadan artır. Bəzi hallarda təmirarası müddətlərin uzanması hesabına maşın və avadanlıqların texniki vəziyyəti o dərəcədə pisləşir ki, onların bir daha təmir edilməsi iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun hesab edilmir.

Əsas vəsaitlərin mövcudluğu, köhnəlməsi və hərəkəti haqqında məlumatlar müəssisənin istehsal potensialını qiymətləndirmək üçün informasiya mənbəyidir.

Əsas istehsal fondlarının hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlilində bir sıra ümumiləşdirici və fərdi göstəricilərdən istifadə edilir. Belə ki, əsas istehsal fondlarının hərəkəti və texniki vəziyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərə onların daxilolma əmsalı, təzələnmə əmsalı, ləğvi əmsalı, dəyişdirilməsi əmsalı, maşın və avadanlıq parkının genişlənməsi əmsalı, köhnəlməsi və

yararlılıq əmsalları, artım əmsalı, habelə texniki səviyyəsi və mə-nəvi və fiziki köhnəlmə dərəcəsini əks etdirən avadanlıqların yaş qrupları (nəsilləri) üzrə əmsalları və əsas istehsal fondların təmiri planının yerinə yetirilməsi kimi göstəricilər aid edilir.

Ümumilikdə götürüldükdə isə əsas fondların hərəkətinin təhlili onların daxil olması, təzələnməsi, təsərrüfatdan çıxması, ləğv olunması və genişləndirilməsi əmsalları və s. göstəricilər əsasında aparılır. Əsas fondların texniki vəziyyətinin xarakterizə etmək üçün yararlılıq əmsalı, köhnəlmə əmsalı, dəyişmə əmsalı və s. hesablanır.

Bu əmsalları əsas fondların hərəkətinə dair aşağıdakı ana-litik cədvəldə verilən məlumatlara əsasən hesablamaq olar.

Əsas istehsal fondların daxil olma əmsalı (Θ_d) əsas is-tehsal fondlarının daxil olma intensivliyini göstərir. Bu əmsal he-sabat ilində istifadəyə verilmiş əsas istehsal fondların dəyərini he-sabat dövrünün axırına olan əsas istehsal fondlarının ilkin dəyəri-nə bölməklə təyin edilir. Bizim misalımızda:

$$\Theta_d = F_d : F_{ax} = 365 : 33061 = 0,011 \text{ və ya } 1,1\% \text{ olur.}$$

Cədvəl 12.4

Əsas fondların mövcudluğu və hərəkəti balansı (mln. man.)

	Göstəricilər	İlin əvvəlinə	Daxil olub	Xaric olub	İlin axırına
	A	1	2	3	4
1.	İlkin qiymətlə əsas istehsal fond-ların dəyəri	32842	365	147	33060
	O cümlədən: təzəsi və ləğv edilən-lər	—	365	57	—
	Onlardan: aktiv əsas istehsal fondla-rın dəyəri	17439	345	131	17653
	Onlardan: təzəsi, yaxud ləğv olunan	—	345	41	—
1 ^a	Maşın və avadanlıqların ilkin dəyəri	16812	151	120	16843
	Onlardan: təzəsi, ləğv olunan	—	130	35	95
2.	Əsas istehsal fondların köhnəlməsi	12437	—	—	12709
	Cəmi:	32842	365	—	33060

Burada: Θ_d - əsas fondların daxil olma əmsalını; F_d -il ərzində daxil olan fondların dəyərini;

F_{ax} -hesabat dövrünün axırına əsas istehsal fondlarının il-kin dəyərini göstərir.

2. Əsas istehsal fondlarının təzələnməsi əmsalı (Θ_t). Bu əmsal əsas istehsal fondlarının təzələnməsi intensivliyini əks etdi-

rir və hesabat ilində yeni (təzə) istifadəyə verilmiş əsas istehsal fondlarının dəyərini hesabat dövrünün axırına mövcud olan əsas istehsal fondlarının ilkin dəyərinə bölməklə müəyyən edilir. Bizim misalımızda:

$$\Theta t = Fy.d.: Fax=365 : 33061= 0,011 \text{ və ya } 1,1\% \text{ olur.}$$

Burada: Θt - əsas fondların təzələnmə əmsalını;

$Fy.d.$ -istifadəyə verilmiş yeni əsas fondların dəyərini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxilolma, təzələnmə, təsərrüfatdan çıxma, ləğv olunma və s. əmsallarını bütün əsas fondlar, sənaye istehsal təyinatlı əsas fondlar, onların aktiv hissəsi, sənaye istehsal fondlarının ayrı-ayrı qrupları, avadanlıqların əsas növləri üzrə hesablayıb təhlil etmək məqsəduyğundur.

Təhlil apararkən əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin daxilolma və təzələnmə əmsallarını bütün əsas fondlar və əsas istehsal fondlarının passiv hissəsi üzrə müvafiq əmsallarla müqayisə etmək və əsas fondların hansı hissəsi hesabına daha çox təzələnmə baş verdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin daxilolma və təzələnməsi əmsallarının bütün əsas fondların müvafiq əmsalından yüksək olması müəssisədə təzələnmənin əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsi hesabına həyata keçirildiyini göstərir ki, bu da sair bərabər şəraitdə fondverimi göstəricisinə müsbət təsir göstərir.

Əsas fondların təzələnməsi həm yenilərinin əldə olunması hesabına, həm də mövcud olanların modernləşdirilməsi hesabına baş verə bilər.

3. Texnikanın təzələnməsi, həmçinin, avtomatlaşdırma əmsalını xarakterizə edir və aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$\Theta_{avt} = F_{avt} : F_m$$

Burada: Θ_{avt} -əsas fondların avtomatlaşdırılması əmsalını;

F_{avt} - avtomatlaşdırılmış əsas vəsaitlərin dəyərini;

F_m - maşın və avadanlıqların ümumi dəyərini göstərir.

4. Əsas istehsal fondların təsərrüfatdan çıxma əmsalı əsas istehsal fondların istehsal sferasından çıxmasının intensivliyini xarakterizə edir və hesabat dövründə istehsaldan çıxmış əsas istehsal fondların ilk dəyərini hesabat dövrünün əvvəlinə bütün əsas istehsal fondların ilkin dəyərinə bölməklə müəyyən edilir. Bizim misalımızda:

$$\Theta_r = Fr:F_{\text{əv}} = \frac{147}{32842} = 0,0045 \text{ və ya } 0,45\% \text{ olur.}$$

Burada: Θ_r - istehsaldan çıxma əmsalını;

Fr - hesabat dövründə istehsaldan çıxarılmış əsas fondların ilk dəyərini;

$F_{\text{əv}}$ -hesabat dövrünün əvvəlinə olan əsas fondların ilk dəyərini göstərir.

Istehsaldan çıxma əmsalını istehsaldan çıxmış bütün əsas fondlar, əsas istehsal fondları, o cümlədən onların aktiv hissəsi, ayrı-ayrı qrupları, xüsusilə də əsas texnoloji avadanlıq növləri üzrə hesablayıb sonra təhlil etmək məqsəduyğundur. Onları həm bütün istehsaldan çıxmış ayrı-ayrı əsas fondlar üzrə və həm də ləğv olunmuş əsas fondlar üzrə təhlil etmək olar. Bu axıncını ləğv edilmə əmsalı adlandırmaq lazımdır. Ləğv edilmə əmsalını hesablamaq üçün, ləğv edilmiş əsas vəsaitlərin dəyərini hesabat ilinin əvvəlinə əsas vəsaitlərin ilk dəyərinə bölmək lazımdır. Bizim misalımızda:

$$\Theta_l = Fl:F_{\text{əv}} = \frac{57}{32842} = 0,0017 \text{ və ya } 0,17\% \text{ olur:}$$

Burada: Θ_l -ləğv olunma əmsalını;

Fl -ləğv olunmuş əsas vəsaitlərin ilk dəyərini göstərir.

5. Əsas istehsal fondlarının əvəz olunma əmsalı. Bu əmsalı hesablamaq üçün köhnəmə nəticəsində təsərrüfatdan çıxmış əsas vəsaitlərin dəyərini yeni daxil olmuş əsas vəsaitlərin dəyərinə bölmək lazımdır. Təhlil apardığımız müəssisədə bu əmsal $\Theta_{\text{əv}} = \frac{147}{365} = 0,4027$ və ya 40,27%-ə bərabərdir.

Bu o deməkdir ki, istehsaldan çıxmış əsas vəsaitlərin əvəz olunmasına yönəldilən, daxil olan yeni əsas vəsaitlərin payı 40,27%-ə bərabərdir.

6. Maşın və avadanlıq parkının genişlənməsi əmsalı. Bu əmsalı hesablamaq üçün vahiddən əvəz olunma əmsalını çıxmaq lazımdır. Bizim misalımızda:

$$\Theta_g = 1 - \Theta_{\text{əv}} = 1 - 0,4027 = 0,5973 \text{ və ya } 59,73\% \text{ olur.}$$

Deməli, təhlil apardığımız müəssisədə maşın və avadanlıqların genişlənmə əmsalı 0,5973 və ya 59,73%-ə bərabər olmuşdur.

7. Artım əmsalı (Θ_{ar}). Bu əmsal müəyyən dövr ərzində əsas istehsal fondların, yaxud onun ayrı-ayrı qruplarının artım səviyyəsini xarakterizə edir. Bu əmsalı hesablamaq üçün hesabat ilində daxil olan əsas istehsal fondlarının dəyəri ilə istehsaldan çıxmış əsas istehsal fondların dəyəri arasındakı fərqi, yeni onun artım dəyərini hesabat ilinin əvvəlinə əsas istehsal fondlarının ilk dəyərinə bölmək lazımdır. Bizim misalımızda:

$\Theta_{ar} = \text{Far} : \text{F}_{\text{ev}} = (365 - 147) : 32842 = 0,0066$ və ya 0,66% olur.

Burada: Θ_{ar} - artım əmsalını;

Far- daxil olan və istehsaldan çıxmış əsas fondların fərqi göstərir.

Deməli, müəssisədə hesabat ilində əsas istehsal fondlarının artım əmsalı 0,0066 və ya 0,66% olmuşdur.

Artım əmsalının müqayisəli təhlili metodikası daxilolma, təzələnmə, istehsaldan çıxma və ləğvolunma əmsallarının təhlili metodikası ilə eynidir.

Əsas istehsal fondlarının daxilolma, təzələnmə, istehsaldan çıxma, ləğv olunma və s. əmsallarını təhlil edərkən onları qarşılıqlı əlaqəli surətdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Əlavə məlumatlardan istifadə etməklə yeni tikinti hesabına əsas istehsal fondların təzələnməsinin yaxud modernləşdirilməsinin, köhnə avadanlıqların daha yüksək məhsuldar avadanlıqlarla əvəz olunmasının həyata keçirilib-keçirilməməsinin effektivini aydınlaşdırmaq, habelə əsas fondlardan istifadənin və eləcə də yeni əsas istehsal fondlarının tətbiqinin effektivini qiymətləndirmək lazımdır. Əsas istehsal fondlarından istifadə göstəriciləri onların qalıq dəyəri və köhnəlmə səviyyəsindən asılı olduğuna görə təhlil zamanı köhnəlmə və yararlılıq əmsalları hesablanır və öyrənilir. Bu əmsallar əsas istehsal fondların texniki vəziyyətinin ümumiləşdirici göstəriciləridir. Köhnəlmə əmsalını hesablamaq üçün əsas fondların köhnəlmə məbləğini əsas istehsal fondların ilkin dəyərinə bölmək lazımdır. Belə ki, :

$$\Theta_k = K_m : F;$$

Yararlılıq əmsalını hesablamaq üçün əsas istehsal fondlarının qalıq dəyərini onun ilk dəyərinə bölmək lazımdır. Bunu aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar.

$$\Theta_y = F_q : F = 1 : \Theta_k$$

Burada: Θk və Θy - müvafiq olaraq əsas fondların köhnəlmə və yararlılıq əmsallarını;

K_m - köhnəlmə məbləğini;

Fq - əsas fondların qalıq dəyərini göstərir.

Köhnəlmə və yararlılıq əmsalları bir qayda olaraq həm hesabat ilinin əvvəlinə, həm də hesabat ilinin axırına hesablanır. Köhnəlmə əmsalı nə qədər aşağı olarsa, yararlılıq əmsalı bir o qədər yüksək olar, eyni zamanda əsas istehsal fondlarının texniki vəziyyəti də bir o qədər yüksək olar və ya əksinə. Bizim misalımızda:

$$\Theta k^{av} = K_m : F = 12437 : 32842 = 0,3787 \text{ və ya } 37,87\%$$

$$\Theta k^{ax} = K_m : F = 12709 : 33060 = 0,3844 \text{ və ya } 38,44\%$$

Deməli, təhlil apardığımız müəssisədə əsas fondların köhnəlmə əmsalı ilin əvvəlində 37,87%-ə, ilin axırında 38,44%-ə bərabər olmuşdur.

Əsas vəsaitlərin ilin əvvəlinə və ilin axırına yararlılıq əmsalları isə müvafiq olaraq ilin əvvəlinə 61,13% və ya 61,5%-ə bərabər olmuşdur. Belə ki, :

$$\Theta y^{av} = \frac{Fq}{F} = \frac{20405}{32842} = 0,6213 \text{ və ya } 62,13\% \text{ yaxud}$$

$$\Theta y^{av} = 1 - \Theta k^{av} = 1 - 0,378 = 0,6213 \text{ və ya } 62,13\%$$

$$\text{İlin axırına } \Theta y^{ax} = \frac{Fq}{F} = \frac{20352}{33060} = 0,6156 \text{ və ya } 61,56\%$$

$$\text{Yaxud } \Theta y^{ax} = 1 - \Theta k^{ax} = 1 - 0,3844 = 0,6156 \text{ və ya } 61,56\%$$

Təhlil göstərir ki, əgər əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri 219 milyon manat artmışdırsa, həmin dövrdə onların köhnəlmə məbləği 272 milyon manat artmışdır. Nəticədə köhnəlmə dərəcəsi 0,57% (38,44-37,87) yüksəlmişdir ki, bu da onların texniki vəziyyətinin nisbi pisləşməsini göstərir.

Əsas fondların texniki səviyyəsi və onların mənəvi köhnəlmə dərəcəsi avadanlıqların yaş tərkibini xarakterizə edir. Birinci növbədə bu dəyişdirilməsi tələb olunan köhnəlmiş avadanlıqları aşkar etməyə imkan verir. Təhlil zamanı istismarda olan avadanlıqlar həm növlər üzrə və həm də onların daxilində istifadə müddətləri üzrə qruplaşdırılır.

Avadanlıqların yaş tərkibinin təhlilini aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından əyani surətdə görmək olar.

Avadanlıqların yaş tərkibinin təhlili.

Yaş qrup- ları	Avadanlığın növü, adədlə								
	metal kəsan	dəmirçi- presləmə	sıxma	Yonma	cihaz lar	frej- zer	yükla- mə	cəmi	xüsusi çəki %-lə
5 ilədək	490	108	122	24	46	53	6	849	27,0
5 ildən 10 ilədək	240	45	26	22	8	—	12	353	11,2
10 ildən 20 ilədək	667	160	148	42	—	—	35	1052	33,4
20 ildən yuxarı	565	86	167	32	—	—	46	896	28,4
Cəmi	1962	399	463	120	54	53	99	3150	100
Xüsusi çəki, %	62,3	12,7	14,7	3,8	1,7	1,7	3,1	100	X

Dünya praktikasında sadaladığımız avadanlıq markaları istismar müddətindən 7 il (maksimum 10 il) dəyişdirilməsi optimal sayılır. Təhlil göstərir ki, ömür müddəti 10 ilə qədər olan metal kəsən avadanlıqlar 37,2% ($490+240 \times 100:1962$), dəmirçi-presləmə 38,3% ($108+45 \times 100:399$), sıxma avadanlıqları 32% ($122+26 \times 100:463$), yonma avadanlıqlar 38,3% ($24+22 \times 100:120$), cihazlar və frejzerlər 100% təşkil edir. Quraşdırılmış avadanlıqların 28,4%-nin xidmət müddəti 20 ildən yuxarıdır. Buradan aydın olur ki, quraşdırılmış avadanlıqların $\frac{1}{3}$ hissəsi tamamilə köhnəlmişdir.

İş maşınlarının, güc maşınlarının, cihazların və s. texniki vasitələrin vəziyyətini xarakterizə etmək üçün onlar texniki yararlığına görə yararlı, əsaslı təmir tələb edən, istismar üçün yararsız və silinməli avadanlıq qruplarına bölünür.

Əsas fondların texniki vəziyyəti onların vaxtında və keyfiyyətlə təmir olunmasından da asılıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində təmir planı aşağıdakı səviyyədə yerinə yetirilmişdir.

Əsas fondların təmir planının yerinə yetirilməsinin təhlili

	Göstəricilər	Plan üzrə, mln. man.	Faktiki, mln. man.	Plandan kənarlaşma, ±	Planın yerinə yetirilməsi, %-lə
	A	1	2	3	4
1.	Müəssisə üzrə təmir xərcləri	219	215	-4	98,2
1.1	Sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların təmirinə	211	209	-2	99,0
1.1.1.	Maşın və avadanlıqların təmirinə	136	138	+2	101,5

Cədvəldən göründüyü kimi, müəssisədə əsas fondların təmiri üzrə plan tapşırığı 98,2%, sənaye istehsal təyinatlı əsas fondların təmiri üzrə 99%, yerinə yetirilmişdir. Maşın və avadanlıqların təmiri üzrə plan 1,5% artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Təhlil zamanı əsas vəsait obyektlərinin təmirə qoyulmasına dair nöqsan cədvəllərindən və təmirdən çıxan obyektlərin qəbul (sınaq) aktlarından, cari uçot məlumatlarından, müxtəlif normativ informasiyalardan istifadə etməklə kənarlaşmaların konkret səbəbləri aşkar edilir. (ehtiyat hissələrinin çatışmaması, smetanın artması və s.) Baş mexanik və energetika şöbələrində toplanılan texniki hesablamalardan və digər məlumatlardan istifadə etməklə avadanlıq növləri, habelə ayrı-ayrı avadanlıqlar üzrə təmir planının yerinə yetirilməsi təhlil edilir. Bu zaman təmir-lərəarası müddətlərin gözlənilməsinə, təmir işlərinin aparılması müddətlərinə və onların keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Eyni zamanda təmirdəqalma müddətlərinin uzanmasının məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının azalmasına təsiri hesablanır.

12.4. Əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası

Bir qayda olaraq, əsas fondlar müəssisənin əsas kapitalının ümumi məbləğində böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Yəni istehsal məsrəfləri və məhsul buraxılışı, müəssisənin fəaliyyətini keyfiyyətə xarakterizə edən maya dəyəri, mənfəət, rentabillik, maliyyə vəziyyətinin sabitliyi göstəriciləri əsas vəsaitlərin həcmi və

strukturun, texniki səviyyəsi ilə yanaşı, onlardan səmərəli istifadə dərəcəsindən daha çox asılıdır.

Əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadənin təsərrüfatdaxili ehtiyatların öyrənilməsi və qiymətləndirilməsinin təhlilində bir sıra ümumiləşdirici və fərdi texniki-iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur.

Bu göstəricilərə əsas fondların rentabelliği, fondverimi, fondtutumu, məhsul artımının bir manatına kapital qoyuluşunun tutumu və digər ekstensiv, intensiv və integral istifadə göstəriciləri aiddir. Əsas istehsal fondlarına nisbi qənaətdə onlardan istifadənin səmərəliliyini göstərir. Bu göstərici aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\pm Q_f = F_1 - F_0 \times Y_{MI}$$

Burada: Q_f -əsas istehsal fondlarına nisbi qənaəti;

$F_1 - F_0$ - müvafiq olaraq bazis və hesabat illərində əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərini;

Y_{MI} -məhsul istehsalının həcmi indeksini göstərir.

Əsas fondların orta illik dəyərini hesablayarkən yalnız xüsusi və icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər hesaba alınır. Ehtiyatda olan, icarəyə verilmiş və konservasiya olunmuş (müvəqqəti dayandırılan) əsas vəsaitlər onların orta illik dəyərinə dair hesablamağa daxil edilmir.

Ayrı-ayrı maşın və avadanlıqlardan, istehsal sahəsindən istifadənin təhlilində növbə ərzində natural ifadədə avadanlıq vahidinə orta məhsul buraxılışı, $1m^2$ istehsal sahəsinə görə məhsul buraxılışını xarakterizə edən fərdi göstəricilərdən də istifadə edilir.

Planlaşdırma və təhlil işlərində daha çox istifadə olunan əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstərici əsas istehsal fondların (fondun) rentabelliği göstəricisidir. Bu rentabellik göstəricini hesablamaq üçün il ərzində əldə edilən əməliyyat mənfəəti məbləğini əsas istehsal fondların orta illik dəyərinə bölüb 100-ə vurmaq lazımdır. Onun səviyyəsi təkcə fondverimindən deyil, həm də məhsulun mənfəətliliyindən asılıdır. Bu göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı kimi göstərmək olar.

$$R_f = \frac{c}{F} = \frac{MI}{F} \times \frac{M}{MI} = F_v \times R_{MI} \text{ yaxud}$$

$$R_f = \frac{c}{F} = \frac{SM}{F} \times \frac{M}{SM} = F_v \times R_{sm}$$

Burada: R_f - əsas istehsal fondların rentabilliyini;

M - məhsul satışından əldə olunan mənfəəti;

F - əsas istehsal fondların orta illik dəyərini;

MI və SM -müvafiq olaraq istehsal olunan və satılan məhsulun dəyərini;

F_v -fondverimini;

R_{mi} və R_{sm} -istehsal olunan və satılan məhsulun rentabilliyini göstərir.

Fondverimi göstəricisi əsas istehsal fondlardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstərici olmaqla yanaşı, əsas istehsal fondların orta illik məbləğinin bir manatına düşən hazır məhsul çıxımının kəmiyyətini xarakterizə edir.

Fondtutumu göstəricisi hazır məhsulun 1 manatına düşən əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri məbləğini ifadə edir.

Fondverimi göstəricisini müəyyən etmək üçün, topdansatış qiyməti ilə məhsul buraxılışının həcmi müəssisənin balansında olan əsas istehsal fondlarının ilk dəyəri ilə orta illik məbləğine bölmək lazımdır. Fondverimi göstəricisi fəaliyyətdə olan və yeni işə salınan müəssisələrdə bu və ya digər strukturda və həcmdə məhsul istehsalında əsas fondlardan istifadənin effektivliyini təyin etmək məqsədilə təhlil edilir. Əsas istehsal fondlarının fondverimi aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$F_v = MI : F$$

Fondveriminin dinamikasının qiymətləndirilməsi zamanı ilkin məlumatlar müqayisəyə gələn şəkildə gətirilir. Bunun üçün məhsulun həcminə digər göstəriciləri həmin dövrlərdə qiymətləri dəyişməsinə, əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinə dair göstəriciləri isə onların yenidən qiymətləndirilməsini hesaba almaqla korrektə edilir.

Fondveriminin yüksəlməsi digər şərtlər bərabər şəraitdə hazır məhsulun 1 manatına düşən amortizasiya ayırmaları məbləğinin, yaxud amortizasiya tutumunun aşağı düşməsinə, müvafiq olaraq malların qiymətində mənfəətin payının yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Amortizasiya tutumu aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$A_t = A : MI$$

Burada: At-amortizasiya tutumunu;

A-amortizasiya ayırmaları məbləğini göstərir.

Fondveriminin artımı məhsul buraxılışı həcmnin artımının intensiv amillərindən biridir. Bu asılılıq amilli yaxud indeks amili ilə aşağıdakı kimi təsvir edilir.

$$MI = F_v \times F \quad \text{yaxud} \quad Y_{mi} = Y_{Fv} \times Y_f$$

Burada: Y_{mi} -məhsul buraxılışı indeksini;

Y_{Fv} -fondverimi indeksini;

Y_f -əsas istehsal fondlarının indeksini göstərir.

Amilli model əsasında əsas istehsal fondlarının artımı və fondveriminin yüksəlməsi hesabına məhsul buraxılışı həcmnin artımı aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\Delta MI = \Delta MI \times (F) + \Delta MI (F_v)$$

Burada: ΔMI və ΔF müvafiq olaraq məhsul istehsalının və əsas istehsal fondların dəyərinin artımını;

ΔF_v - fondveriminin artımını göstərir.

Fondveriminin yüksəlməsi hesabına məhsul buraxılışının həcmnin artımı aşağıdakı amilli modellərin köməyi ilə təyin edilir.

Mütləq fərq metodu modeli: $\Delta MI (F_v) = -F_v \times f^1$

1) Integral metodu modeli: $\Delta MI = -F_v \times f + \frac{\Delta F_v + \Delta f}{2}$

Fondverimi hesabına məhsul buraxılışının artımının resursların, yəni əsas istehsal fondlarının orta illik məbləğinin artması hesabına artımdan yüksək olması onu göstərir ki, məhsul buraxılışının artım tempinin istifadə olunan digər resursların verimi göstəricilərinin sabitliyi şəraitində həmin resurs məsrəfinin artım tempindən yüksək olduğunu göstərir ki, buda kapitalın və satışın rentabilliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, fondverimi məhsul buraxılışı göstəricisinə görə, rentabillik göstəricisi isə məhsul satışının maliyyə nəticələrinə görə hesablanır. Deməli, fondverimi artdığı şəraitdə rentabelliğin yüksəlməsinin ən mühüm şərti məhsul buraxılışı və satışı həcmələrinin bərabər səviyyədə artımı təşkil edir. Bu baxımdan da fondverimi istehsalın texnoloji faydalılığını, rentabellik isə iqtisadi faydalılığını əks etdirir.

Əsas istehsal fondlarından istifadənin faydalılığını göstərən digər ümumiləşdirici göstərici fondtutumudur. Fondtutumu əsas

istehsal fondların orta illik dəyərini buraxılan məhsulun həcminə bölmək yolu ilə müəyyən edilir.

Fondtutumu göstəricisi aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$F_t = f : M_i$$

Fondtutumunun dəyişməsi hazır məhsulun 1 manatı hesabı ilə əsas istehsal fondlarının artıb, yaxud azalmasını göstərir. Fondtutumu göstəricisindən əsas istehsal fondlarına nisbi qənaət, yaxud artıq xərc məbləğini müəyyən edən zaman istifadə edilir.

Əsas istehsal fondlarına nisbi qənaət $Q_{(nis)}$, yaxud artıq xərc məbləği aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$Q_{nis}(f) = (F_t^1 - F_t^0) \times M_i$$

Əsas istehsal fondlarının dəyərinin artım tempinin məhsul buraxılışının artım tempinə nisbəti fondtutumu göstəricisinin son həddini müəyyən etməyə imkan verir, yəni məhsul buraxılışının 1% artımı hesabı ilə əsas istehsal fondların artımının müənasibliyini müəyyən etməyə imkan verir. Əgər fondtutumunun son həddi vahiddən kiçik olarsa, deməli əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə edilmişdir və istehsal güclərindən istifadə əmsali da artmışdır.

Məhsul buraxılışının artım tempinin avadanlıqların orta illik dəyərinin artım tempindən yüksək olması fondveriminin artımına səbəb olur. Təhlil apardığımız müəssisədə əsas fondların artımının hər faizinə düşən məhsulun artımı (5:2,7) 1,852 punkt təşkil edir. Bu göstəricidən müxtəlif istehsal texnoloji effektivliyi qiymətləndirmək və uzun müddət ərzində istehsal sahələrində müəssisə işinin effektivliyinin dinamikasını öyrənmək üçün istifadə edilir.

Cədvəl 12.7

Əsas istehsal fondlardan istifadə göstəricilərinin təhlili

	Göstəricilər	Keçən ilde	Hesabat ilində	Kenar- laşma, +	Kenarlaşma əmsali (2-ci sət:1-ci sət)
	A	1	2	3	4
1	Məhsul buraxılışının həcmi, mln. man.	96000	100800	+4800	1,050
2	Əsas istehsal fondların orta illik dəyəri, mln. man.	32092	32956	+864	1,027
3	Fondverimi, manat (1-ci sət:2-ci sət)	2,991	3,059	+0,068	1,023
4	Fondtutumu, manat (2-ci sət:1-ci sət)	0,334	0,327	-0,007	97,9

Təhlil göstərir ki, hesabat ilində məhsul istehsalının həcmi keçən ilə nisbətən 4800 milyon manat və ya 5% artmışdır. İstehsal potensialının (əsas istehsal fondların orta illik məbləğinin)

artımının təsiri nəticəsində müəssisədə məhsul buraxılışının həcmi 2570 milyon manat (+864×2,991), onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəlməsi nəticəsində isə 2230 (0,068×32956) milyon manat çoxalmışdır. Hesabat ilində keçən ilə nisbətən 4800 milyon manat artıq istehsal edilən məhsulun 53,54%-i (2570:4800×100) əsas istehsal fondlarının artımı hesabına, 46,46%-i fondveriminin yüksəlməsi (2230:4800×100) hesabına olmuşdur.

Məhsul buraxılışının həcminə hər iki amilin mövcud nisbəti istehsalın rentabilliyinin artımına müsbət təsir edir. Məhsulun fondtutumunun aşağı düşməsi əsas fondlara vəsait qoyuluşuna nisbi qənaət olunmasını sübut edir. Təhlil apardığımız müəssisədə nisbi qənaət məbləği 705,6 milyon manat [(0,327-0,334) × 100800 = -705,6] olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hesabat ilində keçən ilə nisbətən fondverimi göstəricisinin yüksəlməyə doğru meyli və fondtutumunun aşağıya doğru meyli müsbət və ya istehsal fondlarından səmərəli istifadə edildiyini, fondveriminin aşağıya doğru meyli və fondtutumunun yüksəlməyə doğru meyli isə əksinə onlardan istifadənin səmərəliliyi səviyyəsinin aşağı düşməsinə və ya qeyri-məhsuldar istifadəni xarakterizə edir.

Əsas istehsal fondlarına qoyulan vəsaitə qənaətin əsas amili fondveriminin artımıdır. Əsas istehsal fondlarının müxtəlif qruplarından istifadənin effektivliyi aşkar etmək üçün fondverimi göstəriciləri əsas istehsal fondlarının ayrı-ayrı qrupları üzrə, məcmu əsas fondlar üzrə, sosial təyinatlı əsas fondlar çıxılmaqla sənaye istehsal təyinatlı əsas fondlar üzrə, onların aktiv hissəsi üzrə hesablanır. Əsas fondların ayrı-ayrı qrupları üzrə fondverimi göstəricilərinin dəyişməsi templərinin müqayisəli təhlili onların strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Fondverimi ilə əmək məhsuldarlığı və fondla silahlanma arasında da qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$F_v = \frac{M_h}{F} = \frac{M_h}{\Theta} : \frac{F}{\Theta} = \frac{\Theta_m}{F_s}$$

Burada: F_v -fondverimini;

M_h -buraxılan məhsulun həcmi;

F -əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərini;
 Θ_m -əmək məhsuldarlığını;
 Θ - işçilərin orta siyahı sayını;
 F_s -fondla silahlanmanı göstərir.

Fondverimi səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə müqayisədə fondla silahlanmanın üstün artım tempinə nail olmaq lazımdır.

Beləliklə, əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunmasına yeni texnika və texnologiyaların istehsala tətbiqi, müəssisənin texnoloji tələbatına uyğun miqdarda maşın və avadanlıqlarla təmin olunması, istehsal gücündən daha dolğun istifadə olunması müsbət təsir göstərir.

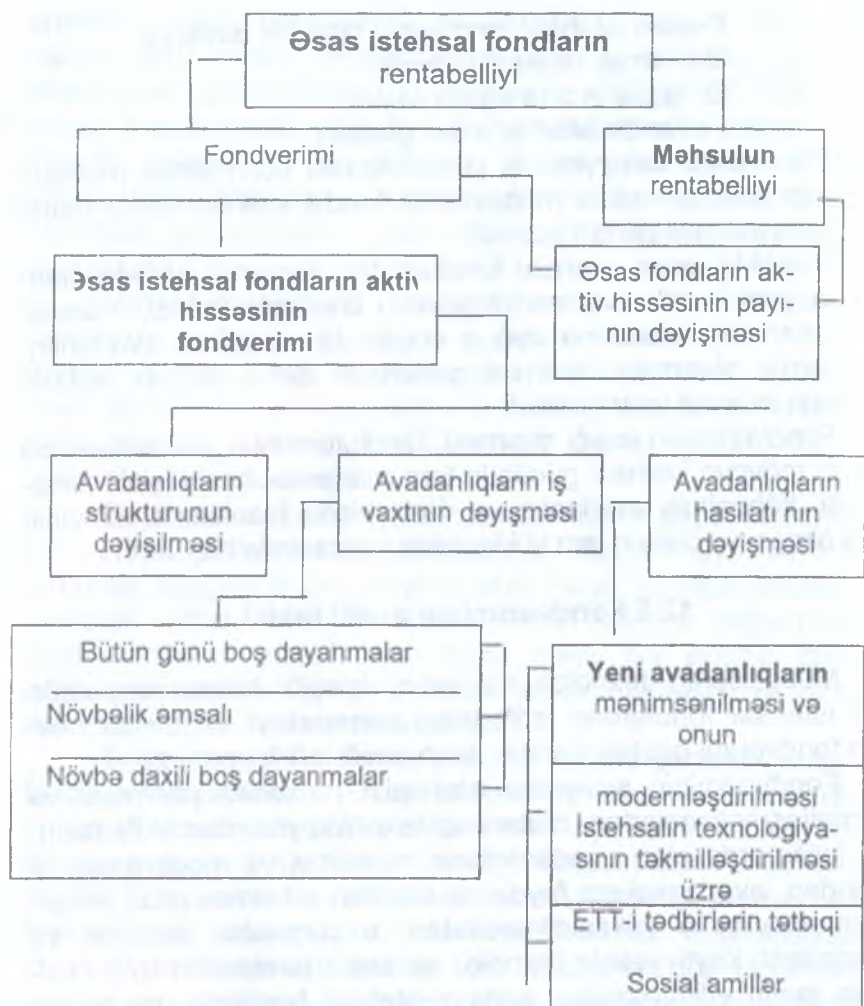
Fondveriminin aşağı düşməsi, fondtutumunun yüksəlməsi isə əsasən mövcud istehsal gücünün tam mənimsənilməsi işinin ləngidilməsi, köhnəlmiş avadanlıq və dəzgahların təzələnmə tempinin aşağı olması və onların tam yüklənməsi nəticəsində baş verir.

12.5 Fondveriminin amilli təhlili

Müəssisənin texnoloji siyasətini işləyib hazırlamaq üçün əsas istehsal fondlardan istifadənin səmərəliliyi və birinci növbədə fondverimi göstəricilərinin dərin amilli təhlili aparılmalıdır.

Fondveriminin səviyyəsi istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasından, mütləq texnologiyalardan istifadəsindən, istismarda olan avadanlıqların müasirliyi və modernləşdirilməsindən, avadanlıqların faydalı iş vaxtının artırılmasından və işinin intensivliyinin yüksəldilməsindən, o cümlədən xammal və materialların keyfiyyətinin texnoloji prosesin tələblərinə uyğunluğunun təmin edilməsindən, sənaye-istehsal heyətinin ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən, əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisindən tərkibində texnoloji avadanlıqların payından və digər amillərdən, istismarda olan avadanlıqların payının artmasından və digər amillərdən asılıdır.

Deməli, fondverimi səviyyəsinin dəyişməsinə bir sıra obyektiv və subyektiv, ekstensiv və intensiv amillər təsir göstərir. Əsas istehsal fondlarının rentabilliyini müəyyən edən amillər aşağıdakı blok-sxemdə öz əksini tapmışdır.

Əsas istehsal fondların rentabelliğinin amilli təhlil sisteminin blok-sxemi 1

Qeyd etdiyimiz kimi əsas istehsal fondlarının rentabelliği göstəricisi onlardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən ümumiləşdirici iqtisadi göstəricisi olmaqla, müəssisədə hesabat ilində məhsul satışından əldə olunan mənfəət məbləğini əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinə bölməklə müəyyənləşdirilir. Bu göstərici aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablanır.

$$R_f = \frac{c}{F}$$

Burada: R_f -əsas istehsal fondların rentabelliyni;
 M - məhsul satışından mənfəəti;
 F - əsas istehsal fondların orta illik dəyərini göstərir.

Cədvəl 12.8
Əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivliyinin təhlili.

	Göstəricilər.	Keçən ildə	Hesabat illi	Kənarlaşma, + -	
				mütləq rəqəmlə	%-lə
1	Məhsul buraxılışının həcmi, min. man. (M)	96000	100800	+4800	+5,0
2	Məhsul satışından mənfəət, min. man. (M)	17900	19296	+1396	+7,8
3	Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyər, min. man. (F)	32092	32956	+864	+2,7
3 ^a	O cümlədən, onun aktiv hissəsi, min. man. (F ^a)	15886	16808	+922	+5,8
3 ^b	Avadanlıq vahidinin orta qiyməti min.man. (Q)	120	127,27	+7,27	+6,0
4	Əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi, əmsali (Xç ^a)	0,495	0,510	+0,015	+3,0
5	Əsas istehsal fondların rentabelliyni, % (Rf) (sət2 sət3)	55,78	58,55		+2,77
6	Məhsulun rentabelliyni %«Ris» (sət2 sət1)	18,65	19,14		+0,49
7	Fondverimi: man.				
7 ^a	Əsas istehsal fondlarının, Fv, man. (sət1 sət3)	2,991	3,059	+0,068	+2,3
7 ^b	Onun aktiv hissəsinin, man. (sət1 sət3 ^a)	6,043	5,997	-0,046	-0,76
8	Texnoloji avadanlıqların orta illik miqdarı (K)	131	132	+1	+0,8
9	İl ərzində işləmişdir, avadanlıq-saat, min -saat (T)	491	453,4	-37,6	-7,66
9 ^a	O cümlədən avadanlıq vahidinə				
91	Saat (Tv) (sət9 sət8)	3750	3434	-316	-8,4
92	Növbə (sm)	500	470,4	-29,6	-5,92
93	Gün (D)	250	245	-5	-2
10	Avadanlıqların işinin növbəlik əmsali, Ksm (sət92 : sət 93)	2	1,92	-0,08	-4
11	Növbənin orta uzunluğu, saat, (U)	7,5	7,3	-0,2	-2,67
12	Bir maşın-saat hesabı ilə məhsul hasilatı (ÇV) min.man. (1.9)	0,1933	0,2222	+0,0289	+14,95

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində əsas istehsal fondlarının faktiki rentabillik səviyyəsi keçən ilə nisbətən 2,77% yüksək olmuşdur. Bu kənarlaşmaya fondveriminin və məhsulun rentabelliyni səviyyəsinin dəyişilməsinin mütləq-fərq üsulundan istifadə etməklə təyin edilir.

Bizim misalımızda:

1) Fondveriminin dəyişilməsi hesabına əsas istehsal fondlarının rentabelliyni:

$$\Delta R_f = \Delta F_v \times R_{is} = (3,059 - 2,991) \times 18,65 = +1,27 \%;$$

2) İstehsal olunan məhsulun rentabelliynin dəyişilməsi hesabına əsas istehsal fondların rentabelliyni

$$\Delta R_f = F_v \times \Delta R_{is} = 3,059 (19,14 - 18,65) = +1,50\% \text{ artmışdır.}$$

Hesablamalardan göründüyü kimi hesabat ilində keçən ilə nisbətən əsas istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinin 2,77%

yüksəlməsinə iki amil-fondverimi səviyyəsinin yüksəlməsi +1,27%, istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsi +1,50% təsir göstərmişdir.

Fondveriminə təsir edən birinci dərəcəli amillər əsas istehsal fondlarının ümumi həcmində aktiv hissənin xüsusi çəkisinin və onların aktiv hissəsinin fondveriminin dəyişilməsi hesab edilir. Bunu aşağıdakı formula ilə ifadə etmək olar:

$$Fv = X\check{c}^a \times Fv^a$$

Burada: $X\check{c}^a$ - əsas istehsal fondların ümumi həcmində aktiv hissəsinin xüsusi çəkisini;

Fv^a - aktiv əsas istehsal fondların fondverimini göstərir.

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatlarına əsasən göstərdiyimiz amillərin təsir dərəcəsini mütləq-fərq üsulu ilə hesablayaq.

1) Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin dəyişilməsi hesabına fondverimi +0,091 manat artmışdır.

$$\Delta Fv \times \check{c} = (X\check{c}^{fa} - X\check{c}^{ka}) \times Fvk = (0,510 - 0,495) \times 6,043 = +0,091 \text{ manat}$$

2) Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fondveriminin dəyişilməsi hesabına cəmi əsas istehsal fondlarının fondverimi 0,023 manat aşağı düşmüşdür.

$$\Delta Fv f^a = (Fv^{fa} - Fv^{ka}) \times X\check{c}^a = (5,997 - 6,043) \times 0,510 = -0,046 \times 0,510 = -0,023 \text{ manat}$$

İki amilin təsirinin cəmi $0,091 + (-0,023) = +0,068$ manat olur.

Burada: $X\check{c}^{fa}$ və $X\check{c}^{ka}$ - hesabat ilində və keçən ildə müvafiq olaraq əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkilərini;

Fv^{fa} və Fv^{ka} - hesabat ilində və keçən ildə əsas fondlarının aktiv hissəsinin fondverimini göstərir.

Hesablamalardan görünür ki, fondverimi əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin dəyişilməsi hesabına +0,091 manat artmış, onların aktiv hissəsinin fondveriminin aşağı düşməsi hesabına isə əksinə 0,023 manat azalmışdır.

Əsas fondların aktiv hissəsinin (texnoloji avadanlıqların) fondverimi bilavasitə onun strukturundan, iş vaxtından və orta saatlıq hasilatından asılıdır.

Təhlil üçün aşağıdakı amilli modeldən istifadə edək:

$$Fv^a = \frac{K \times Tv \times \check{C}V}{f^a}$$

Burada: K-texnoloji avadanlıqların orta illik miqdarını;
Tv-avadanlıq vahidi ilə işlənmiş maşın-saatlarının
miqdarını;

ÇV-bir maşın-saatda məhsul hasilatının həcmi (orta hesabla) göstərir.

Əgər avadanlıqların iş vaxtını işləmiş günlərin miqdarı, növbəlik əmsali və növbənin orta uzunluğu kimi nəzərdə tutarıqsa, onda avadanlıqların fondveriminin amilli modelini aşağıdakı kimi genişləndirmək olar.

$$Fv^a = \frac{K \times D \times Ksm \times U \times CV}{K \times Q} = \frac{D \times Ksm \times U \times \dot{C}V}{Q}$$

Burada: D-işlənmiş avadanlıq-günlərinin miqdarını;

Ksm-növbəlik əmsalını;

U-növbənin orta uzunluğunu;

Q-texnoloji avadanlıq vahidinin müqayisəli orta illik qiymətini göstərir.

Avadanlıqların fondveriminin artımına sadaladığımız amillərin təsirinin hesablanması zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablamalar aparmaqla təyin etmək olar.

Bizim misalımızda:

$$Fvk^a = \frac{Dk \times Ksm.k \times Uk \times \dot{C}Vk}{Qk} = \frac{250 \times 2 \times 7,5 \times 0,1933}{120} =$$

$$\frac{725,2 \text{ mln. man}}{120 \text{ mln. man}} = 6,0430 \text{ man. olur.}$$

1) Fondveriminin birinci şərti göstəricisini müəyyən etmək üçün hesablamalarda keçən ildə avadanlıq vahidinin orta illik dəyəri əvəzinə hesabat ilində faktiki orta illik dəyərini götürmək lazımdır. Çünki eyni qiymətlərlə hesablanan həmin göstərici yalnız onun strukturu hesabına dəyişə bilər.

Bizim misalımızda:

$$Fv^a_{\text{şər1}} = \frac{Dk \times Ksm.k \times Uk \times \dot{C}Vk}{Qf} = \frac{250 \times 2 \times 7,5 \times 0,1933}{127,27} =$$

$$\frac{725,2 \text{ mln. man}}{127,27 \text{ mln. man}} = 5,6981 \text{ man. olur.}$$

Buradan aydın olur ki, avadanlıqların strukturunun dəyi-

şılması nəticəsində fondverimi 0,3449 manat (5,6981-6,0430) azalmışdır.

2) Daha sonra işlənmiş avadanlıq-günlərinin faktiki miqdarında və avadanlıqların faktiki strukturunda, lakin qalan amillərin təsiri keçən ilin həcmində qaldığı halda fondverimini hesablamaq lazımdır.

Bizim misalımızda:

Fv^a

$$\text{şər}_2 = \frac{Df \times Ksm.k \times Uk \times CVk}{Qf} = \frac{245 \times 2 \times 7,5 \times 0,1933}{127,27} =$$

$$\frac{710,4 \text{ mln.man.}}{127,27} = 5,5818 \text{ man.}$$

Buradan aydın olur ki, hesabat ilində keçən ilə nisbətən hər bir avadanlığın orta hesabla 5 gün (dəzgah gün) çox boş dayanması nəticəsində fondverimi 0,1163 manat (5,5818-5,6981) aşağı düşmüşdür.

3) Fondveriminin üçüncü şərti göstəricisi avadanlıqların faktiki strukturu, işlənmiş günlərin miqdarı, növbəlik əmsali faktik və qalan amillər üzrə göstəricilərin keçən ilin səviyyəsində qalması şərti ilə hesablamlar aparıldıqda

Fv^a

$$\text{şər}_3 = \frac{Df \times Ksm.f \times Uk \times CVk}{Qf} = \frac{245 \times 1,92 \times 7,5 \times 0,1933}{127,27} =$$

$$\frac{682 \text{ mln.man.}}{127,27 \text{ mln.man.}} = 5,3587 \text{ man. olur.}$$

Buradan aydın olur ki, avadanlıqların növbəlik əmsalinin aşağı düşməsi hesabına fondverimi 0,2231 manat (5,3587-5,5818) azalmışdır.

4) Fondveriminin dördüncü şərti göstəricisini hesablayarkən yalnız avadanlığın orta saatlıq hasilat səviyyəsi keçən ilin səviyyəsində qalır, qalan göstəricilər isə hesabat ilinin faktiki səviyyəsində götürülür.

Bizim misalımızda:

Fv^a

$$\text{şər} = \frac{Df \times Ksm.f \times Uk \times \text{ÇV}k}{Qf} = \frac{245 \times 1,92 \times 7,3 \times 0,1933}{127,27} =$$

$$\frac{633,8 \text{ mln.man.}}{127,27 \text{ mln.man.}} = 4,98 \text{ man.}$$

Avadanlığın iş növbəsinin orta uzunluğunun azalması ilə əlaqədar olaraq hesabat ilində keçən ilə nisbətən hər bir avadanlığın 0,2 saat az işləməsi nəticəsində avadanlıq vahidinin illik hasilatı 37,6 milyon manat, fondverimi isə 0,3787 (4,9800-5,3587) manat azalmışdır.

5) Hesablamlarda avadanlıqların faktiki orta saatlıq hasilatı hesaba alındıqda 1 maşın-saat hesabı ilə faktiki hasilatın təsiri nəticəsində fondverimi 5,997 manatadək qalmışdır ki, bu da keçən ilə nisbətən 1,017 manat (5,997-4,980) çoxdur.

Bizim misalımızda:

$$Fv^a = \frac{Df \times Ksm.f \times Uf \times \text{ÇV}f}{Qf} = \frac{245 \times 1,92 \times 7,3 \times 0,2222}{127,27} =$$

$$\frac{763 \text{ mln.man.}}{127,27 \text{ mln.man.}} = 5,997 \text{ man. olur.}$$

Bu amillərin əsas istehsal fondların səviyyəsinə necə təsir etdiyini bilmək üçün alınmış nəticəni əsas istehsal fondlarının ümumi məbləğində onun aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinə vurmaq lazımdır.

$$\Delta Fv = \Delta Fv^a \times X\text{Ç}f^a ;$$

Beləliklə, əsas istehsal fondlarının fondveriminə əsas amillərinin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Avadanlıqların strukturunun dəyişməsi hesabına-

$$-0,3449 \times 0,510 = -0,17590 \text{ man.}$$

1. Bütün gün ərzində boş dayanmaların artması hesabına-

$$-0,1163 \times 0,510 = -0,05931 \text{ man.}$$

2. Növbəlik əmsalin dəyişməsi hesabına-

$$-0,2231 \times 0,510 = -0,11378 \text{ man.}$$

3. Növbədaxili boş dayanmanın dəyişməsi hesabına-

$$-0,3787 \times 0,510 = -0,19314 \text{ man.}$$

4. Orta saatlıq hasilatın dəyişməsi hesabına-

$$+1,017 \times 0,510 = -0,51866 \text{ man.}$$

Yekunu $-0,046 \times 0,510 = -0,02347$ man.

Beləliklə, hesablamalardan aydın olur ki, əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fondveriminin dəyişməsi nəticəsində əsas fondların fondverimi göstəricisi 0,02347 manat aşağı düşmüşdür.

Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fondverimi səviyyəsinə üçüncü qəbildən (dərəcəli) olan amillərin təsirini hesablamaq üçün avadanlıqların dəyişdirilməsi, yaxud modernizə edilməsi ilə əlaqədar olaraq məhsul istehsalının həcmi necə dəyişməsinə bilmək lazımdır. Bu məqsədlə avadanlıqlar dəyişdirildiyi dövrdən sonra təzə və köhnə avadanlıqlardan buraxılan məhsulu müqayisə etmək, alınan nəticəni texnoloji avadanlıqların faktiki orta dəyərinə bölmək lazımdır.

Bizim misalımızda:

$-Fvy^a = (\sum Ti \times \dot{C}Vy_i - \sum Ti \times \dot{C}Vd_i) : \dot{O}FF^a = (19800 \times 0,5 - 19800 - 0,1933) : 16808 = 6073 : 16808 = 0,361$ manat olur.

Burada: Ti -i avadanlıqlarının işə salındığı andan hesabat ilinin sonunadək iş vaxtını;

$\dot{C}Vy_i$ və $\dot{C}Vd_i$ -i avadanlığı dəyişdirildikdən sonra və dəyişməzdən əvvəl onun müvafiq olaraq saat hesabı ilə məhsul hasilatını göstərir.

İstehsalın təşkili və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə ETT-qi tədbirlərin tətbiqi hesabına məhsul istehsalının həcmi və fondveriminin dəyişilməsi də yuxarıda qeyd olunan üsula uyğun olaraq müəyyən edilir.

Bizim misalımızda:

$\Delta Fv^a \text{ e.t.t.} = (\sum Ti \times \dot{C}Vy - \sum Ti \times \dot{C}Vd) \times \dot{O}FF^a = 14500 \times 0,66 - 14500 \times 0,42 : 16808 = 0,207$ manat olur.

Sosial amillər hesabına fondveriminin dəyişməsi (işçilərin ixtisas səviyyələrin yüksəlməsi, əmək və istirahət şəraitinin yaxşılaşması, sağlamlıq tədbirləri və i.a.) qalıq metodu ilə müəyyən edilir.

Bizim misalımızda:

$\Delta Fv^a \text{ sos} = \Delta Fv_{\dot{C}V}^a - \Delta Fv_{\dot{C}V}^a - \Delta Fv^a \text{ sos} = 1,017 - 0,361 - 0,207 = 0,449$ manat olur.

Fondverimi səviyyəsinə göstərilən amillərin təsiri i -amilinin təsiri hesabına avadanlıqların fondveriminin artım göstəricisini əsas fondların aktiv hissəsinin faktiki xüsusi çəkisinə vurmaqla hesablanır.

Sadaladığımız amillərin fondverimin təsirinin məhsul istehsalının ümumi həcminə təsirini bilmək üçün hər bir amil hesabına fondveriminin dəyişilməsi göstəricisini əsas istehsal fondlarının faktiki orta illik qalığına vurmaq, əsas istehsal fondların orta illik dəyərinin dəyişməsi göstəricisini isə onların fondveriminin keçən ilki səviyyəsinə vurmaq lazımdır. Fondveriminə təsir göstərən birinci, ikinci və üçüncü dərəcəli amillərin məhsul istehsalının həcminə təsirinə dair hesablaşmalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir. (Bax 12.9 №-li cədvəl.)

Cədvəl 12.9

Fondveriminin amilli təhlilinin nəticələri

	Amillər	Fondveriminin dəyişilməsi, man		Məhsul istehsalının dəyişilməsi mln. man.
		əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin	əsas istehsal fondlarının	
1	Birinci dərəcəli			
	Əsas istehsal fondların orta illik dəyəri.		+864 x2,991=	+2584
2	Onların aktiv hissəsinin payı (xüsusi çəkisi)		+0,091 x32956=	+2999
3	Əsas fondların aktiv hissəsinin fondverimi		-0,023 x32956=	-758
	Yekunu		+0,068x32956=	+2241
	İkinci dərəcəli			
3.2.1.	Avadanlıqların strukturu	-0,3449x0,510=	-0,17590x32956=	-5796
3.2.2.	Bütün günü boşdayanmalar	-0,1163x0,510=	-0,05931x32956=	-1955
3.2.3.	Növbəlik əmsali	-0,2231x0,510=	-0,11378x32956=	-3750
3.2.4.	Növbə daxili boşdayanmalar	-3787x0,510=	-0,19314x32956=	-6365
3.2.5.	Orta saatlıq hasilat	+1,017x0,510=	+0,51867x32956=	+17093
	Yekunu	-0,046	-0,02347x32956=	-773
	Üçüncü dərəcəli			
3.2.5.1	Avadanlıqların dəyişdirilməsi.	+0,361x0,510=	+0,18441x32956=	+6077
3.2.5.2	ETT-qi tədbirlərin tətbiqi.	+0,207x0,510=	+0,10557x32956=	+3479
3.2.5.3	Sosial amillər	+0,449x0,510=	+0,22899x32956=	+7546
	Yekunu	+1,017	+0,51897	+17102

Cədvəldən göründüyü kimi, məhsul istehsalının həcminə və fondveriminin səviyyəsinə əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin artması müsbət, aktiv hissəsinin fondverimi səviyyəsinin aşağı düşməsi və bəzi avadanlıqların payının, bütün gün ərzində boş dayanmaların, növbə daxili texniki boş dayanmaların artması isə mənfi təsir göstərmişdir. Təhlilin sonrakı mərhələsində bu boş dayanmaların səbəblərini öyrənmək və onların azaldılması ehtiyatları axtarılmalıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə məhsul buraxılışının

həcmi avadanlıqların boş dayanmasını keçən ilə nisbətən azaltmaq hesabına 12070 milyon manat (1955+3750+6365) artırılabilir.

Əsas istehsal fondların rentabillik səviyyəsinə fondveriminin dəyişilməsi amillərinin təsiri i-amili hesabına fondveriminin mütləq artımını məhsulun plan və keçən ilin faktiki rentabillik səviyyəsinə vurmaqla hesablamaq olar. (Bunu 12.10-cu cədvəldə verilən hesablamalardan aydın görmək olar.)

Cədvəl 12.10

Əsas istehsal fondların rentabelliyyəsinin amilli təhlilinin nəticələri

	Amillər	Fondveriminin dəyişilməsi man.	Təsirin hesablanması	Fond rentabelliyyəsinin dəyişilməsi, %-lə
2	Birinci dərəcəli			
	Əsas istehsal fondların tərkibində aktiv hissəsinin payı (xüsusi çəkisi)	+0,091	+0,091x18,65=	+1,697
3	Əsas fondların aktiv hissəsinin fondverimi	-0,02347	-0,02347x18,65=	-0,438
	Yekunu	+0,06753	+0,6753x18,65=	+1,259
3.2.1	İkinci dərəcəli			
	Avadanlıqların strukturu	-0,17590	-0,17590x18,65=	-3,280
3.2.2.	Bütün gün boşdayanmalar	-0,05931	-0,05931x18,65=	-1,106
3.2.3.	Növbəlik əmsali	-0,11378	-11378x18,65=	-2,122
3.2.4	Növbədəxili boşdayanmalar	-0,19314	-19314x18,65=	3,602
3.2.5.	Orta saatlıq hasilat	+0,51867	+0,51867x18,65=	+9,673
	Yekunu	-0,02347	-0,02347x18,65=	-0,437
	Üçüncü dərəcəli			
3.2.5.1.	Avadanlıqların dəyişdirilməsi	+0,18441	+0,18441x18,65=	+3,439
3.2.5.2.	ETT-qi tədbirlərinin tətbiqi	+0,10557	+0,10557x18,65=	+1,969
3.2.5.3.	Sosial amillər	+0,22899	+0,22899x18,65=	+4,270
	Yekunu	+0,51897	+0,51797	+9,678

Cədvəldəki hesablamalara əsaslanaraq əsas istehsal fondlarının rentabillik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyatları müəyyən etmək olar. Avadanlıqların plandan artıq bütün gün boşdayanmaların və növbədəxili boş dayanmaların azaldılması hesabına və növbəlik əmsali keçən ildə nail olduğu səviyyəyə çatdırmaqla müəssisədə əsas istehsal fondlarının rentabelliyyətini 6,83% (1,11+2,12+3,60) artırmaq mümkün idi. Bu istifadə olunmamış ehtiyat hesab olunur.

12.6 Texnoloji avadanlıqlardan istifadənin təhlili

Burada texnoloji avadanlıqlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər, onların hesablanması və təhlili qaydaları, məhsul bu-

raxılışının dəyişilməsinə amillərin təsirinin təyin edilməsi məsələləri şərh edilir.

Əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivliyinin ümumiləşdirici göstəricilərinin təhlilindən sonra ayrı-ayrı maşın və avadanlıq növlərindən istifadə dərəcəsi hərtərəfli öyrənilir. Avadanlıqların işinin təhlili onların sayı, iş vaxtı və gücündən istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sisteminə əsaslanır.

Planlaşdırma və təhlil işlərində müəssisənin texnoloji avadanlıqları istifadə dərəcəsindən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır (təsnifləşdirilir).

Mövcud avadanlıqlara onların texniki vəziyyətindən və olduğu yerdən, yəni sexlərdə, anbarda, iş yerində və sökülmüş halda olmasından asılı olmayaraq müəssisənin balansında olan həm quraşdırılmış və həm də quraşdırılmamış avadanlıqlar bütün avadanlıqlara aid edilir.

Quraşdırılmış avadanlıqlara sexlərdə quraşdırılmış, istismara verilmiş və iş yerlərinə təhkim olunmuş, həmçinin təmirdə olan və modernləşdirməyə verilmiş maşın və avadanlıqlar daxildir. Quraşdırılmamış avadanlıqlara isə mənəvi yaxud fiziki köhnəlmə səbəbinə görə silinməli və quraşdırılmalı, habelə icarəyə vermək və reallaşdırmaq üçün ayrılmış avadanlıqlar aid edilir. Eyni zamanda müəssisənin balansında əsas fondların tərkibində uçota alınmamış və istismara verilməmiş avadanlıqlar quraşdırılmamış avadanlıqlar adlanır.

İstehsala avadanlıqların cəlb edilməsi dərəcəsini xarakterizə etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur.

1) Mövcud avadanlıq parkının tərkibində qurulmuş avadanlıqların xüsusi çəkisi (payı). Bu göstəricini hesablamaq üçün qurulmuş avadanlıqların sayını mövcud avadanlıqların sayına bölmək lazımdır.

Bu əmsalı hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir.

$$\Theta_{qa} = \frac{QA}{MA}$$

Θ_{qa} - qurulmuş avadanlıqların əmsalını;

QA-qurulmuş avadanlıqların sayını;

MA-cəmi mövcud avadanlıqların sayını göstərir.

2) Qurulmuş avadanlıqların tərkibində faktiki işləyən avadanlıqların xüsusi çəkisi (əmsalı). Bu göstəricini hesablamaq üçün faktiki işləyən avadanlıqlarının sayını qurulmuş avadanlıqların cəmi sayına bölmək lazımdır. Bu əmsal avadanlıqlardan səmərəli istifadə səviyyəsini göstərən və aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$\Theta_{hia} = \frac{h_{il}}{QA}$$

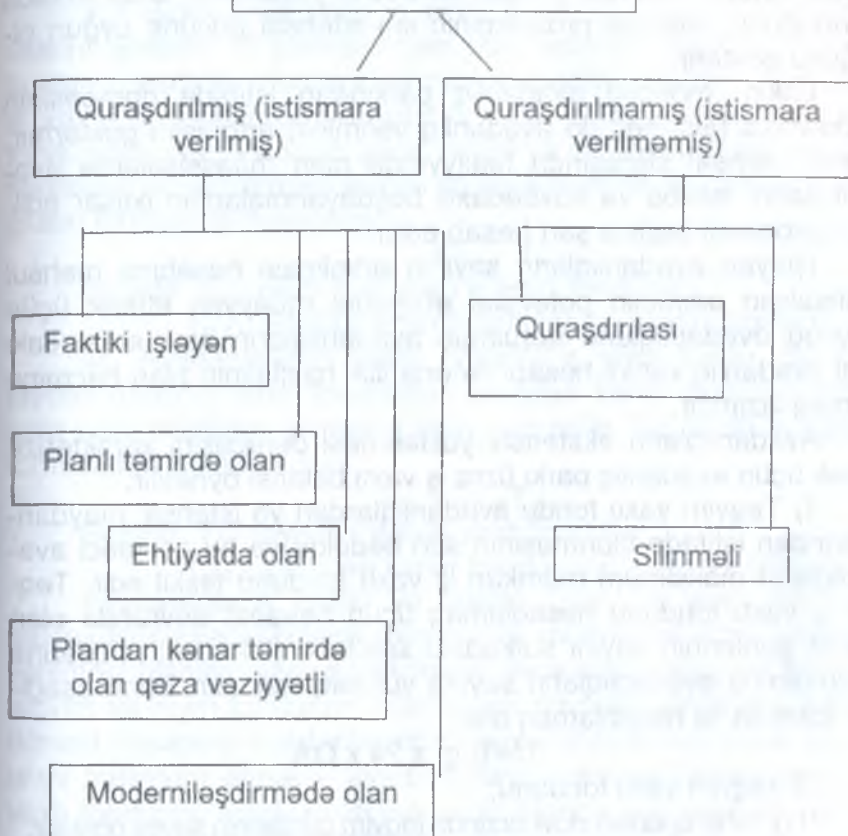
H_{IA} -həqiqi işləyən avadanlıqların sayını göstərir. Həqiqi işləyən avadanlıq dedikdə, növbə ərzində 15 dəqiqədən çox işləyən avadanlıqlar başa düşülməlidir.

3) Mövcud avadanlıq parkının tərkibində həqiqi işləyən avadanlıqların xüsusi çəkisi (əmsalı). Buna mövcud avadanlıq parkından istifadə əmsalı deyilir. Avadanlıq parkından istifadə əmsalı istifadə olunan, yəni həqiqi işləyən avadanlıqların mövcud avadanlıqlara nisbəti kimi müəyyən edilir. Avadanlıqlardan istifadə üzrə hesablamalar natural və dəyər ifadəsində aparılır. Onu da göstərmək lazımdır ki, sənaye müəssisələrində avadanlıq parkından istifadə dərəcəsi mövcud avadanlıq parkından istifadə əmsalı ilə qiymətləndirilir.

Mövcud avadanlıq parkından istifadə əmsalı (Θ_{ap}) aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\Theta_{ap} = \frac{h_{IA}}{MA}$$

Mövcud avadanlıqlar

Ümumiyyətlə, mövcud avadanlıqların sayı adətən, ilin əvvəlinə və ilin axırına müəyyən edilir. Avadanlıqların sayı kəskin surətdə dəyişən sənaye müəssisələrində onların orta siyahı sayı göstəricisindən istifadə olunur.

Əgər alınmış göstəricilər vahidə yaxın olarsa, deməli müəssisədə avadanlıqlardan yüksək dərəcədə yüklənmiş halda istifadə olunduğunu, istehsal proqramının isə istehsal gücünə uyğun olduğunu göstərir.

Lakin, mövcud avadanlıq parkından istifadə dərəcəsinin yüksəlməsi faktı heç də avadanlıq veriminin artmasını göstərmir. Maddi istehsal sferasında fəaliyyətdə olan müəssisələrdə avadanlıqların növbə və növbədaxili boşdayanmalarının ixtisar edilməsi problemi başlıca şərt hesab edilir.

İşləyən avadanlıqların sayının artırılması hesabına məhsul istehsalının artımının potensial ehtiyatını müəyyən etmək üçün mövcud avadanlıqlarla qurulmuş avadanlıqların sayı arasındakı fərqi avadanlıq vahidi hesabı ilə orta illik hasilatının plan həcminə vurmaq lazımdır.

Avadanlıqların ekstensiv yüklənməsi dərəcəsinə xarakterizə etmək üçün avadanlıq parkı üzrə iş vaxtı balansı öyrənilir.

1) Təqvim vaxtı fondu avadanlıqlardan və istehsal meydançalarından istifadə olunmasının son həddidir və bu göstərici avadanlıqların maksimum mümkün iş vaxtı fondunu təşkil edir. Təqvim iş vaxtı fondunu hesablamaq üçün hesabat dövründə olan təqvim günlərinin sayını sutkadakı saatların (24 saat) miqdarına və qurulmuş avadanlıqların sayına vurmaq lazımdır. Bunu aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar.

$$T_f = T_t.g. \times 24 \times Q_A$$

T_f - təqvim vaxtı fondunu;

$T_t.g.$ - təhlil aparılan dövr ərzində təqvim günlərinin sayını göstərir.

Texnoloji proses fasiləsiz xarakter daşıyan müəssisə və sexlərin istehsal gücü müəyyən edildikdə, təmirə və zəruri texnoloji boş dayanmalara sərf olunan vaxtı çıxmaqla təqvim iş vaxtı əsas götürülür.

2) Rejim (nominal) iş vaxtı fondu ($Tr(n)$) qurulmuş avadanlıqların sayını təhlil aparılan dövrdəki iş günlərinin sayına və növbəlik əmsalı nəzərə alınmaqla günlük iş saatlarının sayına vur-

maqla aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$Tr(n) = Tl \cdot N\ddot{O}V \times tsm \times lG \times QA$$

Burada: $Tl \cdot N\ddot{O}V$ -təhlil olunan dövr ərzində iş növbələrin sayını;

tsm -iş növbəsinin uzunluğunu, saatla;

lG -iş günlərinin sayını göstərir.

3) Faydalı (real, plan) iş vaxtı fondu avadanlıqların plan iş vaxtını göstərir. O planlaşdırılan dövr ərzində istifadə olunacaq faydalı iş vaxtının miqdarı kimi müəyyən edilir. Faydalı (real, plan) iş vaxtı fondunu müəyyən etmək üçün rejim iş vaxtı (nominal) fondundan avadanlıqların planlı təmiri və modernləşdirilməsi, profilaktikası və sazlanması vaxtını çıxmaq lazımdır. Bu göstərici aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$T_{fay} = T_{r(n)} - T_{pl.b.d.}$$

Burada: $T_{r(n)}$ -rejim (nominal) iş vaxtı fondunu;

$T_{pl.b.d.}$ -planlaşdırılan boşdayanma vaxtını göstərir;

4) Avadanlıqların faktiki (yararlı) iş vaxtı fondu. Bu fond faydalı (real) iş vaxtı fondundan plandan kənar boşdayanmalar üzrə vaxtı miqdarını çıxmaqla müəyyən edilir. Bu halda aşağıdakı formuladan istifadə edilir:

$$T_{fak.} = T_{fay} - T_{p.k.b.d.}$$

Burada: T_{fay} -faydalı (real) iş vaxtı fondunu;

$T_{p.k.b.d.}$ -plandan kənar boşdayanma vaxtını göstərir.

Avadanlıqların faktiki və faydalı (plan) iş vaxtı fondunun müqayisəsi avadanlıqların miqdarı və müddətləri üzrə istismara verilməsi planının yerinə yetirilməsi dərəcəsini müəyyən etməyə, təqvim və rejim fondunun müqayisəsi növbəlik əmsalının yüksəldilməsi hesabına avadanlıqlardan yaxşı istifadə olunması imkanlarını müəyyən etməyə, avadanlıqların rejim və faydalı (plan) iş vaxtı fondunun müqayisəsi isə təmir işlərinə vaxt sərfinin azaldılması hesabına iş vaxtı ehtiyatını müəyyən etməyə imkan verir.

Avadanlıqlardan istifadənin təhlilinin növbəti mərhələsində müəssisə üzrə ümumilikdə və avadanlıq vahidindən istifadə edilməsi vəziyyəti öyrənilir və qiymətləndirilir.

Avadanlıqlardan vaxt etibarilə istifadə olunmasının ən mühüm göstəricilərindən biri növbəlik əmsalı hesab edilir. Bu onunla izah olunur ki, maşın və avadanlıqların yüksək növbəlik əmsalla işləməsi həm əsas fondlardan səmərəli istifadəsi və həm

də brak məhsul buraxılışının qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Deməli, növbəlik əmsalı avadanlıqların bütün növbə ərzində istifadə səviyyəsini xarakterizə edir. Avadanlığın növbəlik əmsalını hesablamaq üçün təhlil aparılan dövr ərzində faktiki işlənmiş avadanlıq növbələrinin sayını yaxud avadanlıq-saatlarının miqdarını quruluş avadanlıqların həmin dövrdə bir növbədə işlənmiş maksimum mümkün avadanlıq-növbələrinin sayına, yaxud maşın-saatlarının miqdarına bölmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir:

$$\bar{X} = T_{i.növ} : T_{mak}$$

Burada: $\bar{X}$ -növbəlik əmsalını;

$T_{i.növ}$ -iş növbəsinin, yaxud maşın-saatlarının miqdarını;

T_{mak} -bir gündə işlənmiş avadanlıq növbələrinin yaxud maşın-saatlarının miqdarını göstərir.

Avadanlıqların iş vaxtından istifadəni xarakterizə etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

1) Təqvim-iş vaxtı fondundan istifadə əmsalı:

Bu əmsalı hesablamaq üçün avadanlığın faktiki (yararlı) iş vaxtı fondunu təqvim iş vaxtı fonduna bölmək lazımdır.

$$\Theta_t = F_{i.v.f} : T_{i.v.f}$$

2) Rejim-iş vaxtı fondundan istifadə əmsalı: Bu əmsal avadanlığın faktiki iş vaxtı fondunu rejim iş vaxtı fonduna bölməklə hesablanır:

$$\Theta_{r.f} = F_{i.v.f} : R_{i.v.f}$$

Bu əmsaldan istifadə etməklə avadanlıqların işinin nəticə göstəricilərinə texnoloji səbəblərə görə boşdayanmanın təsiri qiymətləndirilir.

3) Plan iş vaxtı fondundan istifadə əmsalı. Avadanlıqların faktiki iş vaxtı fondunun plan iş vaxtı fonduna nisbəti kimi hesablanır:

$$\Theta_{Pf} = F_{i.v.f} : P_{i.v.f}$$

2-ci və 3-cü göstəricilər brak məhsula görə avadanlıqların boş-boşuna və planlı təmirə görə vaxt itgisini qiymətləndirməyə imkan verir.

4) Təqvim iş vaxtı fondunun tərkibində boş dayanmaların (BD) xüsusi çəkisi boşdayanma vaxtının təqvim iş vaxtı fonduna nisbəti kimi hesablanır:

$$X\dot{C}_{b.d} = BD_v : T_{i.v.f}$$

Sənaye müəssisələrində avadanlıqlardan istifadənin səmərəliliyi, bir qayda olaraq, hər avadanlıq vahidinə yaxud avadanlıqların orta illik dəyərinin bir manatına düşən məhsul buraxılışı (fondverimi) ilə xarakterizə olunur. Avadanlıq vahidinə məhsulun miqdarını müəyyən etmək üçün pul və natural ifadədə istehsalın həcmi avadanlıqların orta siyahı sayına bölünür. Bu cür texniki-iqtisadi təhlil işləri yalnız eyni cinsli avadanlıqlardan istifadə edilən müəssisə və sexlərdə aparılır.

Avadanlıqları eynicinsli olmayan sənaye müəssisələrində onlardan səmərəli istifadə olunmasını müəyyən etmək üçün onların orta illik dəyərinin hər manatına düşən məhsul buraxılışı göstəricisindən istifadə edilir.

Avadanlıqların illik məhsuldarlığı onların müəyyən dövr ərzində işlədiyi günlərin, növbələrin və maşın-saatlarının miqdarından və vaxt vahidi- saat, növbə, gün ərzində istehsal etdiyi məhsulun miqdarından asılıdır.

İş vaxtının dəyişilməsinin məhsul buraxılışının həcminə təsirini müəyyən etmək üçün həqiqi iş vaxtının plan yaxud keçən ilin faktiki iş vaxtından kənarlaşma (+,-) miqdarını plan üzrə yaxud keçmiş ildə vaxt vahidi ərzində məhsul buraxılışı həcminə vurmaq lazımdır.

Vaxt vahidi ərzində buraxılan məhsulun miqdarının planının (keçən ilə) nisbətən dəyişməsinin məhsul istehsalının həcminə təsiri vaxt vahidi ərzində məhsul istehsalının faktiki və plan (keçən ildə faktiki) miqdarından kənarlaşmanı faktiki iş vaxtı miqdarına vurmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, avadanlıqların yüklənməsinin artırılması yalnız istehsalın avtomatlaşdırılması şəraitində mümkündür. İstehsalın fasiləsiz, müntəzəm və intensiv avtomatlaşdırılması canlı və maddiləşmiş əməkdən effektiv istifadə olunmasına imkan yaradır. Bu isə o deməkdir ki, istehsalın avtomatlaşdırılması canlı əməyin (hər vahidinin) keçmiş əməklə əvəzlənməsi nəticəsində keçmiş əməyin həcmi nisbi olaraq daim azaldır. Beləliklə, istehsalın avtomatlaşdırılması fondla silahlanmanın artım tempinə nisbətən əmək məhsuldarlığının üstün artım tempinin potensial imkanını yaradır. Bu isə o deməkdir ki, texnoloji mərhələnin düzgün təşkili nəticəsində əmək məhsuldarlığının artım tempi fondla silahlanmanın artım tempini ötüb keçir.

Aparılan təhlil göstərir ki, avtomatlaşdırmanın effektivliyinin 60-70 %-i avadanlıqlardan istifadə səviyyəsinin yüksəlməsinin, 15-20%-i məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsini, yaxud sabitliyinin, əldə edilməsinin 10-15%-i əmək ödənişinə qənaətin təmin olunmasının payına düşür. Təcrübə göstərir ki, çevik avtomatlaşdırılmış komplekslərdə avadanlıqların yüklənməsi iki dəfə artır, növbəlik əmsalı 2-yə çatır. Çevik avtomatlaşdırılmış bəzi istehsal sahələrində isə növbəlik əmsalı 3-ə yaxınlaşa bilər.

Avadanlıqların məhsuldarlığına istifadə olunan texnologiyaların mütərəqqiliyi, istehsalın təşkili və idarəedilməsinə müasir metodların tətbiqi, sənaye istehsal heyətinin ixtisas səviyyəsi və peşə verdişləri kimi əmək adamlarının maddi və mənəvi stimullaşdırılması, qanunvericilik dairəsində iqtisadi sanksiyaların tətbiqi və digər təsirini hesaba almaq mümkün olan və olmayan amillər də təsir göstərir.

Fondveriminin amilli sisteminin səbəb-nəticə əlaqələri dəterməşdirilmiş amilli modelinin bir neçə variantını qurmağa imkan verir. Onlardan ən sadəsi əsas istehsal fondların fondveriminin, əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin fondverimindən və aktiv hissənin xüsusi çəkisindən asılılığı $F_v = F_v^a \times F_{x,\zeta}^a$ modeli və həcmnin əsas istehsal fondlarının fondveriminin maşın və avadanlıqlarının fondverimindən, əsas istehsal fondlarının tərkibində onun aktiv hissəsinin xüsusi çəkisindən və aktiv hissəsinin tərkibində faktiki işləyən maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisindən asılılığı modeli hesab edilir. ($F_v = HIAF_v \times F_{x,\zeta}^a \times HIA_{x,\zeta}$)

Burada: F_v -əsas istehsal fondlarının fondverimini;

F_v^a -əsas istehsal fondların aktiv hissəsinin fondverimini;

$F_{x,\zeta}^a$ -əsas istehsal fondlarının tərkibində aktiv hissəsinin xüsusi çəkisini;

$HIAF_v$ -faktiki işlədilmiş avadanlıqların fondverimini;

$HIA_{x,\zeta}$ -faktiki işlədilmiş avadanlıqların aktiv əsas fondlarının tərkibindəki xüsusi çəkisini göstərir.

Göstərilən birinci və ikinci modelləri fondveriminin hesablanması üçün genişləndirmək yolu ilə almaq olar. Belə ki,:

$$1) F_v = \frac{MI}{F} \times \frac{F^a}{F} = \frac{15000}{4968} \times \frac{4968}{9106} = 2,315 \times 0,5456 = 1,263 \text{ mil. man.}$$

$$2) F_v = \frac{MI}{hIAD} \times \frac{hIAD}{F^w} \times \frac{F^a}{F} = \frac{11500}{3062,8} \times \frac{3062,8}{4968} \times \frac{4968}{9106} = 3,76 \times 0,6165 \times 0,5456 = 1,263 \text{ mln.man.}$$

Burada: MI -məhsul buraxılışını;

$hIAD$ -faktiki işlədilmiş avadanlıqların orta illik dəyərini;

F^a -aktiv əsas istehsal fondların orta illik dəyərini;

F -bütün əsas istehsal fondların orta illik dəyərini göstərir.

Amilli modelin belə genişliyi faktiki işlədilmiş avadanlıqların fondveriminə iş vaxtından istifadənin və avadanlıq vahidinin orta dəyərinin plana, keçmiş dövrlərə nisbətən dəyişməsinin təsirini öyrənməyə imkan verir.

Aşağıdakı 12.11 №-li cədvəldə verilən məlumatlara əsasən hesabat ilində faktiki işləyən avadanlıqların fondveriminin keçən ilə nisbətən dəyişməsinə amillərin təsirini hesablayaq.

1. Avadanlıqlardan istifadə rejimində növbəlik əmsalının yüksəlməsi.

$$\Delta HIAF_v = \Delta \Theta_n \times \Theta_v^0 \times I_G^0 \times N_U^0 \times D_s^0 \times \frac{1}{hIAD} = 0,1 \times 0,684 \times$$

$$305 \times 8 \times 0,107 = \frac{1}{98,8} = 0,1808 \text{ man. artmışdır.}$$

2) Avadanlıqların yüklənməsinin aşağı düşməsi nəticəsində faktiki işlədilmiş avadanlıqların (növbə ərzində iş vaxtından istifadənin effektivliyi).

$$\Delta HIAF_v = \Delta \Theta_v \times \Theta_n^1 \times I_G^0 \times N_U^0 \times D_s^0 \times \frac{1}{hIAD} = +0,014 \times 2,18$$

x

$$\times 305 \times 8 \times 0,107 \times \frac{1}{98,8} = 0,0806 \text{ man. azalmışdır.}$$

3) Bir avadanlığın orta saatlıq hasilatının aşağı düşməsi nəticəsində faktiki işlədilmiş avadanlıqların fondverimi.

$$\Delta HIAF_v = \Delta D_s \times \Theta_v^1 \times \Theta_n^1 \times I_G^0 \times N_U^0 \times \frac{1}{hIAD} = -0,003 \times 0,698$$

$$\times 2,18 \times 305 \times 8 \times \frac{1}{98,8} = -0,1128 \text{ man. azalmışdır.}$$

4) Bir ədəd avadanlığın orta dəyərinin dəyişməsi nəticə-

sində həqiqi işləmiş avadanlıqların fondveriminin dəyişməsi;

$$\Delta HIAF_v = \Delta \frac{1}{NIAD} \times \Theta_Y^1 \times \Theta_n^1 \times I_G^0 \times N_U^0 \times D_S^1 = \left(\frac{1}{106,5} - \frac{1}{98,8} \right)$$

x 0,698 x 2,18 x 305 x 8 x 0,104 = -0,2914 man. azalmışdır.

Bütün amillərin təsirinin cəmi: $\Delta HIAF_v = (\Delta 0,1808) + (0,0806) - (0,1128) - (0,2914) = -0,143$ man.

Yaxud balans bərabərliyi $3,617 - 3,76 = (+0,1808) + (+0,0806) + (-0,1128) + (-0,2914)$;

-0,143 man. = -0,143 man. Deməli, hesablamalar düzdür.

Hesablamalardan aydın olur ki, avadanlıqların yüklənməsi və növbəlik əmsallarının yüksəlməsi iş vaxtı itgisinin, yəni bütün gün və növbə daxili boşdayanmaların azalmasını sübut edir ki, bu da avadanlıqların fondveriminin dəyişilməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Avadanlıqların yüklənməsi səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində faktiki işlənən avadanlıqların fondverimi 0,2614 manat (0,1808-0,0806) artmışdır.

Cədvəl 12.11

Avadanlıqlardan istifadənin təhlili.

	Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma	Hesabat ilində keçən ilə nisbətən
1	Məhsul buraxılışı mln.man (MI)	11500	12353	+853	107,4
2	Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri mln. man. (F)	9106	9388	+282	103,1
3	Əsas istehsal fondlarının tərkibində aktiv əsas istehsal fondları mln.man. (Fa)	4968	5199	+231	104,6
4	Faktiki işlənən avadanlıqların orta illik dəyəri mil man. (HIAĐ)	3062,8	3416	+353,2	111,5
5	Əsas istehsal fondların tərkibində aktiv əsas fondların xüsusi çəkisi, %-lə (Fa F=Afxc)	54,56	55,38	+0,82	101,5
6	Faktiki işlənən avadanlıqların aktiv əsas istehsal fondların tərkibindəki xüsusi çəkisi, % FIA: Fa=FIAxc	61,65	65,70	+4,05	105,5
7	Faktiki işlənən avadanlıq vahidinin sayı, əd. (QHIA)	31	32	+1	103,2
8	Faktiki işlənən avadanlıq vahidinin orta dəyəri, mln.man. (FIAD)	98,8	106,75	+7,95	108,0
9	İş günlərinin sayı (IG)	305	305		
10	İşlənmiş avadanlıq-növbələrin miqdarı (IdN), növbə	19654	21184	+1530	107,8
11	Cəmi işlənmiş maşın-saat, min. (Cds)	157,2	170,2	+13	108,3
12	Növbəlik əmsali (Ən)	2,08	2,18	+0,10	104,8
13	Bir maşın-saat hesabı ilə məhsul buraxılışı, mln.man. (Dsl)	0,0731	0,0726	-0,05	99,3
14	Bir novbənin uzunluğu (Nu), saatla	8	8		
15	Növbə ərzində avadanlığın yüklənmə əmsali (Əy) (set9 x set12 x set14 x set16)	0,684	0,698	+0,014	102
16	Avadanlıqların faydalı iş vaxtı, (AFIV) (set9 x set12 x set14 x set16) maşın- saat	3471,4	3712,8	+241,4	107,6
17	Faktiki işlənən bir maşın-saatda məhsul buraxılışı (Dsl) (set1 set7 set16) mln. man.	0,107	0,104	-0,003	97,2
18	Faktiki işlənən avadanlıqların fondverimi, (14) (HIAFv) man	3,76	3,617	-0,143	96,2

19	Əsas fondların fondverimi (1:2)	1,263	1,316	+0,053	104,2
20	Bir avadanlıqdan orta hesabla məhsul bur. mil.man.	307,97	386,03	15,06	104,06
21	Ekstensiv yüklənmə əmsali	12,284	13,559	+1,275	1,04
22	İntensiv yüklənmə əmsali	0,107	0,104	-0,003	0,972
23	İntegral yüklənmə əmsali	1,314	1,410	+0,096	1,078
24	Əsas fondların aktiv hissəsinin fondverimi	2,315	2,376	+0,061	102,6

Avadanlıqların fondveriminə orta saatlıq hasilatının aşağı düşməsi və avadanlıq vahidinin orta dəyərinin artması mənfi təsir göstərmişdir. İkinci amil avadanlıqların daha məhsuldar və daha bahalıları ilə əvəz olunması və təzələnməsi nəticəsində onların orta dəyərinin dəyişilməsini göstərir. Lakin onların orta saatlıq hasilatının aşağı düşməsi isə avadanlığın məhsuldarlığının onun qiymətinə uyğun olmamasını (qiymətlərin məhsuldarlığa nisbətən üstün artımı), yaxud da avadanlıqların istismarı mərhələsində hasilat normalarının gözlənilməsini göstərir.

Eyni cins qrupuna aid avadanlıqlardan ekstensiv və intensiv istifadənin və onların sayının dəyişilməsi hesabına məhsul buraxılışının həcmnin dəyişilməsi aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$1) M_i = A_{M_i} \times G_i \times \Theta N_i \times N_{u_i} \times M_{iSist}$$

Burada: M_i -məhsul istehsalını;

A_{M_i} - i avadanlığının sayını;

G_i - i avadanlıq vahidinin işlədiyi günlərin sayını;

ΘN_i - i avadanlığının işinin növbəlilik əmsalını;

N_{u_i} -növbənin orta uzunluğu (saat);

M_{iSist} - i avadanlığı ilə bir maşın-saatda məhsul hasilatını göstərir.

Bu amillərin təsiri zəncirvari yerdəyişmə və mütləq və nisbi fərq üsullarından istifadə etməklə hesablanır.

Göstərilən amillərin məhsul istehsalının həcminə təsirinin zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablanması metodikasını nəzərdən keçirək.

Hesablamalar:

$$1) M_{i_k} = A_{M_k} \times G_k \times \Theta N_k \times N_{u_k} \times M_{iST_k} = 31 \times 305 \times 2,08 \times 8 \times 0,0731 = 11500 \text{ mil.man.}$$

$$2) M_{iHES1} = A_{M_F} \times G_k \times \Theta N_k \times N_{u_k} \times M_{iST_k} = 32 \times 305 \times 2,08 \times 8 \times 0,0731 =$$

$$11870 \text{ mil.man.}$$

$$3) M_{\text{HES2}} = AM_F \times IG_F \times \Theta N_k \times NU_k \times MS_{\text{IST. k}} = 32 \times 305 \times 2,08 \times 8 \times 0,0731 = 11870 \text{ mil.man}$$

$$4) M_{\text{HES3}} = AM_F \times IG_F \times \Theta N_F \times NU_k \times MS_{\text{IST. k}} = 32 \times 305 \times 2,18 \times 8 \times 0,0731 = 12440 \text{ mil.man.}$$

$$5) M_{\text{HES4}} = AM_F \times IG_F \times \Theta N_F \times NU_F \times MS_{\text{IST. k}} = 32 \times 305 \times 2,18 \times 8 \times 0,0731 = 12440 \text{ mil.man.}$$

$$6) M_F = AM_F \times IG_F \times \Theta N_F \times NU_F \times MS_{\text{IST. f}} = 32 \times 305 \times 2,18 \times 8 \times 0,07257 = 12353 \text{ mil. man.}$$

Beləliklə, hesablamardan aydın olur ki, avadanlıqların sayının artmasının təsiri nəticəsində məhsul istehsalının həcmi 370 (11870-11500) milyon manat artmış, avadanlıqların işlədiyi günlərin miqdarı dəyişilmədiyi üçün məhsul buraxılışının həcmində kənarlaşma olmamış (11870-11870=0), avadanlıqların işinin növbəlilik əmsalının 0,1 saat artması nəticəsində məhsul buraxılışının həcmi 570 milyon manat çoxalmış (12440-11870), növbənin orta uzunluğu dəyişilmədiyinə görə məhsul buraxılışının həcmi dəyişilməmiş (12440-12440=0), avadanlığın bir maşın-saatı hesabı ilə məhsul hasilatının azalmasının təsiri nəticəsində məhsul buraxılışının həcmi 87 (12353-12440) milyon manat azalmışdır. Bütün amillərin təsiri nəticəsində hesabat ilində məhsul buraxılışının həcmi keçən ilə nisbətən 853 milyon manat (370+0+0+570-87) artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hesablamalar mütləq fərq üsulu metodikası ilə aparıldıqda da eyni nəticələr alınır. Amilli təhlilin nəticələri göstərir ki, hesabat ilində keçən ilə nisbətən məhsul buraxılışının həcmi yalnız avadanlıqların miqdarının artması və avadanlıqların işinin növbəlilik əmsalının yüksəlməsi hesabına 940 milyon manat (370+570) artmış, normadan artıq bütün gün və növbə daxili boşdayanmalar hesabına isə 87 milyon manat azalmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, hesabat ilində orta hesabla bir avadanlıqla ildə istehsal olunmuş məhsulun faktiki həcmi keçən ilə nisbətən 15,06 milyon manat çox olmuşdur. Bununla yanaşı həmin dövrdə iş vaxtından istifadə 241,4 maşın-saat artmış və bir maşın-saatda məhsul istehsalı 14 min manat çox olmuşdur. Beləliklə, həcmi birinci amilin təsiri nəticəsində 26,06 (241,4 x 0,107) milyon manat artmış, ikinci amilin təsiri nəticəsində isə (-0,003

x3712,8) 11,0 milyon manat azalmışdır. Nəticədə müəssisə üzrə bir avadanlığın orta məhsuldarlığı 15,06 milyon manat və ya 4,06% ($15,06:370,97 \times 100$) çox olmuşdur.

İstehsal avadanlıqlarından istifadə edilməsini daha düzgün qiymətləndirmək üçün ümumiləşdirici göstəricilərlə yanaşı, fərdi göstəricilərdən də istifadə etmək lazımdır. Belə fərdi göstəricilərə intensiv, ekstensiv və inteqral istifadə əmsallarını aid etmək olar.

Avadanlıqların iş vaxtından istifadə göstəriciləri avadanlıqlardan ekstensiv istifadə formasını xarakterizə edir. Avadanlıqlardan intensiv istifadə bir maşın-saatda məhsul buraxılışının miqdarı ilə xarakterizə olunur. Deməli, avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalı onlardan nə dərəcədə məhsuldar istifadə olunmasını, ekstensiv istifadə əmsalı isə vaxta görə istifadə dərəcəsini göstərir. İnteqral istifadə əmsalı ekstensiv və intensiv istifadəni nəzərə almaqla avadanlıqlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edir. Ekstensiv və intensiv istifadə əmsallarının hasili avadanlıqlardan inteqral istifadə əmsalını göstərir.

Qeyd edilən əmsalları təhlil etməzdən öncə avadanlıqların intensiv, ekstensiv və inteqral yüklənməsi əmsallarını hesablamaq tələb olunur.

Avadanlıqların işinin intensivlik göstəricisi onların intensiv yüklənməsi əmsalıdır. Avadanlıqların intensiv yüklənməsi dedikdə, orta hesabla bir maşın-saatda məhsul buraxılışı başa düşülür. Təhlil apardığımız müəssisədə avadanlıqların yüklənmə əmsalı ötən ildə 0,107, hesabat ilində 0,104 olmuşdur.

Avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalını hesablamaq üçün bir maşın-saat ərzində faktiki istehsal olunmuş məhsulun həcmi planda nəzərdə tutulmuş ötən ildə faktiki məhsulun həcminə (ötən illə müqayisədə isə ötən ildə faktiki həcminə) bölmək lazımdır. Təhlil apardığımız müəssisədə avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi 0,972-yə ($0,107:0,104$), yaxud 97,2%-ə bərabər olmuşdur. Alınmış əmsal vahidə bərabər olduqda avadanlığın gücündən tam istifadəni, vahiddən yüksək olduqda isə daha məhsuldar istifadə olunduğunu xarakterizə edir. Bir maşın-saatda istehsal olunmuş məhsulun miqdarını hesablamaq üçün buraxılan məhsulun həcmi cəmi işlənmiş maşın-saatlarının miqdarına bölmək lazımdır.

Avadanlıqların ekstensiv yüklənməsi əmsalı faydalı iş vax-

tını təqvim iş vaxtına bölüb, alınmış nəticəni avadanlıqların sayına vurmaqla müəyyən edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə avadanlıqların ekstensiv yüklənmə əmsali keçən ildə 12,284-ə, hesabat ilində 13,559-a bərabər olmuşdur.

$$\Theta_{EK}^0 = \frac{3471,4}{365\text{ç}24} \times 31 = 0,396 \times 31 = 12,284$$

$$\Theta_{EK}^1 = \frac{3712,8}{365\text{ç}24} \times 32 = 0,424 \times 32 = 13,559$$

Avadanlıqlardan ekstensiv istifadə əmsalının hesablaması üçün avadanlıqların işləmiş olduğu maşın-saatların faktiki miqdarını plan, yaxud ötən ilin faktiki məlumatına bölmək lazımdır. Təhlil apardığımız müəssisədə avadanlıqlardan ekstensiv istifadə əmsali 1,040-ə (13,559:12,284) bərabər olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, müəssisədə hesabat ilində avadanlıqların faktiki iş vaxtından keçən ilə nisbətən səmərəli istifadə edilmişdir.

Avadanlıqlardan inteqral istifadə əmsali intensiv və ekstensiv istifadə əmsalının hasili kimi hesablanır.

Hesablamalardan aydın olur ki, avadanlıqların inteqral yüklənmə əmsali keçən ildə 1,314-ə (12,284 × 0,107), hesabat ilində 1,410-ə (13,559 × 0,104) bərabər olmuşdur. Avadanlıqlardan inteqral istifadə əmsali isə 1,073-ə (1,410:1,314) bərabər olmuşdur.

İstehsal avadanlıqlarından istifadənin inteqral göstəricisi onların ekstensiv yüklənməsi göstəricisinin yüksəlməsi və bunun əksinə olaraq intensiv yüklənməsi göstəricisinin aşağı düşməsi nəticəsində artmışdır. Intensiv yüklənmə əmsalının aşağı düşməsi əlavə istehsal güclərini işə salmadan və yeni kapital qoyuluşları aparılmadan məhsul buraxılışını artırmaq üçün müəssisədə istifadə olunmamış imkanların mövcudluğunu sübut edir. Bu əmsal istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsini optimallaşdırmaq və istehsalda zəif yerlərini ləğv etmək yolu ilə də yüksəltmək olar.

12.7. Müəssisənin istehsal sahələri və güclərindən istifadənin təhlili

Təsərrüfatçılığın son nəticələri müəssisənin maddi-texniki bazasının səviyyəsindən, onun istehsal potensialından istifadə dərəcəsindən, xüsusilə də məhsul istehsalı satışının həcmi və maya dəyərindən, alınan mənfəətin həcmindən, istehsalın rentabilliyindən, maliyyə vəziyyətindən və s. asılıdır.

Əgər müəssisənin istehsal gücü kifayət qədər tam istifadə olunmursa, bu son nəticədə ümumi xərclərin tərkibində daimi xərclərin payının artmasına, məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinə, mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə də təhlil prosesində müəssisənin istehsal gücündə hansı dəyişikliklərin baş verməsi, ondan nə dərəcədə tam istifadə olunması, bunun maya dəyərinə, mənfəətə, rentabilliyə, satışın zərərsiz həcmə, müəssisənin təhlükəsizlik zonasına və digər göstəricilərə necə təsir göstərməsi müəyyən edilməlidir.

Təhlil üçün BM-saylı «İstehsal gücləri balansı», «Məhsul üzrə hesabat», «Məsrəflər haqqında hesabat», 2-saylı «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat»larda verilən məlumatlar bu məqsədlə aparılan təhlil üçün informasiya mənbələridir. İstehsal gücündən istifadə göstəricisi fondverimi, fondtutumu və istehsal sahəsindən istifadə göstəricisi kimi əsas istehsal fondlarından faydalı istifadənin mühüm ümumiləşdirici göstəricisi hesab olunur.

Müəssisənin istehsal gücü dedikdə, istehsalın əldə olunmuş mütərəqqi texnoloji və texniki səviyyəsində mövcud istehsal resurslarının real həcmə uyğun olaraq maksimum həcmdə nəzərdə tutulan nomenklatura və çeşiddə məhsul buraxılışının potensialı imkan nəzərdə tutulur. İstehsal gücü adam-saatla, maşın saatla ifadə oluna bilər, yaxud da məhsul buraxılışının həcmi natural və ya dəyər ifadəsi ilə ifadə oluna bilər. Müəssisənin istehsal gücü daimi ola bilməz. O istehsalın texniki, texnoloji, təşkilinin və habelə müəssisənin strategiyasının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı daimi olaraq dəyişir.

Müəssisənin istehsal gücü avadanlıqların, aqreqların, qurğuların və istehsal sahələrinin, məmulatın əmək tutumunun texniki hasilat normalarına, yaxud layihə göstəricilərinə, habelə

mütərəqqi texnologiyanın tətbiq edilməsi, əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi nəzərə alınmaqla, xammaldan məhsul çıxımı normasına əsasən hesablanır.

İstehsal gücündən biznes-planın müəyyən edilməsində bir ölçü kimi istifadə olunur və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, texniki inkişaf və əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin yüksəlməsi, mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi, işçilərin texniki mədəniyyətinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir.

İstehsal gücündən istifadə səviyyəsi aşağıdakı əmsallarla xarakterizə edilir:

$$\text{Ümumi əmsal} = \frac{\text{məhsul istehsalının həcmi}}{\text{müəssisənin orta illik istehsal gücü}}$$

$$\text{İntensiv yüklənmə əmsali} = \frac{\text{orta sutkalıq məhsul buraxılışı}}{\text{orta sutkalıq istehsal gücü}}$$

$$\text{Ekstensiv yüklənmə əmsali} = \frac{\text{faktiki yaxud, plan iş vaxtı fondu}}{\text{istehsal gücü müəyyən edilərkən hesablanmış vaxtı fondu}}$$

Təhlil prosesində bu göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilmə səviyyəsi və onların dəyişilməsi səbəbləri, həmçinin, yeni güclərin işə salınması, istehsalın texniki cəhətdən yenidən qurulması, istehsal gücünün ixtisar olunması dinamikası öyrənilir.

İstehsal gücünün dəyişilməsi və hesabat dövründə bu dəyişiklərin hansı amillərin təsiri nəticəsində baş verməsi «İstehsalın gücünün hesabat balansı» məlumatlarına əsasən həm natural ifadədə, həm də müqayisəyə gələn qiymətlərlə buraxılan məhsulların növləri üzrə, habelə bütövlükdə istehsal üzrə müəyyən etmək olar. İstehsal gücü balansı aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablanır.

$$IG_{i.a.x.} = IG_{i.əv} + IG_t + IG_r + IG_{t.t.t} + \Delta IG_{\zeta} - IG_i;$$

Burada: $IG_{i.a.x.}$ və $IG_{i.əv}$ - müvafiq olaraq ilin axırına və ilin əvvəlinə istehsal gücünü;

IG_t - yeni tikinti və mövcud müəssisənin genişləndirilməsi hesabına yeni istehsal gücünün istifadəyə verilməsini;

IG_r - mövcud müəssisənin yenidən qurulması nəticəsində istehsal gücünün artmasını;

$IG_{t.t.t}$ - mövcud müəssisənin texniki silahlanması (yenidən) və təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində istehsal gücünün artımını;

ΔIG_{ζ} - müxtəlif əməktutumlu məhsulların çeşidləri və nomenklaturasının dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq istehsal gücünün dəyişilməsini;

IG_i - maşın və avadanlıqların və digər resursların istehsaldan çıxması hesabına istehsal gücünün azalmasını göstərir.

Aşağıdakı cədvəldə verilən məlumatları əsasında təhlil apardığımız müəssisədə istehsal gücündən istifadəni təhlil edək.

Cədvəl 12.12

Müəssisənin istehsal gücündən istifadənin təhlili.

	Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma: ±	
				məbləği	faizi
1	Məhsul buraxılışı, mln. man.	96000	100800	+4800	+5,0
2	İstehsal gücü, mln. man.	100.000	120.000	+20.000	+20,0
3	İstehsal gücünün artımı, mln. man:				
a	Yeni sexin işə salınması hesabına		15000	+15000	+15,0
b	Müəssisənin yenidən qurulması hesabına		2200	+2200	+2,2
v	Təşkilati-texniki tədbirlər hesabına		2800	+2800	+2,8
4	İstehsal gücündən istifadə səviyyəsi, %-lə	98,0	84		-14,0

Cədvəldən göründüyü kimi müəssisənin istehsal gücü hesabat ilində yeni sexin işə salınması, nəzərdə tutulan yenidən qurulma və təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabına 20% (20.000:100.000 x100) artmışdır. Lakin ondan istifadə olunması keçən ilə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə, yəni 14,0% aşağı düşmüşdür. Hesablamalar göstərir ki, hesabat ilində müəssisənin istehsal gücü ehtiyatı 16% (84-100) təşkil edir. Bu o deməkdir ki, hesabat ilində müəssisənin mövcud istehsal gücünün 16%-dən istifadə edilməmişdir. Bununla yanaşı müəssisənin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə gözlənilməyən qısamüddətli çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün planda 5% ehtiyat gücü nəzərdə tutulur. Buradan aydın olur ki, müəssisədə yaradılmış istehsal potensialından kifayət qədər tam istifadə edilmir. Bunun başlıca səbəbləri texnoloji avadanlıqların təmirinə plandan artıq

vaxt sərf olunması, elektrik enerjisinin, xammalın çatışmaması üzündən plandan artıq bütün gün və növbədaxili boşdayanmaların baş verməsi və istehsalın təşkilinin kifayət dərəcədə yüksək olmamasıdır.

İstehsal gücündən faktiki istifadə əmsalını plan və keçən ilin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə etməklə istehsal gücündən istifadə olunma üzrə kənarlaşmalar dərəcəsini və bunların səbəbləri müəyyən edilir. İstehsal gücündən istifadə əmsalının səviyyəsinin aşağı düşməsi əlavə istehsal gücünü işə salmadan, yeni investisiya qoyuluşlarını cəlb etmədən müəssisədə məhsul buraxılışının həcmnin artırılması üçün istifadə olunmamış ehtiyat mənbələrinin olmasını göstərir.

Avadanlıqların boşdayanması hallarının azaldılması, istehsal prosesinin xammal və materiallarla, elektrik enerjisi, su, buxar və i.a. kənar müəssisələrin xidmətləri ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, layihə gücünə çatdırılmamış sexlərin istehsal gücündən istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması, iş vaxtı itgilərinin azaldılması, növbəlik əmsalının yüksəldilməsi, istehsalda geri qalan sahələrin ləğv edilməsi yolu ilə istehsal gücündən istifadə edilməsinin orta illik əmsalının səviyyəsini yüksəltmək olar.

İstehsal gücündən istifadə əmsalı yalnız ümumilikdə müəssisə üzrə deyil, həm də onun ayrı-ayrı istehsal sahələri və sexləri üzrə də müəyyən edilir, habelə əsas və əlavə məhsula görə də hesablanır.

Təhlil prosesində müəssisənin geridə qalma hallarını aradan qaldırmaq məqsədilə geri qalan sexlərdə istehsal gücündən istifadənin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəssisənin qabaqcıl sexlərinin, aqreqatlarının, avadanlıqlarının, sahələrinin məhsul buraxma qabiliyyətini müəyyən etmək üçün bağlılıq əmsalı hesablanır. Bu əmsal aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\Theta_b = \frac{M}{M_1 \cdot IB}$$

Burada: Θ_b - bağlılıq əmsalını;

$M-M_1$ -müqayisə olunan sexlərin, avadanlıqların gücünü və onlar arasındakı fərqlə bağlılıq əmsalını (qəbul edilmiş ölçü vahidi ilə);

İB-ikinci sexdə məhsul buraxılışı üçün birinci sexdə bir avadanlığa material xərcini göstərir.

Təhlilin bu metodikasını əyani olaraq aşağıdakı misalla nəzərdən keçirək: Fərz edək ki, müəssisənin mexaniki sexinin istehsal gücü (M_1) 24 avadanlıq, tökmə sexininki (M) 35 ton, bir avadanlıq üçün tökmə materialı məsrəfi 1,5 tondur. Bu göstəricilərə əsasən tökmə sexi üçün bağlılıq əmsalı $\Theta_b=0,94$ -ə bərabər olacaqdır ($35:24 \times 1,5$). Bu əmsalın 0,94-ə bərabərliyi tökmə sexinin geridə qalan sexləri üçün nümunədir.

Təcrübədə istehsal gücü tez-tez istehsalın artımını limitləşdirən avadanlıqlara görə görə hesablanılır. Bu da növbəlik və avadanlıqların yüklənmə əmsallarının səviyyəsinin aşağı düşməsinə, maddi-texniki təminatda ahəngdarlığın pozulmasına və digər təşkilati qüsurlara gətirib çıxarır ki, nəticədə bəzi növlərdə məhsulların istehsalında istehsal gücündən istifadə əmsalı 90 və daha yüksək faizə çatır. Lakin, istehsal gücündən istifadə edilməsi əmsalının yüksəldilməsi üçün bu heç də bütün imkanların tükəndiyini göstərmir. Tədqiqatlar göstərir ki, yeni istifadəyə verilmiş müəssisənin, sexin, aqreqatın layihə gücünün mənimlənməsi müddətlərinin qısaldılması istehsal gücündən istifadə əmsalının yüksəldilməsi üçün mühüm ehtiyat hesab olunur.

Əsas fondların passiv hissəsindən istifadə dərəcəsini təyin etmək üçün istehsal sahəsinin bir m^2 -dən məhsul çıxımı göstəricisi hesablanılır. Bu göstərici müəssisənin istehsal gücündən istifadəni müəyyən dərəcədə tamamlayır. Bu göstəricinin səviyyəsinin yüksəlməsi məhsul buraxılışının artmasına və onun maya dəyərinin aşağı düşməsinə imkan verir.

İstehsal sahəsinin bir m^2 -nə düşən məhsulun həcmi hesablamaq üçün istehsal olunan əmtəəlik məhsulun həcmi müəssisənin istehsal sahələrinin miqdarına (m^2 -nə), o, cümlədən sexlərin (m^2 -nə) sahəsinin miqdarına bölmək lazımdır.

Təhlil apardığımız müəssisənin istehsal sahələrindən nə dərəcə səmərəli istifadə olunmasını aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə müəyyən edək.

Müəssisənin istehsal sahələrindən istifadənin təhlili.

	Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənar- laşma, ±
1	Əmtəəlik məhsul buraxılışının həcmi, mln.man.	96000	100800	+4800
2	Ümumi istehsal sahəsi, m ²	5000	5400	+400
a	O cümlədən: istehsal sexlərin sahəsi, m ²	4500	4914	+414
3	Ümumi istehsal sahəsinin tərkibində sexlərin sahəsinin xüsusi çəkisi, %	0,90	0,91	+0,01
4	İstehsal sahəsinin bir m ² -i hesabı ilə məhsul buraxılışı, mln. man.	19,2	18,66	-0,54
5	O, cümlədən sexlərin sahəsinin bir m ² -i hesabı ilə məhsul buraxılışı, mln.man	21,33	20,51	-0,79

Məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə məhsul buraxılışının həcmi hesabat ilində keçən ilə nisbətən 4800 milyon manat artmışdır. Bu artım aşağıdakı amillərin hesabına olmuşdur.

1.Müəssisənin istehsal sahəsinin dəyişməsi. Bu amillənin təsiri hesabına məhsul buraxılışının həcmi 7679 milyon ($\Delta MB = (5400 - 5000) \times 0,9 \times 21,33 = +7679$) manat artmışdır.

2.Ümumi istehsal sahəsinin tərkibində sexlərin sahəsinin xüsusi çəkisinin artması. Bu amilin təsiri nəticəsində hesabat ilində keçən ilə nisbətən məhsul buraxılışının həcmi 1152,0 milyon manat ($\Delta MB = 5400 \times (0,91 - 0,90) \times 21,33 = +1152$) artmışdır.

3. Sexlərin sahəsinin bir m² düşən məhsul buraxılışının azalması. Bu amilin təsiri nəticəsində hesabat ilində məhsul buraxılışının həcmi keçən ilə nisbətən 4031 milyon manat ($\Delta MB = 5400 \times 0,91 \times (20,5128 - 21,3333) = -4031$) azalmışdır.

Bütün amillərin təsirinin cəmi $(+1152) + (+7679) + (-4031) = +4800$ mln. man. yaxud balans bərabərliyi: $100800 - 96000 = (+1152) + (+7679) + (-4031)$; $+4800$ mln. man. = $+4800$ mln man. Deməli, hesablamalar düzdür. Beləliklə, buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, müəssisə həm maşın və avadanlıqlardan, həm də istehsal sahələrindən (fondların passiv hissəsindən də) kifayət qədər tam istifadə edə bilməmişdir. İstehsalın artımı ekstensiv amillərin hesabına olmuşdur.

İstehsal gücündən tam istifadə olunmaması məhsul buraxılışının həcmi azalmasına, məhsul vahidinə daha çox daimi

xərclər düşdüyünə görə onun maya dəyərinin artmasına gətirib çıxarır.

Hesabat ilində keçən ilə nisbətən istehsal gücündən 14% az istifadə edilməsi nəticəsində maşın və avadanlıqların saxlanması xərclərinə 879 milyon manat ($6277 \times 14:100$) məbləğində nisbi artıq xərcə yol verilmiş, mənfəət məbləği isə müvafiq məbləqədə azalmışdır.

Daimi xərclərin artması hesabına satışın zərərsizlik həcmi-nin necə dəyişməsinə müəyyən etmək üçün onun artım məbləğini pul gəlirlərinin tərkibində marjinal gəlirlərin payına (xüsusi çəkisi-nə) bölmək lazımdır.

Tədqiqat göstərir ki, təhlil apardığımız müəssisədə he-sabat ilində məhsul satışından pul gəliri (ƏDV və aksizlər çı-xılmaqla) 99935 milyon manat, marjinal gəliri 45786 milyon ma-nat, pul gəlirinin tərkibində marjinal gəlirin payı isə 45,82% ($45786:99935 \times 100$) olmuşdur.

Beləliklə, hesablamalar göstərir ki, daimi xərclərin artması he-sabına satışın zərərsizlik həcmi 1918 milyon manat dəyişmişdir.

$$\Delta T = \frac{\Delta cWs .\text{ç.}}{caf .\text{ç.ç.}} = \frac{879}{45,82} \times 100 = 1918 \text{ milyon manat}$$

Deməli, bu amil hesabına müəssisənin zərərsizlik zonası 1,92% aşağı düşmüşdür.

$$\Delta ZZ = \frac{\Delta T}{PK_f} \times 100 = \frac{1918}{99935} \times 100 = 1,92\%$$

Beləliklə, aparılan hesablamaların nəticələrinə əsasla-naraq demək olar ki, təhlil aparılan müəssisədə yaradılmış is-tehsal potensialından daha tam istifadə olunması məqsədilə kon-kret tədbirlər işlənilib hazırlanmalıdır. Belə tədbirlərdən biri müəssi-sənin marketing fəaliyyətindən asılı olaraq profilinə uyğun məh-sula sifariş portfelinin formalaşdırılmasıdır.

12.8 Qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin effektivliyinin təhlili

Burada təhlilin mahiyyəti, onun obyektləri, qeyri-maddi ak-tivlərin həcmnin, dinamikasının, daxil olma mənbələrinin, hüquqi müdafiə dərəcəsinin, faydalı istifadə müddətlərinin və növləri üzrə onların vəziyyəti və strukturunun təhlili, qeyri-maddi aktivlərdən

istifadənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri öyrənilir.

Müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinə təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə edilən, gəlir gətirən yeni texnologiya və texniki qərarlar, torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqları, patentlər, lisenziyalar, ticarət markaları və əmtəə nişanları, «Nou-hau», EHM-lar üçün proqram məhsulları, inhisar və imtiyaz hüquqları, təşkilati xərclər aiddir. Qeyri-maddi aktivlərə investisiya qoyuluşları onların tətbiqi nəticəsində müəssisənin aldığı əlavə mənfəət hesabına və amortizasiya ayırmaları hesabına müəyyən müddət ərzində ödənilir. Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə müəssisənin kapitalının ümumi məbləğində qeyri-maddi aktivlərin həcmi və payı artır. Eyni zamanda intellektual fəaliyyətin nəticələrinə müəssisənin müstəsna istifadə hüquqları hesabına müəssisənin gəlirliyinin yüksəlməsinə iqtisadi maraq artır. Buna görə də qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin effektivliyinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyri-maddi aktivlərin təhlili obyektləri aşağıdakılardır:

- a) qeyri-maddi aktivlərin həcmi və dinamikası;
- b) qeyri-maddi aktivlərin növləri üzrə vəziyyəti və strukturu, faydalı istifadə müddətləri, əmələ gəlmə mənbələri, hüquqi müdafiəsi;
- c) qeyri-maddi aktivlərin gəlirliyi və dövrüyyəsi;
- d) qeyri-maddi aktivlərin likvidliyi və həmin növ aktivlərə kapital qoyuluşuna risk dərəcəsi.

Qeyri-maddi aktivlərin strukturu və dinamikasının təhlilini müəssisənin 1-saylı «Mühasibat balansı» və ona əlavə edilən 5№-li hesabat formasının məlumatlarından istifadə etməklə aparmaq olar.

Cədvəl 12.14

Qeyri-maddi aktivlərin həcmi, dinamikası və strukturunun təhlili

Qeyri-maddi aktivlərin növləri		Məbləq, mln.man.			Struktur, %-lə		
		keçən ildə	hesabat ilində	keçərli, %	keçən ildə	hesabat ilində	keçərli, %
1	İxtiralar və digər buna oxşar obyektlərin intellektual mülkiyyət hüquqları	2475	2370	-105	77,3	74,1	-3,2
2	Təbii və başqa ehtiyatlardan istifadə hüquqları	220	220		6,9	6,9	
3	Təşkilatçılıq xərcləri	435	500	+65	13,6	15,6	+2,0
4	Müəssisənin işgüzar fəaliyyəti						
5	Sair	70	110	+40	2,2	3,4	+1,2
	Yekunu	3200	3200		100,0	100,0	

Məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə qeyri-maddi aktivlərin tərkibində intellektual məhsulların (patentlər, müəllif hüququ, EHM-r üçün proqramlar) mütləq həcmi və nisbi payının hesabat ilində keçən ilə nisbətən azalmasına baxmayaraq onun strukturunda əsas yer tutur. Belə ki, onlar qeyri-maddi aktivlərin tərkibində keçən ildə 77,3%, hesabat ilində 74,1% təşkil etmişdir. Hesabat ilində həmin növ aktivlərə investisiya qoyuluşlarının olmaması üzündən müəssisənin işgüzar aktivliyi aşağı düşmüşdür.

Təhlil zamanı daxilolma mənbələri üzrə, yəni dövlət orqanlarının maddi yardımı, təsisçilər tərəfindən ödəmələr kimi, digər əmlakla mübadilə yolu ilə alınmış, hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz alınmış qeyri-maddi aktivlərin tərkibinin öyrənilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Təhlil aparılan müəssisədə bütün qeyri-maddi aktivlər müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına əldə edilmişdir.

Müdafiə hüququ dərəcəsinə görə qeyri-maddi aktivləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- a) Müəlliflik hüququnun müdafiəsi;
- b) İxtiraya görə patentlər;
- c) Faydalı modelə görə şəhadətnamələr;
- d) Qeydə alınmış lisenziyalar;
- e) Sənaye nümunəli patentlər;
- f) Əmtəə nişanələrinə şəhadətnamələr;
- g) Proqram məhsulların rəsmi qeydə alınmasına dair şəhadətnamələr;
- h) Malların əmələ gəlmə yerləri adından istifadə olunması şəhadətnamələri.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində müdafiə dərəcəsinə görə qeyri-maddi aktivlərin strukturunda xeyli dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, qeyri-maddi aktivlərin tərkibində lisenziyaların, patentlərin, müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi dərəcəsinin payı xeyli artmış, müdafiə olunmayan qeyri-maddi aktivlərin payı isə azalmışdır ki, bunu da müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar.

Cədvəl 12.15

**Hüquqi müdafiə dərəcəsinə görə qeyri-maddi aktivlərin
strukturunun təhlili**

	Qeyri-maddi aktivlərin qrupları	Məbləğ, min. man.			Struktur, %-lə		
		keçən ildə	hesabat ilində	Kenar laş ma, +,-	keçən ildə	hesabat ilində	kenarlaş ma, +,-
	Hüquqi müdafiə dərəcəsi üzrə qeyri-maddi aktivlər						
1	İxtiraya görə patentlər	960	1025	+65	30,0	32,0	+2,0
2	Lisenz-yalar	800	865	+65	25,0	27,0	+2,0
3	Müəlliflik hüququ	320	415	+95	10,0	13,0	+3,0
4	Əmialilik nişanına şəhadətnamələr	640	575	-65	20,0	18,0	-2,0
5	Patent almamış aktivlər	480	320	-160	15,0	10,0	-5,0
6	Yekunu	3200	3200	x	100,0	100,0	x

Aşağıdakı cədvəldə verilən məlumatlarından göründüyü kimi təhlil apardığımız müəssisədə qeyri-maddi aktivlərin orta faydalı istifadə müddəti 5-6 ilə bərabər olmuşdur ki, bunu da müasir şərait üçün tamamilə normal hal hesab etmək olar. Faydalı istifadə müddəti 10 ildən yuxarı olan qeyri-maddi aktivlərin payı isə ümumi məbləğin 9,4%-nə bərabər olmuşdur. Bu da əsasən torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarını təşkil edir.

Cədvəl 12.16

**Faydalı istifadə müddətlərinə görə qeyri-maddi aktivlərin
strukturunu**

Göstəricilər	Faydalı istifadə müddəti, il											Yekunu
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	10 ildən yuxarı	
Qeyri-maddi aktivlər, min. man.	100	160	250		800	960	480	150			300	3200
Yekuna görə, %-lə	3	5	8		25	30	15	4,7			9,4	100

Qeyri-maddi aktivlər və investisiya qoyuluşunun risk dərəcəsinə yüksək likvidli, orta likvidli və çətinlikvidli kimi üç qrupa bölmək olar. Müəssisənin likvidliyi qiymətləndirilərkən ümumiyyətlə qeyri-maddi aktivlər əsas və dövriyyə aktivlərinə nisbətən çətin reallaşdırıldığı üçün adətən onlar aşağı likvidli aktivlərə aid edilir. Qeyri-maddi aktivlərin əsaslandırılmamış artımı xüsusi dövriyyə kapitalının azalmasına, cari likvidlik göstəricisinin və məcmu kapitalın dövr sürətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Qeyri-maddi aktivlərə vəsait qoyuluşunda başlıca məqsəd onların istifadə olunmasından əlavə mənfəət əldə etməkdir. Ona görə də onlardan səmərəli istifadə qeyri-maddi aktivlərə kapital

qoyuluşunun hər manatı hesabı ilə əlavə gəlirin (GGQ) səviyyəsinə görə qiymətləndirilir:

$$GKQ = \frac{\text{Qeyri-maddiaktivlərdən istifadə olunmasından əldə olunan mənfəət məbləği}}{\text{Qeyri-maddiaktivlərin orta illik dəyəri}}$$

Bu göstəricinin kəmiyyəti həmin növ aktivlərin rentabelli-yindən (əldə olunan mənfəətin qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya məbləğinə nisbəti kimi hesablanan rentabellikdən) və onların döviyyə əmsalından (qeyri-maddi aktivlər üzrə illik amortizasiya məbləğinin onların orta illik ilkin dəyərinə nisbəti kimi hesablanan) asılıdır.

$$GKQ = \frac{M}{QMA} = \frac{M}{AM} \times \frac{AM}{QMA}$$

Burada: GKQ- qeyri-maddi aktivlərə kapital qoyuluşunun gəlirliliyini;

M-qeyri-maddi aktivlərin istifadə olunmasından əldə olunan mənfəəti;

QMA-qeyri-maddi aktivlərin orta illik dəyərini;

AM-qeyri-maddi aktivlər üzrə illik amortizasiya məbləğini göstərir.

Aşağıdakı cədvəlin məlumatları əsasında yuxarıda qeyd edilən göstəriciləri təhlil edək.

Cədvəl 12.17

Qeyri-maddi aktivlərə kapital qoyuluşlarından əldə olunan gəlirə müxtəlif amillərin təsirinə dair hesablama.

	Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat illində	Kənarlaşma, ±
1	Qeyri-maddi aktivlərin istifadəsindən əldə olunan mənfəət, mln. man	600	576	-24
2	Qeyri-maddi aktivlərin orta illik dəyəri, mln. man.	3000	3200	+200
3	Qeyri-maddiaktivlərin illik amortizasiya məbləği, mln. man.	480	480	—
4	Qeyri-maddi aktivlərə kapital qoyuluşlarının bir manatına düşən gəlir, man.	0,2	0,18	-0,02
5	Amortizasiyanın bir manatına düşən mənfəət, man (sət1 : sət3)	1,25	1,2	-0,05
6	Qeyri-maddi aktivlərin dövretmə əmsalı (sət3 : sət2)	0,16	0,15	-0,01
	Kapital qoyuluşundan əlavə gəlirin dəyişməsi hesabına:	(1,2-1,25)x0,16=-0,008 man.		
a	Amortizasiyanın bir manatına düşən mənfəətin dəyişməsi			
b	Qeyri-maddi aktivlərin dövretmə əmsalının dəyişməsi	(0,15-0,16)x1,2=-0,012 man		
	Yekunu	-0,02 man.		

Təklif olunan metodika ilə qeyri-maddi aktivlərdən istifadə olunmasının effektivini hesablamaq üçün intellektual məhsulların tətbiqindən əldə olunan mənfəət məbləği haqqında informasiya olmadıqda qeyri-maddi aktivlərin gəlirliyi bütün kapitalın gəlirliyinin hesablanması qəbul olunmuş ümumi formula ilə hesablanır:

$$QMA_{EF} = \frac{M}{QMA} = \frac{c}{a} \times \frac{K}{QMA}$$

Burada: G-məhsul və xidmətlər satışından əldə olunan gəlir məbləğini;

$\frac{c}{a}$ - satışın rentabelliğini;

$\frac{K}{QMA}$ - qeyri-maddi aktivlərin verimini göstərir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, kapitalın rentabelliği ilə gəlirlərin bir manatına düşən mənfəət məbləği əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin fondverimi, qeyri-maddi aktivlərin dövr sürəti əmsalları arasında funksional əlaqə vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-maddi aktivlərin effektivliyi mənfəətin və gəlirlərin artım tempi qeyri-maddi aktivlərin artım tempini qabaqladığı halda yüksəlir.

FƏSİL XIII. MATERIAL TƏCHİZATI VƏ MATERIAL RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

13.1 Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Material məsrəfləri məhsul, iş və xidmətlər istehsalına məsrəflərin çox hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi rəsmi məlumata görə ölkənin əksər maddi istehsal sahələrində material məsrəfləri istehsala məsrəflərin 60-70 faizə qədərini təşkil edir. Buna görə də, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi və bazarın tələbinə uyğun olaraq istehsal miqyaslarının genişləndirilməsi ilk növbədə istehsalın maddi-enerji resursları ilə təchiz olunması və onlardan effektiv istifadə dərəcəsindən bilavasitə asılıdır. Bununla yanaşı istehsal müəssisələrində məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin çoxaldılması və rentabelliyin yüksəldilməsi problemlərinin həlli də material təchizatı və onlardan istifadə göstəriciləri ilə bağlıdır.

Maddi istehsalın bütün sahələrində material qıtlığı ilbəil artan, xarici ölkələrdən, həm də uzaq xarici ölkələrdən idxal edilən material resurslarının payı yüksək olan indiki şəraitdə fəaliyyətdə olan istehsal müəssisələrinin material resurslarına olan tələbatın ödənilməsi ekstensiv, yəni daha çox material resursları əldə etmək yaxud hazırlamaq, ya da intensiv, yəni mövcud material resurslarından məhsul (iş, xidmət) istehsalı proseslərində qənaətlə istifadə yolu ilə təmin etmək mümkündür.

Bazar rəqabəti yüksək keyfiyyətli, baha başa gələn material resurslarından istifadə etməklə daha tez, həm də istehsalçı üçün sərfəli qiymətlərlə reallaşdırılan, unikal məhsul istehsalı miqyaslarını genişləndirməklə avans edilən kapitalın dövr sürətinin yüksəldilməsini tələb edir. Materialın qiyməti ilə müqayisədə ondan hazırlanan hazır məhsulun yüksək satış qiymətlərlə reallaşdırılması, habelə istehsal prosesində xammal və materiallardan qənaətlə istifadə məhsul istehsalının effektiv çoxaldılması deməkdir.

İndiki idarəetmə sisteminə material resurslarına qənaəti və onlardan səmərəli istifadəni təhlil edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsində iqtisadi təhlil həlledici rol oynayır. Bu sahədə təhlilin qarşısında duran əsas və-

şəxslərdən ibarətdir:

- 1) maddi –texniki təchizat planının reallığını təyin etmək;
- 2) material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsi və təchizatın əhəngdarlığını təyin etmək;
- 3) materiallardan istifadənin məhsul (iş, xidmət) buraxılışının həcminə, keyfiyyətinə, maya dəyəri, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə təsirini təyin etmək;
- 4) material resurslarından effektiv istifadəni qiymətləndirmək;
- 5) material resurslarından qənaətlə istifadəni təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən konkret tədbirlər planı hazırlamaq.

Material təchizatı və material resurslarından istifadəni təhlil etmək üçün istifadə olunan informasiya mənbələri bunlardır: material təchizatı planı, xammal və material alışına dair müqavilələr və sifarişlər, spesifikasiyalar, resepturalar, maddi-texniki təchizat şöbəsinin operativ məlumatları, cari və operativ uçot məlumatları, xammal və materialların daxil olması, istehsal istehlakı və qalıqlarına dair analitik uçot məlumatları, plan və hesabat maya dəyəri kalkulyasiyaları, material sərfi normaları və onlara edilən dəyişikliklərə dair məlumatlar, material anbarları müdirlərinin hesabatları, material sərfi limitlərin, udel material sərfi limitləri, müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında statistik hesabat (forma 1-if), istehsalat müşavirələrinin materialları, keyfiyyət şəhadətnamələri, ekspertiza materialları, mütəxəssislərin raportları və i.ə.

13.2 Material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsi və material resursları ilə təchiz olunmasının təhlili

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin apardığı tədqiqatların yekunlarına görə ölkənin sənayesində maliyyə vəsaitinin çatışmamazlığı ilə əlaqədar istehsalın artımını məhdudlaşdırın amillərin 40,7 faizi, o cümlədən orta və iri müəssisələrdə 45,3 faizi xammal və materiallar əldə etmək üçün maliyyə vəsaitinin istənilən səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Fəaliyyətdə olan sənaye müəssisələrində boşdayanmalarını və tam gücü ilə işləməməyin başlıca səbəbi isə material resurslarının çatışmamazlığı, kompleksizliyi, təchizatın əhəngdarlığının pozulması, resepturaların təmin olunmaması ilə izah olunur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, istehsal müəssisələrində məhsul (iş, xidmət) istehsalı üzrə planın, o cümlədən müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, ilk növbədə, material təchizatı üzrə planın reallığından, faktiki yerinə yetirilməsi və təchizatın əhəngdarlığı, kompleksliliyindən, müəssisə anbarlarında material ehtiyatlarının miqdarı və strukturundan bilavasitə asılıdır.

Kifayət qədər yüksək ixtisaslı və peşə verdişləri olan fəhlə kadrları, mühəndis-texniki işçiləri olan, yüksək maddi-texniki bazaya malik sənaye müəssisələrinin sayı çox olan Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı ilk növbədə material təchizatı və onun kompleksliliyindən, habelə materialtutumu az və bunun əksinə olaraq materialverimi yüksək olan məhsul çeşidlərinin mənimlənməsindən bilavasitə asılıdır. Material təchizatının əhəngdarlığı və kompleksliliyi bütün istehsal resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər, istehsalın intensiv inkişafı üçün zəruridir. Material təchizatının əhəngdarlığı və kompleksliliyi, müəssisə anbarlarında normativ miqdarda cari və mövsümü ehtiyatların yaradılması bütün istehsal resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər, istehsalın intensiv inkişafı üçün lazımdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə istehsalın intensivləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilən indiki şəraitdə istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi istehsalın material təchizatının yaxşılaşdırılmasını, iş yerlərində, sexlərin anbarları və saxlanma yerlərində normativ tələbatə uyğun material ehtiyatlarının yaradılması və onların kompleksləşdirilməsini tələb edir.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin istehsal gücü daim artan indiki şəraitdə material təchizatının əhəngdarlığı və kompleksliliyi boş dayanmalardan olan itkilərin və digər qeyri-məhsuldar xərclərin azaldılması, istehsal miqyaslarının genişləndirilməsi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün zəruridir.

Material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsini təhlil etməzdən əvvəl təchizat planının reallığını qiymətləndirmək lazımdır. Çünki, material qıtlığı ilə əlaqədar olaraq daha çox xammal ehtiyatları yaratmaq üçün səy göstərilən indiki şəraitdə anbarında istehsal tələbatından artıq materialların yığılması öz növbəsində,

onların xarab olması, əskikgəlməsi və oğurlanması üzrə itkilərin yaranması, habelə saxlanması xərclərinin artması ilə nəticələnir. İtkilərin artması, habelə saxlanma xərclərinin çoxalmasına baxmayaraq, materialların keyfiyyətinin aşağı düşməsi (aşağı keyfiyyətdə materiallardan məhsulçılığı az olur) öz növbəsində materialveriminin azalmasına, onlardan istifadənin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Materiallara olan tələbatın az hesablanması isə istehsalın normal gedişatını pozur, mal göndərmələrə dair müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərir və bu səbəbdən də cərimə, peniya və dəbbələmə ödəmələri hesabına müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, material resurslarına olan tələbatın düzgün hesablanması və ayrı-ayrı material növləri üzrə təchizatın dəqiq planlaşdırılması, habelə təchizat planının yerinə yetirilməsinə operativ nəzarətin təşkili istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həllində az rol oynamır.

Material təchizatı maddi ehtiyatların sərf olunma normalarına əsasən hesablanır. Hər bir məhsul çeşidi iş, xidmət növü üzrə istehsalın plan miqdarını, məhsul vahidinə maksimum yolverilə bilən, yəni udel xammal, material, elektrik enerjisi, yanacaq və i.a. miqdarına (norma üzrə) vurmaqla material təchizatı planı təyin edilir. Məhsul istehsalında dövlət tərəfindən idarə olunmayan, xüsusi müəssisələrin payı çox olan, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, material sərfi normaları ixtisaslaşdırılmış sahə institutları və normativ idarələr tərəfindən hazırlanmayan, habelə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq material resursları sərfi normaları mütəmadi olaraq köhnələn indiki şəraitdə material resurslarına olan tələbatın hesablanmasına material təchizatı planının hazırlanmasında mütərəqqi məsrəf normalarından istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, buna görə də istehsal müəssisələrində material resursları sərfi normalarına daim təzədən baxılmalıdır.

Bir qayda olaraq material sərfi norması üç ünsürdən ibarətdir:

- 1) resursların (materialların) faydalı sərfi;
- 2) texnologiyalardan və istehsal şəraitindən (kütləvi, iri seriyalı, xırda seriyalı, fərdi təcrübəvi) irəl gələn texnoloji tullantılar;
- 3) ehtiyatlar itkisi.

Material ehtiyatlarına olan tələbatı planlaşdıran zaman texnoloji tullantılar və itkilər hesaba alınır.

Maddi resursların faydalı sərfinə onun elə miqdarı (natural ifadədə, planda qəbul edilmiş ölçü vahidlərində) aid edilir ki, o, xammal, material, komplektləşdirici məlumatdan buraxılan məhsulun kütləsinə bilavasitə daxil olur, yanacaq-enerji ehtiyatları (buxar, sıxılmış hava, su, oksigen və s.) və yardımçı (köməkçi) materialların ayrı-ayrı növləri (kimyəvi preparatlar, soyuducu mayelər və s.) üzrə material sərfinə isə bilavasitə məmulatın istehsalında istifadə olunan resurslar aid edilir.

Hazır məhsul kütləsinə daxil olmayan, lakin onun istehsalına sərf edilən, yaxud təkrar maddi ehtiyatlar, ya da kondisiyaya uyğun olmayan material kimi (məsələn, parça kəsikləri) istifadə oluna bilən ehtiyatın miqdarı texnoloji tullantılara aid edilir.

Xammal və material itkisi məmulatın hazırlanması prosesində, istismarı və saxlanması zamanı (məsələn, tikiş fabrikinə son qalıqları, yapışqandan istifadə zamanı olan itki) istehsal texnologiyadan olan obyektiv səbəblərə görə alınan həmişəlik itkilərin miqdarıdır.

Normalar maddi ehtiyatlar nomenklaturasının və məhsul (iş) növlərinin səviyyəsinə görə xüsusiləşdirilmiş və ümumi normalara ayrılır.

Xüsusiləşdirilmiş normalar konkret xammal, komplektləşdirici məmulat növünün tip-sort ölçüləri, markaları, profilləri, tərkibi üzrə sərfini müəyyən edir, ümumi normalar isə konkret məmulatın hazırlanmasına sərf edilən maddi ehtiyatların növləri üzrə hesablanır.

İstehsalın idarə edilməsində sahibkarların səlahiyyətləri çoxaldılmış olan indiki şəraitdə normalaşdırma azməsrəfli mexanizmin mühüm ünsürlərindən biridir, onun təkmilləşdirilməsi planlaşdırmanın elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın materialtutumunun azalmasına səbəb olur.

İndi istehsal müəssisələrində material ehtiyatları sərfinin limitləşdirilməsi qaydası da az tətbiq edilir. Limit konkret material növünün sərf olunmasının son həddini ifadə edən məsrəf göstəricisidir. Limitin müəyyən etdiyi ehtiyatların nomenklaturası onların vacibliyindən və çatışmamazlığından asılı olaraq müəssisənin özü, yaxud baş idarə tərəfindən təyin edilir.

İndi əksər istehsal müəssisələrində istehsalın-məhsulun materialtutumu göstəricisindən istifadə edilir. İstehsalın materialtutumu pul ifadəsində məhsul (iş) vahidinə düşən material sərfinin həcmi səciyyələndirən göstəricidir. İstehsal materialtutumu hesablanarkən məmulat vahidinə bütün material ehtiyatları sərfi (xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, elektrik enerji, su, buxar, komplektləşdirici məmulatlar, yarımfabrikatlar və i.a) nəzərə alınır. Sabit qiymət siyasəti mövcud olmayan bazar münasibətləri şəraitində pul ifadəsində hesablanan materialtutumu göstəricisi material təchizatının planlaşırılmasında az əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buna baxmayaraq, əksər müəssisələrdə planlaşdırma və təhlil işlərində materialverimi göstəricisindən istifadə edilir.

Əmtəəlik məhsulun 1 manatına material məsrəflərinin plan və faktiki səviyyəsi müəssisənin biznes planında, iqtisadi və sosial inkişafı planında, məhsulun maya dəyərinə dair plan və faktiki kalkulyasiyalarda verilir. Bu göstəricidən istifadə etməklə planlaşdırılan dövr ərzində material resurslarına olan tələbatı hesablamaq çox asan olur. Fərz edək ki, əmtəəlik məhsulun 1 manatına material məsrəfləri 71 qəp., məhsul buraxılışının plan həcmi 26861 min manatdır. Bu halda material resurslarına olan tələbatın plan həcmi 0,71 qəp. 26861 min man.=18805 min man. olur.

Bu cür hesablama bu və ya digər material resursuna olan tələbatı düüst təyin etməyə imkan vermir. Buna görə də material məsrəflərinin yuxarı orqanlar tərəfindən limitləşdirilməsi və fondlaşdırılması qaydaları ləğv edildikdən sonra bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə az da olsa, nailiyyətlər qazanılan qabaqcıl müəssisələrdə material resurslarına olan tələbat müəssisənin əsas və əlavə fəaliyyət sahələrinin ehtiyaclarına tələbat ayrı-ayrı material növləri üzrə, həm də onların normal fəaliyyəti üçün hesabət dövrünün sonuna tələb olunan ehtiyatları hesaba almaqla təyin edilir. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə etməklə hesablamlar aparılır:

$$MR^i = \sum MR^e_{ij} + MR^e$$

Burada: MR^i -müəssisənin fəaliyyət sahəsində istehsal proqrammanı yerinə yetirmək və bitməmiş istehsalı artırmaq, təmir-istismar ehtiyacları, xüsusi alətlərin hazırlanmaq, təcrübə-sınaq işləri üçün i növdə materiala ümumi tələbatı; MR^e_{ij} - müəssisənin normal fəaliyyəti üçün i növdə material resurslarına dövrün sonu-

na ehtiyatı;

$i=1,2,3,\dots, p=1,2,3,\dots, m$ -dir.

Müəssisənin material resurslarına olan tələbatının təyin edilməsinə dair hesablama məsrəf normaları və normativlərinə, habelə anbar ehtiyatlarına istinad etməklə təyin edilir.

Əsas istehsal proqramı və kapital qoyuluşları üzrə planın yerinə yetirilməsi və qeyr-sənaye ehtiyacları üçün müvafiq material növləri üzrə tələbat məsrəf normasını qarşıdakı dövrdə məhsul istehsalının, yaxud işlərin həcmnin miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Digər ehtiyaclar üçün material resurslarına olan tələbat müxtəlif hesablama üsullarının köməyi ilə aşağıdakı qaydada təyin edilir:

a) bitməmiş istehsalın artımı üçün istehsalın həcmnin artımı, istehsal tsiklinin gün hesabı ilə orta uzunluğu, bitməmiş istehsala məsrəflərin artma əmsalı və planlaşdırılan dövrdə iş günlərinin sayına;

b) alətlərin və xüsusi ləvazimatların hazırlanması üçün – istehsalında alətlərin və xüsusi ləvazimatların hazırlanmasının plan miqdarına və bir vahidə məsrəf normasına;

v) təmir-istismar ehtiyaclarına - avandanlıq vahidinə, istehsal vahidinə müvafiq smeta hesablamalarına əsasən hesablamalar aparmaqla material resurslarına olan tələbat təyin edilir.

İqtisadiyyatın sabitliyi pozulmuş indiki dövrdə əsas material növləri üzrə ehtiyatların yaradılması zəruridir. Planlaşdırılan dövrün sonuna material resursları ehtiyatlarına tələbat: 1) natural ölçü vahidlərilə anbar binalarına olan tələbatı təyin etmək üçün; 2) dəyər ifadəsində (dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı təyin etmək, habelə material təchizatını maliyyə planı ilə əlaqələndirmək üçün); 3) gün hesabı ilə (planlaşdırma və nəzarətin təşkili məqsədləri ilə) təyin edilir.

Təcrübədə müəssisənin gün hesabı ilə material resursları təchiz olunması göstəricisindən daha çox istifadə edilir. Bu göstərici müəyyən növdə material resursu qalığının miqdarını orta hesabla bir günlük material sərfi miqdarına bölməklə təyin edilir.

İstehsal müəssisələrinin xammal və material satanlarla təsərrüfat əlaqələri sabit olmayan indiki şəraitdə istehlakçı təsərrüfat subyektlərinin çoxu tələbatdan artıq material resurslarının əldə

edilməsi, normativdən artıq ehtiyatların yaradılması üçün daha çox səy göstərir. Nəticədə material resurslarından istifadənin effektivliyi aşağı düşür, onların saxlanması ilə əlaqədar xərclər artır, xərclərin artımına baxmayaraq, keyfiyyətinin aşağı düşməsi hesabına hazır məhsulun materialtutumu yüksəlir. Buna görə də material təchizatı üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etməzdən əvvəl maddi-texniki təchizat planının reallığı (keyfiyyəti) yuxarıda sadələdığımız hesablama üsullarının köməyi ilə təyin edilir. Təhlil apardığımız müəssisədə maddi-texniki təchizat planının reallığını aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görmək olar.

**Maddi-texniki təchizat planının keyfiyyətinin təhlilinə dair
HESABLAMALAR**

Mat e rialın adı	Ölçü vahi di	Maddi-texniki təchizat planı üzrə tələbat				Təhlil zamanı hesablanan tələbat				Maddi-texniki təchizat planında artıma (+), azaltıma (-)			
		cəmi	o cümlədən			cəmi	o cümlədən			cəmi	o cümlədən		
			istehsalat proqramının yerinə yetirilməsi üçün	bitməmiş istehsalatın artımı üçün	və i.a.		istehsalat proqramının yerinə yetirilməsi üçün	bitməmiş istehsalatın artımı üçün	və i.a.		istehsalat proqramının yerinə yetirilməsi üçün	bitməmiş istehsalatın artımı üçün	və i.a.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
"A"m ateriyalı	ton	990	880	55	-	937,2	858,0	49,5	-	+52,8	+22	+5,5	-
"B" ma- terialı	ton	855	815,1	28,5		775,2	697,68	27,36	-	+79,8	117,42	1,14	-
və i.a.													

Təhlil aparmazdan əvvəl tərtib edilən hesablamadan göründüyü kimi müəssisə özünün maddi-texniki təchizat planında tələbatdan çox 52,8 ton «A» materialı və 79,8 ton «B» materialı əldə etmək, başqa sözlə desək, tələbatdan çox material resursları yığmağı nəzərdə tutmuşdur.

Əsas məsələ material təchizatı planının yerinə yetirilməsini, təchizatın ahəngdarlığı və komplektliliyini təyin etməkdir. Sənaye müəssisələri material resurslarını xarici və daxili mənbələrdən əldə edir. Bağlanılan müqavilələrə uyğun olaraq ölkədaxili və xarici mal satanlardan materialların daxil olması xarici mənbələrdən daxil olma hesab olunur. Material resurslarının istehlakı proseslərində xammal çıxarının azaldılması, müəssisənin özündə xammal və yarımfabrikatların istehsalı, təkrar xammaldan istifadə, texnoloji proseslərdə material sərfinə qənaət və s. daxili mənbələr sayılır.

Ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində material təchizatında xarici mənbələr həlledici rol oynayır. Buna görə də təhlil zamanı material resurslarının əldə edilməsinin müqavilələrlə (sifarişlərlə) örtülməsi və müqavilə öhdəliklərinin faktiki yerinə yetirilməsi öyrənilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan və onlardan istifadə etməklə aparılan hesablamalardan görmək olar.

Cədvəl 13.2

Material resurslarına olan tələbatın müqavilələrlə təmin olunması və yerinə yetirilməsinə dair hesablama

Materialın adı	Plan, tələbat, ton	Tələbatın örtülməsi mənbələri, ton		Müqavilələr bağlanmışdır, ton	Tələbatın müqavilələrlə örtülməsi, %-lə	Mal satanlardan daxil olmuşdur, ton	Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, %-lə
		daxili	xarici				
«A» material	990	52	938	900	95,95	880	97,78
«B» material	855	25	830	720	86,75	700	97,22
«V» material	980	30	950	900	94,74	850	94,44
və i.ə.							
Yekunu	92400	240	92160	90810	98,54	88480	97,43

Hesablamada verilən məlumatlardan göründüyü kimi materiallara plan tələbatının müqavilələrlə örtülməsi əmsalı $\frac{90810}{92160} = 0,9854$ və müqavilələrin faktiki yerinə yetirilməsi əmsalı

$$\frac{88480}{90810} = 0,9743 \text{ olmuşdur.}$$

Başqa sözlə desək, materialların əldə edilməsinə dair müqavilə öhdəlikləri mal satanlar tərəfində 97,43-100,0=2,57% kəsirlə yerinə yetirmiş, yəni tələbatdan az material tədarük edilmişdir.

Təhlil zamanı sadəcə olaraq materialların natural ifadədə daxil olması səviyyəsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. İndi ölkəmizin sənaye müəssisələri müxtəlif ölkələrdən və mal satanlardan müxtəlif keyfiyyətdə və hazır məhsul çıxımına görə fərqlənən xammal və materialları alır. Buna görə də mal satanlardan daxil olan material resurslarını miqdarca təhlil etməklə yanaşı, onların keyfiyyətini xarakterizə edən göstəricilər, yəni onların müvafiq standartlara, texniki şərtlərə və müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməsini təyin etmək, lazım gələn hallarda iddialar qaldırmaq lazımdır. Çünki material resurslarının keyfiyyətinin aşağı olması, öz növbəsində, keyfiyyət kənarlaşması faizi miqdarında materialların az daxil olması deməkdir. Təhlilin nəticələrinə istinad etməklə materialların az göndərmələrinə və keyfiyyət kənarlaşmalara görə iddiaların qaldırılması müəssisəyə dəymiş zərərlərlə material satanlardan almaq üçün zəruridir.

Bazar münasibətləri şəraitində təchizat planının yerinə yetirilməsində vaxt amili həlledici rol oynayır. Materialların göndərilməsi müddətlərinin gecikdirilməsi, yəni təchizatın ahəngdarlığının pozulması istehsalın normal gedişatını pozmaqla yanaşı dövriyyə vəsaitinin dövr sürətinin aşağı düşməsinə, istehsal ehtiyatlarının likvidliyinin pisləşməsinə, yəni onların əldə edilməsinə sərf edilən pulun daha tez və artıqlaması ilə sahibkara qayıtmasına mane olur.

Material göndərmələrin ahəngdarlığını qiymətləndirmək üçün orta kvadrat kənarlaşma, göndərmələrin qeyri-bərabərliyi əmsalı, variasiya əmsalı kimi göstəricilərdən istifadə ediiir. Material göndərmələrin qeyri-bərabərliyi riyazi statistik üsullarından istifadə etməklə təhlil edilir. İdarəetmə və təhlil işləri yaxşı qurulmuş müəssisələpdə, bir qayda olaraq material təchizatının cari və operativ təhlilinə üstünlük verilir. Bu halda hər bir material növü üzrə faktiki daxilolma müddətləri və miqdarını müvafiq müqavilə göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla kənarlaşmalar və onların səbəbləri təyin

edilir, habelə dərhal əməli tədbirlər görmək üçün idarəetmə qərarları hazırlanır.

Təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilinin birinci kvartalında əsas material növləri üzrə məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 13.3

Hesabat ilinin I kvartalında əsas material növləri üzrə tədarük planın yerinə yetirilməsinə dair hesabat (ton)

Materialın adı	Daxil olma				Kənarlaşma +,- gün hesabı ilə	Miqdarı
	plan üzrə		faktiki			
	tarixi	miqdarı	tarixi	miqdarı		
A	1	2	3	4	5	6
1. Sort polad	1/I	320,7	10/I	300,4	-9	-20,3
2. Qara metal	31/III	25,5	13/I	25,5	+41	-
3. Latun	17/II	463	21/II	389,2	-4	73,8
4. Nikkel	12/II	5,0	19/II	5,0	-	-
5. Polad boru	28/III	134,0	17/III	134	-	-

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilinin I kvartalında 20,3 ton sort polad və 73,8 ton latun planda nəzərdə tutulduğundan az daxil olmuş, həm də göndərilməsi müddətləri müvafiq olaraq 9 gün və 4 gün gecikdirilmişdir. Materialların həm gec göndərilməsi və həm də az göndərilməsi məhsul buraxılışına mənfi təsir göstərir. Bizim misalımızda bu amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Qəbul edilmiş normativlərə görə məhsul vahidinə 200 kq. sort polad sərf edildiyini nəzərə alsaq, sort poladın 20,3 ton az daxil olması nəticəsində hazır məhsul buraxılışının miqdarı $20,3 : 0,2 = 101,5 \approx 102$ ədəd azalmışdır.

2. Müəssisədə iş günü ərzində orta hesabla 4,6 ton sort polad istehlak olunur. Sort poladın 9 gün gec daxil olması hesabına hazır məhsul buraxılışının miqdarı $(9 \times 4,6) : 0,2 = 207$ ədəd azalmışdır. Hər iki amilin mənfi təsiri nəticəsində məhsul buraxılışının miqdarı $102 + 207 = 309$ ədəd azalmışdır. Təhlil zamanı hər bir material növü üzrə göndərmələrin gecikdirilməsinin və az miqdar-da göndərilməsinin məhsul buraxılışına mənfi təsiri təyin edilir.

Uzun bir dövr ərzində təşəkkül tapmış ənənəvi istehsal əlaqələrinin qırılması, keçmiş sosialist ölkələrinin ümumi satış baza-

rının itirilməsi ölkənin sənaye müəssisələrində material təchizatı sahəsində böyük problemlər yaratmışdır. Bu səbəbdən də, fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə anbar xammal və material ehtiyatlarının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Sənaye müəssisələrində cari, mövsümü və sığorta material ehtiyatları yaradılır. Cari ehtiyatlar material göndərmə intervalı (gün hesabı ilə) pozulan hallarda istehsalı təmin etmək üçün nəzərdə tutulur. Mövsümü ehtiyatlar texnoloji xüsusiyyətlərinə görə müəyyən mövsümlərdə istehsal edilən xammal və materiallar tədarükü tələb olunan (məsələn, pambıq, meyvə, tərəvəz, üzüm və s. xammalı) material növləri üzrə yaradılır.

Sığorta ehtiyatı gözlənilməyən fəvqəladə hallarla (müharibə, su daşqını, zəlzələ, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin pozulması və i.ə.) əlaqədar olaraq xammal və materialların alınması və daşınmasının qeyri-mümkünlüyü şəraitində istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə yaradılır.

Istehsalın ahəngdarlığının təmin edilməsində cari ehtiyatlar həlledici rol oynayır. Bu və ya digər xammal, material növü üzrə cari ehtiyatın miqdarı material göndərmə intervalının gün hesabı ilə miqdarını orta hesabla bir iş gününə material sərfi miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Təhlil zamanı ən mühüm, həm də tədarükü çətin olan, xüsusilə uzaq xarici ölkələrdən alınan material növləri üzrə faktiki ehtiyatın (qalıq) normativə uyğun olması təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan aydın görmək olar.

Cədvəl 13.4

Material resursları üzrə ehtiyatların vəziyyətinin təhlili

Materialın adı	Orta sutkalıq məsrəf, ton	Faktiki ehtiyat		Ehtiyat norması, gün		Maksimal normadan kənarlaşma +, -	
		miqdarı, ton	gün	Plan	faktiki	günlə	miqdarı
A	1	2	3	4	5	6	7
«A» material	120	840	7	10	8	-3	-360
«B» material	80	880	11	16	12	-5	-400
«V» material və i.ə.	100	1400	14	12	10	+2	+200

Təhlil zamanı xammal və materialların göndərilməsinin, az, yaxud aşağı keyfiyyətdə göndərilməsinin, göndərmə qrafiklərinin pozulmasının, materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsinin (inflya-

siya ilə əlaqədar olaraq qiymətlər artdıqca az material göndərilə bilər), material ehtiyatı çatışmadığına görə resepturada nəzərdə tutulan bir materialın başqası ilə əvəz edilməsinin, göndərmə qrafiklərinin pozulmasının və d. amillərin məhsul buraxılışının həcminə təsiri təyin edilir.

13.3 Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Xammal və materiallar qıtlığı daim artan, satış qiymətləri bahalaşan, habelə, onların tədarükü çətinləşən indiki şəraitdə mövcud material resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi idarəetmənin ümdə vəzifələrindən biridir. Material məsrəflərinin və material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemini, onların formalaşması üsullarını bilmək lazımdır. Qüvvədə olan təlimat və metodikalarda, iqtisadi ədəbiyyatlarda planlaşdırma və təhlil işlərində material resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumiləşdirici və hissəvi göstəricilərin tətbiqi məsləhət görülür.

Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərə: məhsulun materialtutumu, materialverimi, məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi, materiallardan istifadə əmsalı və istehsalın həcmının və material məsrəflərinin artım templərinin nisbəti əmsalı daxildir.

Məhsulun (işin, xidmətin) materialtutumu material məsrəfləri məbləğinin müqabilində hazırlanan məhsulun (işin, xidmətin) bir manatına nə qədər material məsrəfləri tələb olunduğunu (plan), yaxud faktiki nə qədər material məsrəfinə yol verildiyini xarakterizə edir.

Materialverimi hazır məhsulun (işin, xidmətin) dəyərini ona aid material məsrəfləri məbləğinə bölməklə hesablanır. Bu göstərici istehlak olunan materialların verimini, yəni istehlak olunan material resurslarının (xammal, material, yanacaq, elektrik enerjisi, komplektləşdirici məmulatlar və i.a.) hər manatına düşən istehsalın (məhsul, iş, xidmət) miqdarını xarakterizə edir.

Məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi material məsrəfləri məbləğinin məhsulun (işin, xidmətin) tam

maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanır (faizlə). Bu göstəricinin dinamikası məhsulun (işin, xidmətin) materialtutumunun dəyişilməsini xarakterizə edir.

Materiallardan istifadə əmsalı faktiki material məsrəflərinin məhsul buraxılışının faktiki həcmi və faktiki çeşidlərinə görə plan kalkulyasiyalarında verilən material resursları sərfi miqdarına istinad etməklə təyin edilən hesablama material məsrəfləri həcminə bölməklə müəyyən edilir. O, istehsal proseslərində materiallardan nə dərəcədə qənaətlə istifadə edildiyini, yaxud bədxərcliyə yol verildiyini, başqa sözlə desək, məsrəf normalarına riayət edildiyini xarakterizə edir.

İstehsalın həcmnin və material məsrəflərinin artım temp-
lərinin nisbəti əmsalı ümum, yaxud əmtəəlik məhsul istehsalı indeksinin material məsrəfləri indeksinə nisbəti kimi təyin edilir. Bu göstərici materialveriminin dinamikasını nisbi ifadədə xarakterizə edir. Bununla yanaşı materialveriminin artımına təsir göstərən amilləri açıqlayır.

Planlaşdırma və təhlil işlərində ümumiləşdirici göstəricilərdən istifadə material resurslarından istehsal prosesində istifadənin effektivliyi səviyyəsi və onun yüksəldilməsini təmin edən ehtiyatlar haqqında ümumi məlumatları əldə etməyə imkan verir. Bunun əksinə olaraq materiallardan istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilərin təhlili ayrı-ayrı material resurslarından (əsas və köməkçi materiallardan, yanacaq, elektrik enerji, sıxılmış hava, su, buxar və i.a. resurslarından) istifadənin effektivliyi, habelə ayrı-ayrı məmulat növlərinin materialtutumunun (udel materialtutumunun) aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları daha dəqiq aşkara çıxartmağa imkan verir.

Material resurslarından effektiv istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilər müxtəlif sənaye sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir. Maşınqayırma və metal emalı müəssisələrində - metaltutumu, emal sənayesi müəssisələrində - xammaltutumu, hazır məhsul yığımı müəssisələrində - yarımfabrikattutumu, maye yanacaqdan istifadə etməklə elektrik enerjisi istehsal edən müəssisələrdə - yanacaqtutumu və i.a. material resurslarından istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilərdir.

Dəyər ifadəsində hesablanan ümumiləşdirici göstəricilərdən fərqli olaraq material resurslarından effektiv istifadəni xarakterizə

edən hissəvi göstəricilər həm dəyər, həm şərti-natural, həm də natural göstəricilərlə hesablanır və təhlil edilir.

Praktikada planlaşdırma və təhlil işlərində ən çox tətbiq olunan material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən hissəvi göstəricilər aşağıdakılardır:

1) **Məhsulun xammal tutumu**-istehlak olunan xammal və materialların dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

2) **Məhsulun metal tutumu**- istehlak edilən metalın dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

3) **Məhsulun yanacaq tutumu**-istehlak edilən yanacağın dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

4) **Məhsulun elektrik enerjisi tutumu**-istehlak edilən elektrik enerjisinin dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

5) **Məhsulun yarımfabrikat tutumu**-istehlak olunan satınalma yarımfabrikatın və komplektləşdirici məmulatların dəyərini ümumi məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

6) **Məmulatın udel material tutumu (dəyər ifadəsində)**-məmulat vahidi istehsalında istehlak olunan materialların dəyərini məmulatın qiymətinə bölməklə təyin edilir (qəpiklə hesablanır);

7) **Məmulatın udel material tutumu (natural, yaxud da şərti-natural ifadədə)**- sərf edilən materialların natural və ya şərti-natural ifadədə miqdarını müqabilində alınan məmulatların sayına bölməklə hesablanır (natural, şərti natural göstəricilərlə hesablanır.)

8) **Udel parametrial-material tutumu (dəyər, yaxud natural ifadədə)**-istehlak olunan materialların dəyərini, yaxud miqdarını kilovat-saat, at gücü, ton və s. ölçü vahidlərində istehsal gücünə (məhsuldarlıq, yükləmə, yükləmə qabiliyyəti) bölməklə təyin edilir (manatla, ədədlə, kq-la, tonla, metrə və d. natural və şərti-natural göstəricilərlə hesablanır);

9) **Udel konstruktiv material tutumu (natural ifadədə)** - məmulatın təmiz çəkisi müvafiq texniki parametrelə (məsələn, at gücü) bölməklə təyin edilir (natural göstəricilərlə hesablanır.)

10. **Məmulat (detal) istehsalında materiallardan istifadə**

əmsalı- məmulatın (detalın) təmiz çəkisinin natural ifadədə məmulat vahidinə yararlı material sərfi miqdarına vurub, alınan nəticəni məmulata (detala) material sərfi norması ilə faktiki material sərfinin hasilinə bölməklə təyin edilir (natural ifadədə hesablanır).

Sənaye müəssisələrinin praktiki fəaliyyətində materiallardan istifadənin effektivliyini xarakterizə edən yuxarıda sadaladığımız göstəricilərlə yanaşı, parametral, konstruktiv, texnoloji, udel material tutumu, ayrı-ayrı material növlərindən istifadə əmsalları və i. göstəricilərindən də istifadə olunur.

Udel-parametral material tutumu material məsrəfinin istehsal gücü, məhsuldarlıq, yükləmə vahidinə nisbəti kimi hesablanır, kilovat saat, at gücü və digər natural göstəricilərlə ifadə edilir.

Konstruktiv- udel material tutumu məmulatın təmiz çəkisini texniki parametrelə vahidinə bölməklə hesablanır. Bu göstərici bütün istehsal sahələrinin müəssisələrində kq/a.k.-də ifadə olunur.

Nisbi-udel material tutumu məmulatın konstruktiv material tutumunu onun hazırlanmasına materiallardan istifadə əmsalını bölməklə təyin edilir.

13.4 Məhsulun material tutumunun təhlili

Fəaliyyətdə olan istehsal müəssisələrində kənardan, xüsusilə də xarici ölkələrdən, satın alınan, həm də baha başa gələn material resurslarından (xammal, material, detal, hissə, yarımfabrikat, komplektləşdirici məmulat, tara və tara materialları və i.a.) daha çox istifadə edildiyini, istehsalın genişləndirilməsi imkanlarından istifadənin məhdudluğunun əksər hallarda material resurslarının çatışmamazlığı ilə əlaqədar olmasını nəzərə alsaq məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən onun material tutumunun azaldılmasının nə qədər böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək, dərk etmək çətin deyildir.

Material tutumunun azaldılması material resurslarına qənaət hesabına hazır məhsul istehsalının çoxaldılması deməkdir. Buna görə də sahibkarlıq fəaliyyətində material tutumu göstəriciləri ətraflı təhlil edilir. Təhlil zamanı material tutumuna dair faktiki göstəriciləri plan göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla məhsulun material tutumunun artması, yaxud azalması, əvvəlki illərin faktiki göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla onun dinamikası təyin edilir.

Azad bazar rəqabəti şəraitində material tutumunun effektiv azaldılması müflisləşmənin qarşısının alınması, daxili və xarici bazarlarda yerlərinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi üçün zəruri şərtidir. Buna görə də material tutumuna dair faktiki göstəriciləri oxşar məhsul buraxan və eyni bazarlarda reallaşdırılan kənar müəssisələrin nail olduqları material tutumu göstəriciləri ilə müqayisəli təhlil etməklə təhlil aparılan təsərrüfata material tutumunun azaldılmasını təmin edən texniki, texnoloji, iqtisadi, təşkilati xarakter daşıyan təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir.

Təhlilin başlıca məqsədi məhsulun (işin, xidmətin) material tutumunun plana, keçmiş illərə nisbətən artmasına (azalmasına) təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etməkdir.

Məhsulun material tutumuna istehsalın strukturunun, xammal sərfi normalarının, xammal və materiallar üçün qiymətlərin, məhsulun (işin, xidmətin) buraxılış qiymətlərinin plana (keçmiş illərə) nisbət dəyişilməsi təsir göstərir.

Bu amillərin material tutumuna təsirini sadəcə olaraq hesabatlarda, normativlərdə və biznes planında, verilən məlumatlardan istifadə etməklə hesablamaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün plan və faktiki material tutumu göstəriciləri ilə yanaşı müvafiq mənbələrdə verilən informasiyalardan istifadə etməklə məhsul istehsalına material məsrəflərinə dair hesablama göstəriciləri təyin etmək və bunlara istinad etməklə materialveriminə dair hesablama göstəricilərini nəzərə almaq və təhlil etmək tələb olunur.

Bizim misalımızda məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına material məsrəflərinə dair plan, hesablama və faktiki göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur.

I. Məhsul istehsalına material məsrəfləri		mln.man.
a) plan üzrə		56336
b) faktiki məhsul istehsalına görə hesablanan plan üzrə		57802
v) faktiki məhsul buraxılışına plan normaları və plan qiymətləri ilə		59790
q) faktiki plan qiymətləri ilə		60770
d) faktiki		63492

Materialverimini təhlil etmək üçün material məsrəfləri ilə yanaşı, əmtəəlik məhsul istehsalına dair plan, hesablama və faktiki göstəriciləri də bölmək lazımdır.

Bizim misalımızda əmtəəlik məhsul buraxılışının həcminə dair plan, hesablama və faktiki göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur:

II Əmtəəlik məhsulun buraxılış qiyməti ilə dəyəri

a) plan üzrə 249600

b) plan strukturunda faktiki məhsul istehsalına görə 256100
təzədən hesablanan plan üzrə

v) faktiki plan qiymətləri ilə 262080

q) faktiki 271180

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmtəəlik məhsulun material tutumu planda nəzərdə tutulan $56336 : 249600 = 22,57$ qəpik əvəzinə, faktiki $63492 : 271180 = 23,41$ qəpik olmuşdur. Hesabat ilində əmtəəlik məhsulun material tutumunun plana nisbətən $23,41 - 22,57 = +0,84$ qəpik artmasına əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla hesablama material tutumu göstəricilərini təyin etmək tələb olunur.

Cədvəl 13.5

Əmtəəlik məhsulun material tutumuna dair hesablama

Göstərici	Hesablamaların qerti					Material tutumunun hesablanması qaydası	Material tutumu səviyyəsi qəp.
	istehsalın həcmi	əmtəəlik məhsulun strukturu	udul xammal sərfi	material vahidinin qiyməti	əmtəəlik məhsul vahidinin buraxılış qiyməti		
A	1	2	3	4	5	6	7
Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	$56336 \cdot 249600 \times 100$	22,57
1.Hesablama	Faktiki	Plan	Plan	Plan	Plan	$57802 \cdot 256100 \times 100$	22,57
2.Hesablama	Faktiki	Faktiki	Plan	Plan	Plan	$59790 \cdot 262080 \times 100$	22,81
3.Hesablama	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan	Plan	$60770 \cdot 262080 \times 100$	23,19
4.Hesablama	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan	$63492 \cdot 26208 \times 100$	24,23
Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Plan	$63492 \cdot 271180 \times 100$	23,41

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində təhlil apardığımız müəssisədə materialtutumunun 0,84 qəpik artmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

a) məhsul buraxılışı strukturunun dəyişilməsinin təsiri $22,81 + 22,57 = +0,24$ q.

b) material sərfi normalarının gözlənilməsinin təsiri 23,19 - $22,81 = +0,38$ q.

v) istehlak olunan xammal və materialların qiymətlərinin dəyişilməsinin təsiri

24,23-

23,19=+1,04 q.

q) əmtəəlik məhsulun buraxılış qiymətlərinin dəyişilməsinin təsiri 23,41-24,23=-0,82 q.

Bütün əsas amillərin təsirinin cəmi (+0,24)+(+0,38)+(+1,04)+(-0,82)=+0,84 qəp.

Yaxud balans bərabərliyi:

23,41-22,57= (+0,24)+(+0,38)+(+1,04)+(-0,82);

+0,84 qəp.=+0,84

Deməli, hesablamalar düzdür.

Material tutumuna dair ümumi göstəricilərin təhlili bu göstəricinin hansı əmtəəlik məhsul çeşidləri hesabına artması və ya azalmasını təyin etməyə, həm də əmtəəlik məhsulun materialtutumunun azaldılması istiqamətlərini təyin etməyə imkan vermir. Bunun üçün ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin materialtutumu göstəricilərini və bu keyfiyyət göstəricisinin səviyyəsinin dəyişilməsi səbəblərini öyrənmək tələb olunur.

Ümumiləşdirici göstəricilərdən fərqli olaraq əmtəəlik məhsul çeşidi üzrə materialtutumunun planla, keçmiş dövrlərin faktiki göstəriciləri ilə müqayisədə artmasına (azalmasına) üç amil təsir göstərir:

- 1) xammal, material sərfi normalarından kənarlaşmalar;
- 2) xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsi;
- 3) əmtəəlik məhsulun buraxılış qiymətlərinin dəyişilməsi.

Təhlil apardığımız müəssisədə istehsal olunan əsas məhsul çeşidləri üzrə materialtutumunun plana nisbətən dəyişilməsinə sadaladığımız amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır.

Əmtəəlik məhsul çeşidləri üzrə material tutumunun amilli təhlilinə dair hesablama

Mə mu lat- lar	Materialtutumu göstəriciləri, qəp.				Material tutumu üzrə plandan kənarlaşma			
	plan üzrə ($UM_{pi} \times M_{Q_{pi}} : HQ$)	1 hesabl. ($UM_{pi} \times MQ_{pi} : HQ_{pi}$)	2 he- sabl. ($UM_{pi} \times MQ_{pi} : HQ_{pi}$)	faktiki ($UM_{pi} \times UQ_{pi} : HQ_{pi}$)	camı (4-cü süt.- 1-ci süt.)	material sərfi nor- masinin (2-ci süt.- 1-ci süt.)	xammal və materiallar üçün qiy- mətlərin (3- cü süt.-2-ci süt.)	əmtəəlik məhsulun buraxılış qiymətlərinin (4-cü süt.-3-cü süt.)
A	1	2	3	4	5	6	7	8
«A	31,68	32,47	33,37	35,00	+3,32	+0,79	+0,90	+1,63
»								
«B	29,33	30,80	33,68	36,14	+6,81	+1,47	+2,88	+2,46
»								
«V	35,35	34,18	35,82	37,87	+2,52	-1,17	+1,64	+2,05
»								
«C	36,22	36,78	35,82	37,57	+1,35	+0,56	0,96	+1,75
»								

QEYD: Burada UM_f , UM_{pl} —müvafiq surətdə faktiki və plan udel material sərfi;

MQ_f , MQ_{pl} — material resursları üçün faktiki və plan qiymətləri;
 HQ_f və HQ_{pl} — məhsulun plan və faktiki buraxılışı qiymətidir.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi bütün məmumat növləri üzrə material tutumu planda nəzərdə tutulduğundan xeyli yüksək olmuşdur. Təhlil zamanı sadəcə olaraq əsas üç amilin material tutumuna təsirini hesablamaqla kifayətlənmək olmaz.

Əmtəəlik məhsulun buraxılış qiymətləri başlıca olaraq istehsalçının arzu və istəklərindən asılı olmayaraq bazarlarda formalaşan indiki şəraitdə material tutumuna məsrəf normalarından kənarlaşmaların və xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsinin təsirinin daha ətraflı təhlili zəruridir.

Təhlil zamanı istehsal istehlakına yönəldilən xammal və materialların miqdarının plana nisbətən çox və ya az olmasına mütəəqqi məsrəf normalarının dəyişilməsinin, xammal və materialların miqdarının dəyişilməsinin, istehlak prosesində xammal və material itkiləri və çıxarının, istehsal proseslərində istifadə olunan texniki vasitələr və texnologiyaların dəyişilməsinin təsirini hesablamaq tələb olunur.

Hazır məhsulun udel material tutumuna istehlak olunan materialların miqdarının məsrəf normalarından kənarlaşması ilə yanaşı, xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsi də təsir göstərir. Təhlil zamanı inflyasiya prosesləri, əldə edilmiş bazarlarının dəyişilməsi, xammalın keyfiyyətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq xammalın satınalma qiymətlərinin, tədarük xərclərinin artıb-azalmasını, habelə bu qəbildən olan ikinci dərəcəli amillərin məhsulun materialtutumuna təsirini hesablamaq tələb olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində xammal və materialların əldə edilməsi qiymətinin tərkibində nəqliyyat xərcləri çoxluq təşkil edir. Buna görə də təhlil zamanı xammal və materiallar üçün qiymətlərin son nəticədə bu amil hesabına materialtutumunun dəyişilməsinə nəqliyyat xərclərinin plana nisbətən artıb azalmasının, eyni zamanda daşıma məsafəsinin, nəqliyyat növünün və nəqliyyat xidmətləri üçün taariflərin plana nisbətən dəyişilməsinin nəqliyyat xərclərinin artıb-azalmasına təsirini hesablamaq lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalçıların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq bazarın tələbi ilə müəyyən məhsul çe-

şidləri üzrə istehsalın miqyaslarını genişləndirmək, bəzən də ixtisara salmaq tələb olunur. Əksər sənaye müəssisələri hazır məhsulun daha asan və tez reallaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə mal alanların sifarişləri ilə əmtəəlik məhsul istehsal edir. Bazarın tələbini daim izləyən, tədqiq edən sifarişlər və mal alanlar ilin müxtəlif müddətlərində sifariş edilən bu və ya digər məmulat istehsalının artırılması və ya azaldılması təkliflərini irəli sürür. Bu halda istehsal müəssisələrinin arzu və istəklərindən asılı olmayaraq əmtəəlik məhsul buraxılışının plan strukturunda dəyişikliklər yaranır ki, bu da öz növbəsində məhsulun materialtutumuna təsir göstərir.

Ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin material tutumunu fərqləndiyinə görə məmulat növləri üzrə hissəvi material tutumunun dəyişməsi də ümumi material tutumu səviyyəsinə təsir göstərir.

Təhlil zamanı əmtəəlik məhsul buraxılışının strukturunun və məhsul çeşidləri üzrə hissəvi material tutumunun plana nisbətən dəyişməsinin (birinci dərəcəli amillərin) ümumi material tutumuna təsiri təyin edilir. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan aydın görmək olar.

Cədvəl 13.7

Material tutumunun dəyişməsinə təsir edən amillərin təhlili

Məmulat	Məhsul buraxılışının strukturunu, %-lə			Məhsulun hissəvi materialtutumu, qəp.			Ümumi material tutumunun plana nisbətən dəyişməsinə təsir göstərən amillər	
	plan üzrə	faktiki	Kənarlaşma +, -	plan üzrə	faktiki	Kənarlaşma +, -	məhsul buraxılış strukturunun dəyişməsi (süt. 3 x süt.4:100)	hissəvi material tutumunun dəyişməsi (süt. 2 x süt.6:100)
A	1	2	3	4	5	6	7	8
«A»	32	29	-3	31,68	35,00	+3,32	0,95	+0,96
«B»	34	30	-4	29,33	36,14	+6,81	-1,17	+2,04
«V»	30	34	+4	35,35	37,87	+2,52	+1,42	+0,86
«Q»	14	17	+3	36,78	37,57	+0,79	+0,40	+0,13
Yekunu	100,0	100,0	-	35,86	40,25	+4,39	+0,40	+3,99

Qeyd: Bütün məmulat çeşidləri üzrə yekun materialtutumu:

a) plan üzrə $(32 \times 31,68) + (34 \times 29,33) + (30 \times 35,35) + (14 \times 36,78)$:
 $:100 = (1013,76 + 997,22 + 1060,50 + 514,92):100 = 35,86$ qəp.

b) faktiki $(29 \times 35) + (30 \times 36,14) + (34 \times 37,87) + (17 \times 37,57)$:
 $:100 = (1015 + 1084,2 + 1287,58 + 638,69):100 = 40,25$ qəp. olur.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi əmtəəlik məhsulun material tutumunun 9,1 faizi ($0,40 \times 100:4,39=9,1$) struktur dəyişikliyi, 90,1 faizi ($3,99 \times 100:4,39=90,1$) məmulatların hissəvi material tutumunun artması hesabına olmuşdur.

Əmtəəlik məhsulun strukturu mal alanların və sifarişlərinə əsasən formalaşan indiki şəraitdə struktur irəliləmələr hesabına material tutumunun azaldılmasında istehsal müəssisələrinin imkanları çox məhduddur. Bunun əksinə olaraq hissəvi material tutumu müəssisənin əmək adamları tərəfindən idarə olunan göstəricidir. Bu hal, həm də material tutumunun artımının 90,1 faizinin bu amilin hesabına olması material tutumunun azaldılması ehtiyatlarının məmulat növləri üzrə hissəvi material tutumunda axtarılmasını tələb edir.

Hissəvi material tutumunun səviyyəsi öz növbəsində məmulatın udul material tutumundan (UMT, yəni məmulat vahidinə sərf edilən materialların dəyərinin və məmulat vahidinin buraxılış qiymətinin planə nisbətən dəyişilməsindən asılı olaraq artıb-azala bilər. Bu ikinci dərəcəli amillərin hissəvi material tutumuna təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bizim misalımızda udul material tutumunun və məmulat üçün buraxılış qiymətinin planə nisbətən dəyişilməsinin hissəvi materialtutumu səviyyəsinə təsirini aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan görmək olar.

Verilən hesablamalardan göründüyü kimi məmulatların hissəvi material tutumunun aşağı salınması ancaq məmulatların buraxılış qiymətlərinin yüksəlməsi hesabına olmuşdur. Bazarlarda formalaşan buraxılış qiymətləri hesabına hissəvi material tutumunun aşağı salınmasını müəssisənin idarəetmə fəaliyyətində böyük nailiyyət kimi qəbul etmək olmaz.

Məmulatın hissəvi materialtutumuna ikinci dərəcəli amillərin təsirinə dair
h e s a b l a m a

Məmulat	Udel materialtutumu, min man.			Məmulat vahidinin buraxılış qiyməti, min man.			Məmulat vahidinin hissəvi materialtutumu, qəp.			Materialtutumu üzrə plandan kənarlaşma		
	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma	plan üzrə (I süt. : IV-cü süt.)	hesablama (II süt. : IV-cü süt.)	fəidəli (II süt. : V-cü süt.)	cəmi (IX süt. : VII-cü süt.)	o cümlədən, nəvən dəyişməsi hesabına	buraxılış qiymətinin (IX süt. : VIII süt.)
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
«A»	164,5	+38,5	+38,5	520	580	+60	31,68	39,03	35,00	+3,32	+7,35	-4,03
«B»	158,4	+62,0	+62,0	540	610	+70	29,33	40,81	36,14	+6,81	+11,48	3,67
«V»	219,2	+45,9	+45,9	620	700	+80	35,35	42,78	37,87	+2,52	+7,41	-4,67
«Q»	275,85	+28,67	+28,67	750	810	+60	36,78	40,58	37,57	+0,79	+3,80	-3,01

Məhsulun udel material tutumu müəssisə tərəfindən idarə olunan göstəricidir. İdarəetmə funksiyalarını icra edən şəxslər tərəfindən material sərfi normalarının gözlənilməsinə nəzarəti təmin etmək, habelə planda nəzərdə tutulmuş qiymətlərlə material resurslarını əldə etməklə udel material məsrəflərini plan səviyyəsində saxlamaq mümkün olsaydı, hissəvi material tutumunun planla nisbətən aşağı düşməsi: «A» materialı üzrə 11,38 qəp.; (7,35+4,03); «B» materialı üzrə 15,15 qəp. (11,48 +3,67); «V» materialı üzrə 12,30 qəp. (7,41+4,89); «Q» materialı üzrə 6,81 qəp. (3,80+3,01) miqdarında olardı.

Məhsulun udel materialtutumunun planda nəzərdə tutulduğundan çox və ya az olmasına əsas birinci dərəcəli iki amil təsir göstərir:

1. məhsul vahidinə normada nəzərdə tutulduğundan çox və ya az material sərfi;

2. Materialın qiymətinin plana nisbətən dəyişilməsi;

Bu amillərin materialtutumuna təsirini sadə hesablama yolu ilə təyin etmək mümkündür.

Məmulat vahidinə material sərfinə dair faktiki göstərici ilə plan göstəricisi arasındakı fərqi material vahidi üçün plan qiymətinə

vurmaqla birinci amilin təsiri, material vahidinin faktiki qiyməti ilə plan qiyməti arasındakı fərqi faktiki material sərfi miqdarına vurmaqla isə ikinci amilin təsiri təyin edilir.

Bunu «E» məmulatı istehsalının təmsalında izah edək.

Cədvəl 13.9

Məmulat vahidinə			
Göstəricilər	P lan üzrə	F aktiki	Kənar- laşma, +, -
1. Material sərfi, kq.	5,0	8,4	+3,4
2. Bir kq-ın qiyməti, min m.	2,4	2,1	-0,3
3. Məmulat vahidinin material tutumu (1-ci sət. x 2-ci sət)	10,0	43,64	+33,64

Buradan da:

1. Məmulat vahidinə material normada nəzərdə tutulduğundan 3,4 kq. çox material sərfi nəticəsində məmulatın material tutumu $+3,4 \times 12,4 = +42,16$ min man. artmış;

2. Materialın əldə edilməsi qiymətinin 0,3 min man. azalması nəticəsində məmulat vahidi material sərfi $-0,3 \times 28,4 = -8,52$ min man. azalmışdır.

Bu amillərin təsirini hesablama göstəricisinin köməyi ilə də təyin etmək olar.

Məmulat vahidinin hesablama material tutumu $28,4 \times 12,4 = 352,16$ min man. olur.

Buradan da:

1-ci amilin təsiri $352,16 - 310,0 = +42,16$ min man.

2-ci amilin təsiri $343,64 - 352 = -8,52$ min man.

Yekunu: $+33,64$ min man.

Yaxud balans bərabərliyi $343,64 - 310 = (+42,16) + (-8,52); +33,64$ min man. $= +33,64$ min man.

Deməli, hesablamlar düzdür.

Məmulat vahidinə material sərfi materialın keyfiyyətindən, parametrlərindən, tətbiq olunan texnologiyalardan, texnoloji maşın və avadanlıq markalarından, ilin mövsümlərindən (qış aylarında yay ayları ilə müqayisədə maşın və avadanlıqların texniki hazırlanması üçün daha çox elektrik enerjisi, yanacaq tələb olunur və s.), material sərfi çıxar və tullantı normalarının dəyişməsindən və s. amillərdən asılı olur.

Xammal və materiallar üçün alışı qiymətləri isə onların key-

fiyyətindən, xammal satışı bazarlarından, inflyasiya dərəcəsi, nəqliyyat növündən, daşıma məsafəsi və marşrutlarından, hansı valyuta ilə, nağd pulu, barter qaydasında satın alınmasından və d. amillərdən asılıdır. Buna görə də məmulatın və ya məmulat vahidinin material tutumunu təhlil edən zaman sadəcə olaraq norma və qiymət amillərinin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda sadaladığımız ikinci dərəcəli amilləri material sərfi normalarının və qiymətlərin formalaşmasına, habelə material tutumuna təsirini təyin etmək lazımdır.

İstehsal müəssisələrində müstəqim material məsrəfləri çoxluq təşkil edir. Bu hal, həm də bilavasitə məhsulun (işin, xidmətin) həcminə, strukturuna, keyfiyyətinə parametrlərinə, istehsal texnologiyalarına görə məsrəf normaları təyin edilən müstəqim material məsrəflərin idarə edilməsi qeyri-müstəqim material məsrəfləri ilə müqayisədə material tutumunun azaldılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi material tutumunun plana nisbətən artması və ya azalmasına müstəqim material məsrəfləri tutumunun dəyişməsinin təsiri aşağıdakı ikinci dərəcəli amillərin hesabına ola bilər:

- 1) məhsul buraxılışında struktur irəliləmələri;
- 2) ayrı-ayrı məmulat növləri üzrə material məsrəfləri səviyyəsinin (udel material tutumunun) dəyişməsi;
- 3) material resursları üçün qiymətlərin dəyişməsi;
- 4) hazır məhsul üçün buraxılış qiymətlərinin dəyişməsi.

Bu amillərin müstəqim material məsrəfləri üzrə material tutumunun plana (keçmiş illərə) nisbətən dəyişməsinə təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamlar aparmaqla təyin edilir. Bunu aşağıdakı misaldan daha aydın görmək olar:

Təhlil üçün verilən informasiya, mln. man.	Plan üzrə	Faktiki
1. Müqayisəyə gələn qiymətlərlə məhsul buraxılışı (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən)	84386,5	92961,6
2. Müstəqim material məsrəfləri	23344,3	36164,4
3. Faktiki məhsul buraxılışına plan üzrə müstəqim material məsrəfləri	---	36342,0
4. İstehlak olunan müstəqim materiallar üçün qiymətlərin bəhələşməsi (+), ucuzlaşması (-)	---	103,2
5. Hazır məhsulun buraxılış qiymətlərinin buraxılış qiymətlərinin artması (+), aşağı düşməsi	---	111,6

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə

üsulunda hesablamalar aparaq. Müstəqim material məsrəflərinə görə məhsulun material tutumunun təhlili üçün tələb olunan göstəricilərə dair hesablamalar:

$$1. \text{ Plan üzrə } \frac{333444 \times 100}{84386} = 39,51 \text{ qəp.}$$

$$2. \text{ Məhsul buraxılışının faktiki həcmi və strukturuna görə plan üzrə } \frac{36342 \times 100}{(92961,6 - 111,6)} = 39,14 \text{ qəp.}$$

$$3. \text{ Faktiki, planda qəbul edilmiş qiymətlərlə } \frac{(36164,4 - 103,2) \times 100}{(92961,6 - 111,6)} = 36,48 \text{ qəp.}$$

$$4. \text{ Faktiki, məhsul üçün planda qəbul edilmiş qiymətlərlə } \frac{36164,4}{(92961,6 - 111,6 - 111,6)} = 38,95 \text{ qəp.}$$

$$5. \text{ Faktiki } \frac{36164,4 \times 100}{92961,6} = 39,90 \text{ qəp.}$$

Verilən məmullatlardan görüldüyü kimi hazır məhsulun faktiki müstəqim material tutumu planla müqayisədə $38,90 - 39,51 = 0,61$ qəpik aşağı düşmüşdür.

Müstəqim material məsrəflərinə görə məhsulun material tutumunun plana nisbətən $0,61$ qəp. aşağı düşməsinə ikinci dərəcəli amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər (struktur irəliləmələr) nəticəsində müstəqim material məsrəflərinə görə material tutumu $39,14 - 39,51 = -0,37$ qəp. aşağı düşmüşdür. Deməli, müəssisənin rəhbərliyi məhsul buraxılışının ümumi həcmində az müstəqim material tutumu məmullatlarının payını çoxaltmaq və bunun əksinə olaraq daha çox material tutumlu məmullatlar buraxılışını azaltmaq üçün kifayət qədər səy göstərmişdir.

2. Hesabat dövrü ərzində ayrı-ayrı məmullatlar istehsalında müstəqim material məsrəflərinə qənaət nəticəsində hazır məhsulun müstəqim materiallara görə material tutumu $36,48 - 39,14 = 2,66$ qəp. aşağı düşmüşdür. Deməli, istehsal sexlərində material sərfi normalarına nəzarət və mütləqqi məsrəf normalarından istifadə təmin olunmuşdur.

3. Hesabat dövründə istehsal istehlakında istifadə olunan materiallar üçün qiymətlərin plana nisbətən yüksək olması müstəqim materiallara görə material tutumunun $38,95-36,48=2,47$ qəp. artmasına səbəb olmuşdur. Deməli, müəssisənin maddi-texniki təchizat şöbəsi daxili və xarici bazarlardan sərfəli qiymətlərlə material resursları almaq, ucuz başa gələn nəqliyyat növləri ilə optimal partiyalarla daşımaq üçün kifayət qədər səy göstərmişdir.

4. Hesabat ilində reallaşdırılan əmtəəlik məhsullar üçün buraxılış qiymətlərinin plana nisbətən yüksəlməsi müstəqim material məsrəflərinə görə materialtutumunun qiyməti $38,90-38,95=-0,05$ qəpik aşağı düşmüşdür. Bu onu göstərir ki, müəssisənin istehsal kollektivi nisbətən bəla qiymətlərlə və daha tez reallaşdırılan birlən yüksək keyfiyyətli əmtəəlik məhsul istehsalını çoxaltmaq, satış şöbəsi isə sərfəli satış bazarlarını, potensial mal alanları axtarıb tapmaq üçün kifayət qədər səy göstərmişdir.

Bütün amillərin müstəqim material məsrəflərinə görə materialtutumuna təsiri $(-0,37)+(-2,66)+(+2,47)+(-0,05)=0,61$ qəp. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$$38,90-39,51=(-0,37)+(-2,66)+(+2,47)+(-0,05);$$

$$-0,61 \text{ qəp.} = -0,61 \text{ qəp.}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

İndiki iqtisadi çətinliklər, sənaye istehsalı səviyyəsinin aşağı düşməsi, bəzi müəssisələrin tamamilə dayanması, yaxud az istehsal gücü ilə işləməsi, ölkədaxili və xarici ölkələrin müəssisələri arasında uzunmüddət təşəkkül tapmış iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi material tədarükü sahəsində xeyli manelər törədir. Bu səbəbdən də fəaliyyətdə olan müəssisələrdə material resurslarının komplektləşdirilməsi, resepturaların təmin edilməsi mümkün olmadıqda, bir material növünün başqası ilə əvəz edilməsi zəruri olur. Bazar rəqabəti şəraitində ucuz, materialverimi aşağı olan materialı bəla materialla əvəz etməklə bazarın tələbinə uyğun yüksək keyfiyyətli əmtəəlik məhsul buraxılışı istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir. Bəzən də mal alanların və sifarişçilərin təşəbbüsü ilə də bir material növünün başqası ilə əvəz edilməsi zərurəti yaranır.

İstehsal fəaliyyətində bir materialın başqa materialla əvəz edilməsi, öz növbəsində, material məsrəflərinə, məhsul çıxımına,

habelə məhsulun material tutumuna təsir göstərir. Material növlərinin əvəz edilməsi həm də texnoloji məqsədlərə, yanacaq və elektrik enerjisi məsrəflərinə, müstəqim əmək haqqı xərclərinə də təsir göstərir.

Belə bir şəraitdə bir material növünün başqası ilə əvəz edilməsinin sahibkar fəaliyyəti üçün effektivini həm qabaqcadan, həm də sonradan təyin etmək tələb olunur. Təcrübədə bir material başqası ilə əvəz etməklə istehsal edilən hazır məhsulun buraxılış qiymətinin materialtutumu ilə müqayisədə üstün artımı sahibkar üçün faydalı sayılır. Təhlil apardığımız müəssisə sifarişçinin xahişi ilə ənənəvi əsas xammal əvəzini başqa, nisbətən baha başa gələn və çətin emal olunan və bu səbəbdən də material məsrəfləri ilə yanaşı, digər məsrəfləri də artıran əsas xammaldan istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu yeniliyin sahibkar üçün effektivini aşağıdakı hesablamadan aydın görmək olar.

Cədvəl 13.10

Yeni əsas xammaldan istifadə şəraitində əsas iqtisadi göstəricilərin dinamikasına dair hesablama (məhsul vahidinə min manatla)

Göstərici	Əsas xammaldan istifadə		Kənarlaşma +, -	
	ənənəvi	Yeni	min manatla	%-lə
1. Əsas xammal məsrəfləri	22,5	28,8	+6,3	+28,0
2. Digər material məsrəfləri	12,1	14,2	+2,1	+17,4
3. Cəmi material məsrəfləri	34,6	43,0	+8,4	+24,3
4. Əmək haqqı məsrəfləri sosial sığortaya ayrılmaları birlikdə	10,4	12,5	+2,1	20,2
5. Sair məsrəflər	16,6	17,8	11,2	+7,2
6. Məhsul vahidinin maya dəyəri	61,6	73,3	+11,7	+18,3
7. Məhsul vahidinin satış qiyməti	110,0	167,2	+57,2	+52
8. Məhsul vahidinə mənfəət (sət.7×sət.6)	48,4	93,9	+45,5	+94
9. Məhsulun material tutumu, qep				
a) əsas material məsrəflərinə	22,4	17,2	-5,2	-23,2
b) cəmi material məsrəflərinə görə	31,4	25,7	-5,7	-18,2
cəmi məsrəf tutumu	60,5	43,8	-16,7	-27,6

Verilən hesablamalardan göründüyü kimi sifarişçinin tələbi ilə yeni baha materialdan istifadə məmulat istehsalına əsas xammal sərfinin 17,4%, bütövlükdə materiallar sərfinin 24,3%, maya dəyərinin 18,2% artmasına səbəb olmuşdur. Baha, çətin emal olunan yeni xammaldan istifadə ilə əlaqədar olaraq məsrəflərin 18,2%

artan şəraitdə məmulat vahidi üçün satış qiymətinin üstün, yəni 52,0% artımı baha materialdan istifadəni sərfəli etmişdir.

Baha materialdan istifadə olunmasına baxmayaraq, məmulatın əsas material tutumu 23,2%, ümumi material tutumu 18,2%, habelə məsrəf tutumu, cəmi məsrəf tutumu 27,6 % azalmışdır. Mal alanlar baha materialdan istifadə etmək şərti ilə 2460 ədəd məmulat sifariş vermişdir. Sifarişin icrası onun istehsalına məsrəflərin 2460×11,7=28782 min man. artmasına səbəb olmuşdur. Xərclərin bu artımı müqabilində məmulat satışından pul gəlirinin artımı +57,2×2460=140712 min man. təşkil edir.

Baha xammaldan istifadə ilə əlaqədar olaraq məhsul vahidinə mənfəət 45,5 min man., bütövlükdə sifariş üzrə mənfəət isə +45,5×2460=111930 min man. artmışdır. Məsrəflərin artımının hər bir manatına mənfəətin artımı 111930:28782 =3,90 man. təşkil edib. Göründüyü kimi baha xammaldan istifadə etməklə sifarişin yerinə yetirilməsi sahibkar üçün çox faydalı olmuşdur.

Material resurslarından istifadənin effektivliyinin təyin edilməsində ən çox istifadə olunan göstəricilərdən biri də material verimidir. Material çatışmamazlığı, onların qiymətləri və tədarüklə əlaqədar xərclərin artımı hər an gözlənilən indiki şəraitdə materialveriminin yüksəldilməsi məhsul (iş, xidmət) buraxılışının çoxaldılması üçün başlıca ehtiyat mənbələrindən biridir. İndiki şəraitdə məhsul istehsalına material məsrəflərinin (MM) azaldılması və onlardan effektiv istifadə, yəni materialveriminin (MV) yüksəldilməsi məhsul buraxılışının (MB) çoxaldılmasını təmin edən zəruri şərtlərdir.

Burada iki modeldən istifadə edilir:

$$I \text{ m.} - MB = MM \times MV$$

$$II \text{ m.} - MB = MM \times MT$$

Burada: MT-materialtutumudur.

Təcrübədə material məsrəflərinin məhsul buraxılışının həcminə təsirinin hesablanması həm birinci, həm də ikinci modeldən istifadə edilir.

Lakin təhlil illərində müxtəlif hesablama üsulları tətbiq edilir. Material məsrəfləri və onlardan istifadə dərəcəsinin məhsul buraxılışının həcminə təsirinin təyin edilməsinə dair birinci modeldə zəncirvari yerdəyişmə, mütləq fərqlər, nisbi fərqlər, indeks və inteqral metodlardan, ikinci modeldə isə başlıca olaraq zəncirvari

yerdəyişmə, bəzən də integral hesablama metodlarından istifadə edilir.

Məhsulun material tutumuna və material veriminə təsir göstərən amillər tamamilə eynidir. İstehsalın həcmnin, strukturunun, udel material tutumunun xammal və materiallar üçün qiymətlərin, məhsulun buraxılış qiymətlərinin dəyişməsi həm material tutumuna, həm də materialveriminə təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Sadaladığımız amillərin material tutumuna təsirinin təhlili metodikası yuxarıda kifayət qədər şərh olunmuşdur. Lakin hesablamalarda birinci halda material məsrəflərinin məhsulun buraxılış qiymətləri ilə həcminə, ikinci halda isə əksinə məhsul buraxılışının həcmnin material məsrəflərinə nisbətində dair göstəricilərdən istifadə edilir.

Təcrübədə eyni materialverimi, təmiz materialtutumu və çıxarın miqdarına, udel material sərfinə görə fərqlənən müxtəlif sifarişlər yerinə yetirilir. Buna görə də təhlil zamanı tədarük edilən (həm də istehlak edilən) xammalın miqdarının (XM), həmin xammal üzrə keçici qalıq (KQ), xammal çıxarının (XÇ) və məhsul vahidinə xammal sərfinin (XS) məhsul buraxılışının miqdarına təsirini hesablamaq lazım gəlir. Bizim misalımızda «K» məmulatı üzrə məhsul buraxılışında plana nisbətən artmasını (azalmasını) sadaladığımız amillərin təsirini aşağıdakı misaldan aydın görmək olar.

Göstərici	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +,-
1. Material tədarükü, kq.	2450	2640	+190
2. Həmin material növü üzrə keçici qalıq, kq	720	650	-70
3. Xammal çıxarı, kq.	410	380	-30
4. Məmulat vahidinə material sərfi, kq.	2,2	2,5	+0,3

Verilən göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmaları «K» məmulatı üzrə məhsul buraxılışının natural ifadədə miqdarına təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparaq.

Məhsul buraxılışı:

$$1. \text{ Plan üzrə } = \frac{2450 + 720 - 410}{2,2} = 1254,5 \text{ litr};$$

$$2. \text{ Hesablama } = \frac{2640 + 720 - 410}{2,2} = 1340,9 \text{ litr};$$

$$3. \text{ Hesablama } = \frac{2640 + 650 - 410}{2,2} = 1309,1 \text{ litr};$$

$$4. \text{ Hesablama } = \frac{2460 + 650 - 380}{2,2} = 1322,7 \text{ litr};$$

$$5. \text{ Faktiki } = \frac{2460 + 650 - 380}{2,5} = 1164,0 \text{ litr}.$$

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi «K» məmulatı üzrə məhsul buraxılışının faktiki miqdarı planda nəzərdə tutulduğundan -1164,0-1254,5=-90,5 litr azdır. Bu kənarlaşmaya əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur.

1. Material tədarükünün plana nisbətən 190 kq. artımı məhsul buraxılışının 1340,9-1254,5=+86,4 litr çoxalmasını təmin etmişdir.

2. Material növü üzrə keçici qalıq 70 kq. az olması məhsul buraxılışının plana nisbətən 1309,1-1340,9=-31,8 litr azalmasına səbəb olmuşdur.

3. İstehsal texnologiyalarında xammal çıxarının 30 kq. azalması məhsul çıxımının 1322,7-1309,1=+13,6 litr artımı ilə nəticələnmişdir.

4. Məhsul vahidinə udel material sərfinin plana nisbətən 0,3 kq. çox olması məhsul buraxılışının 1164,0-1322,7 = -158,7 litr azalmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$$(+86,4)+(-31,8)+(+13,6)+(-158,7) = -90,5$$

yaxud balans bərabərliyi:

$$1164,0-1254,5=(+86,4)+(-31,8)+(+13,6)+(-158,7);$$

$$-90,5 \text{ litr} = -90,5 \text{ litr}$$

Deməli, hesablamalar düzdür.

Təhlil zamanı hər bir əsas material növü üzrə material veriminə sadaladığımız amillərin təsiri eyni qaydada hesablanır.

FƏSİL XIV. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏSRƏFLƏRİN VƏ MƏHSULUN MAYA DƏYƏRİNİN TƏHLİLİ

14.1. Sənaye müəssisələrində məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal məsrəflərinə qənaət və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması fəaliyyətdə olan müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, habelə müflisləşmənin qarşısının alınması üçün zəruri şərtidir. Reallaşdırılan məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınması daxili və xarici bazarlarda azad bazar rəqabətinə davam gətirmək, malları və hazır məhsulu zərərsiz, nisbətən ucuz qiymətlərlə daha tez reallaşdırmaq və beləliklə, avans edilən kapitalı daha tez sahibkarlara qaytarmaq problemlərinin həllində az rol oynamır.

Istehsal müəssisələrində əmək, material, elektrik enerjisi və i.a. material və pul məsrəflərinə qənaət istehsalın effektivini yüksəltməklə yanaşı, məhsul, iş və xidmətlər istehsalını genişləndirməyə böyük imkanlar açır. Daxili və xarici bazarlarda məhsul, iş və xidmətlər üçün satış qiymətləri, müəssisələrin arzu və istəklərindən asılı olmayaraq, əksər hallarda alıcıların diktəsi ilə formalaşan indiki şəraitdə mənfəətin, xüsusilə əməliyyat mənfəətinin çoxaldılması, habelə mövcud istehsal resurslarından istifadənin mənfəətliliyinin yüksəldilməsi, ilk növbədə, əmtəəlik məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri səviyyəsindən və onun aşağı salınması planını yerinə yetirməsindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maya dəyərin göstəricisi tədarük, istehsal və satış proseslərinə yönəldilən əmək, material və maliyyə resurslarından istifadənin effektivini xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Satlıq məhsul (iş və xidmətlər) üçün satış qiymətləri dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən, bazarlarda tələb və təklifin təsiri altında formalaşan indiki şəraitdə istehsal-satış fəaliyyətinin mənfəətliliyi onların tam maya dəyəri səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlər üçün satış qiymətləri təsərrüfat subyektləri tərəfindən idarə olunmayan, bunun əksinə olaraq istehsal və satış proseslərinə məsrəfləri və bu məsrəflərin müqabilində formalaşan məhsulun (işin, xidmətin) tam maya dəyəri müəssisələr tərəfindən idarə olunan indiki şəraitdə maya dəyərini aşağı salınması əməliyyat mənfəətinin çoxaldılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir.

Məsrəflərə qənaət və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması hesabına hazır məhsulun, iş və xidmətlərin nisbətən ucuz qiymətlərlə satmaq imkanlarının mövcudluğu şəraitində potensial mal alanları seçmək, pulu qabaqcadan almaqla, yaxud da nağdı pula hazır məhsulu (iş və xidmətləri) reallaşdırmaq asan olur. Deməli, məsrəflərə qənaət və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması indiki zamanda ən böyük problem sayılan anbarlarda hazır məhsul qalıqlarının və debitor borclarının azaldılması, sahibkar tərəfindən avans edilən vəsaitin daha tez qayıtması, reallaşdırma və borcların idarə edilməsi ilə əlaqədar xərclərin ixtisara salınması məsələlərinin həllində az əhəmiyyət kəsb etmir.

Məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətini aşağı salmadan məsrəflərə qənaət etməklə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması hesabına mənfəətin o cümlədən vergiyə cəlb olunan mənfəətin artırılması mənfəətdə payı olan dövlətin və əmək kollektivinin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir. Məsrəflərə qənaət və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması hesabına satışdan alınan gəlirlərin və mənfəətin çoxaldılması, gəlir və mənfəət vergisi, ödəmələrin, təsisçilərə çatması dividend ödəmələrinin, müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin çoxaldılması, habelə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir.

Reallaşdırılan məhsulun maya dəyəri aşağı salındıqca, satış qiymətlərinin aşağı salınması imkanları çoxalır ki, bu da istehlakçıların maddi marağını təmin edən iqtisadi, siyasi və təşkilati problemlər sırasına daxildir.

Istehsalın genişləndirilməsi, texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, vəsaitə qənaətə görə maddi stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi, yeni məhsul çeşidlərinin mənimlənməsi, investisiya qoyuluşlarının artırılması, potensial malsatanlarla və mal

alanlarla əlaqələrin yaradılması, iqtisadi sanksiyalar üzrə ödəmələrin azaldılması problemlərinin həllində də məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması az əhəmiyyət kəsb etmir. Belə bir şəraitdə mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün müəssisələrdə məsrəflərin və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və onların səfərbər edilməsi üzrə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi idarəetmənin, eyni zamanda iqtisadi təhlilin qarşısında duran aktual problemlərdən biridir.

Məsrəflərin və məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1) məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsini təyin etmək;

2) məsrəflərin və məhsulun maya dəyəri dinamikasını və artım templərinin effektivini təyin etmək;

3) əmtəəlik məhsulun 1 manatına, məsrəflərin səviyyəsinə təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək;

4) ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə maya dəyəri göstəricilərini təhlil etməklə müəssisə üçün sərfəli məhsul çeşidlərini müəyyən etmək;

5) bu və ya digər məhsul çeşidi üzrə məsrəflərə qənaəti təmin etmək, mümkün olmayanda onların istehsalatdan götürülməsinə dair qərar layihələri hazırlamaq;

6) əmtəəlik məhsulun, ayrı-ayrı məhsul çeşidlərinin maya dəyəri göstəricilərini xərc maddələri üzrə təhlil etməklə maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxarmaq və onlardan daha tez istifadəni təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq;

7) daxili və xarici amilləri hesaba almaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri göstəricilərini proqnozlaşdırmaq və i.ə.

İstehsala məsrəfləri və məhsulun maya dəyəri göstəricilərini təhlil etmək üçün biznes planından, 1- İF formada «Müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında hesabat»dan, mühasibat uçotu məlumatlarından, uçot registrindən, əmək, material, elektrik enerjisi, qaz, buxar və i.ə. sərfi normalarından, resepturalardan, mal material dəyərləri və xidmətlər üçün qiymət və taariflər-

dən, limit kartlarından, istehsalat müşavirələrinin məlumatlarından, boş dayanmalara dair aktlardan, normativ aktlardan, məsəflərə və məhsulun maya dəyərində daxil edilən xərclərə dair qüvvədə olan qaydalardan (əsasnamələrdən, təlumatlardan) və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

14.2 Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlili

Məhsulun maya dəyərinin təhlili bir qayda olaraq onu xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlilindən başlanır. Bu zaman həm bütövlükdə müəssisə üzrə, həm də ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə plan və faktiki maya dəyəri göstəricilərindən istifadə etməklə maya dəyərinin keçən ilə və plana nisbətən artması yaxud azalması, habelə dinamikası, həm məbləğ, həm də nisbi ifadədə təyin edilir.

Bu halda maya dəyərini xarakterizə edən hesabat ilinin faktiki göstəricilərini, sadəcə olaraq keçən ilin müvafiq göstəriciləri, habelə plan göstəriciləri ilə tutuşdurub kənarlaşmaları təyin etməklə kifayətlənmək olmaz.

Məhsulun maya dəyəri göstəriciləri və onun aşağı salınması yuxarı orqanlar tərəfindən planlaşdırılmayan (tənzimlənməyən) və bu problemləri müəssisələrin özləri tərəfindən həll edilən indiki şəraitdə, ilk növbədə, keçən ildə faktiki nail olduğu səhiyyə ilə müqayisədə ayrı-ayrı məhsul çeşidləri və bütün əmtəəlik məhsul üzrə məhsulun plan maya dəyərinin dəyişilməsini, başqa sözlə desək, maya dəyərini xarakterizə edən plan göstəricilərinin reallığını bilmək lazımdır. Bunun üçün keçən ilin hesabat göstəricilərindən və hesabat ilinin plan göstəricilərindən istifadə etməklə aşağıdakı formada hesablama aparılır.

Məhsulun plan maya dəyərinin keçən ilə müqayisədə dəyişilməsinə dair hesablama

Məlumatın Adı	Məhsul vahidinin Maya dəyəri, min. man		Məhsul istehsalının plan həcmi, min adədlə	Məhsul istehsalının plan həcmində məsrəflər, milyon man.		
	keçən ildə	hesabat ili üçün plan üzrə		keçən ilin maya dəyəri ilə (1-ci süt x 3-cü süt.)	hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə (2-ci süt. x 3-cü süt.)	keçən ilə nisbətən dəyişiklik (artma+, azalma-), %-lə (5-ci süt-4-cü süt x 100)
A	1	2	3	4	5	6
«A» memulati	1,76	2,2	3696	5913,6	7392,0	+25,0
«B» memulati	1,32	1,65	5940	7128,0	8910,0	+25,0
«V» memulati	1,595	2,002	6600	9570,0	12012,0	+25,5
«Q» memulati	3,08	4,125	4620	12936,0	17325,0	+33,1
«D» memulati	12,375	16,720	338,8	3811,5	5120,2	+35,1
Yekunu	x	x	x	39359,1	50789,2	+29,04

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müəssisədə istehsalı nəzərdə tutulan bütün məlumatların plan maya dəyərinin keçən ildə nail olduğu faktiki səviyyə ilə müqayisədə $50789 \times 10 : 39359 - 100 = 29,04$ % yüksəlməsi nəzərdə tutulur. Belə hal inflyasiya şəraitində istehsal istehlakında istifadə olunan materialların, satınalma yarımfabrikatların, kənar təşkilatların xidmətləri üçün qiymətlərin və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsi şəraitində normal sayıla bilər. Təhlil zamanı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olmayan qiymət amilinin (subyektiv amil) və asılı olan obyektiv amillərin məhsulun maya dəyərinin səviyyəsinə təsirini hesablamaq tələb olunur. Bunun üçün aşağıdakı formada hesablama tərtib edilir.

Cədvəl №14.2

Məhsulun maya dəyərinin keçən ilə nisbətən faktiki dəyişilməsinə dair hesablama

Məlumatın adı	Məmulat vahidinin maya dəyəri, min man.		Məhsul istehsalının faktiki həcmi, min ədəd	Faktiki məhsul istehsalına məsrəflər, mln. man.			
	keçən ildə	hesabat ilində		keçən ilin maya dəyəri ilə (2-ci süt x 4-cü süt)	hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə 2-ci süt. x 4cü süt.)	hesabat ilinin faktiki maya dəyəri ilə (3-cü süt. x 4-cü süt.)	
		plan üzrə					faktiki
A	1	2	3	4	5	6	7
«A» məmulatı	1,760	2,200	2,310	4026,0	6441,6	8052,0	8454,6
«B» məmulatı	1,320	1,650	1,925	6930,0	8316,0	10395,0	12127,5
«V» məmulatı	1.595	2,002	2,200	6050,0	8772,5	11011,0	12100,0
«Q» məmulatı	3,080	4,125	4,840	4857,6	13601,5	18560,0	19430,4
«D» məmulatı	12,375	16,72	20,900	363,0	3811,5	5517,6	6897,0
Yekunu	x	x	x	x	40943,1	53191,6	59009,5

Hesablamada verilən məlumatlardan göründüyü kimi müəssisənin iqtisadi-sosial inkişafı planında (biznes planında) bütün məhsulun maya dəyərinin keçən ilə nisbətən 50789,2-39359,1=+11430,1 min man. yaxud $+ 11430,1 \times 100 : 39359,1 = +29,04\%$ yüksəlməsi nəzərdə tutulmuşdur. Plan hesablamalarından göründüyü kimi bunun başlıca səbəbi planlaşdırılan ildə qiymətlərin və taariflərin keçən ilə nisbətən artmasıdır. Məsrlərin və məhsulun maya dəyərinin təyin edilməsinə dair plan hesablamalarında hesabat ilində istehlak ediləcək material dəyərləri üçün qiymətlərin və kənar təşkilatların xidmətləri üçün taariflərin artması hesabına məsrəflərin 11880 min manat, yaxud 30,18% miqdarında artması nəzərdə tutulmuşdur.

Deməli, məhsulun maya dəyərinin keçən ilə nisbətən 29,4% artması nəzərdə tutulduğu halda istehlakı gözlənilən material dəyərləri və xidmətlər üçün qiymət və taariflərin artması hesabına artımın 30,18% olduğunu nəzərə alsaq, müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan səbəblərdən maya dəyərinin artımı gözlənilmir.

Hesablamadan göründüyü kimi hesabat ilində istehsal edilən bütün məhsulun faktiki maya dəyəri:

a) keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə 40943,1 mln.man;

b) hesabat ilinin plan maya dəyəri ilə 53191,6 mln.man;

v) hesabat ilinin faktiki maya dəyəri ilə 59009,5 mln.man. təşkil edir. Buradan da: hesabat ilində istehsal olunan məhsulun faktiki maya dəyərinin keçən ilə nisbətən artımı $59009,5 - 40943,1 = +18066,4$ mln man yaxud $+ 18066,4 \times 100 : 40943,1 = 44,12\%$ miqdarında olmuşdur. Bu məbləğin 17050 mln.manatı yaxud $17050 \times 100 : 40943,1 = 41,64$ faizi qiymətlərin yüksəlməsi hesabına olmasını nəzərə alsaq təsərrüfatda bəd xərcliyin hesabına maya dəyərinin artması $18066,4 - 17050 = +116,4$ mln.man. olur ki, bunu da qənaətbəxş hesab etmək olar.

Beləliklə, təhlil apardığımız müəssisədə məhsul istehsalına məsrəflərin keçən ilin səviyyəsinə nisbətən artımı $18066,4 - 11430,1 = +6636,3$ mln. man. yaxud $44,12 - 29,04 = +15,08\%$ miqdarında olmuşdur. Hesabat ilində məhsul istehsalına faktiki məsrəflər planla müqayisədə $59009,5 - 50789,2 = +8220,3$ mln. man. artmışdır. Təhlil zamanı qənaətbəxş hal hesab olmayan bu artıma təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsinin təyin edilməsi tələb olunur.

14.3 Məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi həcmnin təhlili

Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi həcminə təsir göstərən birinci dərəcəli amillər aşağıdakılardır:

- 1) məhsul istehsalının həcmnin dəyişilməsi;
- 2) məhsul istehsalı strukturunun dəyişilməsi;
- 3) məhsul istehsalında dəyişən xərclərin səviyyəsinin dəyişilməsi;
- 4) daimi xərclər məbləğinin dəyişilməsi.

Bir qayda olaraq, məhsul istehsalının həcmi artdıqca ancaq dəyişən xərclər artır, müəssisənin istehsal gücü dəyişilməyən şəraitdə daimi xərclər dəyişməz qalır.

Daimi (sabit) və dəyişən xərclər ayrı-ayrılıqda hesaba alınan şəraitdə məhsul istehsalına məsrəflərin cəmi (M) aşağıdakı

formulada ifadə olunur:

$$M = Dx \cdot X + Sx$$

Burada Dx - məhsul vahidi istehsalına dəyişən xərclər;

X - məhsul istehsalının natural ifadədə miqdarı;

Sx - daimi (sabit) xərclərin mütləq məbləğidir.

Daimi və dəyişən xərclərin məhsulun maya dəyərinə təsiri ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə təyin edilir. Bizim misalımızda «A» məmulatı üzrə dəyişən və sabit xərclərin maya dəyərinə təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada hesablama cədvəlini tərtib edirik.

Cədvəl №14.3

«A» məmulatın maya dəyərinin istehsalını həcmindən asılı-
lığına dair hesablama

Məhsul istehsalının həcmi, min ədədlə	Bütün məhsulun maya dəyəri, mln.man.			Məhsul vahidinin maya dəyəri, mln. man.		
	daimi xərclər	dəyişən xərclər	cəmi	daimi xərclər	dəyişən xərclər	cəmi
	1	2	3	4	5	6
1100	2750	1375	4125	2,500	1,250	3,750
2200	2750	2750	5500	1,250	1,250	2,500
3300	2750	4125	6875	0,833	1,250	2,080
4400	2750	5500	8250	0,625	1,250	1,87
5500	2750	6875	9625	0,500	1,250	1,75

Bu hesablamada 2750 mln. man daimi xərclər bütün həcmlərdə məhsul istehsalına aiddir. Onların mütləq həcmi məhsul istehsalının artımı ilə əlaqədar olaraq artmır, lakin istehsalın həcmi artdıqca məhsul vahidi istehsalına daimi xərc məbləği azalır.

Hesablamadan göründüyü kimi istehsalın həcmi 5 dəfə (5500:1100) artan şəraitdə məhsul vahidinə məsrəflər $1,75 - 3,75 = -2,0$ mln. man. azalır ki, bu da dəyişən xərclərin hesabına olmuşdur.

Ümumi xərc məbləğinin ($Xü$) istehsalın həcmindən asılılığını belə ifadə etmək olar:

$$Xü = (Sx + Dx \cdot X) : X = \frac{Sx}{X} + Dx$$

Istehsalın həcmi ilə məhsulun maya dəyərinin qarşılıqlı əlaqəsini həm məhsul vahidinə, həm də istehsal olunan məhsulun ümumi həcminə görə təyin etmək təhlilin qarşısında duran əsas

vəzifələrdən biridir. Bu halda daimi və dəyişən xərclər bölgüsündə amilli təhlil aparmaq tələb olunur. Bizim misalımızda məhsul vahidinə məsrəflərə dair analitik hesablama belə olmuşdur:

cədvəl №14.4

Məhsul vahidinə məsrəflər, mln.man.

Məmulatlar	M ə s r ə f l ər						İstehsalın həcmi, min ədədlə	
	plan üzrə			faktiki			plan üzrə	faktiki
	cəmi	o cümlədən		cəmi	o cümlədən			
		dəyişən	daimi		dəyişən	daimi		
A	1	2	3	4	5	6	7	8
«A» məmulatı	2,200	1,375	0,825	2,31	1,540	0,770	3996,0	4026,0
«B» məmulatı	1,650	1,155	0,495	1,925	1,320	0,605	5940,0	6930,0
«V» məmulatı	2,002	1,397	0,605	2,20	1,496	0,704	6600,0	6050,0
«Q» məmulatı	4,125	2,970	1,155	4,40	3,212	1,188	4620,0	4857,6
«D» məmulatı	16,720	11,704	5,066	20,90	14,850	6,050	338,8	363,0

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda cəmi məsrəflər məbləğinin amilli təhlilinə tələb olunan göstəriciləri hesablamaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl №14.5

Məhsul istehsalına məsrəflər

Məsrəflər	Məsrəflərin dəyişilməsinə təsir göstərən amillər				Məbləği, min manatla
	məhsulun həcmnin dəyişilməsi	strukturunun dəyişilməsi	dəyişən xərclər	sabit xərclər	
Plan üzrə məhsul buraxılışına plan üzrə	Pl.	Pl.	Pl.	Pl.	50789,2
Məhsul istehsalının faktiki həcminə görə təzədən hesablanan plan üzrə	Fak.	Pl.	Pl.	Pl.	54321,3
Faktiki məhsul buraxılışına plan səviyyəsinə görə	Fak.	Fak.	Pl.	Pl.	52441,4
Daimi xərclərin plan səviyyəsinə görə faktiki	Fak.	Fak.	Fak.	Pl.	56738,0
Faktiki	Fak.	Fak.	Fak.	Fak.	59009,5

Bu məlumatlardan istifadə etməklə birinci dərəcəli (əsas) 4 amilin istehsal məsrəflərinə təsiri bu qədər olmuşdur. Məlumatlardan göründüyü kimi bütün məhsulun faktiki maya dəyəri planla müqayisədə $59009,5 - 50789,2 = +8220,3$ mln. manat çox olmuşdur. Məhsul istehsalı üzrə planın 101,1%, yaxud 1,1% artıqlaması ilə yerinə yetirilməsini nəzərə alsaq, əsas amillərin təsiri

bu qədər olmuşdur:

1. İstehsalın həcmnin 1,1% artması faktiki istehsal məsrəflərinin plana nisbətən $54321,3 - 50789,2 = +3532,1$ mln. manat artmasına səbəb olmuşdur;

2. Məhsul istehsalının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, yəni struktur irəliləmə faktiki məsrəflərin plana nisbətən $52441,4 - 54321,3 = -1879,9$ mln. manat azalmasını təmin etmişdir. Deməli, istehsalın ümumi həcmində məsrəftutumu çox olan məhsulların payı azalmışdır;

3. Udel dəyişən xərclər səviyyəsinin plana nisbətən yüksəlməsi hesabına istehsala məsrəflərin faktiki həcmi $56738 - 52441,4 = +4296,6$ mln. manat artmışdır;

4. Ayrı-ayrı dəyişən xərclər səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində məhsul istehsalına faktiki məsrəflərin ümumi həcmi plana nisbətən $59009,5 - 56738 = +2271,5$ mln. manat artmışdır.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$+3532,1 + (-1879,9) + (+4296,6) + (+2271,6) = +8220,3$ mln. manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$(59009,5 - 50789,2) = (+3532,1) + (-1879,9) + (+4296,6) + (+2271,6);$
 $+8220,3 \text{ mln.man} = +8220,3 \text{ mln.man.}$ Deməli, hesablamalar düzdür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun maya dəyəri, yəni resurs tutumu inflyasiya ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin dəyişilməsindən asılı olduğuna görə, istehsal prosesində istehlak olunan resursların qiymətlərin dəyişilməsinin təsirini də təyin etmək tələb olunur.

Bizim misalımızda məhsul istehsalına məsrəflərin 8220,3 mln. manat cəmi artımının $52441,4 - 50789,2 = +1652,2$ mln. manatı istehsalın həcmnin və strukturunun plana nisbətən dəyişilməsi, $59009,5 - 52441,4 = +6568,4$ mln.manat isə məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsi hesabına olmuşdur.

Təhlil apardığımız müəssisədə inflyasiya ilə əlaqədar olaraq istehsalda istehlak olunan resurslar üçün qiymətlərin yüksəlməsi hesabına məsrəflərin artımı 5170 mln.man. olduğunu nəzərə alsaq resurstutumunun artması hesabına məsrəflərin artımı $6568,4 - 5170 = +1398,4$ mln.manat olur.

Məhsul istehsalına məsrəflərin 8220,3 mln. manat artmasını

aha obyektiv qiymətləndirmək, habelə hansı məsrəflərin nə əbləgdə artmasını təyin etmək, eyni zamanda məsrəflərin rukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri öyrənmək tələb olunur. unun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl №14.6

Məhsul istehsalına məsrəflərin strukturu

№	Xərc ünsürləri	Məbləği, mln. manat			Xüsusi çəkisi, %-lə		
		plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +, -	plan üzrə	faktiki	kənarlaşma +, -
1.	Əməyin ödənişi	10120,0	10725,0	+605,0	19,9	18,2	-1,7
2.	Sosial müdafiə fonduna ayrılmalar	3036,0	3217,5	+181,5	6,0	5,4	-0,6
3.	Material məsrəfləri	26917,0	32450,0	+5533,0	53,0	55,0	+2,0
4.	Amortizasiya ayrılmaları	6655,0	8250,0	+1595,0	13,1	14,0	+0,9
5.	Sair məsrəflər	4061,2	4367,0	+305,8	8,0	7,4	-0,6
	Yekunu	50789,2	59009,5	+8220,3	100,0	100,0	-
	O cümlədən: Dəyişən xərclər	35317,2	41266	+5948,8	69,5	70,0	+0,5
	Dəyişməz xərclər	15472,0	17743,5	+2271,5	30,5	30,0	-0,5

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi faktiki məsrəflər planla müqayisədə 8220,3 mln. manat çox olmuşdur ki, bununla da 3217,5 mln. manatı, yaxud da $3217,5 : 100 : 8220,3 = 39,14\%$ müəqim material məsrəflərinin payına düşür.

Sabit xərclərlə müqayisədə məhsul istehsalının həcmi ilə əlaqədar dəyişən xərclər daha çox artmışdır. Bunun nəticəsində dəyişən xərclərin faktiki xüsusi çəkisi planla müqayisədə 5948,8 mln. manat yaxud $+5948,8 \times 100 : 50789,5 = +11,7\%$ artmışdır.

Məhsul buraxılışının faktiki həcmi planla müqayisədə 1,1% artan şəraitdə dəyişən xərcləri 11,7%, yaxud on dəfə çox artmasını müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Odur ki, müəssisənin rəhbərliyi məsrəf normalarının optimallaşdırılması, onların gözlənilməsinə operativ nəzarətin gücləndirilməsi, təsərrüfatdaxili ehtiyatların səfərbər edilməsi hesabına dəyişən xərclərin azaldılmasını təmin edən tədbirlər planını hazırlamalı və onun həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

14.4 Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin təhlili

Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərə dair göstərici bütövlükdə məsrəflərin faydalılığını, məhsulun maya dəyərinin səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul edilmişdir.

Qüvvədə olan topdansaş qiymətləri ilə əmtəəlik məhsulun həcmi onun istehsalı və reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin cəminə bölməklə əmtəəlik məhsulun 1 manatına düşən xərc məbləği (qəpiklə) təyin edilir.

Təhlil zamanı obyektiv və subyektiv, daxili və xarici amillərin təsiri altında formalaşan bu göstəricinin keçmiş illərə, hesabat ili üçün plana nisbətən artması (azalması), habelə bu kənarlaşma ilə müxtəlif amillərin təsiri hesablanır. Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin artmasına (azalmasına) təsir göstərən əsas (birinci dərəcəli) amillər aşağıdakılardır:

1. Məhsul istehsalı həcmi dəyişməsi;
2. Məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik;
3. Udel dəyişən xərclərin səviyyəsinin dəyişməsi;
4. Daimi xərclər məbləğinin dəyişməsi;
5. Əmtəəlik məhsulun orta buraxılış (satış) qiymətlərinin dəyişməsi.

Udel dəyişən xərclərin səviyyəsinin dəyişməsinə: a) əmtəəlik məhsulun resurstutumunun dəyişməsi; b) istehlak olunan resursların qiymətlərinin dəyişməsi kimi ikinci dərəcəli amillər təsir göstərir.

Orta satış qiymətlərinin dəyişməsi isə: a) inflyasiya ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin dəyişməsi; b) əmtəəlik məhsulun keyfiyyətinin dəyişməsi; v) satış bazarlarının dəyişməsi təsir göstərir ki, bunlar da ikinci dərəcəli amillər hesab olunur.

Təhlil zamanı isə əvvəlcə birinci və sonra ikinci dərəcəli amillərin təsiri təyin edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə əmtəəlik məhsulun həcmi:

a) plan məbləği ilə	66200 mln. man;
b) plan strukturunda və plan qiymətləri ilə məbləği	72842 mln.man;
v) faktiki məhsulun plan qiymətləri ilə məbləği	73700 mln.man;
q) faktiki məhsulun faktiki qiymətlərlə məbləği	80850 mln.man.

olmuşdur.

Sadaladığımız birinci dərəcəli amillərin təsirini təyin etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etməklə hesablamalar aparmaq məqsəduyğundur.

Cədvəl №14.7

Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin səviyyəsinə birinci dərəcəli amillərin təsirinin təyin edilməsinə dair hesablama

N	Ümumi məhsulun 1 manatına məsrəflərə dair göstəricilər	Hesablama	Təsir göstərən amillər				
			istehsalın həcmi	istehsalın strukturu	udəl dəyişən xərclərin səviyyəsi	daimi xərclərin məbləği	məhsul üçün buraxılış qiymətləri
	A	1	2	3	5	6	7
1.	plan	$50789,2 \times 100 : 66222 = 76,70$	plan	plan	plan	plan	Plan
2.	hesablama	$54321,3 \times 100 : 72842 = 74,57$	faktiki	Plan	plan	plan	Plan
3.	hesablama	$52441,4 \times 100 : 73700 = 71,15$	faktiki	Faktiki	plan	plan	Plan
4.	hesablama	$56743,5 \times 100 : 73700 = 76,99$	faktiki	faktiki	faktiki	plan	Plan
5.	hesablama	$59009,5 \times 100 : 73700 = 80,06$	faktiki	Faktiki	faktiki	Faktiki	Plan
6.	Faktiki	$59009,5 \times 100 : 80850 = 72,99$	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki	Faktiki
	cəmi kənarlaşma	$72,99 - 76,70 = -3,71$	-2,13	-3,42	+5,84	+3,07	-7,07

Verilən məlumatlara görə əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin 3,71 qəpik azalmasına birinci dərəcəli amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Hesabat ilində əmtəəlik məhsul istehsalı həcmnin plana nisbətən 1,1% artımı məhsulun 1 manatına məsrəflərin $74,57 - 76,70 = -2,13$ qəpik azalmasına səbəb olmuşdur.

2. Hesabat dövründə istehsalın strukturunda əmələ gələn irəliləmələr, yəni məsrəftutumu az olan məhsulların xüsusi çəkisinin artımı nəticəsində məhsulun 1 manatına məsrəflər əmtəəlik məhsulun 1 manatına faktiki məsrəflər plana nisbətən $71,15 - 74,57 = -3,42$ qəpik azalmışdır.

3. Udel dəyişən xərclərin səviyyəsinin plana nisbətən artması, əmtəəlik məhsulun 1 manatına faktiki məsrəflərin plana nisbətən $76,99 - 71,15 = +5,84$ qəpik artması ilə nəticələnmişdir.

4. Hesabat ilində daimi məsrəflər məbləğinin plana nisbətən artımı əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin $80,06 - 76,99 = +3,07$ qəpik artmasına səbəb olmuşdur.

5. Hesabat ilində əmtəəlik məhsulun buraxılış qiymətlərinin plana nisbətən artması əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin $72,99 - 80,06 = -7,07$ qəpik aşağı düşməsinə təmin etmişdir.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(-2,13)+(-3,42)+(+5,84)+(+3,07)+(-7,07)=-3,71$ qəpik olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$72,99-76,70=(-2,13)+(-3,42)+(+5,84)+(+3,07)+(-7,07);$

$-3,71$ qəp $= -3,71$ qəpik. Deməli, hesablamalar düzdür.

14.5 Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin təhlili

İstehsal müəssisələrində keçən ildə buraxılan, həm də hesabat ilində buraxılışı davam etdirilən məhsul çeşidləri müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsul sayılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçən ildə sınaq-təcrübə məqsədilə buraxılan məhsullar müqayisəyə gələn məhsula aid edilmir.

Azad bazar rəqabəti şəraitində yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, unikal (tamamilə yeni) məhsul buraxılışı əmtəəlik məhsulun daha da tez reallaşdırılması, avans edilən kapitalın sahibkara daha tez qayıtması üçün zəruri şərtidir. Hesabat ilində buraxılan yeni, unikal məhsul çeşidləri də müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun həcminə daxil edilir.

Bir qayda olaraq istehsal texnologiyaları əvvəlki illərdə mənimsənilmiş müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi müqayisəyə gələn məhsul çeşidləri ilə müqayisədə asan olur. Buna görə də əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin təhlili zamanı müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyəri daha ətraflı təhlil edilir. Müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərini təhlil etmək üçün aşağıdakı plan, faktiki və hesablama göstəricilərindən istifadə edilir.

Təhlil apardığımız müəssisədə müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyəri, həm də maya dəyəri üzrə kənarlaşmalara dair məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Planlaşdırılan əmtəəlik məhsul buraxılışına məsrəflər müvafiq maya dəyəri səviyyəsi ilə, mln. man;

a) keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə	45000
b) hesabat ilində plan maya dəyəri ilə	44550
v) qəbul edilmiş plan üzrə keçən illə müqayisədə qənaət (-) ,	

artıq xərc (+):	
mütləq məbləğdə	-450
nisbi ifadədə ($450 \times 100:45000$)	-1,0
I. Əmtəlik məhsul istehsalının faktiki həcminə məsrəflər müvafiq maya dəyəri səviyyəsi ilə, mln.manat:	
a) keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə	45000
b) hesabat ili üçün plan maya dəyəri ilə	46200
r) resursların plan qiymətləri	45960
şəraitində hesabat ilində faktiki maya dəyəri ilə	46824
ç) hesabat ilində resursların faktiki qiymətləri	47976

faktiki maya dəyəri ilə

d) keçən illə müqayisədə faktiki artıq xərc (+)

yaxud qənaət (-):

a) mütləq məbləğdə (IIq-IIa)	+1776
b) nisbi ifadədə, %-lə ($1776 \times 100:46200$)	+ 3,84

II. Plan tapşırıqlarından kənarlaşma:

- mütləq kənarlaşma;	(47976-44550) ;	+3426
- nisbi kənarlaşma , %	(3426x100:44550)	4,84

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində buraxılan müqayisəyə gələn məhsulun faktiki maya dəyəri planla müqayisədə 3426 mln. man., yaxud 4,84 % yüksək olmuşdur.

Hesabat ilində buraxılan müqayisəyə gələn əmtəlik məhsulun maya dəyərinin plana nisbətən 3426 mln.man. yaxud 4,84% artmasına:

- Istehsalın həcmnin;
- məhsul buraxılışının struktunun;
- məhsulun resurstutumunun;

İstehlak olunan material resursları üçün qiymətlərin plana nisbətən dəyişilməsinin təsirini təyin etmək üçün zəncirvariyyə-dəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan aydın görmək olar.

Cədvəl №14.8

Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun faktiki maya dəyərinin dəyişilməsinə əsas amillərin təsirinə dair hesablama

Hesabat ilində keçən ilə nisbətən mütləq qənaət (-), artıq xərci (+)	Hesabat ilində məhsulun maya dəyərinin keçən ilə nisbətən nisbi kənarlaşması, %-lə	Maya dəyərinin dəyişilməsinə təsir göstərən amillər			
		istehsalın həcmnin dəyişilməsi	istehsalın strukturunun dəyişilməsi	məhsulun resurs-tutumunun dəyişilməsi	istehlak olunan material resursları üçün qiymətlərin dəyişilməsi
Hesablamalar	-450x100:45000=-1,0	plan	Plan	plan	flan
44550-45000=-450					
46200x(-1,0):100=-462	-462x100:46200=-1,0	faktiki	Plan	plan	plan
45960-46200=-240	-240x100:46200=-0,51	faktiki	Faktiki	plan	plan
46824-46200=+624	+624x100:46200=+1,35	faktiki	Faktiki	faktiki	plan
47976-46200=+1776	+1776x100:46200=+3,84	faktiki	Faktiki	faktiki	faktiki

Cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə hesabat ilində müqayisəyə gələn məhsulun faktiki maya dəyərinin keçən ilə nisbətən dəyişilməsinə sadaladığımız amillərin təsirini təyin etmək üçün mütləq fərqlər üsulundan istifadə etməklə hesablamalar aparılır. Bunu aşağıdakı analitik cədvəldə verilən hesablamalardan aydın görmək olar.

Cədvəl №14.9

Müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərinə əsas amillərin təsirinə dair hesablama

N	Təsir göstərən amillər	Mütləq kənarlaşma, mln. man	Nisbi kənarlaşma, %-lə
1	Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun həcmnin dəyişilməsi	$46200-45000 \times (-1,0):100 = -12,0$	-
2	Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun strukturunun dəyişilməsi	$46960-46200 \times 100-1\% = +222$ 100	+0,51-1=+0,49
3	Əmtəəlik məhsulun resurs-tutumunun dəyişilməsi	46824-45960=+864	-1,35-0,51=+1,86
4	İstehlak olunan material resursları və xidmətlər üçün qiymətlərin dəyişilməsi	47976-46824=+1152	3,84-1,35=+2,49
	Yekunu	+ 3420	+4 84

Analitik cədvəllərdə verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərinin keçən ilə müqayisədə 450 mln. manat yaxud 1,0% aşağı salınması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin hesabat ilində istehsal olunan müqayisəyə gələn məhsulun faktiki maya dəyəri keçən ilə müqayisədə 1776 mln. man. yaxud 3,84% yüksək olmuşdur. Maya dəyərinin artımı istehlak olunan material resursları və xid-

nətlər üçün qiymətlərin artımı (1152 mln.man. yaxud 2,49%), əmtəəlik məhsulun resurs tutumunun artması (864 mln. man. yaxud 1,86%) və buraxılan əmtəəlik məhsulun ümumi həcmində məsrəftutumu çox olan məlumatların xüsusi çəkisinin artması 222 mln. man. yaxud 0,49%) ilə izah olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal olunan əmtəəlik məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi onun daha tez və baha qiymətlə reallaşdırılması üçün zəruri şərtidir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi baha başa gələn xammal və materiallardan, zavodfabrikatlardan, komplektləşdirici məlumat, detal və hissələrdən istifadə olunmasını, keyfiyyət parametrlərinə görə işçilərin maddi stimullaşdırılmasını, mütləq texnologiyalardan və faydalı resepturalardan istifadə edilməsini tələb edir. Bütün bunlar xərclərin və əmtəəlik məhsulun məsrəftutumunun artmasına səbəb olur. Bu halda keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar olaraq əmtəəlik məhsulun satış qiymətlərinin artım tempi (faizlə), məsrəftutumunun artım tempi ilə müqayisədə yüksək olduqda müəssisə üçün faydalı sayılır. Təhlil zamanı keyfiyyəti yüksəldilmiş məhsulun bir vahidinin satış qiyməti ilə maya dəyəri arasındakı müsbət fərqi reallaşdırılan əmtəəlik məhsulun natural ifadədə miqdarına vurmaqla mənfəətin artması məbləği təyin edilir. Bu kənarlaşma məbləğini 100-ə vurub əlavə xərclər çəkməklə istehsal olunan əmtəəlik məhsulun maya dəyəri göstəricisinə bölməklə məsrəflərin artımının faydalılıq dərəcəsi təyin edilir.

14.6. Əsas məmulat növlərinin maya dəyərinin təhlili

Əmtəəlik məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlili onun hansı məhsul çeşidi üzrə artması yaxud da azalmasını təyin etməyə imkan vermir. Daha dürüst nəticələrə nail olmaq üçün əsas məhsul çeşidləri üzrə maya dəyərinin plan, keçmiş illərə nisbətən artması və ya azalmasını təyin etmək tələb olunur. İstehsal olunan məhsulun həcmi dəyişdikcə, məhsul vahidinə düşən sabit və dəyişən xərclər də artıb azalır. Buna görə də təhlil zamanı hər bir məhsul çeşidi üzrə faktiki maya dəyərinin plana nisbətən artmasına (azalmasına) istehsal olunan

məhsulun həcmnin (miqdarının), sabit xərclər məbləğinin və udel dəyişən xərclər məbləğinin plana nisbətən dəyişilməsinin təsirini təyin etmək tələb olunur. Bizim misalımızda «A» məmulatı istehsalına faktiki məsrəflər planda nəzərdə tutulduğundan 8454,6-8052=402,6 milyon manat çox olduğu halda məmulat vahidinin faktiki maya dəyəri 525,13-575,14=-50,01 min manat aşağı düşmüşdür.

Sadaladığımız amillərin məhsul vahidinin maya dəyərinin artması, yaxud azalmasına təsiri amilli modelin köməyi ilə təyin edilir. Məhsul vahidinin maya dəyərinin amilli təhlili modeli belədir:

$$Md = \frac{S_x}{MM} + Dx$$

Burada: Md –məhsul vahidinin maya dəyəri;

Sx - sabit xərclərin cəmi məbləği;

MM – əmtəlik məhsulun natural ifadədə miqdarı;

Dx - məhsul vahidinə udel dəyişən məsrəflər məbləğidir.

«A» məmulatı üzrə məsrəflərə və məhsul vahidinin maya dəyərinə dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl №14.10

«A» məmulatın maya dəyərinin amilli təhlili üçün məlumatlar

N	Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma,
	A	1	2	3
1.	Məhsul istehsalına məsrəflər, mln. manat	8052	8454,6	+402,6
2.	Sabit xərclərin cəmi məbləği, mln. manat	1332	565,6	-766,4
3.	Məhsul vahidinə dəyişən xərclər, min manat	480	490	+10
4.	Istehsal olunan məhsulun miqdarı, ədəd	14000	16100	+2100
5.	Məhsul vahidinin maya dəyəri, min. manat	575,14	525,13	-50,01

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi «A» məmulatı istehsalına faktiki məsrəflər plana nisbətən 402,6 mln.manat artan şəraitdə məmulat vahidinin maya dəyəri 50,01 min manat aşağı düşmüşdür. Bu kənarlaşmaya əsas (birinci dərəcəli) amillərin təsirini təyin etmək üçün yuxarıda verilən modeldən istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır:

$$Md_{pl} = \frac{SX_{pl}}{MM_{pl}} + DX_{pl} = \frac{1332000}{14000} + 480 = 575,14 \text{ min ma-}$$

$$Md_{pl} = \frac{SX_{pl}}{MM_{pl}} + DX_{pl} = \frac{1332000}{14000} + 480 = 575,14 \text{ min manat};$$

$$Md_{hes} = \frac{SX_{pl}}{MM_f} + DX_{pl} = \frac{1332000}{16100} + 480 = 562,73 \text{ min manat};$$

$$Md_{hes.} = \frac{SX_f}{MM_f} + DX_{pl} = \frac{565600}{16100} + 480 = 515,13 \text{ min manat};$$

$$Md_f = \frac{SX_f}{MM_f} + DX_f = \frac{565600}{16100} + 490 = 525,13 \text{ min manat}$$

Hesablamalarda verilən məhsul vahidinin plan, hesablama və faktiki göstəricilərindən istifadə etməklə hesablanan əsas amillərin məhsul vahidinin maya dəyəri üzrə kənarlaşmaya təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. İstehsal olunan məhsulun miqdarının plana nisbətən 2100 ədəd artması nəticəsində məhsul vahidinin maya dəyəri 562,73-575,14=-12,41 min manat aşağı düşmüşdür.

2. Sabit xərclər məbləğinin plana nisbətən 766,4 mln.manat azalması məhsul vahidinin maya dəyərinin 515,13-562,73=-47,60 min manat aşağı düşməsinə təmin etmişdir.

3. Məhsul vahidinə udel dəyişən xərclərin plana nisbətən 10 min manat artması məhsulun maya dəyərinin 525,13-515,13=+10,0 min manat artmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$$(-12,41)+(-47,60)+(+10,0)=-50,01 \text{ min manat olur.}$$

Yaxud balans bərabərliyi:

$$525,13-575,14=(-12,41)+(-47,60)+(+10,0);$$

-50,01 min manat = - 50,01 min manat. Deməli, hesablamalar düzdür.

Ölkənin istehsal müəssisələrində məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin çox hissəsi material və əmək haqqı xərcləri təşkil edir. Bu səbəbdən də məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim material və əmək haqqı xərclərini ayrı-ayrılıqda təhlil etmək məqsəduyğundur.

14.7 Müstəqim material xərclərinin təhlili

Konkret məmulatın maya dəyərində birbaşa daxil edilən material xərcləri məhsulun maya dəyərinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Material resursları qıtlıq təşkil edən, məmulat istehsalı texnologiyalarında tələb olunan resepturaları təmin etmək çətin olan indiki şəraitdə material resurslarından qənaətlə və effektiv istifadə məsrəfləri və məhsulun maya dəyəri idarəetmənin aktual problemlərindən biridir.

Məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin həcmi və payı bir çox amillərdən asılıdır. Bunlardan ən əsasları: istehsalın həcmində dəyişməsi; əmtəəlik məhsul buraxılışı strukturunda dəyişməsi; udel material xərclərinin dəyişməsi; xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişməsidir.

Ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə udel material məsrəfləri isə məhsul vahidində material məsrəflərinin miqdarından və məhsul vahidinin orta qiymətindən bilavasitə asılıdır. Təhlil apardığımız müəssisədə müstəqim material məsrəflərinin təhlili üçün məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur:

Əmtəəlik məhsul istehsalına müstəqim material məsrəfləri, mln. manatla	
a) plan üzrə	1288,32
b) faktiki əmtəəlik məhsulun həcmində görə plan üzrə	1314,08
v) faktiki əmtəəlik məhsul buraxılışına plan normaları (məsrəf) və plan qiymətləri ilə	1327,0
q) faktiki müstəqim material məsrəfləri plan qiymətləri ilə	1301,2
d) faktiki (faktik müstəqim material sərfi miqdarına və faktiki qiymətlərlə hesablanan)	1339,85

Məlumatlardan göründüyü kimi əmtəəlik məhsul istehsalına müstəqim material məsrəflərinin faktiki həcmi plan həcmi ilə müqayisədə $1339,85 - 1288,32 = +51,53$ milyon manat çoxdur.

Bu kənarlaşmaya əsas (1-ci dərəcəli) amillərin təsiri yuxarıda verilən məlumatlara əsasən zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə təyin edilir.

Bizim misalımızda sadaladığımız amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

a) Məhsul istehsalı həcmnin plana nisbətən artımı (402,6 mln.man) faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən 1314,08-1288,32=+25,76 mln.manat artmasına səbəb olmuşdur;

b) hesabat ilində əmtəəlik məhsul buraxılışının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, daha dəqiq desək əmtəəlik məhsulun ümumi həcmində material tutumu yüksək olan məhsul çeşidlərinin payının plana nisbətən artımı nəticəsində material məsrəfləri 1327,0-1314,08=+12,92 mln. manat artmışdır;

v) əmtəəlik məhsul istehsalına udel material xərclərinin azalması faktiki müstəqim material məsrəflərinə plana nisbətən 1301,2-1327,0=-25,80 qənaət etməyə imkan vermişdir;

q) hesabat ili ərzində xammal və materiallar üçün qiymətlərin artımı faktiki müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən 1339,85-1301,2=+38,65 mln. man. artmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin müstəqim material məsrəflərinin plana nisbətən artımına təsiri:

$(+25,76) + (+12,92) + (-25,80) + (+38,65) = +51,53$ mln. man. olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$1339,85 - 1288,32 = (+25,76) + (+12,92) + (-25,80) + (+38,65);$

$+51,53$ mln.man.=+51,53 mln. man. Deməli, hesablamalar düzdür.

Ayrı-ayrı məlumat növləri üzrə müstəqim material məsrəflərinə: əmtəəlik məhsul istehsalı həcmnin, udel materiallar sərfinin, xammal və materiallar üçün qiymətlərin plana nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir.

Bizim misalımızda «A» məmulatı istehsalına müstəqim material məsrəflərinə dair məlumatlar aşağıdakı kimi olmuşdur, mln. manatla:

a) plan üzrə	227,25
b) faktiki məhsul buraxılışına plan məsrəf normalarına və qiymətlərinə görə	198,86
v) faktiki məhsul buraxılışına plan qiymətləri ilə	203,83
q) faktiki	210,00

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi «A» məmulatı istehsalına faktiki müstəqim material məsrəfləri planla nəzərdə tutulduğundan $210,0 - 227,25 = -17,25$ milyon manat az olmuşdur. Bu mütləq qənaətə əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. İstehsalın həcmnin dəyişilməsi $198,86-227,25=-28,39$ mln. manat;

2. Udel material məsrəflərin dəyişilməsi $203,83-198,86=+4,97$ mln. manat;

3.Xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişilməsi $210,0-203.83=+6,17$ mln. manat

4. Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(-28,39)+(4,97)+(6,17)=-17,25$ mln. manat

Yaxud balans bərabərliyi:

$210,0-227,25=(-28,39)+(4,97)+(6,17);$

$-17,25$ mln.man $=-17,25$ mln.manat. Deməli, hesablamalar düzdür.

İstehsal müəssisələrində ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə məhsulun hazırlamasında məsrəf normaları və qiymətləri fərqlənən bir neçə materiallardan istifadə edilir. Ayrı-ayrı material növləri üzrə material sərfinə dair kənarlaşmalara məsrəf normalarının gözlənilməsi (norma amili) və material vahidi üçün faktiki qiymətlərin plana nisbətən dəyişilməsi (qiymət amili) təsir göstərir. Norma və qiymət amillərinin məhsul vahidinə və bütün məhsula material məsrəflərinin həcminə təsiri sadə hesablama yolu ilə təyin edilir.

Əsas material sərfi normaları ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə fərqləndiyinə görə norma və qiymət amillərinin müstəqim material məsrəflərinə təsiri hər bir məhsul çeşidi üzrə ayrılıqda hesablanır. Təhlil apardığımız müəssisədə «B» çeşiddə məhsul istehsalına müstəqim material məsrəfləri üzrə kənarlaşmalara norma və qiymət amillərinin təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir:

Müstəqim material məsrəflərinə norma və qiymət amillərinin təsirinə dair hesablama

Material	Məhsul vahidinə məsrəf norması, metr			Material vahidinin ölçüsü, qiyamət, min manat			Material məsrəfləri, min manat				İstehsalat al ed- lən məhsul	Kənarlaşma nəyın hesabına alınmışdır?			
	plan üzrə	fakti-ki	Kənarlaşma, +/-	plan üzrə	fakti-ki	Kənarlaşma, +/-	plan üzrə (süt.1x	fakti-ki plan qiyamət (süt.2 x	fakti-ki plan qiyamət (süt.5	kənarlaşma, +/- (süt.9- süt.7)		norma amili (süt.8-9-süt.8)	qiymət amili (süt.12x	norma amili (süt.13x	qiymət amili (süt.11)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
A	2,5	3,0	+0,5	6,4	6,8	+0,4	16,0	19,2	20,4	+4,4	220	3,20	+1,20	+704	+264,0
B	2,2	3,1	+0,9	5,5	4,8	-0,7	12,1	17,05	14,88	+2,78	216	+4,95	-2,17	+1069,2	-468,72
V	3,4	3,2	-0,2	7,2	7,0	-0,2	24,48	23,04	22,40	-2,08	310	-1,44	-0,64	-446,4	-198,4

Təhlil zamanı hər bir material növü üzrə məsrəflərin artmasına (yaxud azalmasına) norma və qiymət amillərinin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda hər bir kənarlaşmanın konkret səbəblərini, buna müqəssir şəxsləri, habelə qənaətin kimlərin təşəbbüsü ilə əlaqədar olmasını təyin etmək tələb olunur.

Məhsul vahidinə material sərfi xammal və materialların keyfiyyəti və parametrlərindən (məsələn, parçanın, dəmir təbəqənin və d. biçimlə əlaqədar materiallar üzrə təmiz material sərfi material vahidinin uzunluğu və enini xarakterizə edən göstəricilərlə əlaqədar olaraq yaranan çıxarın miqdarından asılıdır), bir materialın digəri ilə əvəz edilməsindən, tətbiq edilən texnika və texnologiyalardan, resepturalardan, bilavasitə texnoloji prosesləri icra edən və onlara nəzarət yetirən fəhlələrin, mühəndis-texniki işçilərinin ixtisas səviyyələri və peşə vərdislərindən, istehsalın təşkili formalarından, məhsul buraxılışının ahəngdarlığından və d. amillərdən asılı olaraq artıb azala bilər.

Satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində material məsrəflərinin artıb azalmasında qiymət amili həlledici rol oynayır. Məsrəf normaları müəssisələrin özləri tərəfindən idarə olunan indiki şəraitdə istehlak olunan materialların orta satış qiymətləri satış bazarından (daxili və xarici), mal satanlar tərəfindən təyin edilən buraxılış qiymətlərindən, nəqliyyat və tədarükat xərclərinin səviyyəsindən, xammalın keyfiyyətindən, iri və ya xırda partiyalarla materialların əldə edilməsindən, ilin mövsümlərindən, inflyasiya səviyyəsindən və i.ə. müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan və olmayan amillərlə əlaqədar olaraq artır, yaxud da azalır. Təhlil zamanı hər bir amil üzrə orta satış qiymətinin artması, (azalması) məbləğini istehsal istehlakına sərf olunan materialın natural ifadədə miqdarına vurmaqla həmin amilin material məsrəfləri üzrə normadan (plandan) kənarlaşmaya təsiri təyin edilir.

Material qıtlığı günbəgün artan indiki şəraitdə istehsal müəssisələrində bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi zəruri olur. Bəzən də mal alanların və sifarişçilərin tələbi ilə də resepturada nəzərdə tutulan material əvəzinə, başqa materi-

allardan istifadə etmək lazım gəlir. Ayrı-ayrı materialların keyfiyyəti və parametrləri, buna uyğun olaraq materialverimi eyni olmadığına görə bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi material sərfi normalarına, eyni zamanda material vahidinin qiymətinə, son nəticədə isə material məsrəflərinə təsir göstərir. Məsələn, dəmir-beton məmulatları istehsalında bir markada sementin, başqa markada sementlə əvəz edilməsi, çörək-bulka məmulatları istehsalında məhsul çıxımı normaları fərqlənən bir növdə unun başqa növdə unla, habelə nəmlik dərəcələri fərqlənən un növlərinin bir-birilə əvəz edilməsi (çörək çıxımı unun nəmlik dərəcəsindən asılıdır), qənnadı məmulatları istehsalında şəkərliliyi fərqlənən un tozu növlərinin əvəz edilməsi, şərabçılıqda şəkərliliyinə və şirinliyinə görə fərqlənən üzüm sortlarının bir-biri ilə əvəz edilməsi, süd məmulatları istehsalında yağılılığına, sıxlığına, turşuluğuna görə fərqlənən süd növlərinin bir-birilə əvəz edilməsi öz növbəsində məhsul vahidinə material sərfi normalarına təsir göstərir. Əvəz edilən materiallar keyfiyyətinə görə fərqləndiyinə görə onların qiymətləri də müxtəlif olur. Buna görə də istehsal müəssisələrində bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi həm norma amili, həm də qiymət amili hesabına müstəqim material məsrəflərinin artmasına, yaxud azalmasına səbəb olur. Təhlil zamanı əvəz olunan və əvəz edilən material növləri üzrə məsrəf normaları arasındakı fərqi əvəz edilən material vahidinin orta satış qiymətinə vurmaqla norma amilinin, bunların orta satış qiymətləri arasındakı fərqi məhsul vahidinə faktiki material sərfi miqdarına vurmaqla isə qiymət amilinin məhsul vahidinə müstəqim material məsrəflərinə təsiri təyin edilir.

Istehsal müəssisələrində qaytarılan tullantı material məsrəflərinə, məhsul çıxımına və məhsulun maya dəyərinə təsir göstərir.

Qaytarılan istehsal tullantıları dedikdə məhsul (işin, xidmətin) istehsalı prosesində əmələ gələn ilkin ehtiyatın istehlak keyfiyyətini (kimyəvi və ya fiziki xassələri) tamamilə və ya qismən itirən və nəticədə əlavə xərc çəkməklə istifadə olunan (məhsul çıxımının azalması), yaxud birbaşa təyinatı üzrə istifadə edilməyən xammal, material, yarımfabrikatlar,

istilik daşıyıcıları və digər material ehtiyatı növlərinin qalığı başa düşülür.

Əksər sənaye müəssisələrində qaytarılan istehsal tullantıları normalaşdırılır (planlaşdırılır). Norma daxilində istehsal tullantıları material məsrəflərinə və məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. Bir çox müəssisələrdə plandan artıq qaytarılan tullantılar satılır, yaxud onlardan başqa məqsədlər üçün istifadə edilir. Bu halda onların mümkün istifadə qiymətilə dəyəri ilə ilk ilkin xammalın qiymətilə dəyəri arasındakı fərq (məhsulun maya dəyərinə daxil edilən) material məsrəflərinin hansı məbləğdə artmasını xarakterizə edir.

Təhlil apardığımız müəssisədə qaytarılan tullantıların mümkün istifadə qiyməti ilə dəyəri:

a) faktiki məhsul buraxılışına görə plan normaları üzrə 211,20 mln man

b) faktiki

254,10 mln manatdır.

Bu halda hesabat dövrü ərzində plandan artıq qaytarılan tullantının dəyəri $254,10 - 211,20 = 42,90$ mln.manat olur.

Uçotda qəbul edilmiş ilkin orta satış qiyməti ilə qaytarılan tullantının dəyəri 1016,4 mln.manat olduğunu nəzərə alsaq, qaytarılan tullantının xammalın ilkin orta satış qiyməti ilə dəyəri onlardan mümkün istifadə dəyərindən $1016,4 : 254,10 = 4$ dəfə çoxdur.

Beləliklə, təhlil apardığımız müəssisədə plandan artıq tullantının, xammalın ilkin qiyməti ilə dəyəri $42,90 \times 4 = 171,60$ mln. manat olur. Deməli, məhsul buraxılışına material məsrəfləri plandan artıq tullantının hesabına $171,60 - 42,90 = 128,70$ mln. manat artmışdır.

İstehsal müəssisələrində normalaşdırılan tullantının plandan artıq olması öz növbəsində məhsul buraxılışının azalmasına, material veriminin aşağı düşməsinə, son nəticədə məhsulun maya dəyərinin bahalaşmasına səbəb olur.

Xammal və materiallardan istifadə zamanı yol verilən plandan artıq tullantı hesabına məhsul buraxılışının azalması həcmi təyin etmək üçün plandan artıq tullantının xammalın ilkin qiyməti ilə dəyərini məhsul vahidinə xammal sərfi norma-

sına bölmək lazımdır. Bizim misalımızda məmulat vahidinə norma üzrə 144 min manat xammal sərfi nəzərdə tutulduğunu hesaba alsaq, plandan artıq tullantı hesabına hazır məhsul buraxılışının azalması miqdarı $171,60:0,144=1192$ ədəd olur. Məmulat vahidinin satış qiyməti 0,5 mln. manat olduğunu nəzərə alsaq, plandan artıq qaytarılan tullantı hesabına hazır məhsulun azalması həcmi $1192 \times 0,5 = 596,0$ mln. manat olur.

Sənaye müəssisələrində çıxar və tullantının miqdarı normalaşdırılan və istehsal prosesində plandan artıq tullantı mövcud olan hər bir material növü üzrə tullantının artmasının məsrəflərin və məhsul vahidinin maya dəyərinin artmasına, bunun əksinə olaraq məmulat istehsalının azalmasına təsiri hesablanır.

Sənaye müəssisələrində istifadə olunan satınalma yarımfabrikatların, detal və hissələrin qiymətlərinin dəyişilməsi özlərinin fəaliyyətindən asılı olmayaraq məsrəflərin və maya dəyərinin artıb-azalmasına səbəb olur. Buna görə də təhlil zamanı yarımfabrikat, detal və hissələrin satın alınması, yaxud müəssisənin özündə istehsalının sərfəliliyi təyin edilir. Fərz edək ki, «a» detalının istehsalına cəmi sabit xərclər 225 mln. manat, hər bir vahidin hazırlanmasına dəyişən xərclər 20 mln. manat tələb olunur. Həmin detala istehsal tələbatı 25 mln. ədəddir. Bu halda bir detalın istehsal maya dəyəri
$$\frac{225 + 20 \times 25}{25} = 29 \text{ manat olur.}$$

Həmin detalın kənardan satınalma qiyməti 29 manatdan aşağı olduqda satınalma müəssisə üçün faydalı, yüksək olduqda isə faydasız sayılır. Detal və hissələrin, yarımfabrikatların xüsusi istehsalı sərfəli olduqda, başqa sözlə desək, onların faktiki maya dəyəri bazar qiymətlərindən kifayət qədər aşağı olduqda istehsalı daha da genişləndirmək və bazar üçün istehsal etmək barədə əməli tədbirlər görməlidir. Onların istehsal miqyasları artdıqca məhsul vahidinə sabit xərslərin azalması hesabına maya dəyəri aşağı düşür, son nəticədə satınalma ilə müqayisədə ucuz başa gələn öz istehsalı yarımfab-

rikat, detal və hissələrdən istifadə hesabına müstəqim material məsrəflərini azaltmaq mümkün olacaqdır.

Ölkənin müəssisələrində xarici ölkələrdən alınan müasir tipli maşın və avadanlıqlardan, kənar müəssisələrdə sınaqdan çıxmış mütərəqqi texnologiyalardan istifadə öz növbəsində material məsrəflərinə və tullantının səviyyəsinə təsir göstərir. Buna görə də yeni texniki vasitələrdən və mütərəqqi texnologiyalardan istifadə barədə qərarları qəbul edən zaman ilk növbədə material məsrəflərinə qənaəti və tullantının azalmasını bir meyar kimi qəbul etməlidir. Unutmaq olmaz ki, material məsrəflərinə qənaəti təmin edən şəraitdə yeni texniki vasitələrdən və texnologiyalardan istifadə sahibkar üçün faydalı olur.

İstifadə olunan material sərfi normalarını eyni çeşiddə materiallardan, texnika və texnologiyalardan istifadə etməklə oxşar məhsul buraxan müəssisələrdə tətbiq olunan material sərfi normaları ilə tutuşdurmaqla normaların reallığı, optimallığı, habelə material məsrəflərinin azaldılmasına imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar aşkar edilir.

Təhlil zamanı məmulatın təmiz çəkisinin dəyişilməsinin (+,-), qaytarılmayan tullantının miqdarının artıb-azalmasının, resepturanın (qatılmağın) dəyişilməsinin (+, -) müstəqim material məsrəflərinə və məhsul vahidinin maya dəyərində təsiri də hesablanır.

Yuxarıda sadaladığımız bütün amillərin faktiki buraxılan məhsulun maya dəyərində təsirini təyin etmək üçün hər bir amilin müstəqim material məsrəflərinə təsiri (+,-) səviyyəsini (manatla) buraxılan məhsulun miqdarına vurmaq və alınan hasil göstəricilərini cəmləmək lazımdır.

14.8. Material məsrəflərinin operativ təhlili

Material məsrəfləri və onlara nəzarət idarəetmə uçotunun obyektidir. Buna görə də istehsalatda materialların hərəkətinin və material məsrəflərinin operativ təhlili sex və sahə rəisləri, briqadirlər, biçim ustaları, operatorlar, müəyyən peşə-

ləre yaxşı yiyələnmiş aparıcı fəhlələr tərəfindən aparılır və onun nəticələri ilkin sənədlərdə öz əksini tapır.

Məsərəflərin və məhsulun maya dəyərinin mühasibat və statistik hesabat məlumatlarından istifadə etməklə aparılan təhlil məsərəflərə qənaəti təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları tez və tam aşkar etməyə, bədxərcliyin, təsərrüfatsızlığın qarşısını vaxtında almağa imkan verir. Belə təhlil yaxın gələcəkdə material məsərəflərin azaldılmasına və maya dəyərinin aşağı salınmasına təminat verən idarəetmə qərarları hazırlamaq üçün tələb olunan informasiyalarını yığmaqla kifayətlənir.

Operativ təhlil məsərəflərin azaldılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması probleminin həllində böyük rol oynayır. Operativ təhlilin köməyi ilə məhsulun maya dəyərinin formalaşması ilə əlaqədar təsərrüfat situasiyaları vaxtında qiymətləndirilir, material məsərəflərinin artması səbəbləri vaxtında aşkar edilir, material itkilərinin, bədxərcliyin, material sərfi normalarından kənarlaşmaların, plandankənar tullantıların, keyfiyyətsiz, standartda uyğun olmayan materiallardan istifadənin qarşısını almaq üçün daha tez əməli tədbirlər görmək üçün təsirli idarəetmə qərarları hazırlanır. Material məsərəfləri və məhsulun maya dəyərinin effektiv idarə edilməsi ilə əlaqədar aparılan operativ təhlilin nəticələrindən mühasibat və statistika hesabatları məlumatlarından istifadə etməklə aparılan dövrü təhlil işlərində də istifadə olunur.

Operativ təhlilin əsas məqsədlərindən biri məhsulun maya dəyərinin formalaşması proqramından kənarlaşmalarla əlaqədar yaranan təsərrüfat situasiyalarını qiymətləndirmək, bunların əmələ gəlməsi səbəblərini vaxtında aşkara çıxarmaq və təqvim ayının başa çatmasını (məhsulun maya dəyəri ayın sonunda hesablanır) gözləmədən təsərrüfat proseslərinin gedişatı zamanı maya dəyərinin aşağı salınmasına dair plan tapşırığının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün tələb olunan idarəetmə qərarları hazırlamaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq material məsərəflərinin artmasına yaxud azalmasına təsir göstərən məzmununa və vaxta görə fərqlənən təsərrüfat situasiyaları baş verir. Məsələn, iş növ-

bəsi ərzində kənardan alınan elektrik enerjisinin gərginliyinin aşağı düşməsi, yaxud texnoloji avadanlığın bu və ya digər hərəkət edən hissənin az da olsa, nasazlığı, qaytarılan material tullantılarının və təmiz material sərfinin, habelə məhsulun maya dəyərinin artmasına səbəb olur. Elektrik enerjisinin fasilələrlə verilməsi, hər fasilədən sonra peçlərin təzədən qızdırılması ilə əlaqədar olaraq bilavasitə müstəqim material məsrəflərinə aid elektrik enerjisi sərfini artırır. Müstəqim material məsrəflərə təsir göstərən belə və onlara oxşar situasiyalara hər an rast gəlmək mümkündür. Məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin formalaşmasına təsir göstərən gözlənilməyən situasiyaları vaxtında təhlil edib onların aradan qaldırılmasını təmin edən əməli tədbirlər görülmədikdə, idarəetmə qərarları hazırlamada bədxərclik, təsərrüfatsızlıq və digər neqativ halların material və məhsul itkilərinin qarşısını almaq mümkün olur. Hesabat ayının sonunda mühasibat və statistik hesabatlarında, icmal uçot registrlərində verilən informasiyalardan istifadə etməklə maya dəyərinin (faktiki formalaşmış) təhlilinin həmin mənfi təsir göstərən amillərin qarşısını almağa imkan vermir, həm də material məsrəflərinin uçotu registrlərində verilən kənarlaşmalara və onların səbəblərinə dair məlumatlar aylıq (kvartallıq, illik) hesabatlarda verilmədiyinə görə kənarlaşmaları açıqlamaq və səmərəli amilli təhlil aparmaq çətin olur. Məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin operativ təhlilin əsas xarakterik xüsusiyyəti onun məhsulun maya dəyərinin formalaşması zamanı baş verən və davam etdirilən qısamüddətli səbəblərin vaxtında açıqlanması ilə yanaşı qarşısının alınması üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsidir. Operativ təhlil vaxtının buraxılması, hətta onu tez aparılan hallarda belə başqa nəticələrə (mənfi) gətirib çıxardan digər səbəbləri yara da bilər.

Məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin operativ təhlili prosesində məmulat istehsalı üçün nəzərdə tutulan bütün material növləri üzrə yox, ancaq məmulatın əsasını təşkil edən əsas material növləri üzrə kənarlaşmalar və onlara təsir göstərən amillər təyin edilir. Buna görə də operativ təhlil zamanı ilk növbədə məmulat istehsalının müəyyən mərhələsində istifadə

olunan əsas material növləri seçilir və bu istiqamətdə təhlil aparmaqla məsrəf normalarından kənarlaşmalar, onların səbəbləri və aradan qaldırılması yolları təyin edilir.

Ayrı-ayrı sənaye sahələrinin müəssisələrində xammal və materialların istehsal istehlakının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, şüşə, yeyinti, kimya, dəmir-beton zavodlarında məhsul istehsalı üçün xammal və materiallar təsdiq olunan resepturalara uyğun olaraq yaradılan kompleks qatışıq şəklində istifadə olunur. Belə müəssisələrdə istehsalın başlanğıc mərhələsində, qatışıqın hazırlanması prosesində resepturalardan yol verilə bilən kənarlaşmalar ola bilər: Belə ki, bir komponentin azaldılması, başqa komponentin artırılması, qatılığın təsdiq edilmiş keyfiyyət parametrlərini saxlamaq şərtlə ayrı-ayrı komponentlərin əvəz edilməsi və s.

Ayrı-ayrı komponentlərin qiymətləri fərqləndiyinə görə resepturalarda əmələ gələn dəyişiklik ilk başlanğıcda ondan hazırlanan məhsulun maya dəyərinin artmasına, yaxud azalmasına səbəb olur. Qatışıqın strukturunun dəyişilməsinin təsiri sərf edilən qatışıqın faktiki və plan üzrə orta alış qiymətləri fərqi bir məmulata sərf edilən qatışıq miqdarına vurmaqla təyin edilir.

Normativ uçot metodu tətbiq olunan sənaye müəssisələrində hər bir material növü (ayrıca kodu olan) üzrə kənarlaşma normativ kalkulyasiyalarda göstərilir. Kalkulyasiyalarda ancaq məsrəf normalarından kənarlaşmalar və onların səbəbləri hər gün ərzində, bəzən də növbə ərzində qeydə alınır. Bu halda sadəcə olaraq, bu və ya digər material növü üzrə normadan kənarlaşma miqdarını materialın faktiki orta alış qiymətinə vurmaqla təyin edirlər.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq yeni idarəetmə sistemində fəaliyyət göstərən müəssisələrin təcrübəsində material məsrəflərinin və məhsulun maya dəyərinin planlaşdırılması prinsipləri xeyli dəyişilmişdir. Planlaşdırma, uçot və təhlil işləri yaxşı qurulan müəssisələrdə materiallara qənaətlə və onlardan qənaətlə, yaxud təsərrüfatsızcasına istifadəyə görə maddi stimullaşdırma və cəzalandırılması tədbirlərinin ədalətcəsinə həyata keçirilməsi və beləliklə də, material

resurslarından qənaətlə istifadə işində əmək adamlarının fəallığını təmin etmək məqsədilə material resurslarına qənaət (artıq xərc) müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan amillər üzrə uçota alınır, təhlil edilir və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını qiymətləndirən zaman bəzi qənaətlər hesablamağa daxil edilmir. Məsələn, istehsal sexlərində havanın təmizlənməsi üçün qurğuların işlədilməməsi hesabına elektrik enerjiyə qənaət, istehsalın inkişafı və təkmilləşdirilməsi və təbiətin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməməsi, təbii resurslardan istifadə qaydalarının pozulması və i.ə nəticəsində material resurslarına qənaət maya dəyərinin aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsini qiymətləndirən zaman hesablamağa daxil edilmir.

Material məsrəflərinə operativ uçot nəzarəti yaxşı təşkil edilmiş müəssisələrdə məsrəf normalarından kənarlaşmaların səbəblərini, təsir göstərən amillər və hər bir amilin təsirini təyin etmək məqsədilə kənarlaşma səbəbləri və müqəssirlər təsnifləşdirilir və kodlaşdırılır.

Bəzi müəssisələrdə sexin, briqadanın aylıq məhsul buraxılışı planına uyğun olaraq materiallara olan tələbat limitləşdirilir. Limitdən yuxarı material buraxılışı sifarişçinin tələbi ilə bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi, materiallardan qənaətsizcəsinə istifadə, istehsal prosesində emal qaydalarının gözlənilməməsi və d. səbəblərdən ola bilər. Hansı səbəbdən olmasından asılı olmayaraq limitdən yuxarı material buraxılışı material məsrəfləri üzrə kənarlaşma sayılır.

Cədvəl 14.12
İstehsaia material məsrəfləri normalarından kənarlaşmaların səbəbləri və müqəssirər haqqında klassifikasiator

Səbəbin kodu	Səbəblər	Müqəssir sifir kodu	Müqəssir	Artıq məsrəflər məbləği, mln manat	Ümumi kod
1.	Materialın texniki şərtlərə uyğun gəlməməsi	0	Texniki şöbə	28,4	10
2.	Materialın əvəz edilməsi	1	Məl salan, təchizat şöbəsi	36,8	11
3.	Səmərsiz bığım	0	Sex administrasiyası, fəhlələr	12,4	20
4.	Material buraxılış zamanı itkilər	2	Sex administrasiyası	42,4	32
5.	Stampalama zamanı sədd qoymadan itkilər	3	Sex administrasiyası	16,1	33
6.	Brakdan olan itkilərin ödənilməsi	2	Tökme sexi	10,8	42
7.	Avadanlıq və alətlərin nasazlığı	4	Baş texnologiya şöbəsi	4,7	44
8.	Təkmilləşdirməmiş texnologiyalardan istifadə	5	Sex administrasiyası	33,0	55
9.	Əsas xammal əvəzinə tullantıdan istifadə və i.a.	2	Sexin administrasiyası	84,1	62
		3	Fəhlələr	4,8	63
		2	Sexin administrasiyası	12,0	72
		3	Alət sexi	4,8	76
		1	Baş texnologiya şöbəsi	30,0	81
		0	Təchizat şöbəsi	8,2	90
		1	Sexin administrasiyası	4,6	91

Sifarişçinin tələbi ilə bir materialı başqa materialla əvəz edildikdə tərtib edilən akt operativ təhlil üçün əsas mənbə hesab olunur. Fərz edək ki, sifariş edilmiş N- məmulatı istehsal etmək üçün tələb olunan markada polad armatur olmadığına görə sifarişçinin razılığı ilə başqa markada armaturdan

istifadə edilmişdir (hər ikisi 10 komplektlidir). Tərtib olunan aktda aşağıdakı informasiya verilmişdir.

Cədvəl 14.13

«N» məmulatı istehsal etmək üçün sərf edilməsi nəzərdə tutulan əsas material

Materialın adı	Sort polad		Nomenklatura nömrəsi
Marka 60	1-ci sort	Ölçüsü $\phi 30$	072306

Əvəz edilən material

Marka 60	1-ci sort	Ölçüsü $\phi 40$	072307
----------	-----------	------------------	--------

Cədvəl 14.14

«N» məmulatı istehsalına tələb olunan əsas material

Əsas material					Əvəzedici material				
Ölçü vahidi	komplektin miqdarı	bütün partiyanın miqdarı, ədəd	Bir vahidin qiyməti, min manat	məbləği min. manat	ölçü vahidi kq.	komplektin miqdarı, ədəd	bütün partiyanın miqdarı, ədəd	bir vahidin qiyməti, min. manat	məbləği, min manat
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
kq.	50	500	15	7500	kq.	60	600	15	9000

Əvəzetmə nətiçəsində alınıb

Miqdarı ədəd		Məbləği, min manat	
Qənaət	Artıq xərc	Qənaət	Artıq xərc
-	100	-	1500
	(600-500)	-	(9000-7500)

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi bir materialın başqası ilə əvəz edilməsi nəticəsində normadan artıq material sərfi 1500 min manat olmuşdur.

Təbəqə metaldan, parçadan məmulatlar istehsal edən müəssisələrdə hər gün tərtib edilən biçim kartlarında materialdan istifadənin operativ təhlili verilir. Bu kart aşağıdakı formada olur.

Göründüyü kimi biçim kartından istifadə olunan müəssisələrdə normadan artıq material sərfini (yaxud qənaəti) hər iş günü ərzində istehsal sexləri, sahələri, briqadaları və məsul şəxslər üzrə hesablamaq, idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslərə çatdırmaq, habelə təsərrüfatsızlığın qarşısını almaq üçün operativ qaydada təsirli tədbirlər görmək asan olur.

Operativ uçot və təhlil işlərin yaxşı təşkil edilmiş müəssisələrdə hər bir istehsal sexi, təsərrüfat briqadası və istehsal sahəsi üzrə əsas material növləri üzrə məsrəf normalarından kənarlaşmalar hər iş gününün (növbənin) axırında aşağıdakı formada sadə analitik cədvəl tərtib etməklə təyin edilir.

Cədvəl 14.15

Material sərfi üçün biçim kartı	Tarixi	Sexin N- si	Sahə- nin N- si	Fəhlənin tabel nömrəsi	Dəzga- hın nöm- rəsi
	08.01.2002	4	7	203	032645

1. Biçim üçün material

	Nomen- klatura nömrəsi	Marka- sı, ölçüsü	Sorta-ment	Ölçü vahidi, kq	Qiyməti, min manat	Mi- qdarı	Yararlı tul- lantı	
							Miq- darı	qai- mə N-si
Texno- logiya üzrə	156420	Polad-3	8x1500x1600	kq	2,50	300	50	31

2. Metal biçimi

Detallar	Miqdarı, ədəd				Norma üzrə metal sərfi, kq			Faktiki məsrəf		Kənarlaşma	
	Tapşırıq	faktiki yerinə yetirilib			bir detal	lapşınq üzrə bütün partiya	faktiki məmulat buraxılışına	Metal	metal tullantısı	Qənaət	artıq xərc
		yararlı	Brak	cəmi							
24540 2	15	14	1	15	16	240	224	250	50		26 (250-224)

Bir kq metalın qiyməti 2,5 min manat olduğunu nəzərə alsaq, 08.01.2002-ci il tarixdə 4-cü sexin 7-ci sahəsində tabel №203 olan fəhlə tərəfindən metal biçimi üzrə artıq xərc $2,5 \times 26,0 = 65,0$ min manat olur.

Cədvəl 14.16

Material sərfi üzrə kənarlaşmaların hesablanması cədvəli

Materialın adı	Ölçü vahidi	Material sərfi		Kənarlaşma (+,-)		
		norma üzrə	faktiki	miqdarı	bir vahid üçün plan qiyməti, min manat	məbləği min manat süt.5 x süt.6
1	2	3	4	5	6	7
A	metr	640	660	+20	140	2800
B	«-----»	400	400	-	150	-
V	«-----»	160	140	-20	240	-4800
Q	«-----»	300	320	+20	180	+3600
Yekunu	«-----»	1500	760	+20	-	+1600

Ayrı-ayrı növlərdə material resursları üzrə məsrəflərin operativ təhlilinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, kənardan alınan və təsərrüfatın özündə istehsal olunan elektrik enerji, buxar, qaz, su, sıxılmış hava məsrəflərinin uçotu istehsal sexləri və sahələrində quraşdırılmış ölçü priborlarda aparılır. Belə ölçü priborları, əksər hallarda sexin girişində quraşdırılır və orada elektrik enerji, su buxar və s. sərfi bütövlükdə sex üzrə uçota alınır. Sonra ayrı-ayrı sahələrdə, briqadalarda olan və həmin materialdan istifadə edilən maşın və avadanlıqların, aqreqatların işləmə vaxtını, gücünü, bir iş saati ərzində məsrəf normasını hesaba almaqla elektrik enerjisi (buxar, su) məsrəfləri bölüşdürülür. Praktikada kiçik

istehsal sexləri olan müəssisələrdə hər bir sexdə, briqadada, istehsal sahəsində elektrik enerjisi, buxar, su, sıxılmış hava və i.a. sərfini hesaba almaq üçün çoxlu sayda ölçü priborları quraşdırmaq, onların saxlanması və istismarı xərclərini ödəmək iqtisadi cəhətdən faydalı olmur və bu səbəbdən də vahid ölçü priborlarından istifadə edilir. Belə müəssisələrdə elektrik enerjisi, su, buxar məsrəfləri natural, yaxud dəyər ifadəsində hazır məhsul (iş, xidmət) istehsalının həcminə görə normalaşdırılır. Bu halda məsrəf normalarından kənarlaşmalar hər iş günü (növbəsi) ərzində məhsul buraxılışının həcmi və resurs sərfi miqdarını hesaba almaqla təyin edilir. Bunu aşağıda verilən hesablamadan aydın görmək olar.

Cədvəl 14.17

1N-li sexdə elektrik enerjisi sərfinə dair hesablama

Tarixi	Ölçü vahidi	Məhsul bura-xılı-şımın manat	Elektrik enerji sərfi					Kənarlaşma. mln. manat, qənaət (-), artıq xərc (+)
			norma üzrə		faktiki			
			1 mln. manat məhsula	bütün məhsula mln. manat	elektrik enerjinin miqdarı	bir kVT qiyməti	cəmi, manat	
01.01.2002	KVT-s	40	195	7800	80	130	10400	+2600

Bu halda hər iş gününün sonunda ayrı-ayrı sexlər və sahələr üzrə elektrik sayğacları olan, yaxud da quraşdırılmış maşın və avadanlıqlardan, aqreqatlardan istifadə olunan istehsal sahələrində isə texnoloji prosesdə istifadə olan hər bir texniki vasitə üzrə normadan kənarlaşma təyin edilir. Belə hesablamalar xüsusi jurnallarda ayın əvvəlindən başlayaraq artan rəqəmlərlə aparıldıqda istənilən tarixə elektrik enerjisinə qənaətə və artıq xərcə dair informasiyasını almaq və kənarlaşmaların səbəblərini təhlil etmək mümkün olur.

14.9 Müstəqim əmək haqqı xərclərinin təhlili

Əmək və əmək haqqı göstəriciləri nəinki özləri ilə eyni zamanda müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilərlə, xüsusilə də məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilərlə sıxı əlaqədardır. Məhsulun texniki əməktutumu, istehsal fəhlələrinin ixtisas dərəcələri və tarif stavkalarını icra etdikləri işlərin dərəcələri, müxtəlif səbəblərdən boş dayanmalar (ödənilən), əməyin ödənilməsi səviyyəsi müstəqim əmək haqqı məsrəflərinin və məhsulun maya dəyərinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

«Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa görə təsərrüfat subyektlərinin gəlirləri və xərcləri üçün özləri tam məsuliyyət daşıyan indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə əmək haqqı fondundan istifadə, xüsusilə də, bu fondun əsas tərkib hissəsi olan müstəqim əmək və əmək haqqı məsrəflərinə nəzarət maya dəyərinin formalaşmasına nəzarətin əsas formalarından biridir.

Məhsulun maya dəyərinin əsas elementi olan müstəqim əmək haqqı xərclərinin artması (azalması), öz növbəsində, satışdan alınan mənfəət məbləğinə, istehsalın rentabelliyyəsinə təsir göstərir. Müstəqim material məsrəfləri ilə yanaşı, əmək haqqı xərcləri də maya dəyərinin və mənfəətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığına görə istehsala məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin təhlilində əmək və əmək haqqı məsrəflərinin təhlilinə geniş yer verilir.

Məhsulun maya dəyərinə dair plan və normativ kalkulasiyalarda əmək haqqı məsrəfləri ayrıca göstərilir. Təhlil zamanı bu maddə üzrə müstəqim əmək haqqı xərclərinə dair faktiki göstəricisini müvafiq plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla kənarlaşma hesablanır və sonra müxtəlif hesablama üsullarından istifadə etməklə məhsulun maya dəyərində əmək haqqının artmasına və azalmasına təsir göstərən amillər və hər bir amilin təsir dərəcəsi təyin edilir.

Məhsulun maya dəyərində müstəqim əmək haqqı xərclərinin plana və keçmiş illərə nisbətən artması və ya azalmasına aşağıdakı amillər (1-ci dərəcəli) təsir göstərir:

1. Məhsul istehsalı həcmnin (MH) artması yaxud azalması;

2. Məhsul ishesalı strukturunun (İS) dəyişilməsi;

3. Məhsulun udel əməktutumunun (UƏT) dəyişilməsi;

4. Əməyin ödənişi (ƏÖ) səviyyəsinin dəyişilməsi;

Bu amillərin bütövlükdə müəssisə üzrə məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim əmək haqqı xərclərinin artmasına (azalmasına) təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir.

Məhsul istehsalına müstəqim əmək haqqı xərcləri, mln. man:

a) plan üzrə: $(MH_{pl} \times \Theta_{öpl} \times U\Theta T_{pl})$ 9557,6

b) plan strukturunda faktiki məhsul buraxılışına görə təzədən

hesablanan plan üzrə: $(MH_{pl} \times U\Theta T_{pl} \times \Theta_{öpl}) \times \Theta T\Theta$ 9909,0

$\Theta T\Theta$ əməktutumu əmsalıdır. $(9557,6 \times 1,026025)$

v) faktiki məhsul buraxılışına məsrəflərin plan səviyyəsinə görə: $(Mhf \times \Theta T\Theta_{pl} \times \Theta_{öpl})$ 10291,8

q) əməyin ödənişinin plan səviyyəsində faktiki: 9 353,4

$(Mhf \times \Theta T\Theta_f \times \Theta_{öpl})$

d) faktiki $(Mhf \times \Theta T\Theta_f \times \Theta_{öf})$ 10227,0

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi məhsulun maya dəyərində müstəqim əmək haqqı xərclərinin faktiki həcmi planda nəzərdə tutulduğundan $10227-9557,6=+669,4$ mln. manat çox olmuşdur.

Bu kənarlaşmaya sadaladığımız əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün yuxarıda müəyyən etdiyimiz plan, hesablama və faktiki müstəqim əmək haqqı göstəricilərindən istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamlar aparılır.

Bizim misalımızda müstəqim əmək haqqı xərcinin 669,4 mln manat plana nisbətən çox olmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur: mln.man.

1. Məhsul buraxılışı həcmnin artmasının təsiri (9909,0-9557,6) +351,4
2. Məhsul istehsalı strukturunun dəyişilməsinin təsiri (10291,8-9909,0) +382,8
3. Məhsulun əməktutumunun azalmasının təsiri (9353,4-10291,8) - 938,4.
4. Əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsinin təsiri (10227,0-9353,4) + 873,6

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(+351,4) + (+382,8) + (-938,4) + (+873,6) = +669,4$ mln.man.

Yaxud balans bərabərliyi:

$(10227,0-9557,6) = (+351,4) + (382,8) + (-938,4) + (+873,6);$
 $+669,4$ mln. man. = $+669,4$ mln.manat.

Deməli, hesablamalar düzdür.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi məhsul istehsalı həcmnin artması, istehsalın strukturunun dəyişilməsi, yəni buraxılan məhsulun ümumi həcmində yüksək əmək haqqı ödənilən məhsulun payının artması, habelə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsi müstəqim əmək haqqı xərclərinin artmasına, məhsulun əməktutumunun aşağı düşməsi isə azalmasına səbəb olmuşdur.

Bütövlükdə müəssisə üzrə məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim əmək haqqı xərclərinin təhlili xərclərin artımı, yaxud azalmasının hansı məhsul çeşidlərinə aid olmasını təyin etməyə imkan vermir. Məhsulun maya dəyərində müstəqim əmək haqqı xərclərinin ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə təhlili məhsulun həcmnin (Mh), məhsul vahidinə udel əmək tutumunun (MVUƏT) və orta haesabla bir iş saatına əməyin ödənilməsi səviyyəsinin (ƏÖ) plana nisbətən dəyişilməsinin təsirini təyin etməyə imkan verir. Bu amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda haesablamalar aparılır.

Bizim misalımızda əsas məhsul çeşidləri üzrə müstəqim əmək haqqı xərclərinin plana nisbətən dəyişilməsinə əsas amillərin təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 14.18

**Əsas məhsul çeşidləri üzrə müstəqim əmək haqqı
xərclərinin amilli təhlili**

Məmulat	Məhsul buraxılışının həcmi, ədəd		Udel əmək tutumu, adam- saat		Bir saata əmək haqqı səviyyəsi, min manat	
	plan	Faktiki	plan	faktiki	Plan	faktiki
A	1	2	3	4	5	6
A	34560	30240	15,5	15,0	3,00	3,30
B	33600	32264	18,0	17,0	3,12	3,45
V	16458	19008	24,0	21,0	3,30	3,48
Q	15520	16128	26,7	22,4	3,24	3,60

Cədvəlin ardı

Məmu- lat	Müstəqim əmək haqqı məbləği, mln. manat				Müstəqim əmək haqqı məbləğinin dəyi- şilməsi, mln. manat			
	Mhpl x UƏTpl x ƏÖpl	MhF x UƏTpl x ƏÖpl	MhF x UUƏTF x ƏÖpl	MhF x UƏTF x ƏÖF	camı (süt 10- süt7)	O cümlədən nəyin hesabına		
						Mh (süt.8- süt.7)	UƏT (süt.9- süt.8)	ƏÖ (süt. 10- süt.9)
A	7	8	9	10	11	12	13	14
A	2678,4	2343,6	2268,0	2494,8	- 183,6	- 334,8	- 75,6	+226,8
B	3144,6	3113,4	2940,6	3251,4	+ 106,8	- 31,2	-172,8	+310,8
V	2172,6	2509,2	2195,4	2314,8	+ 142,2	+336,6	-313,8	+119,4
Q	1662,0	2325,6	1949,4	2166,0	+ 504,0	+663,6	-376,2	+216,6
yekun	9657,6	10291,8	9553,4	10227,0	+ 569,4	+634,2	- 938,4	+873,6

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müstəqim əmək haqqı məsrəfləri başlıca olaraq hesabat ili ərzində əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəlməsi hesabına olmuşdur. Bütün məhsul çeşidləri üzrə müstəqim əmək haqqı xərci planda nəzərdə tutulduğundan yüksək olmuşdur. Məhsulun, o cümlədən bütün məhsul çeşidlərinin əmək tutumunun azaldılması hesabına müstəqim əmək haqqı xərclərinə 938,4 mln. manat qənaət müəssisəsinin fəaliyyətində böyük müsbət haldır.

İstehsal müəssisələrində məhsul istehsalının artım tempi müstəqim əmək haqqı xərclərinin artım tempi ilə müqayisədə üstünlük təşkil edilən hallarda, əməyin ödənişi səviyyəsinin yüksəlməsi hesabına müstəqim əmək haqqı xərclərinin artımı müəssisə üçün faydalı hesab olunur.

Məhsul vahidinin maya dəyərinin tərkibində müstəqim əmək haqqı xərclərinin artmasına (azalmasına) adam-saat hesabı ilə məhsulun udel əmək tutumunun və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin, yəni 1 adam saatına müstəqim əmək haqqının plana nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir.

Təhlil apardığımız müəssisədə məhsul çeşidləri üzrə müstəqim əmək haqqı xərclərinin plana nisbətən artmasına (azalmasına) udel əmək tutumunun və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsinin təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 14.19

Əsas məhsul çeşidləri üzrə məhsul vahidinin müstəqim əmək haqqı xərclərinin amilli təhlili.

Məmulat	Udel əmək-tutumu, adam-saat		Əməyin ödənilməsi səviyyəsi, min manat		Məmulat istehsalına müstəqim əmək haqqı xərci, min manat			Plandan kənarlaşma +,-		
								cəmi (süt.7 - süt.5)	o cümlədən	
	plan üzrə	faktiki	plan üzrə	faktiki	plan üzrə (süt1x süt3)	əməyin ödənilməsinin plan səviyyəsinə və faktiki əmək tutumuna görə (süt2 x süt3)	faktiki (süt2 x süt.4)		UET (süt6-süt.5)	ƏÖ (süt.8 - süt.7)
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
«A»	15,5	15,0	3,00	3,30	46,50	45,00	49,50	+3,00	- 1,50	+4,50
«B»	18,0	17,0	3,12	3,45	58,16	53,04	58,65	+2,49	- 3,12	+5,61
«V»	24,0	21,0	3,30	3,48	79,20	69,30	73,08	-6,12	- 9,90	+3,78
«D»	26,7	22,4	3,24	3,60	86,50	72,57	80,64	-5,86	-13,93	+8,07

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi «A» və «B» çeşidləri üzrə məmulat vahidinə müstəqim əmək haqqı xərci planda nəzərdə tutulduğundan müvafiq surətdə 3,0 və 2,49 min manat çox olduğu halda «B» və «D» məmulatları üzrə 6,12 və 5,86 min manat az olmuşdur.

Bütün məmulatlar üzrə məmulat vahidinə müstəqim əmək haqqı xərclərinə gənəət udel əmək tutumunun azalması hesabına olmuşdur.

Məhsulun əməktutumu və əməyin ödənilməsi səviyyəsi yeni, müərəqqi texnika və texnologiyaların istehsalatda tətbiqindən, istehsal əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasından, əməyin və istehsalın təşkilindən, fəhlələrin və mühəndis-texniki işçilərin (bilavasitə istehsalda çalışan) peşə verdişləri və ixtisas səviyyələrindən və digər üçüncü səviyyəli amillərdən də asılıdır. Bu amillərin müstəqim əmək haqqı məsrəflərinə təsiri sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Məsələn, fərz edək ki, köhnə avadanlığın təzə, müasir tipli avadanlıqla əvəz edilməsi nəticəsində məmulat istehsalına əməktutumu 2,2 saat azalmışdır. Həmin avadanlıqda işləyən fəhlənin taarif dərəcəsi ilə əmək haqqı 6,5 min manat olduğunu nəzərə alsaq, məhsul vahidinə müstəqim əmək haqqına qənaət $6,5 \times 2,2 = 14,3$ min manat olur. Həmin avadanlıqda hesabat ili ərzində 24610 məmulat istehsal etdiyini nəzərə alsaq, təzə avadanlığın işə salınması nəticəsində müstəqim əmək haqqına qənaət $14,3 \times 24610 = 351923$ min manat olur.

Lakin bu məbləği tam həcmdə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən tədbirin nəticəsi kimi qəbul etmək olmaz. Çünki yeni, daha məhsuldar maşın, avadanlıq və digər texniki vasitə köhnəsi ilə müqayisədə xeyli baha başa gəlir və bu səbəbdən də istehsal məsrəflərinə amortizasiya məbləğləri hesabına məmulatın maya dəyəri bahalaşır. Yeni avadanlığın işə salınması ilə əlaqədar olaraq məhsulun əmək tutumunun azalması hesabına müstəqim əmək məsrəflərinə qənaət məbləğini amortizasiya ayırmalarının artımı məbləği həcmində korrekte etməklə, yəni qənaət məbləğindən çıxmaqla bu amilin hesabına müstəqim əmək məsrəflərinin azaldılması həcmi daha dəqiq təyin edilir.

14.10 Məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim əmək və əmək haqqı xərclərinin operativ təhlili

Müstəqim əmək və əmək haqqı məsrəflərinin operativ təhlili plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində əmək göstəriciləri üzrə mənfi kənarlaşmaları daha tez aşkara çıx-

xartmaq və onların aradan qaldırılmasını təmin edən idarə etmə qərarları qəbul etmək məqsədilə aparılır. Əsas istehsalat fəhlələri tərəfindən növbəlik, gündəlik hasilat normalarının yerinə yetirilməsi, fəhlələrin sayı və xüsusi çəkisi, məhsulun (işin, xidmətin) müstəqim əməktutumu, hesablanan əmək qaqqının hasilat normalarının yerinə yetirilməsinə uyğun olması, icra edilən işlərin dərəcələrinin fəhlələrin dərəcələrinə uyğun olması, əl əməyinin, xüsusilə də ağır fiziki əməyin xüsusi çəkisi və i.ə. əmək göstəricilərinin operativ təhlilinin obyektləridir.

Operativ təhlil zamanı bütövlükdə müəssisə üzrə, ayrı-ayrı istehsal sexləri və istehsal sahələri üzrə məmullatların əməktutumuna dair normativ və faktiki göstəricilər tutuşdurulur və əməktutumu üzrə kənarlaşmaların səbəbləri təyin edilir, əməktutumunun aşağı salınması üzrə tədbirlərin vaxtında yerinə yetirilməsi onların hesablama və faktiki effektiyi öyrənilir. İş vaxtından istifadənin operativ təhlili zamanı tabel uçotu məlumatlarından istifadə etməklə bütövlükdə növbə ərzində boşdayanmalar, boşdayanma vərəqələrindən istifadə etməklə növbəarası boşdayanmalar, qeyri-məhsuldar əmək və əmək haqqı xəcləri, xüsusilə də brak məhsul və brakın düzəldilməsinə əmək və əmək haqqı məsrəfləri təyin edilir, habelə bu informasiyalardan istifadə etməklə neqativ halları aradan qaldırmaq üçün əməli tədbirlər görülür.

Bədxərcliyə yol verməmək və əsassız, səmərəsiz əmək ödəmələrinin qarşısını daha tez almaq, əmək haqqı fondunun xərclənməsi operativ təhlilin əsas məqsədidir.

Əmək haqqı ödəmələri üzrə artıq xərc, məhsul istehsalı üzrə planın artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi, artıq fəhlələrin saxlanması, orta əmək haqqının əsassız olaraq artımı ilə əlaqədar ola bilər. İstehsal planı yerinə yetirilməyən şəraitdə əmək haqqının artıq xərclənməsi zəruridir. çünki bu halda vaxtamuzd əmək haqqı alan fəhlələr tam tarif dərəcəsi üzrə əmək haqqı alır. Bu halda sex (briqada) üzrə faktiki əmək haqqı məbləğini məhsul (iş, xidmət) istehsalı planının yerinə yetirilməsi faizinə görə korrekte edilmiş plan əmək haqqı məbləği ilə tutuşdurmaqla əməyin ödənişi üzrə artıq xərc təyin edilir.

Artıq fəhlələrin sayını plan üzrə orta əmək haqqı məbləğinə vurmaqla bu amilin təsiri hesablanır. Faktiki və plan orta əmək haqqı arasındakı fərqi vaxtamuzd fəhlələrin sayına vurmaqla orta əmək haqqının əsassız olaraq artımının əmək haqqı xərclərinin çoxalmasına təsiri təyin edilir.

Operativ təhlil zamanı əmək tutumunun azaldılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan iş yerlərində hasilat normalarının yerinə yetirilməsi hər gün öyrənilir. Eyni zamanda hasilat normalarını yerinə yetirilməyən fəhlələrin sayını əvvəlki dövrlərin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla əmək tutumunun azaldılması tədbirlərinin yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir.

Əmək və əmək ödənişlərinin operativ təhlilində tabel uçotu, iş vaxtının fotoqrafiyası, xəstəlik vərəqələri, boş dayanmalara dair ödəmə vərəqələri, iş vaxtından sonra işləmələrə dair vərəqələr, gündəlik hesablaşma-ödəmə cədvəlləri, uçotun mexanikləşdirilməsi şəraitində isə tabulyaqrammalarda və digər informasiya mənbələrində verilən məlumatlardan istifadə etməklə nominal və real iş vaxtı fondundan istifadə əmsalları, (növbə vaxtından istifadə əmsalları hesablanır), eyni zamanda tam iş günü ərzində və növbəarası boşdayanmalardan, proqul, müdriyyətin razılığı ilə işə çıxmamı və sair səbəblərdən iş vaxtı itkiləri, bu itkilərin (haqqı ödənilən) müstəqim əmək haqqı məsrəflərinə təsiri öyrənilir.

Proqulla əlaqədar iş vaxtı itkiləri məhsul istehsalının azalması hesabına məhsul vahidinə əmək haqqı xərclərinin artımına səbəb olduğuna görə operativ təhlil zamanı proqulçuların tərkibi yaş, cins, peşə, iş stajı (həmin sexdə, müəssisədə) əlamətlərinə görə qruplaşdırılaraq öyrənilir ki, müvafiq intizam tədbirləri görmək mümkün olsun. Məhsulun həcmnin artırılmasına, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, material resurslarına qənaətə, qəzasız işləmələrinə, işlədiyi maşının təmirarası müddətlərinin uzadılmasına və i.ə görə mükafat məbləğlərinin operativ təhlili əmək məsrəflərinin effektivliyinin yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək haqqı məsrəflərinin operativ təhlilində əmək haqqının norma üzrə və normadan kənarlaşmaların ayrı-ayrılıqda

uçota alınması fəaliyyətdə olan bütün müəssisələr üçün zəruridir. İstehsal texnologiyaları gözlənilən şəraitdə müstəqim əmək haqqı xərcləri, başqa sözlə desək, istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqı məhsulun maya dəyərində təsir göstərmir, çünki əmək haqqı normativ kalkulyasiyada nəzərdə tutulan normalar və götürə rossenkalar üzrə ödənilir. Lakin istehsal müəssisələrinin çoxunda müxtəlif növlərdə normadan kənarlaşmalara, məsələn texnoloji proseslərin pozulması ilə əlaqədar əlavə əməliyyatlar üzrə ödəmələr, normal iş şəraitinin pozulmasına görə əsas götürə rossenkalar üzrə əlavə ödəmələr, hasilatın, brak məmulatların, iş vaxtından sonra əlavə iş saatlarının düzgün uçota alınmaması, boşdayanmaların ödənilməməsi və i.ə. yol verilir.

Məhsulun maya dəyərində daxil edilən müstəqim əmək haqqı bütün əmək haqqı fondunun çox hissəsini təşkil etdiyinə görə plan əmək haqqından kənarlaşmaları düzgün və tam həcmdə hesaba almaq məqsədilə səbəblərini və müqəssir şəxsləri kodlaşdırmaqla ümumi bir cədvəldə əks etdirmək məqsədəuyğundur.

Əməyin ödənişi üzrə kənarlaşmalara aid signal sənədləri tərtib edən zaman əlavə ödəmələrin bütün növlərinin kodları, səbəbləri və müqəssir şəxslər bölgüsündə göstərilir.

Cədvəl 14.20

Kənarlaşmaların səbəbləri klassifikatoru

Səbəbləri		Müəssisələr		Umumi kod	Kənarlaşma, +, -	
Adı	ko-du	adı	ko-du		tarixi	məbləği
Materialların, texniki şərtlərin uyğunsuzluğu	1	Təchizat şöbəsi	1	11		
		mal satan sexin	2	12		
		adminstrasiyası	3	13		
Alət və ləvazimatların standartı uyğunsuzluğu	2	Alət sexi	1	21		
		Sexin adminstrasiyası	2	22		
Avadanlığın təyin edilmiş texnologiyaya uyğun olmaması	3	Sexin adminstrasiyası	1	31		
		Baş mexanika	2	52		
		şöbəsi				
İşin dərəcəsinin fəhlənin	4	Sexin adminstra-	1	41		

dərəcəsinə uyğun olma- ması		siyası				
Texnoloji proseslərdə nə- zərdə tutulmamış əlavə əməliyyatlar	5	Baş texnoloq Sexin adminstra- siyası	1 2	51 52		
İş vaxtından əlavə işlərə göre əlavə ödəmələr	6	Sexin adminstra- siyası	1	61		
Mütərəqqi-mükafatlı sis- temində fəhlələrə verilən normalarda nəzərdə tutul- duğundan artıq mükafat	7	Sexin adminstra- siyası	1	71		
Vaxtamuzd əmək haqqı alan fəhlələrə plan norma- ları üzrə əmək haqların- dan kənarlaşma	8	Sexin adminstra- siyası	1	81		
Fəhlələrin təqsiri olma- dan boşdayanmalara görə əlavə ödəmələr	9	Sexin adminstra- siyası	1	91		

Deyilənlərdən əlavə hər bir sexdə əmək haqqı üzrə kə-
narlaşmalara dair xüsusi jurnal aparılır. Bu jurnal analitik xa-
rakter daşıyır və əlavə hesablamalar aparılmadan əmək haqqı
üzrə kənarlaşmaların səbəblərini və onda müqəssir olan şəxsləri
asanlıqla oxumaq olar. Bu jurnal aşağıdakı formada olur.

Cədvəl 14. 21

**2 N-li sexdə əmək haqqı üzrə kənarlaşmaların qeydiyyatı
jurnalı**

Ayın tarixi	Briqada, sa-hə	Kənarlaşma (+, -), min manatla								
		planın yerinə yetirilməsi hesabına	fəhle-lərin sayı hesabına	İlkin se-nədlər-də hesa-ba alınan	o cümlədən səbəblərin və müqəss-sirlərin kodları üzrə					yek-u nu (3-5-ci sütun-lar)
					11	12	21	31	və i.a	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
3 03	1N-li briqada Sutka ərzində ayın əvvə-lindən	-50 -120	-40 -160	+20 +60	 +10	 +30	 +20	5		-70 -220
	2N-li briqa-da Sutka ərzində Ayın əvvə-lində	+20 +30	-10 -40	+15 +25	 +15	+10 +10	+5			+25 +15
	Və i.a.									
	İş günü ərzində yekunu									

Brak məhsulla və brakın düzəldilməsinə əmək haqqı xərcləri də əmək haqqı üzrə kənarlaşma hesab olunur. Məhsul, iş və xidmətlərin brak edilməsi ilə əlaqədar əmək haqqı üzrə kənarlaşmalar da xüsusi formada analitik cədvəl tərtib etməklə uçota alınır.

Cədvəl 14.22

3N-li sexdə brakın operativ təhlili cədvəli

Tarixi	Aktın N-si	Mə-lu-ma-tın kodu	Brakın maya dəyəri, min man	Müqəssirlərdən tutulub		Tullan-tının dəyəri	Brak -dan itki	Sə bə - bi n ko du	Mü qə s- si- rin ko du
				fəh- lə- lər- dən	mal satan lardan				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
01 04.02	11	12624	65,02	5,00	-	10,00	50,02	2	1
01 04.02	12	12381	97,00	6,00	-	21,00	0,00	3	2
Sutka ərzində yekunu			162,02	11,00		31,00	120,02		
Ayin əvvəlindən yekunu			162	11,00		31	120,00		
05 05.02	13 114	12034	42,00	4,00		5,00		4	21
		12813	126,00		102,00	24,00	33,00	7	56
Sutka ərzində yekunu			168,00	4,00	102,00	29,00			
Ayin əvvəlindən yekunu			330,02	15,00	102,00	60,00	33,00 153,00		

14.11 Qeyri-müstəqim xərclərin təhlili

Ayrı-ayrı məhsul (iş, xidmət) növlərinin maya dəyərində birbaşa daxil edilməyən və müəyyən əmsalların köməyi ilə maya dəyərinin tərkibində formalaşan xərclər qeyri-müstəqim xərclərdir. Bu qəbildən olan xərclər ümumi xarakter daşıyır və müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin normal gedışı üçün zəruridir. Qeyri-müstəqim xərclər sənaye məhsulunun maya dəyərinin tərkibində:

- avadanlıqların saxlanması və istismarı xərcləri;
- ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərcləri;
- kommersiya xərcləri xərcliyi maddələrində göstərilir.

Son illərdə əksər müəssisələrdə əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin tərkibində qeyri-müstəqim xərclərin payı xeyli artmışdır. Bir çox müəssisələrdə məhsulun istehsalı miqyaslarının azalması, bəzən də tamamilə dayanması şəraitində idarəetmə aparatının işləməsi öz növbəsində məhsul vahidinə ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərclərinin artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə məhsulun maya dəyərinin tərkibində qeyri-müstəqim xərclərin artması səbəblərinin açıqlanması və onların payının lazımı qədər azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyri müstəqim xərclərin təhlili zamanı ilk növbədə məhsul vahidinə faktiki məsrəfi müvafiq smeta maddələri ilə, əvvəlki illərin müvafiq faktiki göstəriciləri ilə tutuşdurmaqla smetalardan kənarlaşmalar, habelə onların dinamikada artımı (azalması) təyin edilir. Məhsulun çeşidləri üzrə maya dəyərinin tərkibində qeyri-müstəqim xərclərin payının artması və ya azalması bu xərclərin bölüşdürülməsi üsullarından asılı olduğuna görə təhlil zamanı ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin əmtəəlik məhsul və bitməmiş istehsal arasında bölüşdürülməsi üçün müəssisədə qəbul edilmiş üsulun reallığı təyin edilir.

Əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən qeyri-müstəqim xərclərin son 5-10 ilin timsalında dinamikada təhlili, habelə hesabat ili üçün plan göstəriciləri ilə tutuşdurulması təhlil işinin hansı istiqamətdə dərinləşdirilməsinin zəruriliyini qabaqcadan təyin etməyə imkan verir. Əmtəəlik məhsulun bir manatına məsrəflərə dolayı yollarla daxil edilən avadanlıqların saxlanması və istismarı, ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat, kommersiya xərslərinin tərkibi, formalaşması, əmtəəlik məhsul istehsalı həcmələrinə təsiri istiqamətləri fərqləndiyinə görə onların ayrı-ayrılıqda təhlili məhsulun maya dəyərinə təsirini daha dəqiq təyin etməyə imkan verir.

14.12 Avadanlıqların saxlanılması və istismarı xərclərinin təhlili

Son illərdə bazar rəqabəti ilə əlaqədar olaraq istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəlməsi maşın və avadanlıqların amortizasiyası, onların saxlanılması, istismarı, az qiymətli və tez xarab olan əşyaların köhnəlməsi və s. bu qəbildən olan xərclər xeyli artmışdır. Bu məsrəflərin bir qismi əmtəəlik məhsul istehsalı həcmnin artıb-azalmasından asılı olaraq nisbi dəyişən, digər qismi sabit xərclərdir. Nisbi sabit xərclərin əmtəəlik məhsul istehsalı ilə müqayisədə üstün artımı maya dəyərinin tərkibində bu xərclərin artımına səbəb olur. Buna görə də təhlil zamanı avadanlıqların saxlanılması və istismarı xərclərinə dair faktiki göstəricini müvafiq plan göstəricisi ilə tutuşdurmaqla bu xərclərin artması yaxud azalması barədə dəqiq fikir yeritmək mümkün olmur. Daha dürüst nəticə çıxartmaq üçün əmtəəlik məhsul buraxılışının faktiki həcminə görə avadanlıqların saxlanılması və istismarı xərclərinin plan həcmi təyin etmək bu hesablama göstəricinin köməyi ilə əmtəəlik məhsul buraxılışı həcmnin və xərclərin səviyyəsinin plana nisbətən dəyişməsinin məsrəflərin artmasına (yaxud azalmasına) təsirini təyin etmək lazımdır. Bizim misalımızda maşın və avadanlıqların saxlanılması və istismarı üzrə xərclərin plana nisbətən artmasına əsas iki amilin təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə aparılan haesablamalardan aydın görmək olar.

Cədvəl 14.23

Maşın və avadanlıqların saxlanılması və istismarı xərclərinin təhlili

Məsrəflər	Məsrəf məbləği, mln. manat		Faktiki məhsul buraxılışına görə plan məsrəfləri	Plan məbləğindən kənarlaşma, +,-		
	plan üzrə	faktiki		cəmi kənarlaşma (2 süt-1 süt)	o cümlədən nəyin hesabına ⁹⁾	
					Məhsul buraxılışı həcmnin dəyişilməsi (3süt-1süt)	Məsrəflərin səviyyəsinin dəyişilməsi (2süt-3süt)
A	1	2	3	4	5	6
Amortizasiya xərcləri	1320,00	1584,00	1320,00	+264,00	-	+264,00
Təmir xərcləri	1369,5	1638,80	1382,04	+287,30	+12,54	+254,76
İstismar xərcləri	1147,74	1279,08	1170,18	+131,34	+22,44	+108,90

Azıymətli və tez xarab olan əşyaların köhnəlməsi	264,00	297,00	270,60	+ 33,00	+ 6,60	+ 26,40
Yekunu	4101,24	4796,88	4142,82	+695,64	+ 41,58	+654,06

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi avadanlıqların saxlanılması və istismarı xərcləri planla müqayisədə 695,64 mln.manat çox olmuşdur.Bu artımın çox hissəsi – 654,06 mln.manatı yaxud 94,02%-i ($654,06 \times 100 : 695,64$) məsrəflərin səviyyəsinin plana nisbətən artması hesabına olmuşdur.Belə bir şəraitdə müəssisənin rəhbərliyi avadanlıqların saxlanılması və istismarı üzrə məsrəf normalarının gözlənilməməsinin səbəblərini təyin etməklə yanaşı, bu kənarlaşmaların aradan qaldırılmasını təmin edən əməli tədbirlər planı hazırlamalı və onun icrasına nəzarəti gücləndirməlidir. Məsrəflərin səviyyəsinin gözlənilməməsi üzrə kənarlaşmanın 40,36 %-i ($264 \cdot 100 : 654,06$) amortizasiya xərclərinin payına düşür. Texnoloji maşın və avadanlıqların amortizasiyası xərclərinin həcmi onların sayından, strukturundan, dəyərindən və qüvvədə olan amortizasiya normalarından asılıdır.

Üçüncü sütunda verilən məhsul istehsalının faktiki həcminə və plan normalarına görə xərc məbləği göstəricisi planın artıqlaması ilə (kəsirlə) yerinə yetirilməsi faizilə və məsrəflərin istehsalın həcmindən asılılığı əmsalına əsasən təyin edilir. Bizim misalımızda əmtəəlik məhsul istehsalı planı 2,6 % atıqlaması ilə yerinə yetirildiyini, təmir xərclərinin istehsalının həcmindən asılılığı əmsalının, 0,35 olduğunu nəzərə alsaq məhsulun faktiki həcminə görə təmir xərcləri:

$2075 \times 2,6 : 100 = 53,95$ mln. manat; $2075 + (53,95 \times 0,35) = 2094$ mln. manat olur. Bu sütun üzrə sonrakı göstəricilər də eyni üsulla hesablanılır.

Vahid amortizasiya normalarından istifadə olunan indiki şəraitdə texnoloji avadanlıq parkının strukturunda əmələ gələn dəyişiklik, hesabat ili ərzində bəzi texniki vasitələrin əldə edilməsi, inflyasiya ilə əlaqədar olaraq onların yenidən qiymətləndirilməsi, öz növbəsində məsrəflərin səviyyəsinə təsir göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı maşın və avadanlıq markaları üzrə amortizasiya normaları fərqləndiyinə

görə onların strukturunda əmələ gələn dəyişiklik öz növbəsində orta amortizasiya normasına təsir göstərir.

Amortizasiya ayırmaları müstəqim xərclərə görə bölüşdürülən indiki şəraitdə məhsul çeşidləri üzrə müstəqim məsrəflərin dəyişilməsi də, öz növbəsində, konkret adda (kodda) məhsul çeşidinə düşən amortizasiya məbləğinə təsir göstərir. İstehsalın həcmnin artması da məhsul vahidinə udel amortizasiya xərclərinə təsir göstərir.

İstismarda olan maşın və avadanlıqlar, digər texniki vasitələrdən də istifadə etməklə istehsal olunan məhsulun (işin, xidmətin) həcmi artdıqca, məhsul vahidinə düşən amortizasiya xərci bir o qədər azalır. Təhlil zamanı müxtəlif hesablama üsullarından istifadə etməklə sadaladığımız ikinci qəbildən olan amillərin amortizasiya məsrəflərinin səviyyəsinə təsiri təyin edilir.

Maşın və avadanlıqların saxlanılması xərclərinə hesabat dövrü ərzində onların orta illik sayının, bir avadanlığa düşən maşın-saatları miqdarının və bir maşın saati işinə udel məsrəflərin plana nisbətən dəyişilməsi təsir göstərir. Təhlil apardığımız müəssisədə sadaladığımız göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 14.24

Maşın və avadanlıqların istismarı göstəriciləri

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +, -
A	1	2	3
1. Maşın və avadanlıqların saxlanılmasına məsrəflər, mln. manat	1369,5	1636,8	+ 267,3
2. Maşın və avadanlıqların orta illik sayı, ədəd	140	126	-14
3. Bir maşınla (avadanlıqla) il ərzində işləmişdir, maşın-saat	6720	9030	+2310
4. Bir maşın-saatına udel məsrəflər, man.	1455,6	1438,6	- 17,0

Hesabat ilində maşın və avadanlıqların saxlanılması xərclərinin plana nisbətən 267,3 mln. manat artmasına əsas amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparılır:

Plan $140 \times 6720 \times 1455,6 = 1369,5$ mln. manat;

Hesablama $126 \times 6720 \times 1455,6 = 1232,5$ mln. manat;

Hesablama $126 \times 9030 \times 1455,6 = 1656,2$ mln. manat;
 Faktiki $126 \times 9030 \times 1438,6$ mln.manat= $1636,8$ mln. manat.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində planla müqayisədə:

a) maşın və avadanlıqların orta illik siyahı sayının 14 ədəd azalması onların saxlanılmasına məsrəflərin $1232,5-1369,5=-137,0$ mln. manat azalması ilə nəticələnmişdir.

b) orta hesabla bir avadanlığa düşən maşın-saatları sayının plana nisbətən 2310 maşın-saat artması onların saxlanılmasına məsrəflərin $1656,2-1232,5 = +423,7$ mln. manat artması ilə nəticələnmişdir.

v) bir maşın-saatına udel xərclərin plana nisbətən 17 manat azalması maşın və avadanlıqların saxlanılmasına məsrəflərin $1636,8-1656,2=-19,4$ mln.manat azalmasına səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(-137,0)+(+423,7)+(-19,4)=+267,3$ mln. manat olur.

Yaxud balans bərabərliyi:

$1636,8-1369,5=(-137,0)+(+423,7)+(-19,4);$

$+267,3$ mln.man.= $+267,3$ mln.manat. Deməli, hesablamalar düzdür.

İstehsal müəssisələrində məhsulun maya dəyərində sex xərcləri və ümumzavod xərcləri böyük xüsusi çəkiyə malikdir. İstehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, idarəetmə mürəkkəbləşdikcə bu xərclərin mütləq və nisbi artımı gözlənilir. Belə bir şəraitdə sex və ümumzavod xərclərini ətraflı təhlil etməklə onların nisbi səviyyəsinin azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi tələb olunur. Təhlil apardığımız müəssisədə sex və ümumzavod xərcləri haqqında informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 14.25

Sex və ümumzavod xərclərinin təhlili, mln. manat

Xərçlər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma, +,- (2 süt-1 süt)
Sex xərcləri	2772,00	2785,20	+13,20
Ümumzavod xərcləri	1419,00	1346,40	-76,60

Yekunu	4191,00	4131,60	-59,40
O cümlədən:			
Sabit xərclər	2788,50	2712,60	-75,90
Dəyişən xərclər	1402,50	1419,00	+16,50

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi sex və ümumzavod xərclərinə 59,40 mln. manat qənaət edilmişdir. Sex xərclərinin faktiki həcmi 13,20 mln. manat çox olmasa idi, faktiki qənaət məbləği 76,60 mln. manat olardı. Müəssisə məhsul istehsalı planını 2,6% artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir. Faktiki məhsul istehsalına görə dəyişən xərclərin plan məbləği $1402,50 \times 1,026 = 1438,80$ mln. manat olur. Planın artıqlaması ilə yerinə yetirilməsini hesaba aldıqda sabit və dəyişən xərclərin plan həcmi $1438,80 + 2788,50 = 4227,30$ mln. manat olur.

Məhsul istehsalı planının 2,6% artması ilə yerinə yetirilməsini hesaba aldıqda, sex və ümumzavod xərclərinə qənaət $4131,6 - 4227,30 = -95,70$ mln. manat təşkil edir.

Təzədən hesablanan məbləği plan məbləği ilə tutuşdurmaqla məhsul buraxılışı planının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinin sex və ümumzavod xərclərinin artımına təsiri təyin edilir. Bizim misalımızda bu amilin xərclərin artmasına təsiri $4227,30 - 4191 = +36,30$ mln. manat, yaxud $1402,5 \times 2,6 : 100 = +36,30$ mln. manat olur.

Sex və ümumzavod xərclərinin azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq üçün ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə təhlil aparmaq tələb olunur. Bu cür təhlil analitik mühasibat uçotu informasiyasından istifadə etməklə aparılır.

Təhlil apardığımız müəssisədə ümumistehsal və ümum-təsərrüfat xərclərinin ayrı-ayrı maddələri üzrə plandan kənarlaşmalara müxtəlif amillər təsir göstərir və bu amillərin təsiri sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Cədvəl 14.26

İdarəetmə aparatı işçilərinin əmək haqqı xərclərinin təhlili

Göstəricilər	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma, +,
İşçilərin orta illik sayı, nəfər	38	36	-2
Bir işçinin orta illik əmək haqqı mln.man.	42,0	48,5	+6,5
İllik əmək haqqı	1596	1746,0	+150,0

İdarəetmə aparatı işçilərinin əmək haqqı xərclərinin artmasına (azalmasına) işçilərin orta illik sayının və vəzifə məaşlarının (mükafat və əlavə ödəmələrin) təsiri sadə hesablama yolu ilə və ya hesablama göstəricisindən istifadə etməklə təyin edilir.

1-ci üsulda:

1. İşçilərin orta siyahı sayının dəyişilməsinin təsiri: $(36-38) \times 42 = -84$ mln. manat;

2. Vəzifə məaşlarının dəyişilməsinin təsiri: 48,5-42,0 $\times 36 = +284$ mln. manat

Yekunu +150 mln. manat

2-çi üsulda:

Bu üsulda amillərin təsiri hesablama göstəricisinin köməyi ilə təyin edilir.

İşçilərin faktiki orta illik sayına və plan üzrə bir işçinin orta illik əmək haqqına görə əmək haqqı məsrəfləri:

$36,0 \times 42,0 = 1512,0$ mln. manat olur.

Bu halda:

1-ci amilin təsiri: $1512,0 - 1596,0 = -84,0$ mln. manat;

2-ci amilin təsiri: $1746,0 - 1512,0 = +234,0$ mln. manat.

Yekunu +150,0 mln. manat

Qulluqçuların, mühafizə işçilərinin və d. kateqoriyalarda işçilərin əmək haqqı xərclərinin ümumistəhsal, ümumtəsərrüfat xərclərinə təsiri də eyni qaydada təyin edilir.

Amortizasiya xərcləri üzrə plandan kənarlaşmalara əsas fondların orta illik məbləğinin və amortizasiya normalarının dəyişilməsi təsir göstərir:

Bizim misalımızda:

	Əsas fondların orta illik məbləği, mln. manat	Amortizasiya norması, %-lə	Amortizasiya məbləği, mln. manat
Plan üzrə	84000	+8,0	6720,0
Faktiki	88200	+8,5	7497,0
Kənarlaşma +,-	+4200	+0,5	+777,0

Hesablama göstəricisi $88200 \times 8,0 : 100 = 7056$ mln. manat. Amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Amortizasiya hesablanan əsas fondların orta illik məbləğinin 4200 mln. manat artmasının təsiri 7056,0-6720=+336 mln.manat;

2. Amortizasiya normasının 0,5% artmasının təsiri 7497,0-7056,0=+441,0 mln. manat

Yekunu: +777,0 mln. manat

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat ehtiyaclarına elektrik enerjisi məsrəflərinə sərf edilən enerjinin kilovat-saat hesabı ilə miqdarının bir kilovat-saat üçün tarifi dəyişilməsi təsir göstərir.

Bizim misalımızda:

	Elektrik enerji sərfi, kilovat-saat	Bir kV üçün alış qiyməti, man.	Məsrəf məbləği, mln man.
Plan üzrə	42850	130,0	5570,5
Faktiki	40740	135,0	5499,9
Yekunu		+ 5,0	- 70,60

Hesablama göstəricisi $40740 \times 130 = 5296,2$ mln. manat
Əsas iki amilin təsiri:

1. Normadan az elektrik enerji xərci nəticəsində məsrəf məbləği 5296,2-5570,5=-274,3 mln. manat azalmışdır.

2. Elektrik enerji üçün qiymətin artması nəticəsində xərc məbləği 5499,9-5296,2=+203,70 mln. manat azalmışdır.

Yekunu - 70,60 mln. manat

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərində qaz, buxar, su məsrəfləri üzrə kənarlaşmalara miqdar və qiymət amillərinin təsiri də eyni qaydada hesablanır.

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat ehtiyaclarına yüngül avtomobillərin saxlanması xərclərinin plana nisbətən artmasına (azalmasına) avtomobillərin orta illik sayının və orta hesabla bir avtomobilin saxlanması xərclərinin dəyişilməsi təsir göstərir.

Bizim misalımızda:

	Yüngül avtomobillərin orta illik sayı, ədəd	Bir avtomobilin saxlanması xərci, min. manat	cəmi xərc məbləği, mln. manat
Plan	164	42850	7027,4
Faktiki	150	54680	8202,0
Kənarlaşma	-14	+11830	+ 1174,6

Hesablaşma göstəricisi $150 \times 42850 = 6427,50$ mln. manat

Əsas iki amilin təsiri:

1.Yüngül avtomobillərin orta illik sayının 14 ədəd azalmasının təsiri

$6427,5 - 7027,4 = -599,9$ mln.manat;

2. İl ərzində bir avtomobilin saxlanılmasına xərclərin 11830 man azalmasının təsiri $8202,0 - 6427,5 = +1774,5$ mln.manat;

Yekunu : $+ 1174,6$ mln.manat

Son illərdə respublika ərazisi daxilində və xarici ölkələrə xidməti ezamiyyələrlə əlaqədar xərclər sürətlə artmaqdadır. Buna görə də AR Nazirlər Kabineti bu xərcləri tənzimləmək məqsədilə 27 yanvar 1997-ci il tarixdə xüsusi qərar qəbul etmiş və AR Ədliyyə Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi bu qərarın həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 19 mart 1997-ci il tarixdə «Vətəndaşların xidməti ezamiyyət qaydaları»nı təsdiq etmişdir.

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin tərkibində ezamiyyə xərclərinə: ezamiyyələrin sayı, ezamiyyənin orta müddəti (gün hesabı ilə) və bir ezam gününün dəyəri təsir göstərir. Bu amillərin ezamiyyə xərclərinə təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Bizim misalımızda ezamiyyə ilə ədəqədər xərclər aşağıdakı kimi olmuşdur.

	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma +, -
Ezamiyyələrin sayı	45	56	+11
Bir ezamiyyənin gün hesabı ilə uzunluğu	16	14	-2
Bir ezam gününün dəyəri, min manat	54,2	58,4	+4,2
cəmi ezamiyyət xərcləri, min manat	37728,0	45785,6	+8057,6

Verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aşağıdakı kimi aparılır:

1.Plan	$45 \times 16 \times 54,2 = 37728,0$
2.Hesablama	$56 \times 16 \times 54,2 = 46950,4$
3.Hesablama	$56 \times 14 \times 54,2 = 41081,6$
4.Faktiki	$56 \times 14 \times 58,2 = 45785,6$

Verilən məlumatlara görə ezamiyyə xərclərinin plana nisbətən 8057,6 mln.man. artmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

a) Təqvim ili ərzində ezamiyyələrin sayının artması (11) bu məsrəflərin

$46950,4 - 37728 = +9222,4$ min manat artmasına səbəb olmuşdur.

b) Hər bir ezam müddətinin 2gün qısılması nəticəsində ezam xərclərinə

$41081,6 - 46950,4 = -5868,8$ min manat qənaət edilmişdir.

v) Bir ezam gününün dəyərinin plana nisbətən 4,2 min manat artması ezam xərclərinin $45785,6 - 41081,6 = 4704,0$ min manat çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bütün amillərin təsirinin cəmi:

$(+9222,4) + (-5868,8) + (+4704) = +8057,6$ min manat;

yaxud balans bərabərliyi:

$(45785,6 - 37728,0) = (+9222,4) + (-5868,8) + (+4704,0);$

$+8057,6$ min manat $= +8057,6$ min manat; deməli, hesablamalar düzdür.

Təhlil zamanı ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin tərkibində təmir xərclərinin, icarə haqlarının, maddi sərvətlərin xarab olmasından itkilərin, sosial sığortaya ayırmaların, mühafizə dəstələrinin saxlanması üzrə xərclərin və i.a plana nisbətən artmasına müxtəlif amillərin təsiri də hesablama göstəricilərinin köməyi ilə sadə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

14.13 Kommersiya xərclərinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatında hazır məhsulun reallaşdırılması onun istehsalı ilə müqayisədə cətin olduğuna görə maya dəyərinin tərkibində kommersiya xərcləri böyük yer tutur. Kommersiya xərclərinə hazır məhsulun anbarlarda seçilməsi və etiketləşdirilməsinə, taralara və hazır məhsulun qablaşdırılmasına; məhsulların göndərmə stansiyalarına (limanalara, tərsənələrə) çatdırılmasına; vaqonlara, gəmilərə, avtomobillərə və digər nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsinə; satış təşkilatlarına

ödənilən komissiyon rüsumlarına (ayırımlarına); satış yerlərində məhsulun mühafizə edildiyi binaların saxlanılmasına; reklamlara və bu kimi başqa işlərə çəkilən xərclər daxildir.

Yüklənmə və boşaldılması, tara və qablaşdırma, daşıma və boşaltma xərcləri və digər kommersiya xərcləri, yükün çəkisindən, daşıma məsafəsindən, qüvvədə olan tariflərdən, nəqliyyatın növü və sürətindən və başqa amillərdən asılıdır. Bu məsrəflərin təhlili metodikası ümumistehsalat və ümumtəşərrüfat xərclərinin təhlilində olduğu kimidir.

14.14 Qeyri məhsuldar xərclərin təhlili

İstehsal və satış prosesləri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bu proseslərlə əlaqədar olmayan məsrəflər qeyri- məhsuldar xərclərdir.

Məsrəflərin, həm də məhsulun maya dəyərinin tərkibində qeyri-məhsuldar xərclər böyük yer tutur. Bu ifadəni ona görə işlədirik ki, bu xərclər istehsal ilə əlaqədar olmadığına görə böyük itki hesab olunur. İstehsal müəssisələrində istehsalın təşkili və idarə edilməsindəki qüsurlarla əlaqədar xərclər, müqavilə öhdəliklərinin və sifarişlərin yerinə yetirilməməsi, plan-uçot və maliyyə intizamının pozulması nəticəsində əmələ gələn planlaşdırılmamış məsrəflər və itkilər qeyri- məhsuldar xərclər adlanır. Qeyri-məhsuldar xərclər vaxtın qeyri məhsuldar sərf edilməsinin ödənilməsi (müəssisənin təqsiri üzündən boşdayanma vaxtına görə, brak məhsulun düzəldilməsinə görə verilən əmək haqqı və sosial sığortaya ayırmalar); maddi ehtiyatlardan qeyri-məhsuldar istifadəyə görə çəkilən məsrəflər (maddi sərvətlərin xarab edilməsi və itirilməsi, boşdayanmalar zamanı yanacaq və enerji sərfi, brak məhsula görə itkilər); malgöndərmə müqavilələrinin və qəbul edilmiş sifarişlərin pozulmasına görə cərimələr, pensiyalar, uzun və qısa müddətli kreditlərə və borclara görə norma daxilində faiz ödəmələri; digər qeyri-məhsuldar xərclər (materialların ölçüyə gəlməməsi, nizamlaşdırılmış, qüvvədə olan normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş iş şəraitindən kənarlaşmalar üzündən əlavə işə görə əməyin ödənilməsi və s.) daxildir. Qeyri-məh-

suldar xərclərin aradan qaldırılması, heç olmasa azaldılması maya dəyərinin aşağı salınmasının mühüm amillərindən biridir. Bu səbəbdən də idarəetmənin bütün mərhələlərində qeyri-məhsuldar xərclərin qarşısını almaq məqsədilə onların əmələ gəlməsi səbəbləri təhlil edilir və bu səbəblərin aradan qaldırılmasını təmin edən tədbirlər planı hazırlanır, idarəetmə qərarları qəbul edilir. Eyni zamanda müəssisəyə dəymiş zərərlərin qeyri məhsuldar xərclərin yaranmasına müqəssir şəxslərdən qanunla müəyyən edilmiş qaydada məcburi tutulması üçün idarəetmə qərarları qəbul edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Biznesmenin bülleteni №3 (68), 1996.
- + 2. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- + 3. «Audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
4. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat. Azərbaycan «Bildik» Maarifçilik cəmiyyəti, Bakı, 1996;
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 iyul 1997-ci il tarixli 71 sayılı «Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tənzimlənməsi haqqında» Qərarı;
6. Абрютинa М.С., Грачев А.В. «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия», М., изд-во «Дело и сервис», 1998;
7. Абрютинa М.С. Экспрес-анализ бухгалтерской отчетности: методика, практические рекомендации, М., ДИС, 1999;
8. Абрютинa М.С. Экономический анализ торговой деятельности, М., Дело и сервис, 2000;
9. Абрютинa М.С. и Грачев А.В. «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия, М., изд-во «Дело и сервис», 2000;
10. Алборов Р.А., Хоружий Л.И. и другие. Основы аудита, изд-во «Дело и сервис», 2001;
11. Алборов Р.А. «Аудит в организациях промышленности, торговли и АПК», изд-во «Дело и сервис», 2002 год;
12. Анализ экономики: страна, рынок, фирма. Под. ред. проф. В.Е.Рыбалкина, М: «МО», 1999;
13. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности (под ред. В.И.Стражева), мн. выш. шк., 1998;
14. Артемко М.С. Беллендир М.В. «Финансы и анализ», М., ДИС, 1999;
15. Балабанов И.Т. «Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта», Финансы и статистика, 2001;
16. Бухгалтерский учет (под редакцией П.С.Безруких), М., Финансы и статистика, 2002;

17. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория анализа хозяйственной деятельности предприятия», М., ДИС, 1998;
18. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория анализа хозяйственной деятельности предприятия», М., ДИС, 2001;
19. Экономический анализ (ситуации, тесты, примеры и др.). Под редакцией М.И.Баканова и А.Д.Шеремета, Москва, Финансы и статистика, 2000;
20. Экономический анализ: ситуация, тесты, примеры; задачи, выбор оптимальных решений финансового прогнозирования. Под ред. М.И.Баканова и А.Д.Шеремета, М., Финансы и статистика, 1999;
21. Барышников Н.П. Организация и методика проведения общего аудита, М., Информационно-издательский дом «Филин», 2000 год;
22. Бороненкова С.А., Маслова Л.Н., Крылов С.И. Финансовый анализ предприятия, Екатеринбург, УГУ, 1997;
23. Брейстайн Л.А. «Анализ финансовой отчетности», пер. с англ., М., Финансы и статистика, 1996;
24. Волков И.Н., Грачева М.В. Проектный анализ, Банки и биржа, М., ЮНИТИ, 1998;
25. Данилевский Ю.А., Шапигузов С.М. Аудит, М., 1999;
26. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. «Комплексный анализ бухгалтерской отчетности», М., ДИС, 1999;
27. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. «Комплексный анализ бухгалтерской отчетности», М., ДИС, 2001;
28. Ермолович П.Л. «Анализ финансово-хозяйственной деятельности», Мн.: БГЭУ, 1997;
29. Əliyev R.B. «İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi», Bakı, 2002;
30. Ефимова О.В. «Финансовый анализ», М., Бухгалтерский учет, 1999;
31. Зудилин А.Л. «Анализ хозяйственной деятельности предприятий развитых капиталистических стран», Учебное пособие, М., РУДН, 1995;
32. Ильенкова Н.Д. Спрос: Анализ и управление, М., Финансы и статистика, 1997;
33. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс, М., Финансы и статистика, 1998;

34. Ковалев А.И., Войленко В.В. Маркетинговый анализ, М., Центр экономики и маркетинга, 1996;
35. Ковалев В.В. Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности, М., Финансы и статистика, 1996;
36. Ковалев А.П. Диагностика банкротства., М., Минск Татинформ, 1996;
37. Ковалев В.В., Волкова О.Н. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия», М., ПБОЮЛ Гриженко Е.М., 2000;
38. Козлов Н.В., Бочаров Е.П. «Перспективный экономический анализ», М., Финансы и статистика, 1997;
39. Крейнина М.Н. Финансовое состояния предприятия: методы и оценки, М., ДИС, 1997;
40. Кравченко Л.И. «Анализ хозяйственной деятельности в торговле», Мн. Выш. шк., 2000;
41. Лабынцев Н.Т., Ковалева О.В. Аудит: теория и практика, М., «Издательство Приор», 2000;
42. Любишин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. «Анализ экономической деятельности», М., ЮНИТИ, 1999;
43. Майданчик Б.И. «Функционально-стоимостной анализ издержек производства», М., Финансы и статистика, 1985;
44. Майданчик Б.И., Карпунин М.Г., Любинецкий Я.Г. Анализ и обоснование управленческих решений, М., Финансы и статистика, 1991;
45. Mahmudov İ.M., Zeinalov T.Ş. «Maliyyə vəziyyətinin təhlili», Bakı, Nasir, 2000;
46. Международные стандарты финансовой отчетности, издание на русском языке Аскери-Асса, 1998;
47. Namazəliyev H.İ. «Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin nəzəriyyəsi», Bakı, 1986;
48. Namazəliyev H.İ. «Sənaye müəssisələri təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili», Bakı, Maarif, 1995;
49. Новые правила аудиторской деятельности (30 стандартов), М., изд. «Дело и сервис», 1999;
50. Негашев Е.В. Анализ финансов предприятия в условиях рынка, М., Выш. шк., 1997;
51. Панков Д.А. «Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных странах», М.Н. Экоперспектива, 1998;

52. Пешкова Е.П. «Маркетинговый анализ в деятельности фирмы», М., Ось-89, 1996;
53. Прыкин Т.В. «Технико-экономический анализ производства», М., ЮНИТИ, 2000;
54. Ситуационный анализ бизнеса и практика принятия решений, под общей ред. Попова В.М., Ляпунова С.И., Издательский Торговый Дом Кно РУС, 2001;
55. Русак Н.А., Русак В.А. «Финансовый анализ субъекта хозяйствования», Мн.: Выш. шк., 1997;
56. Савицкая Г.В. «Теория анализа хозяйственной деятельности», Мн.: ИСЗ, 1996;
57. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия», Учебник для XXI века, Мн.: Новое знание, 2000;
58. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия АПК», Минск.: «Новое знание», 2002;
59. Савицкая Г.В. Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности, М., Новое знание, 2003;
60. «Стандарты аудиторской деятельности», сборник нормативных документов, М.: издательство «Ось-89», 2000;
61. Томас П.Карлин, Альберт Р.Макмин, III. Анализ финансовых отчетов, учебник М., ИНФРА-М, 1999;
62. Томас П.Карлин, Альберт Р. Макмин, III. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР), М., ИНФРА, 2000;
63. Чернов В.А. Анализ коммерческого риска, под ред. Баканова М.И., М.: Финансы и статистика, 1999;
64. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Финансы предприятий, М., ИНФРА-М, 1997;
65. Шеремет А.Д., Негашев Е.Ф. «Методика финансового анализа», М., ИНФРА, 2000;
66. Шеремет А.Д., Щербакова Г.Н. «Финансовый анализ в коммерческом банке», М.: Финансы и статистика, 2001

M Ü N D Ə R İ C A T

BÖLMƏ 1. İQTİSADI TƏHLİLİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

FƏSİL I. İQTİSADI TƏHLİL HAQQINDA ANLAYIŞ, ONUN MƏZMUNU, PREDMETİ VƏ OBYEKTləri

- 1.1. İqtisadi təhlilin məzmunu və vəzifələri.....6
1.2. İqtisadi təhlilin predmeti və obyektləri;..... 10

FƏSİL II. İQTİSADI TƏHLİLİN METOD VƏ ÜSULLARI

- 2.1 İqtisadi təhlilin metodu və onun xarakterik xüsusiyyətləri; 16
2.2 İqtisadi təhlildə istifadə olunan üsullar.....18

FƏSİL III. İQTİSADI TƏHLİLİN NÖVLƏRİ VƏ İNFORMASIYA MƏNBƏLƏRİ

- 3.1 İqtisadi təhlilin növləri44
3.2 İqtisadi təhlilin informasiya mənbələri..... 57

FƏSİL IV. EHTİYATLARIN AŞKARA ÇIXARILMASI, HESABLANMASI VƏ SƏFƏRBƏR EDİLMƏSİNDƏ TƏHLİLİN ROLU

- 4.1 Təsərrüfat ehtiyatları haqqında anlayış, onların təsnifatı və mahiyyəti..... 68
4.2 Ehtiyatların hesablanması və əsaslandırılması üsulları..... 75

BÖLMƏ 2. MÜƏSSİSƏ FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADI TƏHLİLİ

FƏSİL V. MƏNFƏƏT VƏ RENTABELLİYİN TƏHLİLİ

- 5.1 Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri..... 84
5.2 Mənfəəti xarakterizə edən göstəricilər sistemi..... 88
5.3 Mənfəət üzrə planın reallığı və gərginliyinin təhlili..... 90
5.4 Balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili.....92
5.5 Mənfəətin perspektiv təhlili və proqnozlaşdırılması..... 101
5.6 Mənfəətin artırılması ehtiyatlarının təhlili..... 105
5.7 Rentabelliyin təhlili..... 115
5.8 Zərərsizlik səviyyəsinin təhlili..... 127

FƏSİL VI. MƏNFƏƏTDƏN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

- 6.1 Mənfəətdən istifadənin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri 133
6.2 Vergi tutulan mənfəətin təhlili.....135
6.3 Vergilər üzrə hesablaşmaların təhlili..... 140
6.4 Xalis mənfəətin təhlili.....143

FƏSİL VII. SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

- 7.1 Maliyyə vəziyyəti təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri.149

7.2 Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi anlayış.....	153
7.3 Müəssisənin əmlak vəziyyətinin təhlili.....	162
7.4 Cari aktivlərin təhlili.....	168
7.4.1 Debitor borclarının təhlili.....	179
7.5 Müəssisə vəsaiti mənbələrinin təhlili.....	185
7.5.1 Uzunmüddətli və qeyri maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrinin təhlili;..	188
7.5.2 Cari aktivlərin örtülməsi mənbələrinin təhlili.....	193
7.5.3 Kreditor borclarının təhlili.....	198
7.6 Müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin təhlili.....	203

FƏSİL VIII. DÖVRIYYƏ AKTİVLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏHLİLİ

8.1 Dövriyyə aktivlərinin idarə edilməsi siyasəti.....	217
8.2 Dövriyyə vəsaiti (kapitalı) komponentlərinin təsnifatı.....	220
8.3 Pul vəsaitinin idarə edilməsinin təhlili.....	222
8.4 Debitor borclarının idarə edilməsinin təhlili.....	228
8.5 İstehsal ehtiyatlarının idarə olunmasının təhlili.....	230

FƏSİL IX. RİSKLƏRİN TƏHLİLİ

9.1 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmədə risklərin zəruriliyi.....	236
9.2 Risklər idarəetmə elmi sayılan iqtisadi təhlilin obyektidir.....	239
9.3 Risklərin təsnifatı.....	240
9.4 Risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üsulları.....	242

FƏSİL X. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) İSTEHSALI VƏ SATIŞININ TƏHLİLİ

10.1 Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	250
10.2 İstehsalın və satışın həcmi xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	253
10.3 Məhsul (iş, xidmət) istehsalının həcmi xarakterizə edən göstəricilərin təhlili.....	255
10.4 Əmtəəlik məhsul çeşidləri üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili.....	258
10.5 Əmtəəlik məhsul buraxılışının strukturunun təhlili.....	262
10.6 Məhsulun keyfiyyətinin təhlili.....	264
10.7 İstehsalın ahəngdarlığının təhlili.....	269
10.8 Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və məhsul satışının təhlili.....	274

FƏSİL XI. MÜƏSSISƏNİN (FİRMANIN) ƏMƏK RESURLARI İLƏ TƏMİN OLUNMASI VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

11.1 Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	281
11.2 Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunmasının təhlili.....	283
11.3 Əmək resurslarından istifadənin təhlili.....	297
11.4 Məhsulun əmək tutumunun təhlili.....	304
11.5 Əmək məhsuldarlığının təhlili.....	312
11.6 Əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən istifadənin təhlili.....	319
11.7 Əmək məhsuldarlığının və əmək haqqının artım templəri nisbətlərinin təhlili.....	

FƏSİL XII. MÜƏSSISƏNİN (FİRMANIN) ƏSAS FONDLARLA TƏMİN OLUNMASI VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

12.1 Əsas fondların təhlilinin vəzifələri, əsas istiqamətləri və informasiya mənbələri.....	337
12.2 Müəssisənin əsas istehsal fondları ilə təmin olunmasının təhlili.....	340
12.3 Əsas fondların hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlili.....	344
12.4 Əsas istehsal fondlardan istifadənin effektivini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası.....	351
12.5 Fondveriminin amilli təhlili.....	357
12.6 Texnoloji avadanlıqlardan istifadənin təhlili.....	366
12.7 Müəssisənin istehsal sahələri və güclərindən istifadənin təhlili.....	381
12.8 Qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin effektivliyinin təhlili.....	387

FƏSİL XIII. MATERIAL TƏCHİZATI VƏ MATERIAL RESURSLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

13.1 Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	393
13.2 Material təchizati üzrə planın yerinə yetirilməsi və material resursları ilə təchiz olunmasının təhlili.....	394
13.3 Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi...	406
13.4 Məhsulun material tutumunun təhlili.....	409

FƏSİL XIV. SƏNAYE MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ MƏSRƏFLƏRİN VƏ MƏHSULUN MAYA DƏYƏRİNİN TƏHLİLİ

14.1 Sənaye müəssisələrində məsrəflərin və məhsulun maya dəyərinin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	426
14.2 Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən ümumi göstəricilərin təhlili...	429
14.3 Məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi həcmnin təhlili.....	432
14.4 Əmtəəlik məhsulun 1 manatına məsrəflərin təhlili.....	437
14.5 Müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin təhlili.....	439
14.6 Əsas məmulat növlərinin maya dəyərinin təhlili.....	442
14.7 Müstəqim material xərclərinin təhlili.....	445
14.8 Material məsrəflərinin operativ təhlili.....	453
14.9 Müstəqim əmək haqqı xərclərinin təhlili.....	463
14.10 Məhsulun maya dəyərinin tərkibində müstəqim əmək və əmək haqqı xərclərinin operativ təhlili.....	468
14.11 Qeyri-müstəqim xərclərin təhlili.....	473
14.12 Avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərinin təhlili.....	474
14.13 Kommersiya xərclərinin təhlili.....	475
14.14 Qeyri-məhsuldar xərclərin təhlili.....	484

**·Sifariş 116. Həcmi 31 ç.v.
Formatı 60x84 _{1/16}. Ofset kağızı №1
Tiraj 500**

«XKB və Poliqrafiya»